

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KUR'AN-I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ BİLİM DALI

MOLLA MUHAMMED EMİN EFENDİ VE
'UMDETÜ'L-HULLÂN FÎ İZÂHI ZÜBDETİ'L-'İRFÂN
ADLI ESERİN KIRAAT İLMİNDEKİ YERİ

HALİL İBRAHİM ÜREN

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN:
DOÇ. DR. ALİ ÇİFTÇİ

KONYA-2024

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	HALİL İBRAHİM ÜREN		
	Numarası	18810601306		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/KUR'AN-I KERİM OKUMA VE KIRAAT İLMİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	Molla Muhammed Emin Efendi ve 'Umdetü'l-Hullân fi İzâhi Zübdeti'l-'İrfân Adlı Eserin Kıraat İlmindeki Yeri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Halil İbrahim ÜREN

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	HALİL İBRAHİM ÜREN		
	Numarası	18810601306		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ali ÇİFTÇİ		
Tezin Adı	Molla Muhammed Emin Efendi ve 'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-'İrfân Adlı Eserin Kıraat İlmindeki Yeri			

“Molla Muhammed Emin Efendi ve ‘Umdetü’l-Hullân fî İzâhi Zübdeti’l-‘İrfân Adlı Eserin Kıraat İlmindeki Yeri” adlı bu çalışmada özellikle kıraat ilmi alanında yetkin olması nedeniyle Molla lakabıyla anılan Molla Muhammed Emin Efendi ve Seyyid Hâmid b. el-Hâc Abdülfettâh el-Pâlûvî’in Zübdetü’l-‘İrfân fî vücûhi’l-Kur’ân adlı eserinde anlaşılması güç olan yerleri birçok ziyadeyle açık izah ettiği ‘Umdetü’l-Hullân fî İzâhi Zübdeti’l-‘İrfân adlı eserinin kıraat ilmindeki yeri incelenmiştir.

Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konusu, amacı, problemi, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Molla Muhammed Emin Efendi’nin hayatı ele alınmıştır. İkinci bölümde ‘Umdetü’l-Hullân fî İzâhi Zübdeti’l-‘İrfân tanıtılmıştır. Üçüncü bölümde ise ‘Umdetü’l-Hullân fî İzâhi Zübdeti’l-‘İrfân’ın kıraat ilmi açısından tahlili yapılmıştır.

Çalışmada sonuç olarak bir Osmanlı kıraat âlimi Molla Muhammed Emîn Efendi’nin hayatına, eserlerine ve kıraat ilmine dair çok önemli bilgilere ulaşılmıştır. Bir şerh olarak yazılan ‘Umdetü’l-Hullân’a bakılmadan Zübdetü’l-‘İrfân’ın tam manasıyla anlaşılamayacağı ve anlatılan meselelere dair önemli verilere de ulaşamayacağı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Kur’an, Molla Muhammed Emin Efendi, ‘Umdetü’l-Hullân, Zübdetü’l-‘İrfân.

ABSTRACT

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	HALİL İBRAHİM ÜREN		
	Student Number	18810601306		
	Department	Department of Basic İslamic Sciences /Quran Recitation and Qiraat Science		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Doç. Dr. Ali ÇİFTÇİ		
Title of the Thesis/Dissertation	Mullah Muhammad Amīn Effendi and The Place of His Book 'Umdah al-Ḥullān fī 'Izāh Zubdah in the Science of Qiraat			

In this study titled "Mullah Muhammad Amīn Effendi and The Place of His Book 'Umdah al-Ḥullān fī 'Izāh Zubdah in the Science of Qiraat" the place of Mullah Muhammad Amin Effendi, who is known as Mullah because of his competence in the science of Qiraat, and his book 'Umdah al- Ḥullān fī 'Izāh Zubdah al-'Irfān, in which he explained and clarified many parts of al-Pāluwī's Zubdah al-'irfān fī wujūhi al-Qur'ān that were difficult to understand, in the science of Qiraat is examined.

The study consists of an introduction and three chapters. In the introduction, information about the subject, purpose, problem, method and sources of the study is given. The first chapter deals with the life of Mullah Muhammad Amīn Effendi. The second chapter introduces 'Umdah al-Hullān fī Izāh Zubdah al-'Irfān. In the third chapter, 'Umdah al-Hullān fī Izāh Zubdah al-'Irfān is analyzed in terms of the science of qiraat.

As a result, very important information about an Ottoman Qiraat scholar Muhammad Amīn Effendi's life, works and the science of Qiraat has been obtained. It has been concluded that Zubdah al-'Irfān cannot be fully understood without looking at 'Umdah al-Hullān, which was written as a commentary, and that important data on the issues described cannot be reached.

Keywords: Qiraat, Quran, Mullah Muhammad Amīn Effendi, 'Umdah al-Hullān, Zubdah al-'Irfān.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	I
ÖZET	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	VIII
ÖNSÖZ	IX
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	1
2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI.....	2
3. ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRI.....	3
4. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ.....	4
5. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM	
MOLLA MUHAMMED EMİN EFENDİ’NİN HAYATI ve İLMİ KİŞİLİĞİ	
1.1. Yaşadığı Dönem.....	9
1.1.1. Siyasî ve Sosyal Durum.....	9
1.1.2. Eğitim ve Öğretim.....	12
1.1.2.1. Medreseler.....	15
1.1.2.2. Dârü’l-Kurralar.....	18
1.2. Molla Muhammed Emîn Efendi’nin Hayatı ve İlmî Kişiliği.....	19
1.2.1. İsmi ve Künyesi.....	19
1.2.2. Doğumu ve Vefatı.....	20
1.2.3. Ailesi.....	21
1.2.4. Üstlendiği Görevler.....	24
1.2.5. Tasavvufi Yönü.....	25
1.3. İlmî Şahsiyeti.....	25
1.4. Kıraat İlmindeki Yeri.....	27
1.5. Kıraat Silsilesi.....	28
1.6. Hocaları.....	29
1.6.1. Abdullah Eyyûbi.....	30
1.7. Talebeleri.....	32
1.7.1. Ödemişli Mehmed Said Efendi.....	32
1.7.2. Çankırlılı Ahmet Hıfzî Efendi.....	33
1.7.3. Abdülaziz Vasfi Efendi.....	33
1.8. Eserleri.....	34
1.8.1. Kur’ân İlimlerine Dair Eserleri.....	34
1.8.1. 1. ‘Umdetü’l-Hullân fi İzâhi Zübdeti’l-‘İrfân.....	34
1.8.1. 2. Lâhika li’ş-Şârihi’l-Bâ’isi’l-Fakîr fi İzâhi Bâbi’l-İdgâmi’l-Kebîr.....	34
1.8.1. 3. Zühru’l-Erîb fi İzâhi’l-Cem’i bi’t-Takrîb.....	35
1.8.1. 4. Tuhfetü’l-Emîn fi Vukûfi’l-Kur’âni’l-Mübîn.....	36
1.8.1. 5. el-Kerârîs fi Zikri Tertibi Vücûhi Ba’zi’l-Âyât.....	37
1.8.1. 6. Şeceratü’l-Kurrâ (Silsile-i Eimme-i Kurrâ).....	38

1.8.2. Diğer İlimlere Dair Eserleri	38
1.8.2. 1. el-Âsâru'l-Mecîdiyye fi'l-Menâkıbi'l-Hâlidîyye	38
1.8.2. 2. Bizâatü'l-Küttâb (Tuhfetü'l-Küttâb fi İzâhi'r-Resmi ve'l-Hat)	39
1.8.3. Müellife Ait Olduğu İddia Edilen Fakat Ulaşılamayan Eserler	40
1.8.3.1. Tuhfetü't-Tecvîd	40
1.8.3.2. Gülşen-i Meşâyihî Selâtîn	40
1.8.3.3. Hadîkatü'r-Reyyâhîn	41
1.8.3.4. Mecmûa-i Vefeyât	41
Değerlendirme	41

İKİNCİ BÖLÜM

'UMDETÜ'L-HULLÂN FÎ İZÂHÎ ZÜBDETİ'L-İRFÂN'IN TANITIMI

2.1. 'Umdetü'l-Hullân'ın Genel Olarak Tanıtımı	43
2.1.1. 'Umdetü'l-Hullân'ın Nüshaları	43
2.1.1.1 İlk Baskı 1270/1854	43
2.1.1.2 İkinci Baskı 1287/1870	46
2.1.2. Eserle İlgili Yapılan Çalışmalar	47
2.1.3. Eserin İsmi, Müellife Nispeti ve Telif Sebebi	49
2.1.4. 'Umdetü'l-Hullân'ın Önemi	51
2.1.5. 'Umdetü'l-Hullân'ın Konusu	52
2.1.6. 'Umdetü'l-Hullân'ın Yöntemi	54
2.1.7. 'Umdetü'l-Hullân'ın Üslûbu	55
2.1.8. 'Umdetü'l-Hullân'ın Metin İçinde Zikredilen Kaynakları	57
Değerlendirme	77
2.2. Şerhe Konu Olan Zübdetü'l-İrfân fi Vücûhi'l-Kur'ân adlı Eserin Tanıtımı	78
2.2.1. Müellifin Hayatı ve Eserleri	78
2.2.2. Hâmid b. el-Hâc Abdülfettâh el-Pâluvî'nin Kıraat Silsilesi	80
2.2.3. Zübdetü'l-İrfân fi Vücûhi'l-Kur'ân'ın Konusu ve Kıraat İlmi Açısından Önemi	82
2.2.4. Eserin Yöntemi, Üslûbu ve Kaynakları	82
2.2.5. Eserle İlgili Yapılan Çalışmalar	85
Değerlendirme	86
2.3. 'Umdetü'l-Hullân'da Zikredilen Kıraat Tarikleri ve Meslekleri	87
2.3.1. İbnü'l-Cezerî Sonrası Osmanlı'da Tariklerin ve Mesleklerin Oluşum Serüveni	89
2.3.2. 'Umdetü'l-Hullân'da Adı Geçen Tarikler ve Meslekler	90
2.3.2.1. İstanbul Tariki	91
2.3.2.2. Mısır Tariki	92
2.3.2.3. İstanbul ve Mısır Tarikinde Ortaya Çıkan Meslekler	92
Değerlendirme	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

'UMDETÜ'L-HULLÂN FÎ İZÂHÎ ZÜBDETİ'L-İRFÂN'IN KIRAAT İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ

3.1. Müellifin Metin İçerisinde Yaptığı Katkıları	99
3.1.1. İstanbul ve Mısır Tarikinın Kaideleri	100
3.1.1.1. İstanbul Tarikinın Tercihlerine Dair Kaideler	100
3.1.1.2. Mısır Tarikinın Tercihlerine Dair Kaideler	101

3.1.2. İstiâze	102
3.1.3. Besmele	105
3.1.4. İşmam	117
3.1.5. Cemî‘ Mimleri	118
3.1.6. Cemî‘ Mîm’minden Önceki “He”	118
3.1.7. Med Ölçüsü	119
3.1.8. Medd-i Lâzım	126
3.1.9. Sükûn-ü Ârız	131
3.1.10. Medd-i Munfasıl’la Cemî‘ Mîm’minin Beraber Gelmesi	136
3.1.11. Cemî‘ Mîm’minin Hemze-i Katı‘ ile Gelmesi	139
3.1.12. İşmâm ya da Revmin Caiz Olup Olmadığı Yerler	143
3.1.13. Muhtasar Olarak Değindiğı Bazı Konular	147
3.1.13.1. İstiâzenin Açıkta Tilâveti	147
3.1.13.2. İdgam ve Vakıf İçin Gelen Sükûnun Farkı	148
3.1.13.3. Kalûn Adına Bahsi Geçen Dört Vecih	149
3.1.14. Hâ-i zamir	150
3.1.15. İdgâm-ı Misleyn	151
3.1.16. Verş İçin Hemzenin Harekesinin Nakli	153
3.1.17. Medd-i Bedel	155
3.1.18. Verş’in “Râ”yı İnce veya Kalın Okuması İle İlgili Hükümler.....	163
3.1.19. Hamza’ya Ait Bazı Meseleler	170
3.1.20. Hemze-i Münekkere ve Lâm-ı Ta‘rif Hamza’ya Göre	174
3.1.20.1. Hemze-i Münekkere Önce Lâm-ı Ta‘rif Sonra.....	174
3.1.20.2. Lâm-ı Ta‘rif Önce Hemze-i Münekkere Sonra.....	178
3.1.20.3. İki Hemze-i Münekkere Bir Arada Gelirse.....	181
3.1.20.4. İki Lâm-ı Ta‘rif Bir Arada Gelirse.....	182
3.1.21. Hamza İçin “شَيْءٌ” Lafzının Hükümü	184
3.1.21.1. Hemze-i Münekkere Önce “شَيْءٌ” Lafzı Sonra	184
3.1.21.2. “شَيْءٌ” Lafzı Önce Hemze-i Münekkere Sonra	184
3.1.21.3. Lâm-ı Ta‘rif Önce “شَيْءٌ” Lafzı Sonra.....	185
3.1.21.4. “شَيْءٌ” Lafzı Önce Lâm-ı Ta‘rif Sonra.....	186
3.1.21.5. “شَيْئًا”Lafzının Vakfında.....	187
3.1.21.6. “شَيْءٍ” Lafzının Vakfında.....	187
3.1.21.7. “شَيْءٍ” Lafzının Vakfında.....	188
3.1.22. Verş’e Göre “شَيْءٌ” Lafzının Hükümü	190
3.1.23. Bazı Kıraat Âlimlerinin Görüşlerine Uymayan Yerler	191
3.1.24. ‘Umde Müellifinin Hatalı Bulduğı Meseleler	201
3.1.25. ‘Umde Müellifinin Doğru Bulmadığı Hususlar	207
3.1.26. ‘Umde Müellifinin Gereksiz Gördüğü İfadeler	212
3.1.27. ‘Umde Müellifinin Bozuk Dediğı Metinler	217
3.1.28. ‘Umde Müellifinin Metnin Hakkı Dediğı Yerler	218
Değerlendirme.....	219
3.2. Müellifin Kıraat İlmiyle İlişkilendirip Diğer İlimlerle Yaptığı Açıklamalar.....	220

3.2.1. Vakf, İbtidâ ve ‘Addü’l-Ây Yönüyle İşlenen Hususlar	221
3.2.1.1. Sûsî’nin Bir İdgamında Ra’sü’l-Âyeh Meselesi	221
3.2.1.2. اَنَّ Edatında Ca‘fer ve Ya‘kûb’un Vakfına Dair Uyarı	225
3.2.1.3. اَيَّا ما Kelimesinde Vakf Meselesi	228
3.2.2. Gramer Yönüyle Yapılan Değerlendirmeler.....	231
3.2.2.1. عَوَائِش ve كَلِّ Kelimelerinde Revm	231
3.2.2.2. Vasil Hemzesinden Önce Gelen Bazı Harflerin ya da Tenvînin Okunuşu	232
3.2.2.3. Farklı Vezinlerle Okunan بَيِّيس Kelimesi	236
3.2.3. Resmü’l-Mushaf Bağlamında Yapılan Açıklamalar.....	239
3.2.3.1. Açık Tê İle Resmedilen Kelimeler.....	240
3.2.3.2. Elif İle Resmedilen ثَمُودَا Kelimesi.....	251
3.2.3.3. Vâv Sûretinde Resmedilen ve Sonrasında Elif Gelen Damme Harekeli Mütetarrif Hemze	253
3.2.4. Tahrîrât İlmi Açısından İşlenen Hususlar	258
3.2.4.1. Hemze-i Münekkere ve Lâm-ı Ta‘rif’in Tahrîri	261
3.2.4.2. شَيْء Lafzında Takyîd edilen Vecihler.....	266
3.2.4.3. Hişâm İçin Zikredilen İki Vecihin Muhâkemesi.....	269
Değerlendirme.....	272
SONUÇ.....	274
KAYNAKÇA	278

KISALTMALAR

b.	:Bin/İbn
Bk.	:Bakınız
c.	:Cilt
c.c.	:Celle celâlühü
DİB	:Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA	:Diyanet İslâm Ansiklopedisi
H.	:Hicrî
H.z.	:Hazreti
Ktp.	:Kütüphane
md.	:Maddesi
İFAV	:Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
nr.	:Numara
nşr.	:Neşreden
r.a.	:Radıyallâhu anh.
ö.	:Vefat/Ölüm tarihi
s.a.v.	:Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
s.	:Sayfa
sy.	:Sayı
thk.	:Tahkik eden
tsh.	:Tashih
trc.	:Tercüme eden
ty.	:Basım tarihi yok
vb.	:ve benzeri
vd.	:ve diğerleri/ve devamı
vr.	:Varak
yy.	:Basım yeri yok

ÖNSÖZ

Medine döneminde gündeme gelen “yedi harf” olgusuyla varlık kazanan kıraat ilmi, Kur’ân-ı Kerîm’in bütünlüğünün muhafazasında, tahrif ve tağyire uğramamasının temininde koymuş olduğu değişmez ve güçlü kaidelerle ilâhî kelâmın nâzil olduğu şekliyle korunmasında çok büyük görevler üstlenmiştir. Yine kıraat ilmî Kur’ân’ın eğitimi ve öğretimiyle meşgul olanları “Ümmetin en şerefli” sayan Kur’ân mübelliği Fahr-i Kâinât’ın müjdesine nail olma adına Müslümanların her zaman uğraş verdiği bir ilim olmuştur.

Ulemâ tarafından sözlü ve yazılı geleneğin birleştirilerek sistematik hale getirildiği kıraat ilminde zamanla geniş bir literatür meydana gelmiştir. Bu literatürde Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın (ö. 224/828) ilk telif çalışmasını yapması, Ebû Bekir b. Mücâhid’in (ö. 324/935) Müslümanların okuyuşları üzerinde icmâ ettiği yedi kıraat imamının tercihlerini bir araya toplaması, Ebû Amr ed-Dânî’nin (ö. 444/1052) ve Şâtıbî’nin (ö. 590/1193) bu yedi kıraat imamının tercihlerini sistemleştirerek eğitim ve öğretime uygun hale getirmesi “yedi kıraat” tabirinin meşhur olup islâm âlemine yayılması açısından önem arz eden bir husustur. Yine İbn Mihrân en-Neysâbüri’nin (ö. 381/992) onlu kıraat tasnifini başlatmasına rağmen yedi imama, meşhur üç imamın kıraatlerini de ilave ederek aşereyi oluşturan ve zamanla eğitim programlarında yerini almasında çok büyük etkisi olan İbnü’l-Cezerî de (ö. 833/1429) üzerinde durulması gereken bir diğer önemli husustur. Sultan Bayezit’in (ö. 805/1403) İbnü’l-Cezerî’yi Bursa’ya davet etmesiyle Osmanlı Devleti’nde özellikle kurumsal nitelikte, kıraat ilminin yüksek bir seviyeye çıkması ve akabinde önemli eserlerin yazılması, okunması, birçok talebenin yetişmesi de bu ilmin Anadolu’daki serüveni açısından önem arz etmektedir.

Osmanlı’da kıraat ilminin gelişmesine büyük katkı sağlayan İbnü’l-Cezerî’den sonra yine Anadolu’da çeşitli yerlerde bu canlılık sürmüş ve kıraat tedrisatı devam etmiştir. Özellikle Ahmed el-Mesyerî’nin (ö. 1006/1598) hicrî 9. asrın ortalarında İstanbul’a gelmesiyle İstanbul tarikinin tohumları atılmıştır. Ali el-Mansûrî’nin (ö. 1134/1721) 1088/1677 yılında İstanbul’a gelmesiyle de Osmanlı’da

kıraat ilmi daha da gelişmiş ve zamanla Mısır tariki Osmanlı topraklarında kök salıp yaygınlaşmıştır.

Milâdî 18. yüzyılda İstanbul ve Mısır tarikinın sistematik hale geldiği ve İ'tilâf, Sûfî, Mütşkîn, Atâullâh gibi mesleklerin ortaya çıkıp kıraat ilminin zirve yaptığı bir dönemde (1796-1859) yaşayan, alanında yetkin olması nedeniyle “Molla” lakabıyla anılan Muhammed Emîn Efendi ve *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-İrfân* adlı eseri hem Pâluvî'nin kıraat ilmi için önemli olan *Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân* adlı çalışması üzerine yapılmış tek şerh olup ondaki kapalı, problemleri hususlara açıklık getirmesi hem de yapmış olduğu ziyadelerle kıraat ilminin zor meselelerine dair açtığı yeni fasıllarla bilgiler aktarıp İ'tilâf, Sûfî, Mütşkîn ve Atâullâh mesleklerine dair açıklamalar yapması bu ilim açısından kayda değerdir.

Bir Osmanlı kıraat âlimi olan Muhammed Emîn Efendi ve *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-İrfân* adlı eserini yukarıda dile getirilen nedenler başta olmak üzere kıraat ilmi açısından özellikle seb'a ve aşere tarikine göre kıraat imamları ve râvilerinin ihtiyarlarının görülmesi adına çalışmanın merkezine alarak kıraat ilmindeki yerini araştırmaya çalışıldı. Çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde Muhammed Emîn Efendi'nin yaşadığı dönem, hayatı, kıraat ilmindeki yeri, kıraat silsilesi, hocaları, talebeleri ve eserleri işlenecektir. İkinci bölümde *'Umdetü'l-Hullân* genel çerçevede, şerhe konu olan *Zübdetü'l-İrfân* ise dar bir çerçevede ele alınacak ve ardından *'Umdetü'l-Hullân*'da zikredilen kıraat tarikleri ve meslekleri Molla Efendi'nin beyan ettiği bilgiler merkezinde işlenmeye çalışılacaktır. Üçüncü bölümde ise *'Umde* müellifinin kıraat ilmi açısından metin içinde yaptığı katkılar ve yine *'Umde* müellifinin kıraat ilmiyle ilişkisi olan ilim dallarıyla açıkladığı hususlar ele alınacaktır.

Böyle bir çalışmanın ortaya konulmasında tenkit ve önerileriyle yol gösteren danışman hocam Doç. Dr. Ali ÇİFTÇİ'ye, kendilerinden her zaman istifade ettiğim Doç. Dr. Recep KOYUNCU ve Prof. Dr. Ali ÖGE hocalarıma, jüri üyeleri hocalarım Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL'a, Prof. Dr. Yavuz FIRAT'a, Doç. Dr. Şuayip KARATAŞ'a, Prof. Dr. Ali AKPINAR'a, Doç. Dr. Süleyman NAROL'a, *'Umdetü'l-*

Hullân'ın muhakkiki Mehmet ÇABA hocama, maddi-manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen dayım Muammer ALTINIŞIK'a, dualarıyla her zaman yanımda olan babama ve anneme şükranlarımı arz ederim. Daha isimlerini saymadığım kendilerinden ilmen istifade ettiğim kıymetli hocalarıma, eserlerinden ve görüşlerinden istifade ettiğim tüm ilim adamlarına ve kıymetli dostlarıma şükranlarımı sunarım. Ayrıca bu süreçte bana çalışma imkânı sağlayıp yanımda olan eşim Rabia Hanım'a, kızlarım Sabriye Sena, Berra Hüma ve oğlum Bilal Zahid'e tahammüllerinden dolayı teşekkür ederim.

Gayret bizden takdir ve başarı Allah'tandır.

Halil İbrahim ÜREN
Konya-Haziran 2024

GİRİŞ

Bu kısımda araştırmanın konusu, önemi, amacı problemleri kapsamı, sınırı, yöntemi ve kaynaklarına dair bilgilere yer verilecektir.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Osmanlı Devleti'nde birçok ilmî şahsiyetin gayretleri olmakla beraber İbnü'l-Cezerî'nin Osmanlı topraklarına gelip eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunması kıraat ilmini bambaşka bir seviyeye çıkarmış ve ilerleyen süreçte bu hareketlilik devam etmiş, çeşitli yerlerde sürdürülen kıraat tedrisatının yanında birçok Osmanlı ulemâsı tarafından bu ilme dair eserler kaleme alınarak gelişmesine katkıda bulunulmuştur.

Osmanlı topraklarında İstanbul tarikinin tohumlarının atıldığı milâdî 16. asrın ardından Mısır tarikinin filizlenmeye başladığı milâdî 17. asır Evliyâ Mehmed Efendi (ö. 1045/1636), Muhammed el-'Avfî (ö. 1050/1640), Dersiâm Muhammed Efendi (ö.1054/1644) ve daha birçok önemli şahsiyetlerin kıraat ilmine dair çalışmalarıyla çok bereketli geçmiştir. Yine Milâdî 18. asırda İstanbul ve Mısır tarikinin Osmanlı topraklarında yaygınlaştığı ve kıraat ilminin zirve yaptığı bir dönemde Seyyid Hâmid b. el-Hâc Abdülfettâh el-Pâluvî tarafından 1173/1759 yılında yazılan *Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân* adlı eserin ve yaklaşık bir asır sonra Molla Muhammed Emîn Efendi tarafından 1270/1854 bu eser üzerine şerh olarak kaleme alınan *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-İrfân* adlı çalışmanın da kıraat ilmi yönünden önemi çok büyüktür.

Ülkemizde ders kitabı olarak okutulan ve kendisinden önce yazılan temel eserlerden istifade ile hazırlanan Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî'nin *Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân* isimli eseri telif edildiği günden bugüne pek çok ilgi görerek her zaman ders müfredatında yer almış, mukrîlerin ve kârîlerin başucu eseri olmuştur. Muhtasar bir eser olan *Zübdetü'l-İrfân*, ülkemizde geleneğe sahip bir müracaat kitabı olmakla beraber problemlerle dolu bazı meseleler kapalı ve noksan kalmıştır. Molla Muhammed Emîn Efendi, bu eserin tekrarlarla ve gereksiz ifadelerle dolu olduğunu, nüshalarının çoğunda birçok konuda ihtilafın varlığının gayet açık

olduğunu ve bu hususunda erbabınca bilindiğini dile getirerek, dostlarından okuyan ve okutanlardan bazılarının isteği üzerine *Zübdetü'l-İrfân*'a bir izah yazdığını belirtir.

Çalışmamızın konusu ilmî seviyesi yüksek, özellikle kıraat ilminde geleneğe sahip bir aileye mensup olan Molla Muhammed Emîn Efendi ve *Zübdetü'l-İrfân*'da anlaşılması güç olan yerleri kıraat ilminin öncüleri olan meşâyihın kaynaklarına müracaat ederek açıp izah ettiği *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-İrfân* adlı eserinin kıraat ilmindeki yeridir.

2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

“Molla Muhammed Emîn Efendi ve *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-İrfân* Adlı Eserin Kıraat İlmindeki Yeri” adlı bu çalışmada Molla Muhammed Emîn Efendi ve *Zübdetü'l-İrfân*'da anlaşılması güç olan yerleri birçok ziyadeyle açıp izah ettiği *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-İrfân* adlı eserinin kıraat ilmindeki yeri incelenmiştir.

Pâluvî tarafından kaleme alınan ve birçok kez istinsâhı yapıp basılan *Zübdetü'l-İrfân*'ın tertipli, düzenli ve muhtasar olması başta olmak üzere, o, herkesin okuduğunu anlayıp pratiğe çevirmesi açısından kayda değer bir çalışmadır. Fakat bu muhtasar eserde bazı hususlar gözden kaçmış veya noksan kalmıştır. Muhammed Emîn Efendi, *'Umdetü'l-Hullân*'ın girişinde, birçok matbaada basımı yapılan bu muhtasar eserin basılmadan önce kıraat mesleklerinden ehil kimselerce kontrol edilmediğini hatta herkesin bu şekilde faydalandığını, neticede hayırlı bir iş niyetiyle yapılan baskıdan umulanın gerçekleşmediğini, nüshaların da bu şekilde kaldığını, bazısının yayıldığını ve emeklerin boşa gittiğini dile getirir.

Zübdetü'l-İrfân üzerine bir şerh olarak yazılan *'Umdetü'l-Hullân*'ın araştırmanın merkezine alınarak kıraat ilmindeki yerinin ortaya konulması bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Çünkü Pâluvî'nin on kıraat imamının rivayet ettiği kıraat farklılıklarına dair yazmış olduğu bu muhtasar eserinde ihtilafın söz konusu olduğu yerler *'Umdetü'l-Hullân*'da anlatılmış, kapalı olan meselelere açıklık

getirilmiş, İ'tilâf, Sûfi, Mütkın ve Atâullâh meslekleri dikkate alınarak açıklamalar yapılmıştır.

Bu çalışmayla *'Umde* müellifinin *Zübde* metnine yapmış olduğu tashihler, ziyadeler ve daha birçok yönden hem metin içinde yapmış olduğu katkılar ve hem de önemli görüp de müstakil olarak açmış olduğu başlıklarla ilave ettiği birtakım hususlar ortaya çıkarılacaktır. Yine yapılacak olan çalışmayla bir yandan *'Umde* müellifinin hayatına dair şimdiye kadar ortaya çıkarılmamış veya gözden kaçırılmış olan yönler tespit edilecektir. Bununla birlikte hem *'Umdetü'l-Hullân*'ın kıraat ilmi açısından ele aldığı hususlar gösterilecek hem de *Zübde* metninde tafsil ettiği mücmel yerler, açıklamış olduğu anlaşılması zor ve güç olan meseleler ziyade ettiği önemli hususlar okuyanı daha derin ve geniş düşünmeye sevk ettiği mevzûlar gösterilecektir. Pâluvî'ye itiraz edip de eleştiride bulunduğu hususlar ve hatta *Zübde* metninin tamamı için yanlış görüp de tashih ettiği yerler ve yine kıraat ilmiyle ilişkili gördüğü muhtelif ilimler yönünden ele aldığı mevzular da ayrıca ortaya çıkarılacaktır.

3. ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRI

Araştırmanın konusu Muhammed Emîn Efendi'nin kıraat ilmindeki yeri olmakla beraber ona ait biyografik bilgilerin yanında, yaşadığı dönemin siyasî ve sosyal durumuna, eğitim ve öğretimine dair hususlara da bu çalışmada yer verilecektir. Yapılan araştırma *'Umde* müellifinin şahsına münhasır olmakla birlikte onunla bağlantısı olan muhtelif kişilere ait bilgilere de yeri geldiğinde yeterli düzeyde ayrıca değinilecektir.

Çalışmamızın merkezinde olması nedeniyle önemine binaen müellifin *'Umdetü'l-Hullân* adlı eserine dair hususi açıklamalar yapılırken yine şerhe konu olan *Zübdetü'l-irfân* adlı esere ait de dar bir çerçevede tanıcı bilgilere yer verilecektir. *'Umdetü'l-Hullân*'ın kıraat ilmindeki yeri gösterilirken ele alınan mevzular, Muhammed Emîn Efendi'nin yolu takip edilerek kıraat-i seb'a ve aşereye göre işlenecek ve değerlendirmeler onun belirlemiş olduğu konular etrafında yapılacaktır.

Müellifin izah ettiği hususlar İstanbul ve Mısır tarikinin oturmuş olan sistematığı çerçevesinde açıklanacaktır. Kapalı ve problemlili olan meselelerde İ'tilâf, Sûfi, Mütkın ve Atâullâh mesleklerini dikkate alarak verdiği bilgiler için mesleklerin temel kaynaklarına gidilip kıraat-i seb'â ve aşereye göre değerlendirmeler kıyaslamayla beraber yapılacaktır. Molla Muhammed Emîn Efendi'nin kıraat ilmiyle bağlantı kurarak muhtelif ilim dallarından destek alıp yaptığı açıklamalarda ise (örneğin vakf, ibtida, 'addü'l-ây, gramer, resmü'l-mushaf ve tahrîrât gibi) onun koymuş olduğu konun sınırı korunarak söz konusu ilim dallarından gerektiği kadar bilgi aktarılıp ayrıntılara girilmeden değerlendirmelere yer verilecektir.

4. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Araştırmalar neticesinde Molla Muhammed Emîn Efendi'nin *'Umdetü'l-Hullân fi İzâhi Zübdeti'l-İrfân* adlı eseri üzerine doktora veya yüksek lisans seviyesinde yapılmış bir çalışma tespit edilememiştir. Ayrıca *'Umdetü'l-Hullân* başlığıyla hususi olarak müellifin bu eserini konu edinen küçük çaplı bir çalışmaya da rastlanamamıştır. Bununla birlikte Orhan Jasime tarafından Molla Muhammed Emîn Efendizâde'nin *Lâhika li'ş-Şârihi'l-Bâisi'l-Fakîr fi İzâhi Bâbi'l-İdğâmi'l-Kebîr Adlı Eserinin Tahkiki* başlığıyla yapılan yüksek lisans çalışması literatür arasında değerlendirilebilir. Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde Osmanlı döneminde kıraat ve idğâm konusu genel olarak açıklanmış, ikinci bölümde müellifin hayatı ve söz konusu eserle ilgili birtakım bilgilere yer verilmiş ve üçüncü bölümde ise risâlenin tahkiki yapılmıştır. Eserin tahkikinin ön plana çıktığı bu çalışmada Muhammed Emîn Efendi ve *'Umdetü'l-Hullân* ile ilgili bilgilerin de çok kısıtlı olduğu görülmüştür.

5. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Çalışmamızın merkezinde Molla Muhammed Emîn Efendi ve onun *'Umdetü'l-Hullân fi İzâhi Zübdeti'l-İrfân* adlı eseri yer almaktadır. Bu nedenle araştırmamız bir tespit, tanıtım ve tahlil çalışması olup seyrine ve mevzu bahis yapılan meselelerin mahiyetine göre bazen karşılaştırma ve tümevarım bazen de tümünden gelim, tasvir ve analiz gibi farklı yazım yöntemleri kullanılarak değişik araştırma tekniklerinden faydalanılacaktır.

Birinci bölümde Molla Muhammed Emîn Efendi'nin hayatı ele alınırken ülkemiz yazma eser kütüphaneleri başta olmak üzere ulaşabildiğimiz muhtelif ülkelerdeki kütüphane kayıtları taranarak incelenecektir. Müellifin biyografisi için mümkün olduğunca kendi eserleri baz alınacak, daha sonra yaşadığı dönemde farklı kişilerce yapılan teliflerinden ve ardından günümüzde onu doğrudan ya da dolaylı olarak konu edinen çalışmalardan istifade edilecektir. Onun adına ya da ailesi adına elde edilen bilgiler değişik dönemlerde yazılan birçok kaynakla kıyaslanacak ve farklı doğrulama yöntemleri kullanılarak en sahit bilgiye elden geldiğince ulaşılmaya çalışılacaktır.

İkinci bölümde *'Umdetü'l-Hullân* tanıtılırken yine birinci bölümde olduğu gibi birçok kütüphane kayıtları taranarak söz konusu eserin orijinaline ulaşılmaya gayret edilecek, bu mümkün olmadığında ise müstensihler tarafından çoğaltılan nüshalar esas alınacaktır. Yine *'Umdetü'l-Hullân*'ın derkenarında mevcut olup da Muhammed Emîn Efendi'ye ait olduğu sonucuna varılan haşiyeler de dikkate alınarak çalışmada ayrıca işlenecektir. *'Umde* müellifinin şerhini yaptığı *Zübdetü'l-irfân* adlı eser de dar bir çerçevede değişik yönlerden tanıtılarak yer yer *'Umde*'yle arasında kıyaslama yapılacak ve konusu, yöntemi, üslûbu gibi hususlar ortaya konulacaktır.

Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünde *'Umdetü'l-Hullân*'ın kıraat ilmindeki yeri ele alınırken Muhammed Emîn Efendi'nin bu ilme dair vermiş olduğu bilgiler gösterilecektir. Eserinde kullanmış olduğu kaynaklara da bakılarak onun aktarmış olduğu hususlar bu kaynaklarla kıyaslanacak, yapılacak olan tetkik ve tahlillerle varsa yanlış bir bilgi ya da sehven yapılan bir hata gerekçeleriyle ortaya çıkarılacaktır. Yine müellifin Pâluvî'ye itiraz ettiği hususlar tespit edilirken özellikle *Zübdetü'l-irfân*'ın yazma nüshalarına gidilerek metnin geçirdiği süreç takip edilip izlenecek, kaleme alındığı günden bugüne (matbaada basılan nüshalar da dahil) *'Umde* müellifinin itirazlarının dikkate alınıp alınmadığı sorgulanacak, eğer dikkate alınıp tashih edildiği tespit edilirse de bunun hangi nüshada gerçekleştiği ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Ayrıca Muhammed Emîn Efendi'nin sadece kıraat ilmi yönüyle değil bu ilimle bağlantılı muhtelif ilimler adına yapmış olduğu açıklamalar

da gösterilecek ve bu yapılırken de öncelikle onun kaynak edindiği eserlere bu mümkün değilse o alana dair (temel kaynak kabul edilen) çalışmalara başvurularak müellifin aktardığı bilgiler tetkik edilip değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Molla Muhammed Emîn Efendi'nin hayatı ele alınırken kendine ait *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-'İrfân* adlı eseri başta olmak üzere *Lâhika li'ş-Şârihi'l-Bâ'isi'l-Fakîr fî İzâhi Bâbi'l-İdğâmi'l-Kebîr*, *Zühru'l-Erib fî İzâhi'l-Cem'i bi't-Takrîb*, *Tuhfetü'l-Emîn fî Vukûfi'l-Kur'âni'l-Mübîn*, *el-Kerârîs fî Zikri Tertîbi Vücûhi Ba'zi'l-Âyât* ve *Şeceratü'l-Kurrâ (Silsile-i Eimme-i Kurrâ)* adlı eserleri dikkate alınarak onun biyografik yönü muhtelif yönleriyle aktarılacaktır. Abdullah Eyyûbî'nin (ö. 1252/1836) *Risâle fî Kirâati's-Seb'a ve'l-Aşere ve't-Takrîb*'i, Mehmed Süreyya'nın (ö. 1326/1909) *Sicill-i Osmânî*'si, Bağdatlı İsmail Paşa'nın (ö. 1338/1920) *Hediyetü'l-'Ârifîn*'i ve *Îzâhu'l-Meknûn*'u, Eğinli Eşrefzâde Muhammed Hulûsî'nin (ö. [?]) *Esâmî-i Kurrâ-i Kirâm-ı Mübîn Defter*'i, Bursalı Mehmed Tâhir Efendi'nin (ö. 1344/1925) *Osmanlı Müellifler*'i ve Ömer Rıza Kehhâle'nin (ö. 1408/1987) *Mu'cemü'l Müellifin*'i gibi daha birçok kaynaktan yararlanılacaktır.

Çalışmanın diğer bölümlerinde ise İbn Mihrân en-Nîsâbûrî'nin (ö. 381/992) *el-Gâye fî'l-kirâ'âti'l-'aşr*'ı, Ebü'l-Hasen İbn Galbûn el-Halebî el-Mısırî'nin (ö. 399/1009) *et-Tezkire fî'l-kirâ'âti's-semân*'ı, Mekkî b. Ebû Tâlib'in (ö. 437/1045) *et-Tebîra fî'l-kirâ'âti's-seb'*ı, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr b. Ebi'l-Abbâs el-Mehdevî'nin (ö. 440/1048) *el-Hidâye fî'l-kurrâ'i's-seb'*ı, Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *Câmi'u'l-beyân fî'l-kirâ'âti's-seb'a'sı*, *et-Teyssîr fî'l-Kirâ'âti's-Seb'*ı, *el-Mukni' fî ma'rifeti mersûm'i mesâhifi ehli'l-emsâr*'ı, *el-Müktefâ fî'l-vakfi ve'l-ibtidâ*'sı, Ebû Abdillâh Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî el-Gaznevî'nin (ö. 560/1165) *İlelü'l-vukûf*'u, Ebü'l-Alâ' Hasen b. Ahmed b. Hasen el-Attâr el-Hemezânî'nin (ö. 569/1173) *Gâyetü'l-ihtisâr fî'l-kirâ'âti'l-'aşr li-e'immeti'l-emsâr*'ı, Muhammed Şu'le el-Mevsilî'nin (ö. 656/1258) *Kenzü'l-me'ânî fî şerhi Hurzi'l-emânî*'si, Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl el-Ca'berî'nin (ö. 732/1332) *Kenzü'l-me'ânî fî şerhi Hurzi'l-emânî*'si, İbnü'l-Kâsîh'ın (ö. 801/1399) *Sirâcü'l-kâri'i'l-mübtedî* ve *tezkârü'l-mukri'i'l-müntehî*'si, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *en-Neşr fî'l-kirâ'âti'l-'aşr*'ı,

Tayyibetü'n-neşr fi'l-kırââti'l-'aşr'ı, *Tahbîrû't-teysîr fî kırâ'âti'l-eimmeti'l-'aşera'sı*, *Dürretü'l-mudıyye fi'l-kırââti's-selâsi'l-merdıyye'si*, Ebü'l-Kasım Muhammed b. Muhammed en-Nüveyrî'nin (ö. 857/1453) *Şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kırââti'l-'aşr'ı*, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Gâzî el-Miknâsî'nin (ö. 919/1513) *İnşâdü'ş-şerîd min davâlli'l-Kasîd'ı*, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-'Avfî'nin (ö. 1050/1640), *el-Cevâhiru'l-Mükellele limen Râme't-Turuka'l-Mükemmele'si* ve *Dürrü'l-Efkâr limen Kâne fî Kırââti'l-Eimmeti'l-Aşerati's-Seyyâr'ı*, Muhammed Şemseddin el-Vakarânî el-Mağribî'nin (ö. 1081/1670) *el-Vakarânî fî Halli Müşkilâti Kelimeteyi'l-âne bi sûrat'i Yûnus,u* Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî el-Bennâ'nın (ö. 1117/1705) *İthâfü Füzalâi'l-Beşer bi'l-Kırââti'l-Erbe'ati 'Aşer'esi*, Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin (ö. 1134/1721) *Tahrîru't-turuk ve'r-rivâyât min tariki Tayyibeti'n-Neşr'i* ve Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekir el-Mar'âşî'nin (ö. 1145/1732) *Tehzîbü'l-kırâ'âti'l-'aşr'ı* gibi daha birçok kaynağa müracaat edilecektir. Sadece bunlarla yetinilmeyip kıraat ilmine dair veya bu ilimle bağlantısı olan muhtelif ilimlere dair kaynakların yanında yine konumuzla alakalı ansiklopedi, kitap, tez, makale, sempozyum gibi birçok kaynağa da müracaat edilecektir. Çalışma esnasında başvuru alan diğer temel kaynaklara kaynakçada ayrıca yer verilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MOLLA MUHAMMED EMİN EFENDİ’NİN HAYATI ve İLMİ KİŞİLİĞİ

Bu bölümde Muhammed Emîn Efendi’nin yaşadığı dönem, hayatı, kıraat ilmindeki yeri, kıraat silsilesi, hocaları, talebeleri ve eserleri işlenecektir.

1.1. Yaşadığı Dönem

1.1.1. Siyasî ve Sosyal Durum

Molla Muhammed Emîn Efendi Hicrî 13. yüzyılda Osmanlı payitahtı İstanbul’da yaşamış bir Osmanlı kıraat âlimidir. III. Selim (1789-1807), IV. Mustafa (1807-1808), II. Mahmud (1808-1839) ve Abdülmecid (1839-1861) dönemlerinde yaşamıştır.¹

Muhammed Emîn Efendi’nin yaşadığı dönem olan milâdî 19. yüzyıl, Osmanlı devleti açısından önemli bir süreçtir. Bu yüzyılda Devlet, yoğun savaşlar yaşamış, çok ağır savaş kayıplarıyla beraber savaş tazminatları ödemeye mahkûm edilmiş, devlet içindeki Ermeni, Rum ve Sırp gibi grupların isyanları ortaya çıkmıştır. Osmanlı devleti için 19. Yüzyıl isyan ve savaşın hüküm sürdüğü bir dönem olmuştur.²

III. Selim, 7 Nisan 1789’da tahta çıktığında devam etmekte olan Rus ve Avusturya savaşının kötü gidişatına engel olmak için çok gayret etmiştir. Bozuk düzenin içindeki eğitimsiz ordu, zaferden ümidini kesmiş ve bir an önce barış yapılmasını arzu etmiştir. III. Selim, bu durum karşısında barış yapmaktan başka çaresi olmadığını ve bu gelişmeyle bir yenilenmeye gidilmesinin gerekliliğini anlamıştır. Rus savaşının sona ermesi, Nizâm-ı Cedîd yenilenmesinin başlangıcı olmuş ve Avrupa tarzında bir ordu, Nizâm-ı Cedîd ordusunu kurmuş, kurulan

¹ İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetu'l-'Arifin Esmâu'l-Muellifin ve Âsâru'l-Musannifin*, thk. Rifat Bilge - Mahmud Kemal İnal (İstanbul: Vekâletü'l-Ma'ârif Matbası, 1951), 2/375; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l Müellifin Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l 'Arabîyye* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1993), 3/75; Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, thk. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1/410.

² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1500-1914* (İstanbul: Eren Yayınları, 2006), 2/886-888; Nurullah Karta, “Sultan III. Selim Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Durumu ve Alınan Tedbirler”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (Ekim 2014), 21-23.

ordunun masraflarını karşılamak üzere de Nizâm-ı Cedîd hazinesini oluşturmuştur.³ III. Selim dış ve iç siyasette çok önemli hadiselerle uğraşmıştır. Tirsiniklioğlu, Tepedelenli, Pazvandoğlu Kavalalı, İşkodralı, Cezzar ve Canikli gibi güçlü ve sözü geçen insanlarla mücadele etmiştir. Diğer yandan bu dönemde ilk defa Sırp isyanları ulusal bir eylem olarak ortaya çıkmıştır. Vehhâbîler'in Mekke ve Medine gibi şehirleri ele geçirmeleri, katliamları ve talanları, hac ziyaretine mânî olmaları devleti sarsacak, zedeleyecek seviyelere ulaşmıştır.⁴

III. Selim, bütün bu olayların yanında İstanbul başta olmak üzere çeşitli yerlerde köprüler, çeşmeler yaptırmış, Eyüp Sultan Cami ve Türbesi'ne ayrı bir önem vererek ihyâ etmiştir. Türk musiki yazısı tarihinde ayrı bir önemi olan bu devirde, musikide klasikle beraber yeni anlayışların da izleri görülmüş, bu yeni üslûbun hissedildiği besteler ortaya çıkmıştır. Arkasında pek çok eser bırakan, savaş bilimiyle ilgili geniş bir bilgiye sahip olan III. Selim, devletin eski gücüne ve şevketine ulaşması için büyük bir istekle çalışmış kendini milletine adanmış ve onun selameti için gayret etmiştir. Fedakârlıklarına rağmen tahtını kurtaramamış, yenilikçiliği, dinden çıktığı ve zürriyeti olmaması gibi nedenlerle baskı yapılmış, kendi isteğiyle tahtan çekilmiş ve yerine yeğeni IV. Mustafa'yı oturtmuştur.⁵ IV. Mustafa'nın saltanatı büyük bir asayişsizlik, kargaşa, devlet yapısında dağılma, reform ve karşıtları arasındaki amansız mücadeleler içerisinde geçmiştir.⁶

Alemdar Mustafa Paşa, IV. Mustafa'dan III. Selim'in tahta çıkarılmasını istemiş, IV. Mustafa ise saray kapılarını kapatarak amcası ve kardeşi II. Mahmud'un öldürülmesini emretmiştir.⁷ III. Selim katledildiyse de II. Mahmud yaralı olarak

³ Stanford J. Shaw, "Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu", *Mukaddime Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Dergisi* 11/1 (Bahar 2020), 287-293.

⁴ Kemal Beydilli, "Selim III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/420-425; Enver Ziya Karal, *Selim III. ün Hatt-ı Humayunları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1942), 23-163; Ömer Efendi Câbî, *Câbî Tarihi (Tarih-i Sultan Selim-i Sâlis ve Mahmud-i Sâni)*, thk. Mehmet Ali Beyhan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 1/152-153.

⁵ Karal, *Selim III. ün Hatt-ı Humayunları*, 23-163; Bülent Aksoy, *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki* (İstanbul: Pan yayıncılık, 1994), 99-100.

⁶ Kemal Beydilli, "Mustafa IV", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/283-285.

⁷ Mustafa Necib Efendi, *Tarihi: Sultan Selim-i Sâlis* (İstanbul: Matbaâ-i Ceride-i Havâdis, 1863), 91-92.

hayatını kurtarmış ve IV. Mustafa'nın yerine hânedanın hayatta kalan son ferdi olarak sultan ilan edilmiştir.

Devlet idaresini zaafa uğratan zorba yöneticiler ile âyanların terbiye edilmesi, Yunan ve Sırp milliyetçilerin ayaklanmaları, İran ve Rus savaşları, yeniçeri ayaklanmaları ve Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanı gibi gelişmeler II. Mahmud döneminin önemli olaylarıdır. Bütün bu olayların yanında devletin yeniden yapılanmasıyla ilgili olarak önem arzeden köklü ıslahatların devam etmesi de bu dönemin belirgin özelliklerindedir.⁸ II. Mahmud tahta çıktığında Fransa'ya karşı verilen mücadele devam ediyordu ve Osmanlı Devleti Rusya ve İngiltere ile savaş halindeydi. Sonrasında Sırbistan özerkliğe kavuştu ve akabinde bağımsız bir Yunan Devleti'nin kurulması, Balkanlar'daki Hristiyan toplumlar üzerinde örnek oluşturacak bir etki meydana getirdi. Bu durum yükselmekte olan milliyetçilik akımlarını daha da hızlandırmış oldu. III. Selim dönemi gelişmelerinden gerekli dersleri çıkarmış olan II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmış, başta şeyhül-İslamlık makamı olmak üzere alt düzeydeki ulemânın hoş tutulmasına çalışmış ve önemli kesimleri kontrol altında tutmuştur. Evkâf-ı Hümâyün Nezâretini kurmuş ve bütün vakıf zenginliklerini bu birimin idaresinde toplamıştır. Saray ve hükümet teşkilât ve teşrifat usullerinde de önemli değişiklikler yapmıştır. Saltanatının her gününde devletin ayakta kalması için mücadele veren ve son on üç yıllık dönemini -ağır iç ve dış meseleler olmasına rağmen- yoğun reformlarla geçiren II. Mahmud, devleti canlandırmak için her zaman mücadele içinde olmuştur.⁹

1 Temmuz 1839'da II. Mahmud'un vefatı üzerine oğlu Abdülmecid 17 yaşındayken tahta geçmiş ve öncekilerin saltanatında olmayan birçok icraat gerçekleştirmiştir. Mısır ve Boğazlarla ilgili yapılan Londra Konferansları, Tanzimat

⁸ Kemal Beydilli, "Mahmud II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27/352-353.

⁹ Câbî, *Câbî Tarihi (Tarih-i Sultan Selim-i Sâlis ve Mahmud-i Sâni)*, 1/604-605; Hüseyin Sarı, "II. Mahmut Dönemi'nin Askeri Faaliyetlerine Mudurnu Kazası'nın Katkıları", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)* 18/29 (1996), 155-167; Özgür Sadık Karataş, "Sultan II. Mahmud'un Modernleşme Politikası Dâhilinde Yeniçeri Teşkilâtı ve Teşkilâtın Mûsikî Unsurları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23/3 (2019), 941-944.

Fermanı, Kırım Savaşı ve Islahat Fermanı devrin önemli olaylarıdır.¹⁰ Yapmış olduğu sayısız yurtiçi gezisi ile tebaasıyla da doğrudan iletişim sağlayan, Avrupa neşriyatını yakından takip eden, batı müziğine ve yaşayış tarzına hayran olan Sultan Abdülmecid, Osmanlı Devleti bünyesinde köklü değişikliklere ve reformlara kapı aralamıştır.¹¹ Yapmış olduğu reformlardan en önemlisi Tanzimat Fermanı'dır. Gülhane-i Hattı Hümayun adıyla da bilinen fermanın asıl gayesi Osmanlı İmparatorluğunu gerileme döneminden çıkararak İngiltere, Fransa gibi ülkelerin devletin iç işlerine karışmasına mâni olmaktır.¹²

Tanzimat Fermanı ile birlikte Osmanlı Devleti birçok yeniliğe adım atmıştır. Bütün tebaya, halka açık mahkemelerde yargılanma hakkı ve tüm vatandaşlara "Miras Hakkı" verilmiştir. 1257/1841 yılında Ceride-i Havâdis ve Osmanlının ilk özel gazetesi Tercümân-ı Ahval'de 1276/1860 yılında basılmaya başlamıştır. Bütün vatandaşlardan aylık kazancına göre vergi alınmaya başlanmış,¹³ ilk kâğıt para, ilk madeni para bastırılmış ve devletin ilk bankası İstanbul'da kurulmuştur.¹⁴ Çeşitli iç ve dış olaylar ve mali sıkıntılar içinde geçen bu devirde birçok imar faaliyetlerinde bulunulmuştur. Dışarıdan alınan borçların bir kısmı ile saraylar, köşkler inşa ettiren Abdülmecid, 25 Haziran 1861'de vefat etmiş ve çocuklarından Murad, Abdülhamid, Mehmed Reşad ve Vahdeddin daha sonra padişah olmuşlardır.¹⁵

1.1.2. Eğitim ve Öğretim

Osmanlı Devleti'nde, çeşitli din mensuplarına ait kurumları içine alan, her milletin kendi riyasetinin kontrolünde ayrı birer eğitim sistemine sahip olan ve tanzimata kadar da bu şekilde devam eden dinî ağırlıklı bir eğitim anlayışı hâkim

¹⁰ Cevdet Küçük, "Abdülmecid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/259-263.

¹¹ Mehmet Mercan, "Sultan Abdülmecid'in Rumeli Gezisi Hakkında Bazı Tespitler", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 24/1 (Temmuz 2009), 81-100.

¹² Mehmet Aktel, "Tanzimat Fermanı'nın Toplumsal Yansıması", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3 (Güz 1998), 177-184.

¹³ Hilal Turan, "III. Selim'den Tanzimat'a Osmanlı Devleti'nde Yeniden Yapılanma Hareketleri", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 11/2 (2019), 37-46.

¹⁴ Küçük, "Abdülmecid", 1/260-263.

¹⁵ Kâmil Paşa, *Târîh-i Siyâsî-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye* (İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1325), 3/180-233.

olmuştur. Gayri müslimler eğitim ve öğretimin içeriğini kendileri tespit etmesine rağmen Müslüman olan teba eğitim ve öğretimini devlet denetiminde yapmıştır.¹⁶

17. ve 18. yüzyıllarda Müslümanların (Beş-altı yaşlarındaki çocuklarına okuma-yazmanın öğretilip dört işlemde oluşan matematik derslerinin verildiği ve dinî bilgilerin öğretildiği) sıbyan mekteplerinden oluşan ilk eğitimi,¹⁷ (Gayri müslim tebanın ve harplerde esir alınan gençlerin eğitildiği, elit kadronun yetiştirildiği) Enderun ve medreselerden meydana gelen orta ve yüksek eğitim okulları, bazı değişikliklerin yanında, temelde var olan özelliklerini koruyarak asıl varlıklarını devam ettirmişlerdir.¹⁸ Yenilik hareketleriyle beraber askerî alandaki başarısızlıkların asıl nedeni ordunun eğitimsizliği olarak görüldüğü için bu okullara ek olarak batı tarzı eğitim yapan askerî okullar eklenmeye başlamıştır.¹⁹ 18.yy'ın son çeyreğinden itibaren askerî ve siyasî gerilemeyi durdurma maksadıyla askerî eğitimde başlatılan Batılılaşma faaliyetleri sivil eğitimi de etkisi altına almış ve Tanzimat'tan sonra klasik İslâmî eğitim sisteminin yanında Batı tarzı yeni bir eğitim modeli getirilmiştir.²⁰

Nizâm-ı Cedîd dönemi olarak da anılan III. Selim devri, Avrupayla, başta askerîye olmak üzere birçok alanda açığın kapatılması için seferber olan bir imparatorluğun var olduğu, değişimin habercisi olan bir dönem olmuştur. Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun'un III. Selim'in en önemli icraatı olduğu söylenebilir.²¹ İleri derecede eğitim veren bir yüksekokul olarak tasarlanan bu Mühendishâne ile beraber, ilk defa yabancı dil eğitimi ders müfredatına girmiştir.²² Matbaanın modern anlamda gerçek işlevini yerine getirmeye başlamasıyla ders kitapları başta olmak üzere çeşitli kitapların basılması, halkı bilgilendirme ve

¹⁶ Cemil Öztürk, "Osmanlılar: Eğitim ve Eğitim Kurumları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/565-566.

¹⁷ Ziya Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), 17-20.

¹⁸ Ülker Aktutay, *Enderûn Mektebi* (Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1984), 25-26.

¹⁹ İlhan Tekeli - Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 27-28.

²⁰ Öztürk, "Osmanlılar: Eğitim ve Eğitim Kurumları", 33/565-568; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu* (Ankara: Uzman Yayınları, 1987), 9.

²¹ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne: Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)* (İstanbul: Eren Yayınları, 1995), 44.

²² Faik Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış* (Ankara: MEB Yayınları, 1964), 14.

bilinçlendirme maksadıyla Türkçe, Arapça, Fransızca broşürlerin basılarak dağıtılması, eğitim ve öğretimin daha iyi olması için yapılan bir gayretin varlığının göstergesidir.²³ III. Selim, eğitim anlayışında bir düzenlemeye giderek müfredatı doğa ve fen bilimlerini de içerecek şekilde genişletmiş, medrese eğitimini farklı düzenlemelerle disiplin altına almış, ruûs (tayinlerin bürokratik işlemlerinin yapıldığı idarenin adı)²⁴ imtihanlarında adaleti ve donanımı öne çıkarmıştır. Avrupa devletlerinin eğitim sistemlerinin yapılarını araştıran III. Selim, payitahtın en önemli yerlerini bilim ve teknolojinin gelişmesi için kullanmış mühendishane ve vb. eğitim kurumlarının binalarını inşa etmiştir.²⁵

II. Mahmut, merkezî yönetimi güçlendirme amacıyla modern bir ordunun kurulması için yönetimin ihtiyaç duyduğu yeni sistemdeki asker ve sivil memurları yetiştirmek için yeni eğitim kurumlarına ihtiyaç duymuş ve reformları bu yönde belirlemiştir. 1240/1824 yılında ilan edilen Talim-i Sıbyân Fermanı ile Osmanlı devletinde eğitim ve öğretim alanındaki ilk ıslahat girişimi başlamış, Müslüman olan herkesin önce dinî kuralları öğrenmesi, belli bir süre eğitime gönderilmesi aksi takdirde bazı cezaların verileceği belirtilmiştir. 1249/1834 yılında Mekteb-i Fünûn-i Harbiye ve Muzıka-i Hümayûn Mektebi açılmıştır. Yeni okulların açılmasıyla yurt dışına öğrenci gönderilmeye başlanmış ve yüz elli öğrenci Avrupa'ya eğitime gönderilmiştir.²⁶ Mekâtib-i Rüşdiyeler, Mekteb-i Maârif-i Adliye, Mekteb-i Ulûm-i Edebiye ve Mektebe-i Tıbbiyye-i Şahane gibi kurumlar dönemin en önemli eğitim gelişmeleri olarak kabul edilmiştir.²⁷

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Osmanlı Devleti'nde Batı tarzı modern bir eğitim sistemi kurulmaya başlanmış ve Sultan Abdülmecid, devletin gelişimi için yayımladığı fermanla modern okulların açılması gerekliliğini vurgulamıştır. Meclis-i

²³ Seyfi Kenan, *Nizâm-ı Kadîm'den Nizam-ı Cedîd'e: III. Selim ve Dönemi* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM Yayınları), 2010), 137-139.

²⁴ Recep Ahışhalı, "Ruûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 38/272-273.

²⁵ Kemal Beydilli - İlhan Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001), 55-65.

²⁶ İlhan Tekeli - Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim*, 61-62; Nurdal Agrass, *II. Mahmud Dönemi Islahat Hareketleri ve II. Mahmud'un Eğitim Öğretim Faaliyetleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 5-48.

²⁷ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 - M.S. 2018* (Ankara: Pagem Akademi Yayınları, 2018), 143-148.

Maârif-i Muvakkat tarafından ülkede Batı'daki gibi ilk, orta ve yükseköğretimden meydana gelen bir eğitim sisteminin kurulması önerilmiştir.²⁸ 1262/1846'da açılan modern okullar Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti'ne bağlanırken, geleneksel eğitim kurumları ise Evkaf Nezâreti'ne bağlı kalmaya devam etmiştir. Böylece imparatorluğun sona erişine kadar varlığını devam ettirecek iki ayrı eğitim sisteminin temelleri atılmıştır.²⁹

Osmanlı Devleti'nde gerek örgün eğitim veren kurumların içinde ilk akla gelenin medreselerin olması gerekse Molla Muhammed Emîn efendi'nin müderrislik, şeyhü'l-kurralık gibi vazifelerde bulunması nedeniyle medreselerin ve dârü'l-kurraların ayrı bir başlık içinde alınması yerinde olacaktır.

1.1.2.1. Medreseler

Osmanlı Devleti kuruluşundan bu yana ilme değer vermiş, devrin ilim adamlarını etrafına toplamış, onların ihtiyaçlarını karşılayıp ders verebilecekleri medreseler inşa etmiştir. Medreselerin 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar -inişli çıkışlı bir seyir izlemesiyle beraber- ülkenin ilim, irfan, kültür ve sosyal hayatına çok büyük katkıları olmuştur. Sıbyan mekteplerinin üstünde, orta ve yüksek tahsili gerçekleştiren medreseler, sosyal hayatın yöneticilerini ve toplumun önder şahsiyetlerini yetiştirerek ülke insanına hizmet etmiş ve devletini yaşatmıştır.³⁰

Medreseler eğitim sisteminin omurgasını oluşturmakla beraber, lisans düzeyinde eğitim veren her bir medrese, talebelerin barınma, beslenme gibi ihtiyaçlarını karşılayan birer külliye şeklinde faaliyet göstermiştir. Osmanlı medreseleri, tedris gayesi bakımından, devlet hizmetinde istihdam edilen müderris, kadı ve müftüleri yetiştiren medreseler; Kur'ân, hadis ve tıp gibi sadece bir ilmin öğretilmesini hedef alan, bu ilimlere mahsus metotlarla eğitim vererek talebeyi ihtisaslaştıran medreseler şeklinde ikiye ayrılmıştır.³¹

²⁸ Öztürk, "Osmanlılar: Eğitim ve Eğitim Kurumları", 33/565-568.

²⁹ Hasan Sabri Çelikaş, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 12-40.

³⁰ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim* (İstanbul: Bilge Yayınları, 2004), 63-84.

³¹ Nebi Bozkurt, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/323-327; Mehmet İpşirli, "Medrese: Osmanlı Dönemi", *Türkiye*

19. asırda küçük çaplı değişikliklerin dışında devlet tarafından resmî bir medrese ıslahatı yapılmamıştır. Devlet yöneticileri bunun yerine medreseleri olduğu gibi bırakıp Avrupa tarzında bir eğitim sistemi kurmayı tercih etmiş ve yeni mektepler açmıştır. Bu değişiklikleri yaparken de ilmiye sınıfının gönlünü okşamayı ihmal etmemişlerdir. Bu durumun başlıca sebebi, medreselilerden destekleyenler olmakla birlikte³² bazısının batı kaynaklı herhangi bir ilmin getirilmesine şiddetle karşı çıkması ve bu tür ilmî ithallerin önlenmesi için padişaha yönelik aleyhte fikirleri ile halkın siyasî iktidara tepki göstermelerine ortam hazırlamaları olarak gösterilmiştir. Medreselerin asırlar boyunca devletin azametini göstererek halk nazarında bir itibar edinmesi ve yapılacak büyük çaplı bir değişiklikle halkın göstereceği tepkiden çekinilmesi diğer bir neden olarak belirtilebilir.³³

19. asırda medreseler öğrencilerin yurtları haline gelmiş ve özellikle İstanbul'daki medrese derslerinin çoğu camilerde yapılmaya başlanmıştır.³⁴ 1262/1846'da çıkarılan kanuna göre "kur'a imtihanları" yapılmış ve başarılı olanlar, talebe oldukları sene askerlikten muaf sayılmıştır.³⁵ Bu yüzyılda medrese talebelerinin sayısı artmış, devlet otorite kurmakta zorlanmış ve bazı dönemlerde bu talebelerin bir kısmı ayaklanmış. Hassaten sultan Abdülmecid döneminde İstanbul'daki talebelerin hükümet aleyhine isyanları devleti zorda bırakmıştır.³⁶

Medreselerin giderleri çoğunlukla vakıflar tarafından karşılandığı için vakıf mütevellî heyetinin vakfiyede belirttiği dersleri okutmak gelenek haline gelmiş ve

Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/327-333; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri Teşkilat - Tarih* (İstanbul: İrfan Yayınları, 1976), 20-23.

³² Hayreddin, *Vesâik-i Târihiye ve Siyâsiye* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şurakâsı, 1326), 2/41.

³³ İsa Halis, *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi* (Konya: Serhat Kitabevi, 2005), 18-20; Deniz Aşkın, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Medrese Eğitim Sistemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Eğitimin Konjonktürel Boyutu", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2017), 984; Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 98.

³⁴ Osman Ergin, "Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi", *Siyasi İlimler Mecmuası* 88 (Temmuz 1939), 21.

³⁵ Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğunda Askere Almada Kur'a Usulüne Geçilmesi: 1846 Tarihli Askere Alma Kanunu", *Askerî Tarih Bülteni* 10 (1985), 70-74.

³⁶ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Târihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972), 4/190.

19. yüzyıla kadar da bu şekilde devam etmiştir.³⁷ Şöyle ki bu dönemlerde medrese derslerinde on âlet ilmi (Sarf, Nahiv, Mantık, Kelâm, Edeb, Bedî, Meânî, Beyân, Hendese, Astronomi) çok düzenli ve metotlu bir şekilde okutulmuş ve akabinde akâid, fıkıh, tefsir ve hadis derslerinin tahsiline geçilmiştir.³⁸ Bu devrin ikinci çeyreğinde matematik, astronomi ve felsefe dersleri olmakla birlikte genel çerçevede medrese dersleri dinî metinleri anlamaya yönelik Arapça grameri, mantık ve İslâmî ilimlerden oluşmuştur.³⁹ Sebebine gelince teknik bilgilerin askerî alanda açılan mühendishânelerde ve yeni açılan okullarda okutulması nedeniyle medreseler yeni ilim ve teknolojileri ilgilendiren derslerden uzaklaşmış ve zamanla birçok müderris de bu okullara geçmiştir.⁴⁰

1260/1844 yılından itibaren medreselerdeki eğitimin bozulduğu, kabiliyetli âlimlerin yetişmediği, ilmiye sınıfının gerilemeye yüz tuttuğu ve medreselerde bir gerileme ve çöküşün yaşandığı hep tekrar edilmiştir.⁴¹ Bu gerileme ve çöküş kavramı genelde klasik sistemin tekrarı ve dinî ilimlere yönelerek medreselerin kendini yenileyememe çerçevesinde olmuştur.⁴² Zaten bu asırda özellikle İstanbul başta olmak üzere derslerin camilerde yapılması dinî ilimlere ağırlık verildiğini göstermektedir. Fakat ıslah için imkân olmasına rağmen yapılmaması, devlet yönetiminde, sisteminde oluşan Batılılaşma fikrini ve özellikle Tanzimat'tan sonra medreselerin sistem dışı olarak görülmeye başlanması ve medreseleri ıslah etme yerine ilim ve teknolojileri ilgilendiren derslerin yeni okullarda açılması, medreseleri sistemin âhengini bozan bir konuma itmiştir.⁴³ Bütün bunlara rağmen Molla Muhammed Emîn Efendi'nin yetiştiği dönem, yetiştirdiği talebeler ve örnek verecek olursak son devrin meşhur hukukçusu Ali Haydar Efendi'nin⁴⁴ (ö. 1837-1903)

³⁷ Mehmet Bulut, "Osmanlı Devleti'nde Dini Teşkilatlanma ve Yaygın Din Eğitimi", *Diyanet İlmî Dergi* 2/35 (Haziran 1999), 106.

³⁸ Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 1/105-106.

³⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 7-8 (1977), 279.

⁴⁰ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 1/143; Hamit Er, *Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999), 209.

⁴¹ Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim* (İstanbul: 3F Yayınevi, 2007), 26-31.

⁴² Cevdet Paşa, *Tezâkir* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986), 2/68.

⁴³ Zeki Salih Zengin, "Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Vakıflar Dergisi* 26 (1997), 403-409.

⁴⁴ Mehmet Âkif Aydın, "Ali Haydar Efendi (Büyük)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/396.

değişik hocalardan coğrafya, cebir, hikmet-i tabîyye, geometri, cerrahlık ve kimyâ derslerini okuması, medreselerin içinde değerli âlimlerin hem de aklî ilimleri okuyarak yetiştiğini ve yine medreselerin (bazı sıkıntılar olmasına rağmen) iddiâ edildiği gibi kötü bir durumda olmadığını göstermektedir.⁴⁵

1.1.2.2. Dârü'l-Kurrallar

Osmanlı Devleti'nde ve Osmanlı öncesi İslâm dünyasında sadece belli branşlarda Dârü'l-Hadîs ve Dârü't-Tıp gibi eğitim veren medreseler de vardır. Bunlara ihtisas medreseleri de denilmektedir.⁴⁶ “Yer, mekân, ev” gibi anlamlara gelen “Dâr” kelimesi ile okuyan manasındaki “Kârî” kelimesinin çoğulu “Kurrâ” kelimesinin bir araya gelmesiyle oluşan dârü'l-kurra da genel medreseler statüsündeki ihtisas medreseleridir.⁴⁷ Dârü'l-kurra kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'in öğretildiği, bir kısmının veya tamamının ezberletildiği ve kıraat vecihlerinin tâlim ettirildiği mektepler için kullanılmıştır. Müslüman devletlerde bu eğitim kurumları Dârü'l-Kur'ân ve Dârü'l-Huffâz gibi isimlerle de zikredilmiştir.⁴⁸

Diğer eğitim kurumları gibi dârü'l-kurrallar içinde vakıflar kurulmuş ve vakfiyelerde eğitimin yapılışı ve programı başta olmak üzere şartlar konulmuştur. Alınacak öğrencilerin hıfzını tamamlamış olmaları, Kur'ân eğitiminin tecvid, tertil ve iclâl üzere yapılması, kurrâlık mesleğinin kutsallığı ile ilgili değinilen bazı deyimler birtakım şartları göstermektedir.⁴⁹ Vakfiyye şartları, dönemsel-bölgesel uygulamalar ve müderrislerin tercihleri gibi nedenlerle küçük farklılıklar olsa da arapça, tefsir ilimlerinin yanında ağırlıklı olarak tecvid ve kıraat dersleri okutulmuştur.⁵⁰

Osmanlı Devleti'nde pek çok şehirde bu kurumların bulunması, devletin bu müesseselere çok önem verdiğini göstermektedir. Cami görevlileri genellikle bu

⁴⁵ Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, 89-97.

⁴⁶ Nebi Bozkurt, “Dârülkurrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/543.

⁴⁷ Ferâhidî Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Abdulhamid Hendavi (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 3/369; Râğîb el-İsfâhânî, *Müfredâtü el-fâzî'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımeşk: Dârü'l-Kalem, 2009), 321; Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyîsi'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1979), 5/79-80.

⁴⁸ Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri Teşkilat - Tarih*, 14-15.

⁴⁹ Yusuf Küçükdağ, *Konya Darülkurraları* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2014), 2-18.

⁵⁰ Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri Teşkilat - Tarih*, 605-611.

eğitim kurumlarından yetiştirilmiştir. Evliya Çelebi (ö. 1095/1684 [?]) İstanbul'da ne kadar sultan, vezir, ileri gelenlerin camileri varsa, her birinde birer dârü'l-kurra olduğunu bildirmiştir.⁵¹ Sıbyân mektebini bitiren veya Sıbyân mektebi seviyesinde özel bir eğitim alan öğrenci, dârü'l-kurrada okumak istediğinde, alt seviyede bir dârü'l-kurraya giderek hafızlığını tamamlamış, daha sonra yüksek seviye de bir dârü'l-kurraya giderek “İlmi Kıraât”i öğrenmiştir.⁵²

Türkiye'deki dârü'l-kurralar, medreselerin kaldırılmasına ve eğitim düzenin değişmesine kadar varlıklarını devam ettirmiştir. 3 Mart 1924'te Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu gereğince bütün okullar gibi Maarif Vekâleti'ne bağlanmak istenmiş, fakat bu kurumlar birer ihtisas okulu olduğu için başkanlığa bağlı olarak öğretime devam etmesi gerektiği yolundaki ısrarlar sonucu Kur'ân kurslarına dönüştürülmüş ve zamanla sadece Kur'ân eğitiminin yapıldığı müesseseler haline gelmiştir.⁵³ Bu değişimin neticesinde kıraat eğitimi -gayri resmî eğitimler devam etmekle beraber- 1968 yılına kadar resmi olarak bir inkita süreci yaşamıştır. 1968 yılından sonra Diyanet İşleri Başkanlığı'nın izni ve müsaadesiyle merhum Hafız Mehmet Rüştü Âşikkutlu'nun (ö. 1400/1980) açtığı kurslarla resmî süreç başlamış ve ülkemizin birçok yerinde halende devam etmektedir.⁵⁴

1.2. Molla Muhammed Emîn Efendi'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

1.2.1. İsmi ve Künyesi

Tam adı Muhammed Emîn b. Abdullah b. Salih olan *Umde* müellifi, babasına nispetle Abdullah Efendizâde diye tanınmış fakat kıraat ilmindeki yetkinliği sebebiyle Molla Efendi lakabıyla meşhur olmuştur. Kaynaklarda Ebû Âkif

⁵¹ Mehmed Zillî İbn-i Derviş Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 1/273.

⁵² Mustafa Çağrı, “Kur'an Kursu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/423-424; Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, 131.

⁵³ Bozkurt, “Dârülkurrâ”, 8/545; Çağrı, “Kur'an Kursu”, 26/423-426.

⁵⁴ Emin Âşikkutlu, “Âşikkutlu Mehmet Rüştü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/6; Bozkurt, “Dârülkurrâ”, 8/545; Mustafa Atilla Akdemir, *Kıraat İlmî Eğitim ve Öğretim Metotları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 132-133.

künyesiyle de zikredilmiş ve ikamet ettiği yere nispetle el-İstanbulî, er-Rûmi gibi künyelerin yanında mezhebi âdiyet dolayısıyla el-Hanefî künyesiyle de anılmıştır.⁵⁵

Türkçe olarak yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunda müellifin adının Mehmed Emin olarak zikredildiği görülmektedir. Özellikle Anadolu coğrafyasında yaşayanlar, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ismi olan "Muhammed" adını, bazı sebeplerden dolayı zamanla birtakım ses değişimleriyle "Mehmed" şeklinde kullanmışlardır.⁵⁶ "محمد" kelimesinde ayırt edici unsur hareke olmuştur. Harekeli yazılmadığında hem "Muhammed" hem de "Mehmed" olarak okunmuştur. Molla Muhammed Emîn Efendi'nin, müellif nüshasıyla ile karşılaştırılmış olan *Zühru'l-Erîb fî İzâhi'l-Cem'î bi't-Takrîb*, müellif hattıyla yazılmış olan *Tuhfetü'l-Emîn fî Vukûfi'l-Kur'âni'l-Mübîn* ve birçok matbû nüshası bulunan *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-'İrfân* adlı eserlerinde, beyan bahsinde, isminin "محمد امين" olarak açıkça zikredildiği, "م" harfinin üzerine de şedde koyulduğu görülmektedir.⁵⁷ Müellifin isminin Muhammed Emîn olarak kullanılmasının daha doğru olacağı anlaşılmaktadır.

1.2.2. Doğumu ve Vefatı

Molla Muhammed Emîn Efendi 21 Cemâziyelâhir 1210 (2 Ocak 1796) yılında İstanbul'un Eyüp semtinde doğmuştur. 1275-1276/1858-1859 yılında vefat etmiş ve Ebû Eyyûb el-Ensârî Türbesi'nin arkasındaki hazireye babasının yanına defnedilmiştir. Müellifin vefat tarihi birçok eserde verilmiş fakat doğum tarihine

⁵⁵ Molla Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb fî İzâhi'l-Cem'î bi't-Takrîb* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 11), 3a-3b; Molla Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân* (İzmir: Tire Necip Paşa Kütüphanesi, Diğer Vakıflar, 53), 472; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, 3/75; Bağdatlı, *Hediyetu'l-'Arifîn*, 1951, 2/375; Abdullah Develioğlu, *Büyük İnsanlar: Üç Bin Türk ve İslam Müellifi* (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1973), 341.

⁵⁶ M. Muhsin Kalkışım, "Allah' ve 'Muhammed' İsimlerinin Türkçeleştirilmesi Sürecinde Ses ve Anlam Değişimlerini Tahlil Denemesi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2020), 233-244.

⁵⁷ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 3a; Molla Muhammed Emin Efendi, *Tuhfetü'l-Emîn fî Vukûfi'l-Kur'âni'l-Mübîn* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Üsküdarlı, 89), 2; Molla Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân* (İstanbul: Karahisârîzâde Sahnâf Es'ad Matbaası, 1287), 113.

değinilmemiştir.⁵⁸ Çünkü eserleri başta olmak üzere yapılan çalışmalarda doğum tarihi, hatta bazılarında vefat tarihi dahi verilmemiştir.⁵⁹

Dublin'den, Chester Beatty kütüphanesinden temin ettiğimiz, Molla Muhammed Emîn Efendi'ye ait *Şeceratü'l-Kurrâ* adlı eserde, özellikle İbnü'l-Cezerî'den Muhammed Emîn Efendi'ye kadar, kıraat silsilesindeki üstazların bir kısmının sadece doğum tarihleri verilmekle birlikte, çoğunluğunun vefat ve doğum tarihleri bir arada verilmiştir. Müellife ait bu eserde, kendi isminin bulunduğu şemanın yan tarafına doğum tarihi 21 Cemâziyelâhir 1210 (2 Ocak 1796) olarak yazıldığı görülmüştür.⁶⁰ Muhammed Emîn Efendi'nin vefatından 15 sene sonra 1874/1291 tarihinde, müellifin ailesi başta olmak üzere birçok talebesinin hayatta olduğu bir dönemde, Eğinli Eşrefzâde Muhammed Hulûsî (ö. [?]) tarafından hazırlanan, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nde mahfuz *Esâmî-i Kurrâ-i Kirâm-ı Mübîn Defteri*'nde, Muhammed Emîn Efendi'nin üstazı ve kendisinden icazet alan talebeleri verilmiş, müellifin isminin yanına doğum ve vefat tarihi 1210-1276 olarak yazılmıştır.⁶¹

Yapılacak olan çalışmalarda Molla Muhammed Emîn Efendi'nin doğum ve vefat tarihlerinin, gerek müellife ait *Şeceratü'l-Kurrâ* adlı eserde verilen doğum tarihi ve gerekse *Esâmî-i Kurrâ-i Kirâm-ı Mübîn Defteri*'nde verilen doğum ve vefat tarihlerinin dikkate alınarak verilmesi gerekmektedir.

1.2.3. Ailesi

Molla Muhammed Emîn Efendi nüfûzlu ve ilmî seviyesi yüksek özellikle kıraat ilminde geleneği olan bir aileye mensuptur. Biyografilerine ulaşabildiğimiz aile fertleri şu şekildedir:

⁵⁸ Bağdatlı, *Hediyyetu'l-'Arifîn*, 1951, 2/375; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, 3/75; Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/410.

⁵⁹ Reşat Öngören, "Molla Mehmed Emin Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 30/258-259; Develioğlu, *Büyük İnsanlar*, 341.

⁶⁰ Molla Muhammed Emin Efendi, *Şeceratü'l-Kurrâ* (Dublin: Chester Beatty Library, 2, 3681), 89.

⁶¹ Eşrefzâde Muhammed Hulûsî Eğinli, *Esâmî-i Kurrâ-i Kirâm-ı Mübîn Defteri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 6545), 9.

'Umde müellifinin vermiş olduğu bilgilere göre, dedesi Mehmed Salih Efendi (ö. 1023/1614), el-Hâc İbrahim Efendi'nin (ö. 1185/1771) meşhur Baltacı imamın damadı olup, 1154/1742 tarihinde Eyüp sultan Camiî imamlığı başta olmak üzere Baltacı imamın bütün görevlerini üstlenmiştir. Salih Efendi 1203/1788 senesinde Muharrem ayında vefat etmiştir.⁶²

Yeri gelmişken bir hususa değinmek istiyoruz. Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi'nin (ö. 1167/1754) talebesi Şehzâde Cami imamı şeyhü'l-kurra Mehmed Salih Efendi'nin ve yine Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi'nin talebesi Yâkup Ağa cami imamı Reisü'l-kurra Salih Efendi'nin (ö. 1205/1790), Molla Muhammed Emîn Efendi'nin dedesi Mehmed Salih Efendi ile bazı çalışmalarda birbirlerine karıştırıldığı görülmektedir.⁶³ Muhammed Emîn Efendi bir eserinde "lafzen ve kitâbeten babam bana bildirdi" diyerek söze başlamakta ve babasının eğitim serüvenini anlatmaktadır. Kıraat silsilesinde aşağıda da verileceği üzere babasının, Na'lizâde İbrahim Efendi'nin (ö. 1201/1787) vefatından sonra Yâkup Ağa cami imamı Reisü'l-Kurrâ Salih b. Ali Efendi'de (ö. 1205/1790) okuduğunu ve icazet aldığını bildirmektedir.⁶⁴ Bir diğer eserinde ise dedesi Salih Efendi'den bahsederken "1154/1742 tarihinde hıdmet-i imameti ve uhdesinde olan cemi' cihâtı, damad-ı mükerrerleri ve bu 'abd-i bâ'isin cedd-i ekremi el-Hac Sâlih Efendi nâm ihlâs-ı ittisâmın uhdesine ferağ ve havale..." sözleriyle özellikle dede kelimesini zikrederken; Yâkup Ağa cami imamı Reisü'l-Kurrâ Salih Efendi için de "Üstadının irtihalinden sonra Re'isü'l-Kurâ el-Hac Sâlih Efendi nâm üstâd-ı inâmdan ahz-ı icazet..." sözlerini kullanmış ve Salih efendileri birbirinden ayırmış, Şehzâde Cami imamı şeyhü'l-kurra Mehmed Salih Efendi'ye ise hiç değinmemiştir.⁶⁵

Molla Muhammed Emîn Efendi'nin babasının adı Abdullah Eyyûbi (ö. 1252/1836) olup, aynı zamanda hocası da olduğu için aşağıda ayrıca ele alınacaktır.

⁶² Molla Muhammed Emin Efendi, *el-Âsâru'l-Mecîdiyye fi'l-Menâkibi'l-Hâlidîyye* (İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1314), 120-121.

⁶³ Recep Akakuş, *İslamda Hamele-i Kur'an* (İstanbul: Kurtuba kitap, 2018), 114-120.

⁶⁴ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 4b.

⁶⁵ Muhammed Emin Efendi, *el-Âsâru'l-Mecîdiyye*, 120; Abdurrahim Âkifzâde, *Kitâbu'l-Mecmû' fi'l-Meşhûdi ve'l-Mesmû'*, çev. Hikmet Özdemir (İstanbul: Türkiye İlmî İctimâî Hizmetler Vakfı Yayınları, 1998), 340; Abdullah Akyüz, *Osmanlı Kurrâları* (İstanbul: Rabbani Yayınevi, 2021), 242-243.

Oğlu Akif Efendi'ye (ö. [?]) gelince, kendisinden kıraat-i seb'a, aşere ve takrîb okuyarak icazet almıştır.⁶⁶ Babası Muhammed Emîn Efendi'nin vefatıyla Eyüp Sultan Caminde imamet görevini üstlenmiştir.⁶⁷

Torunu Mehmet Sâkıb Efendi (Günay), Akif Efendi'nin oğlu olup, 7 Rebiülevvel 1280/1863 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1293/1876 yılında hafızlığını tamamlamış, akabinde babası Akif Efendi'den İ'tilâf mesleği üzerine 1299/1882 yılında takrîb'den icazet almıştır. 1320/1903'te Eyüp Sultan Cami imamlığına başlamış ve 1338/1920'de ise Eyüp Sultan Cami baş imamı olmuştur. 1345-1360 yılları arasında reisü'l-kurrâlık görevi yapmış ve 1948 yılında vefat etmiştir.⁶⁸

Netice olarak Muhammed Emîn Efendi'nin soy kütüğüne bağlı kişilerin tamamı, Eyüp Sultan Caminde imamet görevini üstlenmişler, İ'tilâf mesleği üzerine (dedesi Mehmed Salih Efendi kesin olmamakla birlikte) kıraat ilmini okuyup icazet almışlardır.⁶⁹ Hatta bu soy kütüğüne bağlı kişilerin dokuz göbeğe kadar geçmişe dayanan bir silsilede halk nazarında itibarlı kişiler olduğu ve kesintisiz Eyüp Sultan Caminde imamlık görevini sürdürdükleri bildirilmektedir.⁷⁰

Bu bilgilerle birlikte Molla Muhammed Emîn Efendi'nin torunu, şu anda 98 yaşında olan Hafız Abdürrezzak Öz ile görüşülmüştür. Tarsus'ta yaşayan Öz'ün babası, Zeynel Abidin Efendi'dir. Kendilerinde, dedesi Muhammed Emîn Efendi'ye ait ulaşılamayan herhangi bir eserin olmadığı tespit edilmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir'in (ö. 1861/1925) Osmanlı Müellifleri adlı eserinde bahsettiği Molla Muhammed Emîn Efendi'nin torunu Sâbit Efendi'yle ilgili de herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Diğer taraftan Hafız Abdürrezzak Öz, ailesinden emanet el yazması

⁶⁶ Eğinli, *Esâmî-i Kurrâ* (6545), 9.

⁶⁷ Akakuş, *İslamda Hamele-i Kur'an*, 159.

⁶⁸ Mehmed Raşit Efendi, *Mir'âtü'l-Kurrâ Zevâtü'l-Ğarrâ* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 6543), 1b; Mehmed Raşit Efendi, *Evsâfü'l-İhvân bi Lütfi'r-Rahmân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Revnakoğlu Bölümü, 316), 3; Eğinli, *Esâmî-i Kurrâ* (6545), 9.

⁶⁹ Eğinli, *Esâmî-i Kurrâ* (6545), 9; Mehmed Raşit Efendi, *Mir'âtü'l-Kurrâ Zevâtü'l-Ğarrâ* (6543), 1b.

⁷⁰ Akakuş, *İslamda Hamele-i Kur'an*, 242.

bir şecerenin olduğunu, seyyid olup soylarının da Ehl-i Beyt'e dayandığını ve Abdülkâdir-i Geylânî'nin (ö. 561/1166) torunu olduklarını belirtmişlerdir.⁷¹

1.2.4. Üstlendiği Görevler

Müellif, 1227/1812 yılında babasının yerine Eyüp caminde imamlık göreviyle vazifelendirildiğini ve babasının 1229/1814 yılında hacca gitmesiyle onun bütün görevlerini üstlendiğini ifade etmektedir.⁷²

Bu bilgilere göre Muhammed Emîn Efendi, Eyüp caminde baş imamlık vazifesini yürütmüş, babası Abdullah Eyyûbî'nin hacca gitmesiyle Mihrişâh Vâlide Sultan hazretlerinin türbesinin karşısındaki okulda muallimlik vazifesini yapmış ve aynı zamanda Üsküdar Ayazma Cami Vaizliği'ni de sürdürmüştür. Yaşadığı dönemde İstanbul'daki medrese derslerinin çoğunun camilerde yapılmaya başlandığı dikkate alınırsa⁷³ Muhammed Emîn Efendi Eyüp caminde ilim halkaları oluşturmuş ve birçok talebe yetiştirmiştir. Çerkeşli Hasan Efendi'den (ö. [?]) sonra, vefatına kadar İstanbul şeyhü'l-kurrallığı görevi yaptığı belirtilmiştir.⁷⁴ Bu bilgilere göre bu görevi (Hasan Efendi'nin 1266/1850'de Medine'de bulunduğu bakarak)⁷⁵ en az dokuz sene yürütmüştür.⁷⁶ Fakat onun 1256/1840 yılında tamamladığı *el-Âsâru'l-Mecîdiyye fi'l-Menâkibi'l-Hâlidiyye* adlı eserinin girişinde ismini verirken "...saray-ı kebir-i hümayunda şeyhü'l-kurrallık hizmeti ile sayısız nimetlere nail olan, dostlar arasında merhum el-Hac Abdullah Efendizâde denmekle meşhur Muhammed Emîn..."⁷⁷ sözleriyle kendisinden şeyhü'l-kurra ünvanıyla bahseden Molla Efendi'nin 1256/1840 yılından vefatına kadar en az 18 yıl şeyhü'l-kurrallık ünvanını taşıdığı söylenebilir.⁷⁸ Yine Muhammed Emîn Efendi'nin Cemâziyelâhir 1253/1837

⁷¹ Bu bilgi, 12.11.2022 tarihinde Mersin Tarsus'ta Hafız Abdürrezzak Öz ile yaptığımız röportajdan edinilmiştir.

⁷² Muhammed Emin Efendi, *el-Âsâru'l-Mecîdiyye*, 121-122.

⁷³ Ergin, "Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi", 21.

⁷⁴ Eğinli, *Esâmî-i Kurrâ* (6545), 9; Ahmed Fahri Üsküdarî, *Kırâat Notları* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizâde, 11), 112b.

⁷⁵ Hasan b. Osman Çerkeşi, *İcâze ilâ İbrahim Edhem*, Erzurum Yazma Eser Kütüphanesi, 2392, 7b-12a.

⁷⁶ Abdullah Akyüz, "Osmanlı'dan Günümüze Reîsülkurrâlar", *İslam Araştırmaları Dergisi* 36 (2021), 149-150.

⁷⁷ Muhammed Emin Efendi, *el-Âsâru'l-Mecîdiyye*, 1-4.

⁷⁸ Molla Muhammed Emin Efendi, *el-Âsâru'l-Mecîdiyye fi'l-Menâkibi'l-Hâlidiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Sütlüce Dergahı, 242), 158.

tarihinde verdiği bir icazette ismini “Eyüp caminin imamı ve Hamid Han camin Cuma vâizi” şeklinde nitelediği görülmüştür.⁷⁹ Müellifin bir ara Maarif Meclisi Başkanlığı da yaptığı bildirilmektedir.⁸⁰

1.2.5. Tasavvufi Yönü

Muhammed Emîn Efendi ile ilgili yapılan birçok çalışmada nakşibendi tarikatına mensup olduğu vurgulanmaktadır.⁸¹ Yine müellif *el-Âsâru'l-Mecîdiyye fi'l-menâkibi'l-Hâlidîyye* adlı eserinde babası için “...Şeyh Murad Dergâhında el-Hac Mehmed Efendi'den tarikât-i aliyye-i Nakşîye'den hilâfetle tehzib-i hâl etmişler idi...”⁸² sözlerini kullanarak babası Abdullah Eyyûbî'nin Şeyh Murad Dergâh'ı Şeyhi Hacı Mehmed Efendi'den⁸³ (ö. 1208/1793) Nakşîbendî tarikatı üzere hilafet aldığını açıkça zikretmiştir. Ayrıca o, “*Zühru'l-Erîb fi İzâhi'l-Cem'i bi't-Takrîb*” isimli eserinde babası için söze “cenâb-ı şeyhî” ifadesiyle başlamakta ve akabinde aynı cümlede “üstazî” “vâlidî” kelimelerini de zikretmektedir.⁸⁴ “Şeyh” ifadesi hoca anlamında da kullanılabilir fakat “cenâb-ı şeyhî” ifadesiyle başlayıp, aynı cümlede “üstazî” kelimesini de kullanması, babasının hocası olmasının yanında tarikatte de şeyhi olduğunu açıkça göstermektedir. Buna göre Molla Muhammed Emîn Efendi'nin nakşibendi tarikatına mensup olduğu ve babası Abdullah Eyyûbî'nin de mürşidi olduğu anlaşılmaktadır.

1.3. İlmî Şahsiyeti

Muhammed Emîn Efendi'nin devrin geleneğine uygun olarak iyi bir eğitim aldığı, sadece kıraat ilmini değil değişik ilimleri de okuduğu, yazmış olduğu eserlerde ve ele almış olduğu konularda açık bir şekilde görülmektedir.

⁷⁹ Mehmed Said Ödemişli, *İcâze ilâ Mehmed Said* (İzmir: Tire Necip Paşa Kütüphanesi, Diğer Vakıflar, 1416), 8a.

⁸⁰ Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/410.

⁸¹ Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/410; Develioğlu, *Büyük İnsanlar*, 341; Molla Muhammed Emin Efendi, *Umdu'tü'l-Hullân fi İzâhi Zübdeti'l-'İrfân*, thk. Mehmet Çaba (İstanbul: Hacıveyiszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2021), 1/10; Orhan Jasime, “Molla Muhammed Emin Efendi ve İdğam-ı Kebir Hakkında ‘Lâhika’ Adlı Risâlesi”, *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/12 (Güz 2019), 168; Akyüz, *Osmanlı Kurrâları*, 311.

⁸² Muhammed Emin Efendi, *el-Âsâru'l-Mecîdiyye*, 121.

⁸³ Ahmet Semih Torun, “Şeyh Muhammed Murad-ı Buhârî Tekkesi Haziresi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakıflar Dergisi* 34 (Aralık 2010), 144.

⁸⁴ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 3b.

'Umde müellifi, babası Abdullah Eyyûbî'den Kurân-ı Mübîn'i müşâfehe yoluyla sağlam bir şekilde ahzylediğini bildirmiştir. Babasında harflerin tecvidini, sıfatlarını ve vakf yerlerini öğrendikten sonra, Zikr-i Hakîm'in edâsını ta'lim etmiş, ezberlemiş, bütün çabasını sarfederek infirad metoduyla kıraat imamı Âsım'ın Hafs rivayetini öğrenmede muvaffak olmuştur.⁸⁵ Akabinde seb'a tariki üzere sağlam olarak, bilindiği şekliyle cem' ederek okumuştur. Kur'ân'ın başından Berâe sûresinin sonuna kadar kıraat ilmindeki üstatların ıstılahları ile merâtib-i erbaayı uygulamış, Yûnus sûresinin başından Ankebût sûresinin sonuna kadar mertebeteyn üzere ve Rûm sûresinin başından Murselât sûresinin sonuna kadar merâtib-i erbaa üzere, güvenilir, mahir, tetkik eden meşhur okuyucuların şekliyle okumuştur. Nebe' sûresinin başından Kurân'ın sonuna kadar beldeledeki kurrânın mu'tâd olan tertibi üzerine hatmi tamamlamıştır.⁸⁶

Molla Efendi, seb'a tarikine, İbnü'l-Cezerî'nin *Tahbîrû't-Teysîr fî kırâ'âti'l-immeti'l-aşere* ve *ed-Dürre fî kırâ'âti's-selâseti'l-mütemmîme li'l-aşere* isimli eserlerine göre üç imamın kıraatlerini (Ebû Ca'fer, Ya'kûb el-Hadramî, Halef b. Hişâm) ilave ederek aşere tariki -aşru's-suğrâ- üzere bir hatme daha başlamıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in ilk üçte biri ve ikinci üçte birini seb'a tarikinde ki gibi okumuştur. Fakat son üçte birini bazen merâtib-i erbaa, bazen de mertebeteyn üzere, üstatlarından sağlam bir şekilde alan mahir bir kişinin bildiği tertib üzere hatmetmiştir.⁸⁷

Aşere tarikine göre hatm-i şerifi bitirdikten az bir zaman sonra, İbnü'l-Cezerî'nin *Tayyibetü'n-Neşr fî'l-kırâ'âti'l-aşr* ve *Takrîbü'n-Neşr fî'l-kırâ'âti'l-aşr* isimli eserlerini kapsayan, Şamlıların tertibine göre (vakf ile cem')⁸⁸ takrîb tariki -aşru'l-kübrâ- üzere yeni bir hatme başlamıştır. Müellif, *'Umdetü'l-Hullân* adlı eserinde "İ'tilâf mesleğinde takrîb tarikinde sadece merâtib-i erbaa uygulanmıştır."⁸⁹ dediğine göre, Muhammed Emîn Efendi'nin takrîb tariki üzere okuduğu bu hatminde

⁸⁵ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 4a.

⁸⁶ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 4a.

⁸⁷ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 4a.

⁸⁸ Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâ'âti'l-Aşr*, thk. Eymen Rüşdî Süveyd (Beyrut: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2018), 3/2094.

⁸⁹ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/39.

Kur'ân'ın tamamını merâtib-i erbaa üzere okuduğu söylenebilir. Bu hatmi Eyüp caminin sahnında (avlusunda) tamamlamış ve kurrâ olan imamların, seçkin insanlardan oluşan bir cemâatin huzurunda, kıraati bitirmesiyle beraber babası Abdullah Eyyûbî, Kur'ân-ı Kerîm'in tamamı için kıraat imamlarınca zikredilen, makbul olan tertiblerden hangi tertib olursa olsun hem okuma hem de okutma icazetini vermiştir. Müellifin babası, bu icazeti 1227/1812 yılının ortalarında sadece İ'tilâf mesleği üzerine muteber şartlar ile vermiştir. Sonuç olarak Molla Muhammed Emîn Efendi, hafızlığını ve Kıraat eğitimini babası Abdullah Eyyûbî'de tamamlamış, İ'tilâf mesleği üzerine kıraat icazetini almıştır.⁹⁰

1.4. Kıraat İlimindeki Yeri

Umde müellifinin nüfûzlu ve ilmî seviyesi yüksek, özellikle kıraat ilminde geleneği olan bir aileye mensup olduğunu yukarıda zikretmiştik. İşte böyle bir ailede, ilim halkalarının içinde olan babasının da vermiş olduğu destekle küçük yaşlarda eğitime başlayan Muhammed Emîn Efendi, özellikle kıraat ilminde öne çıkmış, yaşadığı devirde alanında yetkin ve otoriter olması nedeniyle Molla lakabıyla anılmış ve tanınmıştır. Fazilet ve takvâ sahibi, zeki, yaşadığı devirde Kur'ân ilimlerinde ve kıraatlerin rivayetlerinin, tariklerinin ve vecihlerinin tamamında ehil ve yetkin bir âlimdir.⁹¹

Bir eserinde özetle “Hocaya, kur'ân okutmada ve diğer ibadetlerinde samimi bir niyet şarttır. Ders esnasında vecihlerin ihtilafında Kur'ân'ın nazmının manalarını derinlemesine anlamaya gayret etmesi ve âyetlerin gereklerine göre amel etmeye çalışması gerekir. Dinin emirlerini düzene sokacak, öğrencilerine yol gösterecek kadar fıkıh öğrenmek ve bazı kıraatlerden gelecek olan eleştirileri defedecek, susturacak, şüpheleri giderecek kadar usûl ilminden bilmek ona gereklidir. İhtilaflı vecihlerden gelen sorulara cevap vermek için ve muteber kaynaklardan meselelerin çıkarımında, hakkıyla kavranılmasında güç yetirmek için biraz sarf ve nahiv öğrensin. Usûl ve ferşle ilgili meselelerin çoğunda sarf ve nahvin gerekli olduğu aşikâr olmakla beraber, mukrînin vakf ve ibtida konusunda sarf ve nahve olan

⁹⁰ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 4a-4b.

⁹¹ Abdülfettah es-Seyyid Acemî Mersafi, *Hidâyetü'l-Kârî Îlâ Tecvîdi Kelâmi'l-Bârî* (Medine: Mektebetü Taybe, 1982), 704.

ihtiyacı daha da çoktur. İşin ehli üstatların ittifakı ile vakf ve ibtida için tefsir ve lügat ilimlerinden de bir kısım bilgilere sahip olması gerekir. İster nazım ister nesir olsun kıraatlerin ferş ve usûle dair kapsamlı bir kitabını da ezberlemesi gereklidir.”⁹² sözleriyle kıraat ilminin eğitiminin de bir seviyesi olduğunu özellikle okutanların da belli bir donanıma sahip olması gerektiğini, onun yaptığı işe hâlisâne bir niyetle ne kadar çok ehemmiyet verdiğini görmüş oluyoruz.

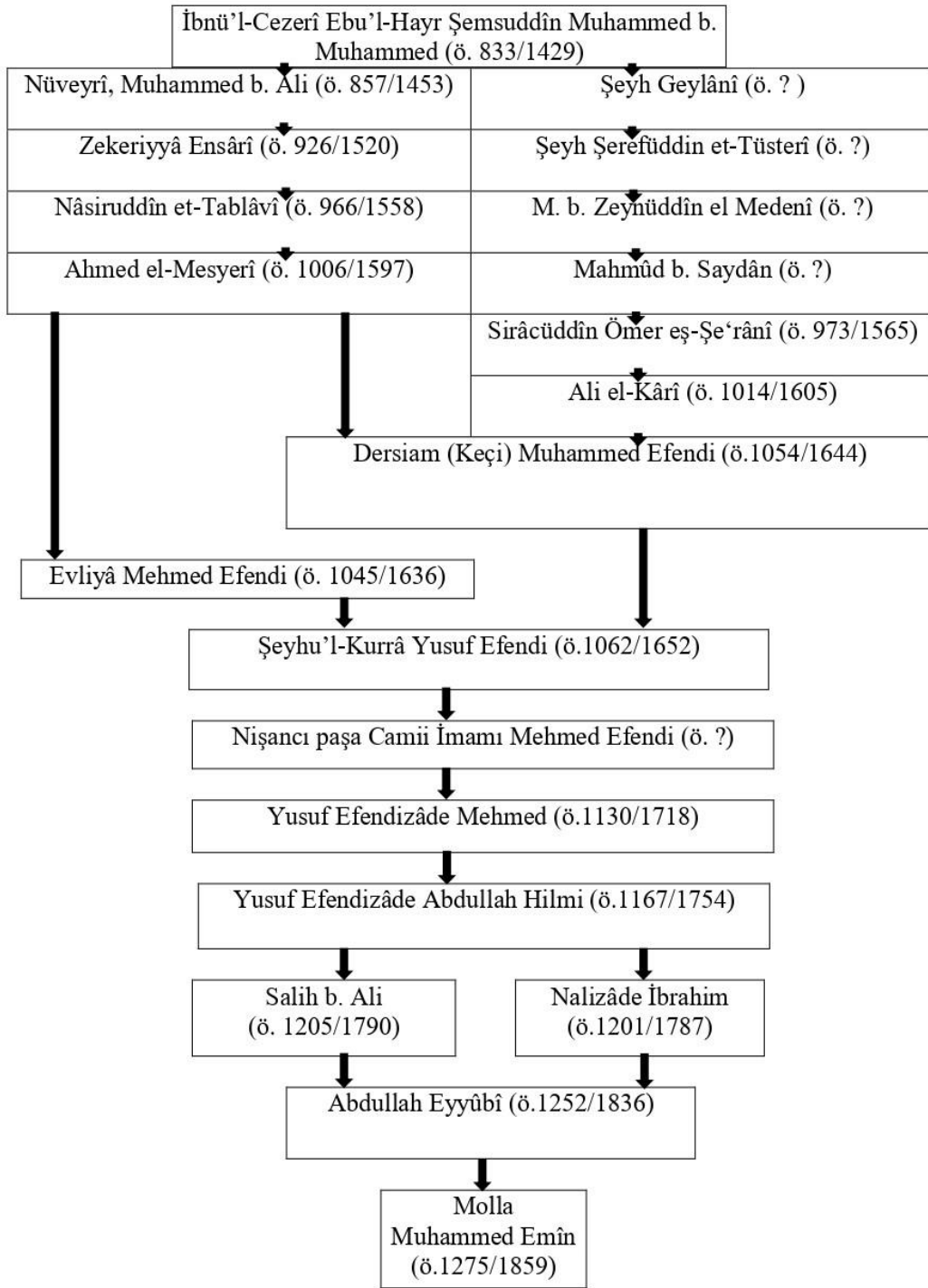
Kıraat ilmindeki yerini derinlemesine ele alacağımız *‘Umdetü’l-Hullân fi İzâhi Zübdeti’l-‘İrfân* adlı eseri başta olmak üzere, yaptığı çalışmalara, ele aldığı meselelerdeki çok yönlü hakimiyetine, yetiştirdiği talebelere, yaşadığı devirde bıraktığı ize, özellikle içinde bulunduğumuz dönemde aşere tarikinde yazmış olduğu eserlerle devam eden etkisine bakıldığında günümüzde, Molla Muhammed Emîn Efendi’nin kıraat ilmi için çok önemli bir şahsiyet olduğu “Molla” lakabıyla niçin anıldığı aşikar bir şekilde ortadadır.

1.5. Kıraat Silsilesi

İrlanda’nın başkenti Dublin’den Chester Beatty kütüphanesinden temin ettiğimiz, Molla Muhammed Emîn Efendi’ye ait *Şeceratü’l-Kurrâ (Silsile-i Eimme-i Kurrâ)* adlı eserde şemalarla müellifimiz kendi kıraat silsilesini vermiştir. Müstensih’i el-Hâc Hüseyin Efendi (ö. [?]) olan bu eser Ta’lik hattıyla yazılmıştır. Seksen dokuz varaktan oluşmakta ve Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed’den (s.a.v.) kıraat imamlarına, kıraat imamlarından da İbnü’l-Cezerî’ye (ö. 833/1429) kadar kıraat silsilesi ayrıntılı bir şekilde verilmektedir. Son iki varakta ise İbnü’l-Cezerî’den Muhammed Emîn Efendi’ye kadar kıraat silsilesi aynı şekilde şemalarla gösterilmektedir.⁹³ İbnü’l-Cezerî’den Molla Muhammed Emîn Efendi’ye kadar kıraat silsilesi şu şekildedir:

⁹² Muhammed Emin Efendi, *Zühru’l-Erib* (İbrâhim Efendi, 11), 41b-42a.

⁹³ Muhammed Emin Efendi, *Şeceratü’l-Kurrâ* (2, 3681), 124-212.

1.6. Hocaları

Molla Efendi'nin telif ettiği eserlere ve bu eserlerde ele aldığı konulara bakıldığında yaşadığı dönemin geleneğine göre değişik ilimlerde tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Fakat eserlerinde şahsî hayatıyla ilgili detaylı bir malumat

vermemiş, babası Abdullah Eyyûbî dışında herhangi bir hocasına da değinmemiştir. Yine yukarıda *Şeceratü'l-Kurrâ* adlı eserinde hocası olarak babası Abdullah Eyyûbî'yi verdiğini görmüştük. Diğer yandan bazı eserlerinde babası için, yeri geldikçe “Üstazî” ifadelerini kullanması, muhterem pederinin ilk akla gelen hocası olduğunu göstermektedir. Netice olarak tespit edebildiğimiz üstadı yalnız babası Abdullah Eyyûbî'dir.

1.6.1. Abdullah Eyyûbî

Muhammed Emîn Efendi, *el-Âsâru 'l-Mecîdiyye fi 'l-menâkıbi 'l-Hâlidîyye* adlı eserinde babası ve hocası el-Hâc Abdullah b. el-Hâc Sâlih b. İsmâil'in⁹⁴ hayatını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Özellikle oğlunun verdiği bilgiler çerçevesinde hayatını ele almanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Muhammed Emîn Efendi, “Asrın reîsü'l-kurrâsı, zamanın seçkinlerinden olan, kâri, mücevid, Kur'ân öğreticisi, mürşid, rehber ve Efendimiz Ebî Eyyüb el-Ensârî Caminin imâm-ı evveli” diye nitelediği,⁹⁵ babası Abdullah Eyyûbî'nin 1176/1763 senesinin Ramazan ayının 11. gecesini imsak vaktine yakın Eyüp Sultan semtinde dünyaya geldiğini ve 1252/1836 yılında Rebûlâhir ayının 7'sinde Perşembe gecesini saat sekiz sularında vefat ettiğini ifade etmiştir.⁹⁶ Babasının 1192/1875'de yılında hafızlığını tamamladığını ve akabinde Arap Dili ve Edebiyatına dair ilimleri tahsil ettiğini, Na'lizâde İbrahim Efendi'den (ö. 1201/1787) vücûhât tahsil ettiğini, hocasının vefatından sonra Reisü'l-Kurrâ Salih Efendi'den (ö. 1205/1790) icazet aldığını ve “vücûhât-ı Kur'âniye'de” pek yüce mertebelere eriştiğini belirtmiştir.⁹⁷

Abdullah Eyyûbî, başta Şeyhu'l-islâm Hâmîdîzâde Mustafa Efendi (ö. 1208/1793) ve Gelenbevî İsmail Efendi (ö.1205/1791) olmak üzere devrin önemli

⁹⁴ Muhammed Emin Efendi, *Zühru 'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 3b.

⁹⁵ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/30-31.

⁹⁶ Muhammed Emin Efendi, *el-Âsâru 'l-Mecîdiyye*, 120-122.

⁹⁷ Muhammed Emin Efendi, *el-Âsâru 'l-Mecîdiyye*, 120; Muhammed Emin Efendi, *Zühru 'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 4b; Abdullah Eyyûbî, *Risâle fi Kırâati's-Seb'a ve 'l-Aşere ve 't-Takrib* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ögüt Bölümü, 67), 164b.

âlimlerinden ders almıştır.⁹⁸ Oğlu Muhammed Emîn Efendi'nin vermiş olduğu bilgiler şu şekilde devam etmektedir:

1203/1788 senesinin Muharrem ayında babası Mehmed Salih Efendi'nin vefat etmesiyle Ebû Eyyûb el-Ensârî Camindeki imamlık vazifesine asaleten atanmış, Şeyh Murad Dergâh'ı Şeyhi Hacı Mehmed Efendi'den⁹⁹ (ö. 1208/1793) Nakşibendî tarikatı üzere hilafet almış ve 1215/1801 senesinin sonuna doğru Mihrişâh Vâlide Sultan hazretlerinin türbesinin karşısındaki okulda muallimlik vazifesine başlamıştır. Ramazan-ı Şerifte 45 sene hatm-i şerîf ile teravîh namazını kıldırarak Abdullah Eyyûbi, 1227/1812 yılından sonra imamlık vazifesini oğlu Muhammed Emîn Efendi'ye bırakmış, 1228/1813 senesinin Zilkâde ayının 18'inde Üsküdar Ayazma Cami Vaizliği'ne başlamış, 1229/1814 yılının ortalarında hacca gitmeye niyetlenmiş ve görevlerinin tamamını oğluna tevdi etmiştir. Çok sayıda talebe yetiştiren Abdullah Eyyûbi, Hac vazifesinden döndükten sonra bütün vaktini ibadete ve kitap telifine vererek çeşitli ilimlerde, büyük küçük yirmiden fazla eser tasnif etmiştir. 1242/1826 senesinin Recep ayının sonlarında Dârü'l-Saltanat-ı Seniyye'nin şeyhü'l-kurralığı kendisine verilmiştir. 1246/1831 senesinin Şevval ayının 27'sinde Sultan Ahmed Cami Cuma Vaizliği'ne ve 1247/1832 yılında ise Saray-ı Muallâ şeyhü'l-kurralığına getirilmiştir.¹⁰⁰

Muhammed Emîn Efendi'nin, babasının eserlerinin içeriğine ve isimlerine dair bilgi vermeden büyüklü küçüklü yirmiden fazla eseri olduğunu belirttiğini yukarıda dile getirmiştik. Bununla birlikte Abdullah Eyyûbî'yi çalışanlar farklı sayı ve isimlerle otuza yakın çalışmadan bahsetmişlerdir. Kur'ân ilimlerine dair *Mütesâbihâtü'l-Kur'ân*, *Levâmi'ul-bedr fî büstâni Nâzimetri'z-zehr*, *Risâle fî kiraati's-seb'a ve'l-aşere ve't-takrîb*, *el-Mîzân*; çeşitli ilimlere dair *Nefehâtü'l-abîri's-sârî fî fezâili Ebî Eyyûb el-Ensârî*, *Risâle fî hakkı Hazret-i Ebû Eyyûb el-Ensârî*, *Âdâb-ı ziyâret-i Hazreti Hâlid b. Zeyd*, *Hediyetü'l-huccâc*, *Tuhfetü'l-imam fî mesâili's-siyâm*, *Mahmûdiyye fî'l-ferâiz*, *Tekmile-i Muharrem*, *Fevâihu'l-ezkâr fî halli Netâici'l-efkâr*, *Terceme-i Şerh-i Risâle-i Teslîk-i Nakşibendîye*, *Miftâhu*

⁹⁸ Ali Turgut, "Abdullah Eyyûbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/102-103.

⁹⁹ Torun, "Şeyh Muhammed Murad-ı Buhârî Tekkesi Haziresi Üzerine Bir Değerlendirme", 144.

¹⁰⁰ Muhammed Emin Efendi, *el-Âsâru'l-Mecîdiyye*, 121-122.

saâdeti'l-Medine, Hâşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye, Ehâdîs-i Kudsiyye Tercümesi, Tezkiretü'r-rumât adlı eserleri sayılabilir.¹⁰¹

1.7. Talebeleri

Muhammed Emîn Efendi, ömrünü Kur'ân hizmetine adanmış, Eyüp Cami merkez olmak üzere yıllarca Kur'ân ve kıraat dersleri vermiş, sayılarını bilemeyeceğimiz kadar talebe yetiştirerek icazet vermiştir. Ulaşabildiğimiz kadarıyla Kayserili Hacı Mustafa Efendi (ö. [?], icazet tarihi 2 Safer 1245), Ödemişli Mehmed Said Efendi (ö. [?], icazet tarihi Cemâziyelâhir 1253), Oğlu Akif Efendi (ö. [?]), Abdülaziz Vasfi Efendi (ö. [?], icazet tarihi Zilkâde ayı ortaları 1266), Nevşehirli Süleyman Efendi (ö. 1290/1873, icazet tarihi 1245)¹⁰² ve Çankırlı Ahmet Hıfzî Efendi (ö. [?]) gibi isimler öğrencileri arasında sayılır.¹⁰³ Şimdi kendisinden icazet alan talebelerinden birkaç tanesini zikredeceğiz.

1.7.1. Ödemişli Mehmed Said Efendi

Mehmed Said Efendi, İzmir'in Ödemiş kasabasından olup, kıraat-i seb'a ve aşere'yi Ödemişli Süleyman Efendi'den (ö. [?]) tahkik üzere okumuştur. Daha sonra İstanbul'a gelerek Ayasofya-i Kebîr Cami yakınlarında oturan Diyarbakır'lı Salih Efendi'den (ö. [?]) Tayyibe tarikince Kur'ân-ı Kerîm'in bir kısmını okumuş ve kalan kısmını da Molla Muhammed Emîn Efendi'den okuyarak 1253/1837 yılında icazet almıştır.¹⁰⁴

¹⁰¹ Mehmet Tahir Bursalı, "Abdullah Eyyûbî", *Sırât-ı Müstakîm* 6/135 (24 Mart 1326), 75-76; Yonis İnanç, "Reisülkurra Abdullah Eyyûbî Hayatı ve Eserleri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/29 (2014), 107-128; Yusuf Alemdar, "Abdullah Eyyûbî'nin 'Risale fi Kırâati's-Seb'a ve'l-Aşera ve't-Takrîb' Adlı Eserinin Edisyon Kritiği/Literasyonu ve Değerlendirilmesi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/6 (2017), 23-80; Kübra Bülbül, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Reisül kurrâlarından Abdullah Eyyûbî ve Kıraat İlmi Ders Notları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 10-33; Bilal Tekin, *Abdullah Eyyûbî'nin Tuhfetü'l-Ahbâb Tercümesi (Metin Ve İnceleme)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 25-42; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1/64-65.

¹⁰² Eğinli, *Esâmî-i Kurrâ* (6545), 13.

¹⁰³ Eğinli, *Esâmî-i Kurrâ* (6545), 9.

¹⁰⁴ Ödemişli, *İcâze ilâ Mehmed Said* (Diğer Vakıflar, 1416), 2a-8a.

1.7.2. Çankırlı Ahmet Hıfzî Efendi

Arpacılar imamı diye meşhur olan Çankırlı Ahmet Hıfzî Efendi Molla Muhammed Emîn Efendi'den İ'tilâf mesleği, Fatih Mektebi muallimi Ömer Efendi'den (ö. [?]) Şeyh Atâullâh mesleği, Muvakkit Efendi'den (1252/1837'de hayattaydı)¹⁰⁵ takrîb tariki üzere kıraat ilmini tahsil etmiş ve farklı usullerde hatim yapmıştır.¹⁰⁶ Nakşibendî tarikatının Halidî koluna mensup olan Ahmet Hıfzî Efendi, Bahçekapı semtindeki Şeyh Muhammed Geylânî Caminde imam, Cedîd Valide Sultan Caminde muallim ve Sultan II. Mahmud türbesinde şeyhü'l-kurra idi.¹⁰⁷ Medîne'ye göç eden Ahmed Hıfzî Efendi orada vefat etmiştir. *Esâmî-i Kurrâ-i Kirâm-ı Mübîn Defteri*'nde birçok talebesinin kendisinden icazet aldığı ve kıraat ilmini tahsil ettiği görülmektedir. Ölüm tarihi belli olmamakla birlikte talebelerine verdiği son icazet tarihine bakıldığında 1293/1876 yılından sonra vefat ettiği söylenebilir.¹⁰⁸

1.7.3. Abdülaziz Vasfi Efendi

Hacı Musa Efendi oğlu Abdülaziz Vasfi Efendi, Molla Muhammed Emîn Efendi'den takrîbi, Nisa sûresinin başına kadar okuyarak 1266/1850 yılının Zilkâde ayı ortalarında İ'tilâf mesleği üzerine icazet almıştır.¹⁰⁹ Sultan Ahmed Cami dârü'l-kurrasında şeyhü'l-kurra olarak görev yapan Vasfi Efendi, Esircizâde İsmail Efendi'nin¹¹⁰ (ö. 1322/1905) vefatından sonra 16 Zilkâde 1322 yılında reisü'l-kurra olarak vazifelendirilmiş ve aynı zamanda Tefîş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi Başkanı da olmuştur. Bu göreve tayin edilme isteğini içeren dilekçenin bir kısmı şu şekildedir:

“Dâîleri, 1266/1850 senesi şehir-i zilka'de'si evâsıtında Reisü'l-kurra ve Şârih-i Zübdeti'l-İrfân 'Molla Efendi' denmekle ma'rûf Eyyübî Muhammed Emîn

¹⁰⁵ Akyüz, *Osmanlı Kurrâları*, 292.

¹⁰⁶ Mehmed Feyzullah Vâni, *İcâze ilâ Mehmed Feyzullah Vâni* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, K989), 6a, 6b, 9b.

¹⁰⁷ Vâni, *İcâze ilâ Mehmed Feyzullah Vâni* (Belediye Yazmaları, K989), 5a.

¹⁰⁸ Eğinli, *Esâmî-i Kurrâ* (6545), 28; Ahmed b. Abdürrahim es-Seyyid, *el-Halekâtü'l-Müdiât min Silsileti Esânîdi'l-Kurâât* (Riyâd: Cemiyetü'l-Hayriyye li Tahfizi'l-Kur'âni'l-Kerîm, 2002), 1/183-184.

¹⁰⁹ Eğinli, *Esâmî-i Kurrâ* (6545), 9.

¹¹⁰ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* (İstanbul: Medrese Yayınları, 1980), 2/275.

Efendi'den icazet aldığımdan, usûlü ma'rûfeye tevfikân, bu kerre Esirci Zâde İsmail Hakkı Efendi'nin vefatıyla inhilâl eden Reisü'l-kurrâlık cihetinin, uhde-i dâiyâneme tevcihi hususuna, müsâde-i celîle-i cenâb-ı veliyyün niâmileri istirhamına dair istid'â!"¹¹¹ Fakat Vasfi Efendi'nin bu esnada oldukça yaşlı olması nedeniyle bu vazifeyi uzun süre yürütemediği bildirilmiştir.¹¹²

1.8. Eserleri

Muhammed Emîn Efendi farklı alanlarda eserler telif etmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla müellifin eserleri şunlardır:

1.8.1. Kur'ân İlimlerine Dair Eserleri

1.8.1.1. 'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-'İrfân

Tezimizin konusunu oluşturan bu eser hakkında detaylı bilgi ilgili bölümde verilecektir.

1.8.1.2. Lâhika li'-Şârihi'l-Bâ'isi'l-Fakîr fî İzâhi Bâbi'l-İdgâmi'l-Kebîr

Molla Efendi'nin bu eseri, İstanbul'da Cemâziyelâhir ayı ortasında 1287/1870 yılında Karahisârizâde Sahaf Es'ad Matbaasında '*Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-'İrfân* ile aynı ciltte (lâhika, ilave olarak) basılmıştır.¹¹³ Nâsihi ve nesih tarihi bilinmeyen, kırk dokuz sayfadan oluşan bu matbû eser, '*Umdetü'l-Hullân*'da zikredilen dört mesleği (İ'tilâf, Sûfî, Mütıkın, Atâullâh) dikkate alarak birçok eserden özetlenerek hazırlanmış ve kıraat imamı Ebû Amr'ın râvisi es-Sûsi'ye göre idgâmü'l-kebîr konusunu ele almıştır.¹¹⁴

¹¹¹ Recep Akakuş, *Tarihsel Boyutuyla Kur'ân-ı Kerîm Öğretimi ve Reisü'l-Kurrâlık* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2008), 38.

¹¹² Recep Akakuş, "*Kıraat İliminde İcazet Geleneği, Reisü'l-kurra Makamının Kurumsallaşması ve İşlevi*", *Tarihten Günümüze Kıraat İlimi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 530-533; Akakuş, *İslamda Hamele-i Kur'ân*, 84-85; Abdullah Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 244.

¹¹³ Molla Muhammed Emin Efendi, *Lâhika li'-Şârihi'l-Bâ'isi'l-Fakîr fî İzâhi Bâbi'l-İdgâmi'l-Kebîr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 34), 1-2.

¹¹⁴ Molla Muhammed Emin Efendi, *Lâhika li'-Şârihi'l-Bâ'isi'l-Fakîr fî İzâhi Bâbi'l-İdgâmi'l-Kebîr* (İzmir: Tire Necip Paşa Kütüphanesi, Diğer Vakıflar, 930), 2.

İdğâmın tarifi, şartları, sebepleri, engelleri, kısımları beyan edildikten sonra, her harf sırayla ele alınarak Kur'ân'da kaç yerde, nerede idğâm edildiği belirtilmiş ve sûre sûre açıklanmıştır. Kâideye uymayan bir kelime varsa yeri geldikçe özellikle zikredilmiş ve es-Sûsî ile mutâbık olan diğer imamlara ve râvilerine az da olsa değinilmiştir. Misleyn ve mütekâribeyn iki ayrı başlık altında alındıktan sonra idğâmü'l-kebîr ile alakalı bazı meselelere müstakil bir başlık altında değinilmiş ve kolaylık olması için eserin sonuna, Kur'ândaki idgamların belirtildiği dört adet tablo eklenmiştir. Ayrıca bu eserle ilgili bir de yüksek lisans çalışması yapılmıştır.¹¹⁵

1.8.1. 3. Zühru'l-Erîb fî İzâhi'l-Cem'î bi't-Takrîb

Bazı dostlarının isteği üzerine Muhammed Emîn Efendi tarafından, söz konusu kıraat mesleklerinin izahıyla beraber takrîb tariki üzere kıraat meselelerini bir araya getirmek için kaleme alınmıştır.¹¹⁶ 'Umde müellifi ile ilgili yapılan Türkçe çalışmalarda bu eserin isminin "Zühru'l-Erîb" veya "Zehru'l-Erîb" şeklinde kullanıldığına şahit olmaktayız.¹¹⁷ Arap dil bilimcilere ait çalışmalarda hem "ذُخْرٌ" hemde "ذُخْرٌ" olarak verildiğini görmekteyiz.¹¹⁸ Arap filolojisinin dâhi ismi Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-'Ayn* adlı eserinde bu fiille ilgili vermiş olduğu bilgileri dikkate alarak bu eserin isminin "Zühru'l-Erîb" şeklinde kullanılmasını yeğlemekteyiz.¹¹⁹

Ulaşabildiğimiz tek nüsha Süleymaniye kütüphanesindeki nüshadır.¹²⁰ Bu nüsha için her ne kadar müellif nüshası denilse de bu bilgi doğru değildir.¹²¹ Çünkü

¹¹⁵ Orhan Jasime, *Molla Muhammed Emin Efendizâde'nin Lâhika li'ş-Şârihi'l-Bâisi'l-Fakîr fî İzâhi Bâbi'l-İdğâmi'l-Kebîr Adlı Eserinin Tahkiki* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1-123.

¹¹⁶ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 3a-3b.

¹¹⁷ Öngören, "Molla Mehmed Emin", 30/259; Jasime, "Molla Muhammed Emin Efendi ve İdğâm-ı Kebîr Hakkında 'Lâhika' Adlı Risâlesi", 169.

¹¹⁸ Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrim İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts), 4/302; Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1979), 2/370; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh, Tâcu'l-Luğa ve Sihahu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1979), 2/662.

¹¹⁹ Ferâhidî Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Abdulhamid Hendavi (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2/67.

¹²⁰ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 1b-241b.

¹²¹ Öngören, "Molla Mehmed Emin", 30/259; Jasime, *Molla Muhammed Emin Efendizâde'nin Lâhika li'ş-Şârihi'l-Bâisi'l-Fakîr fî İzâhi Bâbi'l-İdğâmi'l-Kebîr Adlı Eserinin Tahkiki*, 34; Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, 115.

esere iki yerde düşülen notta “Burada müellif nüshasının aslından bir varak eksiktir, gaflete düşme” sözleri müellif nüshası olmadığını te’yid etmektedir.¹²²

Beyan bahsinde Molla Efendi, ismini, künyesini, eserinin adını, kıraat ilmindeki eğitim serüvenini, babasının aynı zamanda hocasının adını ve kıraat ilmindeki icazet silsilesini verdikten sonra, mukaddime bölümünü on bir bahis olarak iki yüz on beş varakta genişçe ele almaktadır. Birinci bahiste kıraat ilminin tarifini, konusunu, gayesini, faydasını, mükürnin kim olduğunu ve nazmü’l-kur’ânı, ikinci bahiste resmü’l-mushafı, üçüncü bahiste yedi harfi, dördüncü bahiste mütevâtir, sahih ve şâz kıraatleri, beşinci bahiste kıraat-i aşere’nin kıraat-i seb’a gibi mütevâtir oluşunu, altıncı bahiste kurrâdan her bir ferd için alınan vecihlerin tevâtürlüğü ile ilgili kavilleri, yedinci bahiste mükürnin tarifi ve mükride olması/olmaması gereken şeyleri, sekizinci bahiste Kur’ân-ı Kerîm’in kıraatinin keyfiyetini, dokuzuncu bahiste tecvitle ilgili meseleleri, harflerin mahreçlerini ve sıfatlarını, vakf ve ibtidayı, meânî’nin izahını, bazı lafızların tanımını, kıraat ilminin birtakım ıstılahlarını, onuncu bahiste kıraatlerin icrasıyla ilgili tarikleri, on birinci bahiste kıraatlerdeki ihtilaf ve çeşitliliğin faydalarını, *Neşr-i Kebîr*’de zikredilen kaynakları, on kıraat imamını, ravilerini ve tariklerini, yaşadığı yüzyılda meşhur olan dört kıraat mesleğini ve bu kitabın metodunu anlatmaktadır. Fâtiha sûresinden başlayan müellif, usûl konularına yeri geldikçe değinmektedir. Bakara sûresi 4. âyette (وَبِالْآخِرَةِ) kelimesinde beş meseleyi (nakil, terkîk, sekt, vakf-ı Hamza, imâle) ele alacağını zikreden Muhammed Emîn Efendi “terkîk” konusunu işlerken vefat etmiştir.

1.8.1. 4. Tuhfetü’l-Emîn fî Vukûfi’l-Kur’âni’l-Mübîn

Bu eserin müellif nüshası Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi’nde mevcuttur. Muhammed Emîn Efendi beyan bahsinde ismini, künyesini vermiş akabinde vakf ve ibtidanın ehemmiyetini, Kur’ân’ın âyetlerini tertil üzere okumak için bu konuyu bilmenin gerekliliğini, önceki âlimlerin benzer eserler telif ettiğini fakat eksik kaldığını vakf ve ibtidaya dair bütün konuları ihtiva etmediğini ama bu çalışmada bir nebze de olsa bütün meselelerin toplandığını,

¹²² Muhammed Emin Efendi, *Zühru’l-Erib* (İbrâhim Efendi, 11), 231a, 235b.

eserinin mukaddime, maksat ve hâtime bölümlerinden meydana geldiğini, yararlandığı kaynakları ve kitabının ismini zikretmiştir.¹²³

Mukaddime bölümünde “mesâhifü’l-emsâr” (Medeniyyü’l-Evvel, Medeniyyü’l-Âhir, Mekke, Kûfe, Basra, Şam, Hımsî) sayısı ve isnad edilenleri, vakf ve ibtidanın öncü imamları, kâri için mühim meseleler, vakfin kısımları ve rumuzları şeklinde dört başlık altında ele alınmıştır. Maksat bölümünde sırasıyla her sûrenin, mekki-medeni oluşu, nezâiri; âyet, kelime, harf sayısı; fâsılası, müteşâbihi verilmiş, vakf-ibtidası rumuzları ve gerekçeleri ile açıklanmıştır. Hâtime bölümünde ise sûrelerin farklı isimleri bir arada verilmiş ve bir tezyîl ile nâsih-mensûh âyetler izah edilmiştir. Yine müellif nüshasında müellife ait olduğu düşünülen bir ilave ile Fâtiha sûresi ve Bakara sûresi 64. âyete kadar resm-i mushaf’a göre bazı kelimelerin imlâ özellikleri gösterilmiştir.¹²⁴

1.8.1. 5. el-Kerârîs¹²⁵ fî Zikri Tertîbi Vücûhi Ba’zi’l-Âyât

Muhammed Emîn Efendi’nin İstanbul’da 1287/1870 yılında ‘*Umdetü’l-Hullân fî İzâhi Zübdeti’l-İrfân* ile birlikte basılan bu eseri, kıraat öğrencilerinin kıraat kitaplarından çıkarmakta zorlandığı bazı âyetlerin kıraati’s-seb’a, aşere ve takrîb üzere vecihlerini İ’tilâf, Sûfî, Mütkın, Atâullâh mesleklerine göre göstermektedir.¹²⁶

İ’tilâf ve Sûfî mesleklerinin Bakara sûresinden Âl-i İmrân sûresine geçiş vecihlerini merâtib-i erbaaya göre vererek başlayan ‘*Umde* müellifi, yine bu iki sûre arasında mertebete göre sadece İ’tilâf mesleğinin vecihlerini, akabinde

¹²³ Muhammed Emin Efendi, *Tuhfetü’l-Emîn fî Vukûfi’l-Kur’âni’l-Mübîn* (Üsküdarlı, 89), 1a-2b.

¹²⁴ Molla Muhammed Emin Efendi, *Tuhfetü’l-Emîn fî Vukûfi’l-Kur’âni’l-Mübîn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 21), 1b-224b.

¹²⁵ Kerârîs, kürrâse’nin çoğulu olup, el yazması eserlerin 8 adet sahifeden ibaret olan formlarıdır. Osmanlı’da kıraat eğitimi verilirken zamanla bazı yöntem değişikliklerine gidilmiş, önceleri ezber yoluyla ders verilirken, sonraları kürrâse denilen ders defteri takibiyle dersler yapılır olmuş ve herkes kendi usulünce (tarik, meslek) bazı kürrâseleri hazırlama yoluna gitmiştir. Yazma eser kütüphanelerimizde mevcut birçok kürrâse de bu durumun örneğidir. Bk. Ömer Dumlu, “Suhuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/477; Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989), 1154; Harun Bekiroğlu, “Yazma Eserlerden Kodikoloji’ye: Tahkike Giriş”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 2/23 (Aralık 2019), 867-868; Akdemir, *Kıraat İlmî Eğitim ve Öğretim Metotları*, 104.

¹²⁶ Molla Muhammed Emin Efendi, *el-Kerârîs fî Zikri Tertîbi Vücûhi Ba’zi’l-Âyât* (İstanbul: Karahisarizâde Sahaf Esad Matbaası, 1287), 52-109.

mertebeteyne göre Sûfi ve Mütkın mesleklerinin vecihlerini ve son olarak da merâtib-i erbaaya göre Atâullâh mesleğinin vecihlerini göstermiştir.

Daha sonra Kehf sûresinden Meryem sûresine geçişin, Neml sûresi 36. âyetin, Fâtır sûresinden Yâsîn sûresine geçişin, Mü'min sûresi 26. âyetin, Fussilet sûresinden Şûrâ sûresine geçişin, Tûr sûresi 21. âyetin, Necm sûresi 50. âyetin, İnsân sûresi 4. âyetin vecihlerini belirtmiştir. Âl-i İmrân sûresinin 1. âyetini 2. âyetine vaslını ve Duha sûresinden (Nâs ve Fâtiha dahil) Bakara sûrelerine kadar iki sûre arası vecihleri göstermiştir. Son olarak Bakara sûresinin 2-5. âyetlerindeki vecihleri ve Takrîb üzere iki sûre arası başta olmak üzere Nâs sûresinden Fâtiha ve Bakara sûresi 5. âyete kadar mevcut olan vecihleri göstererek eserini tamamlamıştır.¹²⁷

1.8.1. 6. Şeceratü'l-Kurrâ (Silsile-i Eimme-i Kurrâ)

Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'den (s.a.v.) Muhammed Emîn Efendi'ye kadar kıraat silsilesinin şemalarla gösterildiği, seksen dokuz varaktan oluşan müellife ait bu eserle ilgili detaylı bilgi yukarıda "Muhammed Emîn Efendi'nin Kıraat Silsilesi" başlığında verilmiştir.

1.8.2. Diğer İlimlere Dair Eserleri

1.8.2. 1. el-Âsâru'l-Mecîdiyye fi'l-Menâkıbi'l-Hâlidîyye

Muhammed Emîn Efendi'nin 9 Mart 1840 yılında tamamladığı ve adını Sultan Abdülmecid'e nispetle verdiğini belirttiği eseri için iki baskı yapıldığını görmekteyiz. İlki 4 Nisan 1841 yılında Takvîm-i Vekâyi'in basıldığı tabhâne civarında bir matbaada, ikinci ise 1896 yılında Mahmud Bey matbaasında basılmıştır.¹²⁸

Molla Efendi, beyan bahsinde ismini künyesini ve yaptığı vazifeleri belirttikten sonra Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin (r.a.) menkîbelerini ve türbesine hizmette, yardımda bulunanları anlatmak amacıyla birkaç varaktan ibaret bir risâle tertip

¹²⁷ Molla Muhammed Emin Efendi, *el-Kerârîs fi Zikri Tertîbi Vücûhi Ba'zi'l-Âyât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 34), 50-107.

¹²⁸ Muhammed Emin Efendi, *el-Âsâru'l-Mecîdiyye* (Sütlüce Dergahı, 242), 1-158; Muhammed Emin Efendi, *el-Âsâru'l-Mecîdiyye*, 1-136.

edeceğini, yedi bölümden oluşacağını ve sultan Abdülmecid'e nispetle risâleye *el-Âsâru'l-Mecîdiyye fi'l-Menâkıbi'l-Hâliyye* adını verdiğini zikretmiştir.¹²⁹

Birinci bölümde Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin (r.a.) nesebi, ikinci bölümde hayatı, üçüncü bölümde bazı menkıbeleri, dördüncü bölümde kabri şeriflerinin İstanbul'un fethinden önceki ve sonraki durumu, beşinci bölümde Fatih Sultan Mehmet'ten sultan Abdülmecid'e kadar kaç padişahın geldiği ve yapmış oldukları hayratları, altıncı bölümde kabri şeriflerinin ziyaret âdabı, yedinci bölümde ise hüddâm ve mülâziminden ba'zı meşahirin hayatları anlatılmıştır. Son olarak ilk baskıda târîh-u hatmü'l-kitâb ve münâcâtla, ikinci baskıda ise suret-i ziyâret ve duâ ile bitirilmiştir.¹³⁰

1.8.2. 2. Bizâatü'l-Küttâb (Tuhfetü'l-Küttâb fî İzâhi'r-Resmi ve'l-Hat)

Muhammed Emîn Efendi'nin *el-Âsâru'l-Mecîdiyye* adlı eserinin beyan bahsinde “*bundan akdem ilm-i hat ve imlâdan Tuhfetü't-Tullâb nâm ercüz'e-i müveccezenin keşfü'n-nikâb isminde olan şerh-i latîf-i Arabisini zebân-ı Türkî üzere tercüme ve Bizâatü'l-Küttâb ismiyle tesmiye edüb...*” sözleriyle¹³¹ bahsettiği eseri hat ilmi ve imlâ ile ilgili olup *Tuhfetü't-tullâb* isimli manzume bir kitabın *Keşfü'n-nikâb* adıyla yapılan Arapça şerhinin Türkçe tercümesidir.¹³²

Bu eserin herhangi bir nüshasına ulaşılmamıştır. Ayrıca hem *Tuhfetü't-tullâb* hem de *Keşfü'n-nikâb* adıyla genel bir araştırma yaptık. Sadece *Îzâhu'l-Meknûn fî el-Zeyli alâ Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* adlı eserde çok az da olsa bir bilgiye rastlanılmıştır.¹³³ Manzum olarak yazılan bu eserin konusunun resmü'l-hat

¹²⁹ Muhammed Emin Efendi, *el-Âsâru'l-Mecîdiyye* (Sütlüce Dergahı, 242), 3-7.

¹³⁰ Molla Muhammed Emin Efendi, *el-Âsâru'l-Mecîdiyye fi'l-Menâkıbi'l-Hâliyye* (İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, BM, 17556), 1-158.

¹³¹ Muhammed Emin Efendi, *el-Âsâru'l-Mecîdiyye*, 4.

¹³² Öngören, “Molla Mehmed Emin”, 30/259; Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/410.

¹³³ İsmail Paşa Bağdatlı, *Îzâhu'l-Meknûn fî el-Zeyli alâ Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, thk. M. Şerafettin Yalçın - Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: MEB yayınları, 1945), 2/369.

olduğu, eserin ve şerhinin Yûsuf İbn Bedreddîn el-Mağribî el-Mısrî'ye (ö. [?]) ait olduğu zikredilmektedir.¹³⁴

1.8.3. Müellife Ait Olduğu İddia Edilen Fakat Ulaşılamayan Eserler

Osmanlı Müellifleri adlı eserin yazarı Bursalı Mehmed Tâhir'in (ö. 1861/1925) Molla Muhammed Emîn Efendi'nin torunu Sâbit Efendi'de gördüğünü ve müellife ait olduğunu iddia ettiği eserler de şunlardır:

1.8.3.1. Tuhfetü't-Tecvîd

Tecvîd fî Kelâmi'l-Mecîd adıyla da anılan eserin detaylı bir araştırmasını yapıldı. Çünkü Muhammed Emîn Efendi ile ilgili yapılan çalışmaların hemen hemen hepsinde bu eserin Kütahya Müftülüğü kütüphanesinde yazma bir nüshasının bulunduğu iddiası vardı.¹³⁵ Kütahya İl Müftülüğü ve Kütahya Evliya Çelebi Diyanet Eğitim Merkezi ve Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi yetkilileriyle görüştüklerinde böyle eserin olmadığını bildirdiler. Yine Kütahya Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi'nde de bir tarama yapıldı ve *Tecvîd fî Kelâmi'l-Mecîd* adıyla bir eser tespit edildi. 80 varaklık bu eser Molla Muhammed Emîn Efendi'nin adına kayıtlı değildi.¹³⁶ Eser baştan sona titiz bir şekilde incelendi ve ona âidiyetini gösteren hiçbir işarete ulaşamadı. Netice olarak *'Umde* müellifine ait böyle bir eserin varlığını tespit edilemedi.¹³⁷

1.8.3.2. Gülşen-i Meşâyihi Selâtîn

1000/1591 yılından itibaren Selâtîn camilerinde vaizlik görevinde bulunan üstadların biyografilerini içeren bu esere ulaşılammıştır.

¹³⁴ İsmail Paşa Bağdatlı, *Îzâhu'l-Meknûn fî el-Zeyli alâ Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, thk. M. Şerafettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: MEB yayınları, 1945), 1/253.

¹³⁵ Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/410; Öngören, "Molla Mehmed Emin", 30/259; Akyüz, *Osmanlı Kurrâları*, 314.

¹³⁶ Kütahya Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesinden dilekçemize gelen cevap şu şekildedir: *Yazma eser kütüphanemizde 3394 adet el yazma, 12460 adet nadir matbu eser bulunmakta olup, talep ettiğiniz Tuhfetü't-Tecvîd isimli eser kayıtlarımızda mevcut değildir. Ayrıca kütüphanemizde Kütahya İl Müftülüğünden devir alınmış veya bağış alınmış bir eser bulunmamaktadır. (21.02.2022).*

¹³⁷ Ahmed b. Süleyman İbn Kemal Paşa, *Tecvîd fî Kelâmi'l-Mecîd*, Kütahya Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1278/1, 1b-80a.

1.8.3.3. Hadîkatü'r-Reyyâhîn

Bu eseri de tespit edilememiştir.

1.8.3.4. Mecmûa-i Vefeyât

Bu eserine de araştırmalarımız neticesinde ulaşılamamıştır.

Değerlendirme

Molla Muhammed Emîn Efendi, Osmanlı payitahtı İstanbul'da hicrî 13. yüzyılda isyan ve savaşın hüküm sürdüğü dönemde yaşamış bir kıraat âlimidir. İçe ve dışta birçok sıkıntıya rağmen bu yüzyılda Osmanlı devleti özellikle siyasî, askerî ve eğitim yönünden birçok değişiklik ve yenilikle tanışmıştır. Devleti yönetenler köklü ıslahatlarla devletin eski gücüne kavuşması için büyük bir istekle çalışmışlar milletin selameti için gayret etmişlerdir.

20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar medreseler inişli çıkışlı bir seyir izlemekle beraber her zaman ülkenin ilim, irfan ve kültürüne katkı yapmışlardır. 1844 yılından itibaren medreselerdeki eğitimin bozulduğu, gerileme ve çöküşün yaşandığı hep tekrar edilmiş fakat batılılaşma fikriyle beraber medreselerin sistem dışı olarak görüldüğü ve medreselerin ıslah edilmediği bunun yerine ilim ve teknolojileri ilgilendiren derslerin yeni okullarda açıldığı pek dile getirilmemiştir. Dâru't-Tıp dârü'l-kurra gibi çeşitli alanlarda ihtisaslaşan medreselerin içinde, çok değerli âlimler dînî ilimlerle beraber aklî ilimleri de okuyarak yetişmiş ve yine medreseler bazı sıkıntılarla beraber iddiâ edildiği gibi çok kötü bir durumda olmadığını ilim dünyasına ve topluma yaptığı katkılarla göstermiştir.

Molla Muhammed Emîn Efendi nüfuzlu ve ilmî seviyesi yüksek özellikle kıraat ilminde geleneği olan bir aileye mensuptur. Yaşadığı dönemin geleneğine uygun olarak iyi bir eğitim almış, sadece kıraat ilmini değil değişik ilimleri de okumuş, özellikle kıraat ilminde öne çıkmış, alanında yetkin ve otoriter olduğu için Molla lakabıyla meşhur olmuştur. Ömrünü Kur'ân hizmetine adayan Molla Efendi, Eyüp Cami merkez olmak üzere yıllarca Kur'ân ve kıraat dersleri vermiş, birçok talebe yetiştirmiştir. Farklı alanlarda değerli eserler telif etmiş fakat bazı kaynaklarda zikredilen birtakım eserlerine ulaşılamamıştır. Molla Muhammed Emîn Efendi ile

ilgili yapılan çalışmalarda bazı yönlerin eksik kaldığı ve yine bu çalışmalarda bir takım yanlış değerlendirmelerin de varlığı tespit edilmiştir. Temennimiz bundan sonra yapılacak çalışmalarda hatta geçmişte adına yapılmış olan ansiklopedi maddeleri de dahil gözden kaçan yönlerin yeniden değerlendirilip çalışmalara dahil edilerek gerekli olan eksikliklerin giderilmesidir.

İKİNCİ BÖLÜM 'UMDETÜ'L-HULLÂN FÎ İZÂHÎ ZÜBDETİ'L-'İRFÂN'IN TANITIMI

Bu bölümde *'Umdetü'l-Hullân* genel çerçevede, şerhe konu olan *Zübdetü'l-İrfân* ise dar bir çerçevede ele alınacak ve ardından *'Umdetü'l-Hullân*'da zikredilen kıraat tarikleri ve meslekleri Molla Efendi'nin beyan ettiği bilgiler merkezinde anlatılacak olup bu bölüm üç başlık altında işlenecektir.

2.1. 'Umdetü'l-Hullân'ın Genel Olarak Tanıtımı

Bu başlıkta *'Umdetü'l-Hullân*'ın nüshaları, üzerine yapılan çalışmaları, müellife nispeti, önemi, konusu, yöntemi, üslûbu ve kaynakları ele alınacaktır.

2.1.1. 'Umdetü'l-Hullân'ın Nüshaları

Molla Muhammed Emîn Efendi tarafından 18 cemâziyelevvel 1270 yılında tamamlanan, aynı yılın Recep ayının sonlarında 1270/1854 birinci baskısı ve müellifin vefatından sonra 1287/1870 yılında ise ikinci baskısı yapılan *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdetü'l-İrfân* adlı eser, Seyyid Hâmid b. el-Hâc Abdülfettâh el-Pâluvî'nin (ö. [?]) *Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân* adlı eserinin üzerine yapılmış bir şerhtir.

'Umdetü'l-Hullân'ın müellif nüshasına ulaşamadık. Ulaşabildiğimiz nüshaların tamamı matbudur. Gerek kütüphanelerde gerekse okuyucuların elinde mevcut olan nüshaların farklı nüshalar olmadığını, 1270 ile 1287 yıllarında yapılan baskılar olduğunu, üzerinde harekeleme ve birtakım düzeltmeler yapıldığını gördük. Bu nedenle çalışmamızın merkezinde olan Muhammed Emîn Efendi'nin bu eserini 1270 ve 1287 yıllarında yapılan baskılar üzerinden ele alacağız.

2.1.1.1 İlk Baskı 1270/1854

Müstensih Seyyid Sun'ullah ez-Zekâi el-Câlli'ye (ö. [?]) yazdırılan *'Umdetü'l-Hullân'ın* İlk baskısı Alay istihkâm matbaası tarafından İstanbul'da Recep ayının sonlarında 1270 yılında yapılmıştır.¹³⁸ Beş sayfalık konu fihristi ile başlayan bu baskı aşağıda da vereceğimiz *eş-Şeceratü'l-Bedi'atü'l-Behiyye fî Beyâni'l-*

¹³⁸ Molla Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdetü'l-İrfân* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Hafız Ali Üsküdarlı, US0045), 527.

Mesâliki'l-Erbâ'ati's-Seniyye isimli kurrâ şeması ile devam etmektedir. Yine dört sayfalık hatâ-sevâb cetvelinden sonra mukaddime ile başlayan eser 526 sayfa ile sona ermektedir. Eserin sonunda ise ferâğ kaydıyla tamamlanma tarihi, matbaanın adı, basım tarihi ve müstensihin adına dair yukarıda da zikrettiğimiz bilgiler verilmektedir.¹³⁹

Yukarıda bahsi geçen *eş-Şeceratü'l-Bedî'atü'l-Behiyye fî Beyâni'l-Mesâliki'l-Erbâ'ati's-Seniyye* adlı kurrâ şemasında 41 isim zikredilmiş ve 17 tanesi reisü'l-kurra olarak belirtilmiştir. Yine bu şemanın Osmanlı döneminde reisü'l-kurra makamını elde etmiş kişilerin isimlerinin zikredildiği en geniş kaynak olduğu belirtilmektedir.¹⁴⁰ İstanbul ve Mısır tarihinin ve mesleklerinin icazet senetlerini bir arada görmemiz adına değerli olan bu çalışmaya, ikinci baskıda ve elimizdeki mevcut baskılarda yer verilmemiştir.

Önemine binaen bu çalışmada yer verilecek olan şemada müellifin çizdiği orijinal şekil ve künye korunmuş, dar bir alanda çalıştığımız için vefat tarihleri sadece hicrî olarak gösterilmiştir. İstanbul ve Mısır tarihinin isnad zincirlerine yer verildiği ve Osmanlı Devleti'nde reisü'l-kurra makamını elde etmiş şahısların isimlerinin zikredildiği Molla Muhammed Emîn Efendi'nin bu değerli çalışması şu şekildedir:

¹³⁹ Molla Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'urfân* (Konya: Konya Yazma Eser Kütüphanesi, Basmalar Bölümü, 18257), 1-526.

¹⁴⁰ Akyüz, "Osmanlı'dan Günümüze Reîsülkurrâlar", 135.

2.1.1.2. İkinci Baskı 1287/1870

İkinci baskı yine İstanbul'da 1287 yılının cemâziyelevvel ayı ortalarında Karahisârîzâde Sahhâf Es'ad matbaasında yapılmıştır. Eserin sonunda verilen ferağ kaydında yukarıdaki bilgiler verilmekle beraber yine bu baskının ilk sahifesinde, Muhammed Emîn Efendi'nin telif ettiği bazı eserlerinin ilavesiyle 1287 yılında cemâziyelâhir ayı ortalarında basıldığı bilgisi yer almaktadır.¹⁴¹

Bu baskı, müellifin *İ'tilâf, Sûfi, Mütkın* ve *Atâullâh* mesleklerini gözeterek birçok eserden özetleyerek hazırladığı ve Ebû Amr'ın râvisi es-Sûsî'ye göre idğâmü'l-kebîr konusunu ele aldığı 49 sayfadan oluşan *Lâhika li 'ş-Şârihi 'l-Bâ'isi 'l-Fakîr fî İzâhi Bâbi 'l-İdğâmi 'l-Kebîr* adlı eseri ile başlamaktadır. Yine kıraat öğrencilerine zor gelen bir kısım âyetlerin kıraati's-seb'a, aşere ve takrîb üzere vecihlerinin *İ'tilâf, Sûfi, Mütkın, Atâullâh* mesleklerine göre gösterildiği 58 sayfadan oluşan *el-Kerârîs fî Zikri Tertîbi Vücûhi Ba'zi 'l-Âyât* adlı eseri ile devam etmektedir. Akabinde *'Umdetü 'l-Hullân*'ın metninin hemen öncesinde, birinci baskının sonunda ki ferağ kaydının bir kısmı “1287 yılının Recep ayının ortalarında Karahisârîzâde Sahhâf Es'ad matbaasında basılmıştır.” şeklinde değiştirilerek aynen verilmiş ve müstensih İbrahim Nureddin (ö. [?]) adıyla 1 sayfalık ferağ kaydı düşülmüştür.¹⁴² Yazma eser kütüphanelerindeki nüshalara baktığımızda Muhammed Emîn Efendi'nin telifinden olan ilaveler 107. sayfada bitmiştir. Sayfa numarası yeniden numaralandırılarak *'Umdetü 'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti 'l-'İrfân* adlı eserimiz besmele, hamdele, salvele ile başlamış ve 472 sayfa ile sona ermiştir. Yine 472. sayfada ferâğ kaydıyla yukarıda vermiş olduğumuz bilgiler zikredilmiştir.¹⁴³

Bu baskıda nüsha kenarlarında, müellife ait olduğu düşünülen “منه لشارحه” şeklinde notlar bulunmaktadır. Hâlbuki müellif hayatta iken dizgisi yapılan birinci baskıyı incelediğimizde bu notlar yoktur. O zaman müellif vefat ettikten sonra

¹⁴¹ Molla Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü 'l-hullân fî izâhi Zübdeti 'l-'irfân* (Konya: Konya Yazma Eser Kütüphanesi, Basmalar Bölümü, 28315), 1-472.

¹⁴² Molla Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü 'l-hullân fî izâhi Zübdeti 'l-'irfân* (İstanbul: İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi, HK, 735), 1-108.

¹⁴³ Molla Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü 'l-hullân fî izâhi Zübdeti 'l-'irfân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 34), 1-472.

yapılan baskıda, ona ait olduğu düşünölen bu notlar gerçekten müellifin mi? Nasıl oldu da ikinci baskıda yer aldı? Bu soruya Şu Şekilde cevap vermemiz mümkündür:

Birinci bölümde belirttiğimiz üzere Muhammed Emîn Efendi hem eser telif ediyor hem de talebe okutuyordu. Hatta *Zühru'l-Erib*'i yazarken vefat ettiğini yukarıda dile getirmiştik. O, *Zühru'l-Erib*'in mukaddimesinde “...*Umdetü'l-Hullân*'ın tam istediği gibi olmadığını, bazı eksikliklerin olduğunu ve tashihlerin gerektiğini... buna rağmen beğeniye mazhar olduğunu ve rağbet gördüğünü” dile getirmektedir.¹⁴⁴ O zaman bu bilgiye göre Muhammed Emîn Efendi'nin ilk baskıyı gözden geçirdiğini hatta vefatına kadar aşere derslerinde bu ilk baskıyı okuttuğunu kesinlikle söyleriz. Yaptığı derslerde eksikleri görerek (ikinci baskıda olduğu gibi) nüsha kenarlarına çıkardığını ya da bu işi yine derslerinde talebelerine de yaptırdığını rahatlıkla dile getirebiliriz. Netice olarak bizim kanaatimiz İlk baskıda mevcut olmayan ve *'Umde* müellifinin vefatından sonra yapılan baskıda “منه لشارحه” Şeklinde ilave edilen notların (yukarıda verdiğimiz bilgiler dikkate alındığında) Muhammed Emîn Efendi'ye ait olduğudur.

Son olarak günümüzde Şahıs kütüphanelerinde Âsitâne yayınevi adıyla yine *'Umdetü'l-Hullân*'ın ikinci baskısını görmekteyiz. İlave olarak, eserin başına Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde Molla Muhammed Emîn Efendi'nin hayatıyla ilgili vermiş olduğu bilgiler¹⁴⁵ Osmanlıca olacak aynen verilmiştir. Ayrıca *'Umdetü'l-Hullân* başta olmak üzere diğere ilave eserlerin de sayfa numaralarının ikinci baskıdan farklı olduğu görölmüştür.¹⁴⁶

2.1.2. Eserle İlgili Yapılan alışmalar

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *'Umdetü'l-Hullân*'ın üzerine yapılan tek alışma Mehmet çaba tarafından yapılan tahkik çalışmasıdır. *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-İrfân* adıyla iki cilt halinde Hacıveyiszâde İlim ve Kültür Vakfı

¹⁴⁴ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erib* (İbrâhim Efendi, 11), 3a-3b.

¹⁴⁵ Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/410.

¹⁴⁶ Molla Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-İrfân* (İstanbul: Âsitâne Kitabevi, ts.), 1-582.

Yayınevi tarafından 2021 yılında basımı yapılmıştır. Tahkikli neşri gerçekleştirilen eserin tamamı Arapça olup 891 sayfadan oluşmaktadır.¹⁴⁷

Muhakkik uzunca bir ön sözden sonra müellifin hayatı, kıraat imamları ve râvileri hakkında bilgiler vermiş, ardından eserin tahkikine geçmiştir. Muhammed Emîn Efendi hayatta iken basılan ilk nüshayı “س” nüshası, vefatından sonra ikinci baskısı yapılan nüshayı “ط” nüshası ve yine bu nüshalardan bir tanesini de “ع” nüshası olarak isimlendirmiş ve mukabeleye dâhil etmiştir. Bu üç nüshadan yapılan mukabele sonucunda inşa yöntemi ile müellifin kaleminden çıkmış haline ulaşmaya çalışmıştır.¹⁴⁸

Yine muhakkik tahkikte “tercihli metod” yöntemini uygulamış¹⁴⁹ ve herhangi bir nüshayı esas nüsha olarak belirlememiştir. Farklılıkları dipnotta vermeyi tercih ederek sahih metni ortaya çıkarmaya çalışmıştır. 891 sayfadan oluşan eserin hacmini artırmama adına 1287/1870 yılında basılan nüshanın kenarında “منه” kaydı bulunan müellife ait olduğunu düşünülen notları dipnotta göstermiştir. “منه” kaydı bulunmayan notlara ve sayfa kenarlarında bulunan vücûhat şemalarının çoğuna da yer vermediği görülmüştür. Metne ait olan kısımlarda âyet numaralarını vermiş, tenbihatta geçen âyet numaralarını ise vermemeyi yeğlemiştir. Şerhi yapılan *Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân* adlı eserin metnini bold vurguyla göstererek okuyucunun metni ve şerhi kesintisiz ve kolay bir şekilde takip etmesini sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca konu fihristini de eserin sonuna koymayı tercih etmiştir.¹⁵⁰

Önemli bir boşluğu dolduran bu tahkik çalışmasının kıraat ilmine yapmış olduğu katkı şüphesiz çok büyüktür. Matbu olan *'Umdetü'l-Hullân* ile tahkiki yapılan *'Umdetü'l-Hullân'ı* karşılaştırdığımızda okuyuculara büyük bir kolaylık sağladığı aşıkardır. Gerek tahkiki yapılan eserin kıraat ilmi açısından çok değerli bir

¹⁴⁷ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/1-440.

¹⁴⁸ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/1-23.

¹⁴⁹ Okan Kadir Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kulavuzu* (İstanbul: İsam Yayınları, 2018), 139-140. http://www.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/yazma_eserler_tahkik_esaslari.pdf (Erişim 2 Ocak 2023).

¹⁵⁰ Molla Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-İrfân*, thk. Mehmet Çaba (İstanbul: Hacıveysizâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2021), 2/441-891.

eser olması gerekse bu önemli eser için ilk defa böyle bir çalışmanın yapılması Mehmet Çaba tarafından yapılan bu tahkik çalışmasını daha da değerli kılmaktadır.

2.1.3. Eserin İsmi, Müellife Nispeti ve Telif Sebebi

Eserin adı bizzat Muhammed Emîn Efendi tarafından verilmiş ve *'Umdetü'l-Hullân fi İzâhi Zübdeti'l-İrfân* diye isimlendirilmiştir.¹⁵¹

Yeri gelmişken eserin isminin telaffuzuna da değinmek istiyoruz. Yapılan çalışmaların bir kısmında eserin adının *'Umdetü'l-Hullân fi İzâhi Zübdeti'l-İrfân* şeklinde kullanıldığına şahit olmaktadır.¹⁵² İkinci baskıda (1287/1870) hem ilk sayfa kapakta hem de eserin metninin başladığı sayfada tezhipli bir çerçeve içinde fetha ile “خَلَّان” şeklinde harekeleme yapılması neticesinde telaffuzun da “*Hallân*” olarak kullanılageldiği kanaatindeyiz.¹⁵³ Hâlbuki müellif hayatta iken basılan ilk nüshada (1270/1854) konu fihristinde ve yine metnin başladığı sayfada tezhipli bir çerçeve içinde sadece “خَلَّان” olarak bir şedde koyulduğunu fetha bir hareke olmadığını görmekteyiz.¹⁵⁴ Yine Molla Efendi, diğer eserlerinin mukaddime bölümünde *'Umdetü'l-Hullân* adlı çalışmasından bahsetmektedir. Aynı şekilde bu eserlerinde de fetha değil sadece şedde koyulduğu görülmektedir.¹⁵⁵ O gerek *'Umdetü'l-Hullân*'da gerekse *Zühru'l-Erîb*'de bazı dostlarının isteği üzerine bu şerhi yazdığını dile getirmektedir.¹⁵⁶ Taşıdığı anlama ve günümüzde meşhur olan kullanımına bakarak bu kelimenin “خَلَّان” şeklinde damme ile telaffuz edilmesinin doğru olacağı

¹⁵¹ Molla Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân fi izâhi Zübdeti'l-İrfân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ali İhsan Yurt, 194328), 4.

¹⁵² İsmail Karaçam, *Kıraat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatlerin Yorum Farklılıklarına Etkisi* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 299; M. Siraceddin Öztoprak, *Kur'an Kıraati* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2005), 479; Ramazan Pakdîl, *Ta'lim Tecvid ve Kıraat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 399; Ali Osman Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 444.

¹⁵³ Molla Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân fi izâhi Zübdeti'l-İrfân* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Şişli Camii Vakfı Koleksiyonu, SS0060), 1-2.

¹⁵⁴ Molla Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân fi izâhi Zübdeti'l-İrfân* (Konya: Konya Yazma Eser Kütüphanesi, Basmlar Bölümü, 25600), 1-3.

¹⁵⁵ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 3a; Muhammed Emin Efendi, *el-Kerârîs* (İbrâhim Efendi, 34), 50; Muhammed Emin Efendi, *Bâbi'l-İdğâmi'l-Kebîr* (Diğer Vakıflar, 930), 2.

¹⁵⁶ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 3a; Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân* (Ali İhsan Yurt, 194328), 3.

kanaatindeyiz.¹⁵⁷ Bu bilgilerle birlikte son zamanlarda yapılan çalışmaların büyük kısmında özellikle *TDV İslâm Ansiklopedisi* başta olmak üzere eserin isminin ‘*Umdetü’l-Hullân fi İzâhi Zübdeti’l-İrfân* olarak kullanıldığını görmemiz bu düşüncemizin doğruluğunu desteklemektedir.¹⁵⁸

Eserin Molla Muhammed Emîn Efendi’ye âidiyeti konusunda şek yoktur. Şüphesiz onun yaptığı bu çalışma çok meşhur olmuş ve bir o kadar da kendisi ile bütünleşmiştir. Hem eserin adını hem de nispetini o, mukaddimesinde sarf ettiği şu sözlerle ifade etmiştir:¹⁵⁹

“*Zikr-i hakîmin kendisine indiği Hz. Peygamberin (s.a.v.) makamına yönelerek, gösteriş ve riyâ bulaşmadan kerîm olan sıfatının yüzü suyu hürmetine - halisâne bir şekilde olmasını ümit ederek- Rabbi celîlin tevfik ve yardımına inanarak (dostlarımın) bu hakîre olan hüsn-ü zanları üzerine (bu kitabı) faydalarıyla beraber yazmaya başladım ve onu ‘Umdetü’l-Hullân fi İzâhi Zübdeti’l-İrfân diye isimlendirdim.*”¹⁶⁰

Müellif mukaddime bölümünde, Hâmid b. el-Hâc Abdülfettâh el-Pâluvî’nin *Zübdetü’l-İrfân fi Vücûhi’l-Kur’ân* adında seb‘a ve aşere tariki üzere kurrâ arasında bilinen bir metotla mübtedîler için faydalı kapsamlı ve muhtasar bir eser telif ettiğini fakat onun tekrarlarla ve gereksiz ifadelerle dolu olduğunu, nüshalarının çoğunda birçok konuda ihtilafın varlığının aşikar olduğunu ve bu durumun da erbabınca bilindiğini zikreder. Bu eserin, kendisinin yaşadığı dönemde bazılarının sevki ile Dâru’l-Hilâfeti’l-‘Aliyye matbaasında basıldığını fakat basılmadan önce kıraat

¹⁵⁷ Ahmet b. Yusuf Semîn el-Halebî, *Dürri’l-Mesun fi Ulûmi’l-Kitabi’l-Meknun*, thk. Ahmed Muhammed Herat (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, ts), 2/539; Celâleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *el-Mezher fi Ulumi’l-Luğati ve Envâihâ*, thk. Fuat Ali Mansûr (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998), 2/6; Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru’l-Belâğa fi’l-Me’âni ve’l-Beyân ve’l-Bedî’* (Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 1999), 87.

¹⁵⁸ Öngören, “Molla Mehmed Emin”, 30/259; Recep Koyuncu, *Kıraat İliminde Tahrîrât Mustafa el-İzmîri ve ‘Umdetü’l-İrfân Adlı Eseri* (Konya: Hikmetevi Yayınları, 2021), 126; Akdemir, *Kıraat İlmî Eğitim ve Öğretim Metotları*, 181; Nihat Temel, *Kur’an Kıraatında Vakf ve İbtidâ* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 220; Yaşar Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 317.

¹⁵⁹ Molla Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân fi izâhi Zübdeti’l-İrfân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 278737), 3.

¹⁶⁰ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/31.

mesleklerinden ehil kimselerce kontrol edilmediğini hatta herkesin bu şekilde faydalandığını, neticede hayırlı bir iş niyetiyle yapılan baskıdan umulanın gerçekleşmediğini, nüshaların da bu şekilde kaldığını, bazısının yayıldığını ve emeklerin boşa gittiğini ifade eder. Ardından şu sözlerle telif sebebini dile getirir:¹⁶¹

“Bu fakîr ve günahkârdan... değerli dostlardan okuyan ve okutanlardan bazıları, görülen ihtilafli meseleler için ilmi-i kıraatin öncüleri olan meşâyıhtan ahz eyleyerek *Zübdetü'l-İrfân fi Vücûhi'l-Kur'ân*'a bir izah yazmamı istediler. Hüsn-ü zanları üzerine... yazmaya başladım.”

2.1.4. *Umdetü'l-Hullân*'ın Önemi

Hâmid b. el-Hâc Abdülfettâh el-Pâluvî'nin on kıraat imamının rivayet ettiği kıraat farklılıklarına dair yazmış olduğu bu faydalı ve muhtasar olan eserinde ihtilafın söz konusu olduğu yerler *Umdetü'l-Hullân*'da çözülmüş, kapalı ve problemlili olan meselelere açıklık getirilmiş, İ'tilâf, Sûfî, Mütkın ve Atâullâh meslekleri dikkate alınarak izahlar yapılmış, bu izahlar ve ilavelerle eserin hitap ettiği okuyucu kitlesi genişletilmiş ve okuyucular kıraat ilminde üst seviyelere çıkarılmıştır.

Muhammed Emîn Efendi tarafından yapılan bu şerh sayesinde *Zübdetü'l-İrfân fi Vücûhi'l-Kur'ân* adlı eserin mücmel yerleri tafsil edilmiş, anlaşılması zor ve güç olan yerler açıklanmış, izahı yapılan eserin erbabınca bilinen problemleri giderilmiş, hem okutana hem de okuyana daha derin ve geniş düşünmeye sevk etmiştir. Müellif birçok yerde tahlil ve düzenleme yapmış, yeri geldikçe itiraz etmiş ve eleştiride bulunmuş, gerekli yerlere yaptığı tashihlerle katkılarla kıraat ilmi için değerli olan bu eserin faydalarını çoğaltarak önemini daha da artırmıştır.

Müellifin *Umdetü'l-Hullân fi İzâhi Zübdeti'l-İrfân* adlı eseri gerek kıraat ilminin zor meselelerini ele alması gerekse bunlara gerekli izahları getirmesi nedeniyle seb'a ve aşere tarikinin temel kaynakları arasına girmiştir.

¹⁶¹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 1287, 113.

2.1.5. 'Umdetü'l-Hullân'ın Konusu

Molla Muhammed Emîn Efendi yapmış olduğu şerhle, Pâluvî'nin, mütevâtir kabul edilen on kıraat imamının rivayet ettiği kıraat farklılıklarını Hafs b. Süleyman'ın (ö. 180/796) rivayetine göre kıyasladığı *Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân* adlı eserinde görünen, problemlili ve noksan meselelere açıklık getirmiştir. Müellifin mukaddimesinde de dile getirdiği gibi seb'a ve aşere tariki üzere kurrâ arasında bilinen bir metotla yazılan bu eserde anlaşılması güç olan yerleri açmış ve izah etmiş, ilmi-i kıraatin öncüleri olan meşâyih'in kaynaklarına müracaat ederek onların görüşlerini vermiştir.¹⁶² Yine o, *Zühru'l-Erib* adlı eserinde "Son zamanlarda uygulanan meslek tercihlerini de belirterek seb'a ve aşere tarikinin cem' meselelerini izaha dair, meşhur Zübde'ye 'Umdetü'l-hullân' adıyla, bazı kardeşlerimin isteği üzerine bir şerh yazdım" sözleriyle 'Umdetü'l-hullân'ın içeriği ile ilgili bilgi vermiştir.¹⁶³ Çok az da olsa bazı konularda seb'a ve aşere tarikine göre ilgili meselenin izahını yaptıktan hemen sonra o meselenin, takrîb tarikindeki durumuna da kısaca değinmiştir.¹⁶⁴

Bir şerh olması nedeniyle her ne kadar *Zübdetü'l-İrfân* çerçevesinde izahlar yapılsa da sadece bu eserle yetinilmemiş İ'tilâf, Sûfi, Mütıkın ve Atâullâh meslekleri dikkate alınarak, izahlarla beraber ilaveler yapılmıştır. Müellif genişçe bir mukaddimeyle şerhe başlamayı tercih etmiş, hamdele ve salvelenin ardından şer'î ilimlerin ve Kur'ân'ı tecvid ile okumanın öneminden, mütekaddimûn döneminde âlimlerin yaptığı işlerden, niçin böyle bir çalışma yaptığından, künyesinden ve eserin adından söz ettikten sonra kıraati seb'a ve aşerede esas alınan kaynaklardan, İstanbul ve Mısır tariklerinden, bunların tercihlerinden ve mesleklerinden bahsetmiştir.¹⁶⁵

Akabinde *Zübdetü'l-İrfân*'ın şerhine başlayan 'Umde müellifi -izahını yaptığı eserin meseleleri ele alış sırasını gözeterek- aşağıda detaylıca irdeleyeceğimiz üzere birçok meselede yeri geldikçe İstanbul ve Mısır tariklerinin uygulamalarını

¹⁶² Molla Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdetü'l-İrfân (Sivas: Sivas Ziya Bey Yazma Eser Kütüphanesi, Sivas Basma, 4230), 2-4.

¹⁶³ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erib* (İbrâhim Efendi, 11), 3a.

¹⁶⁴ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/87, 207, 209, 249, 275, 323, 426.

¹⁶⁵ Molla Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdetü'l-İrfân (Edirne: Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye Basmalar, 1403), 2-9.

verdiği gibi bu tariklerin mesleklerinin tercihlerini de ayrıca belirterek açıklamalar yapmıştır. Yine *ziyade olarak gelen mütevessit hemze, tahfif ile okunan kelimeler, aynı kelimedede veya iki ayrı kelimedede gelen hemzenin durumu, idgamla ilgili bazı mühim konular, kesreli nûn'un ihtilâfi, Hamza ve Hişâm'ın Vakfı, hemze-i münekkere'de önemli hususlar, açık "te" harfinin beyânı ve vakfı, iki ayrı kelimedede gelen hemzenin İstanbul tarikine göre keyfiyeti* vb. bahisler Muhammed Emîn Efendi'nin ilave olarak müstakil bir başlık altında almayı tercih ettiği meselelerdir.¹⁶⁶

O, Yûnus sûresinde “الَّن” ve “أَمْتَم” kelimelerinde İ'tilâf, Sûfi, Mütkm ve Atâullâh mesleklerinin her biri için ayrı ayrı, tafsilatlı bir şekilde çok önemli izahlar yapmıştır.¹⁶⁷ Hûd sûresinde “لَشَيْء” ve Yûsuf sûresinde “تَأْمَأ” kelimelerinde ve daha birçok sûrede kapalı olup açıklama isteyen meseleleri ilave bir başlık altında gerekli olan yerlerde mesleklerinde tercihlerini vererek ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.¹⁶⁸ Müellif, eseri şerh ederken, şerh üzerine bazı yerleri açıklamak için hâşiye¹⁶⁹ ve ta'liklerle¹⁷⁰ eksik bırakılan hususları tamamlamış ve sûre sonlarında tezyîl¹⁷¹ başlığı ile özellikle Hz. Osman (r.a.) mushaflarında görülen imlâ hususiyetlerinden *harf düşmesi/hazf, harf eklenmesi/ziyade*, bitişik veya ayrı yazım *el-mevsûl ve'l-maktu* ve *hemzenin yazılış biçimi* vb. mevzuları *Zübdetü'l-'irfân*'dan bağımsız bir şekilde açıklamıştır. Eserin sonunda tekbir bahsini ele almış ve İ'tilâf mesleğinin tercihlerini ayrı bir başlıkta alırken diğer üç mesleğin tercihlerini ise bir arada almıştır. Müellif

¹⁶⁶ Molla Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân fi îzâhi Zübdeti'l-'irfân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, 49), 1-526.

¹⁶⁷ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/376-398.

¹⁶⁸ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/417-442.

¹⁶⁹ Kitapların sayfa boşluklarına yazılan çoğu kısa açıklamalar için kullanılan terimdir. Bk. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/419-422.

¹⁷⁰ İslâm telif geleneğinde bir metnin daha iyi anlaşılabilmesi için sayfa kenarlarına yazılan notlar veya bir müellifin bazı görüş ve düşüncelerinin notlar halinde toplandığı eserlerin ortak adıdır. Bk. Sedat Şensoy, “Ta'likât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/508-510.

¹⁷¹ Zeyl “kuyruk, elbise eteği, bir şeyin devamı, bir yazıya ek olarak yazılan yazı” gibi anlamlara gelir. Aynı kökten tezyîl “kitaba yazılan ek” demektir. Bk. İsmail Durmuş, “Zeyil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/339.

bir hâtîme ile seb‘a ve aşere tarikine göre bütün mesleklerin hatim suretlerini beyan etmiştir.¹⁷²

2.1.6. ‘Umdetü’l-Hullân’ın Yöntemi

Muhammed Emîn Efendi mukaddime, İsti‘âze ve besmelenin ardından sûre başlıkları, her bir sûre için gelen tembih ve tezyîl dışında, eserine başlık koymayı tercih etmemiştir. Bununla birlikte önemli gördüğü hususları “فصل” “مسألة” “ذکر” “مطلب” “بيان” şeklinde veya doğrudan, ele aldığı meselenin adını vererek metin içinde ya da hâşiye ile belirtmeyi yeğlemiştir.¹⁷³

Müellif *Zübdetü’l-‘irfân*’ın mücmel konularını açıklayıp dürürlü kısımlarını ortaya sererken metnin iç tenkidini yaparak onun ifade tarzını da eleştirmiştir.¹⁷⁴ Eseri şerh ederken dile dair açıklamalarla kelime ve ıstılah tariflerini,¹⁷⁵ iştikak bilgilerini vermiştir.¹⁷⁶ Yer yer tekmile ile metnin eksikliklerini giderirken,¹⁷⁷ istidrâk ile gözden kaçan, unutulmuş, bilgileri telâfi ederek eseri muhkemleştirmiştir.¹⁷⁸ Yine ziyâdât ve zevâidler ile bilgi kopukluğunu gidererek noksan olan o bilgiyi telâfi etmiştir.¹⁷⁹ Metni daha anlaşılabilir hale getirmek ve okuyucunun metne nüfuz etmesini kolaylaştırmak amacıyla şerhlerde kullanılan yöntemlerden örneklendirmeye sık sık başvurmuştur.¹⁸⁰ Müellif kıraat ıstılahında var olan kavramları ilk geçtiği yerde tanımlamış¹⁸¹ ve metinde farklı kelimeleri teşmil edilebilecek zamirlerin hangi kelimeyi temsil ettiğini gösteren bazı açıklamalarda bulunmuştur.¹⁸² *Zübdetü’l-‘irfân*’da peş peşe verilen vecihleri karmaşıklığı giderme adına ayırarak ya da gruplandırarak sıra sayılarıyla vermeyi yeğlemiştir.

¹⁷² Molla Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân fî izâhi Zübdetü’l-‘irfân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 934), 1-527.

¹⁷³ Molla Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân fî izâhi Zübdetü’l-‘irfân* (Erzurum: Erzurum Yazma Eser Kütüphanesi, Erzurum Yazmalar, 5171), 1-526.

¹⁷⁴ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/98.

¹⁷⁵ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/199.

¹⁷⁶ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/208.

¹⁷⁷ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 2/525.

¹⁷⁸ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/273.

¹⁷⁹ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/275, 470, 487.

¹⁸⁰ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/135.

¹⁸¹ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/66-67.

¹⁸² Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/43, 134.

Anlatılan konu ile ilgili meseleleri desteklemek veya yaptığı tenkiti delillendirmek için kendinden önce telif edilmiş birçok kaynağa başvurmuş ve yer yer başvurduğu kaynağın ismini de zikretmiştir.¹⁸³ Bazen de kapalı ve zor olan vecihleri tariklerine dayandırarak, Pâluvî'nin verdiği vecihlerin sıhhatini ve tevsîkini yapmış, birtakım değerlendirmelerde bulunmuş, rivayetlerde meydana gelebilecek telfik ve terkîbleri önlemiş ve doğru ile yanlış ayırmıştır.¹⁸⁴

Zübdetü'l-irfân'ın metinlerini “م” harfiyle, yapmış olduğu açıklamaları da “ش” harfiyle göstermiş, her sûrenin hemen arkasından Pâluvî'nin eserinin kenarında yer alan tembihatları almış ve kapalı kalan bazı yerlerin izahını ve özellikle Hz. Osman (r.a.) mushaflarında görülen imlâ ile ilgili meseleleri “تذليل” başlığında işlemeyi tercih etmiştir. Meslekleri iyi hazmetmiş olan Molla Efendi, onların tercihlerini verirken önce kendi mesleğini yani İ'tilâf mesleğinin tercihini daha sonra da diğer mesleklerin tercihlerini vermiştir.¹⁸⁵

2.1.7. *'Umdetü'l-Hullân*'ın Üslûbu

Muhammed Emîn Efendi, kendinden bahsederken “*zelîl, sefil, hakîr, âciz, günahkâr*” sözcükleriyle mütevaziliğinden ödün vermemiş, yine “*Mütekaddimûn imamlarının ayağının tozu... Ben bu alanda mahâret sahibi değilim ve şüphesiz irfan ehlinin yanında gücüm kudretim yetersizdir.*” cümleleriyle eserinin başından sonuna kadar kullandığı uslûp ile alçak gönüllüğünü hep aksettirmiştir.¹⁸⁶ Şerhinde Pâluvî'nin ismini hiç kullanmamış bunun yerine “zübde sahibi” “zübde metni” “zübde kitabı” “zübde nüshası” gibi ifadeler kullanmıştır.

Bununla birlikte bazen bir sitem, bazen de açıkça bir eleştiri ile “متن سقیم” diyerek¹⁸⁷ doğru olanı gerekçesiyle vermiş,¹⁸⁸ kimi yerde şerhle yetinmeyip “أي”

¹⁸³ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/614.

¹⁸⁴ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/70-77.

¹⁸⁵ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/90.

¹⁸⁶ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/30, 31, 208.

¹⁸⁷ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/77.

¹⁸⁸ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/40-41.

sözüyü daha açık bir şekilde beyan ederken, kimi yerde de “سنذكر” ifadesiyle ileride daha fasih bir şekilde vermeyi tercih etmiştir.¹⁸⁹ Eserinde aynı şeyleri yinelememe adına yer yer zikrettiği “كما عرفت سابقا” ifadeleriyle tekrarlardan kaçınmış ya da “على ما ذكر” söylemiyle meseleleri kısaca tâbir etmiştir.¹⁹⁰ Önemli gördüğü, dikkat edilmesi gereken yerlerde “فتامل, تبصر, فاعلم, ولا تغفل, فاضبط, تفتن” vb. uyarıcı ifadelerle sık sık ikazda bulunarak meseleleri zihinlere yerleştirmeye çalışmıştır. Yine o, üslûbunda “bu daha açık” “bu daha evlâ” “ahvat olan budur” gibi ifadeleri kullanarak kendisinin temyîz ashabından¹⁹¹ muhakkik bir kıraat âlimi olduğunu göstermiştir.¹⁹²

Muhammed Emîn Efendi, sözcükleri yerinde, yeterince, uygun zamanda ve anlamı akıcı, açık bir dille kullanmıştır. Kelimeleri konuya uygun bir biçimde seçmiş, terkip ve cümleleri oluştururken anlaşılır olmayı hedeflemiştir. Onun anlatım tarzına bakıldığında, zihinde beliren şeyleri kelime ve terkip kalıplarına en güzel şekilde dökmüş, şerhini yaparken de özgün bir eser oluşturarak hem teknik hem estetik bütünlük arzeden bir çalışma ortaya koymuştur. İstilahlar arasında sezilmesi güç olan ortak noktaları keşfetmiş, aralarında benzerlik ilgisi kurmuş ve dile dayalı tasarruf ve becerilerini eserinde göstermiştir.¹⁹³

O, bir yandan konuların açıklanmasına yardım eden örneklemelerle ifade ettiği şeylerde titizliği ve açıklığı elden bırakmayarak çok anlamlı, müphem, az kullanılan (garip) kelimeleri tercih etmemiş, diğer yandan lafız mâna dengesini kurarak, tekrarlarla gereksiz uzatmalardan eserini arındırmıştır. Meseleleri anlatış biçimine bakıldığında, onları mantıklı bir şekilde dizerek getirmiş ve abartısız, yalın bir anlatım üslûbunu tercih ederek ele almıştır.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/48.

¹⁹⁰ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/51, 52.

¹⁹¹ M. Esat Kılıçer, “Ashâbü’t-Temyîz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/470-471.

¹⁹² Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/115, 232, 425, 431.

¹⁹³ Molla Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân fi îzâhi Zübdeti’l-‘irfân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hazreti Nasuhi Dergâhı, 1171-002), 1-472.

¹⁹⁴ Molla Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân fi îzâhi Zübdeti’l-‘irfân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kemal Edip Kürkçüoğlu, 00193), 1-472.

2.1.8. 'Umdetü'l-Hullân'ın Metin İçinde Zikredilen Kaynakları

Muhammed Emîn Efendi, ele aldığı konuyla ilgili meseleleri desteklemek veya yapmış olduğu eleştirinin dayanağını vermek için kendinden önce telif edilmiş birçok kaynağa başvurmuştur. O, 'Umdetü'l-hullân'da meseleleri izah ederken yer yere metnin içinde bazı eserlerin adını ya da müellifini doğrudan vermiştir. Bu nedenle 'Umde müellifinin faydalandığı kaynaklar 'Umdetü'l-Hullân'ın Metin İçinde Zikredilen Kaynakları şeklinde başlıklandırılmıştır. Çalışmamızın merkezinde 'Umdetü'l-hullân'ın muhtevası olması nedeniyle kaynaklarla ilgili detaya girilmeyip kısaca içeriklerini vermekle yetinilecektir.

1. *el-Gâye fi'l-kirâ'âti'l-aşr*,¹⁹⁵ İbn Mihrân en-Nisâbü'rî (ö. 381/992)

Kıraat ilminin muteber kaynakları arasında sayılan bu eserde en-Nisâbü'rî, meşhur yedi kıraat imamının yanında sahihliğini teyid ettiği Ebû Ca'fer, Şeyh Ya'kub¹⁹⁶ ve Halefü'l-Âşir'in kıraatleri ile Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin (ö. 255/869) ihtiyarlarını ele almıştır. İbn Mihrân en-Nisâbü'rî'nin eserinde on kıraati ilk defa gündeme getirmesi kıraat ilmi açısından önem arz etmektedir.¹⁹⁷

2. *et-Tezkire fi'l-kirââti's-semân*,¹⁹⁸ Ebü'l-Hasen İbn Galbûn el-Halebî el-Mısırî (ö. 399/1009)

İbn Galbûn, meşhur yedi kıraat imamına Ya'kûb el-Hadramî'nin kıraatini de ilave ederek sekizli sistemi oluşturmuş ve eserinde sekiz kıraat imamının tercihlerini zikretmiştir. Sekiz kıraat konusunda telif edilip de günümüze ulaşan tek eser olması, İbn Mücahid'in yedili tasnifinin üzerine sekizli tasnifi oluşturması ve bunu yaparken de her bir kıraat imamı için iki râvi zikretmekle kalmayıp bazen bir imam için ikiden

¹⁹⁵ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/125.

¹⁹⁶ İmam Ya'kûb'un kıraati hakkında bilgi için bk. Şuayip Karataş, *İmam Ya'kûb Kıraatinin Özellikleri ve Delilleri* (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2021).

¹⁹⁷ Ebûbekr Ahmed b. el-Hüseyn el-İsbehânî İbn Mihrân, *el-Gâye fi'l- Kirââti'l-Aşr*, thk. Muhammed Ğıyas el-Cenbaz (Riyâd: Dâru's-Şevaf, 1990), 1-480; Mustafa Doğan, *el-Gâye fi'l- Kirââti'l-Aşr İsimli Eser Çerçevesinde İbn Mihrân en-Nisâbü'rî'nin Kıraat İlmindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1-112.

¹⁹⁸ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/70.

fazla rivayete yer vermesi İbn Galbûn'un *et-Tezkire*'sinde dikkat çeken hususlardır.¹⁹⁹

3. *et-Tebşıra fi'l-kırâ'âti's-seb'*,²⁰⁰ Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045)

Mekkî b. Ebû Tâlib'in kaybettiğini ifade ettiği *el-Mûcez* adlı eserine bazı ilaveler yaparak ve imamların râvîlerini iki ile sınırlayarak Kıraati's-Seb'anın on dört rivayetini çıkardığı, *el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kırâ'âti's-Seb'* adlı eserindeki birtakım ihtilaflara açıklık getirdiği ve hocası İbn Galbûn'un sistematikliğini yansıtarak telif ettiği eseridir.²⁰¹

4. *er-Ri'âye li-tecvîdi'l-kırâ'e ve tahkiki lafzi't-tilâve*,²⁰² Mekkî b. Ebû Tâlib

Yine Mekkî'nin, Kur'ân'ın fazileti, Kur'ân ehlinin özellikleri, harflerin sıfatları, med, izhâr, idgâm, nûn-i sâkine ve tenvîn gibi tecvid konusunda hükümleri ele alarak yazdığı eseridir.²⁰³

5. *el-Hidâye fi'l-kurrâ'i's-seb'*,²⁰⁴ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr b. Ebi'l-Abbâs el-Mehdevî (ö. 440/1048)

İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr* adlı eserinin kaynakları arasında yer alan eser, meşhur yedi kıraate dair olup bu kıraatlerin illetlerini açıklayan

¹⁹⁹ Ebu'l-Hasen Tahir b. Abdilmün'im İbn Galbûn, *et-Tezkira fi'l-Kırâ'âti's-Semân*, thk. Eymen Rüşdî Süveyd (Dimeşk: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2009), 2/3-744; Nermin Cinsoy, *Tahir b. Galbûn'un Kıraat İlmindeki Yeri ve et-Tezkire Adlı Eserin Tahlili* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1-94.

²⁰⁰ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/125.

²⁰¹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *et-Tebşıra fi'l-kırâ'âti's-seb'*, thk. Muhammed Gavs en-Nedvî (Bombay: Dâru's-Selefiyye-Hind, 1982), 171-173; Tayyar Altıkulaç, "Mekkî b. Ebû Tâlib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/576; Durmuş Ali Kayapınar, *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayâtı ve Eserleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1986), 149-153.

²⁰² Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/126.

²⁰³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *er-Ri'âye li-Tecvîdi'l-Kırâ'e ve Tahkiki Lafzi't-Tilâve*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 2018), 1-288; Ali Öge, "er-Ri'âye li-Tecvîdi'l-Kırâ'e ve Tahkiki Lafzi't-Tilâve", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/32 (2011), 277-286.

²⁰⁴ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/47.

muhtasar bir çalışmadır.²⁰⁵ Yine Mehdevî bu eserinin üzerine *Şerhu'l-Hidâye* adında bir şerh çalışması da yapmıştır.²⁰⁶

6. *Câmi'u'l-beyân fi'l-kirâati's-seb'a*,²⁰⁷ Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053)

Dânî'nin kıraate dair yazdığı en kapsamlı eserlerinden olan *Câmi'u'l-beyân*, Kıraati's-seb'a ile ilgili onun yazmış olduğu diğer eserlerindeki bilgileri de içine alacak şekilde kaleme alınmış ve kıraati's-seb'a imamlarının usûllerini kapsayan görüşleri, aralarındaki ihtilafları, bazı kapalı ve müşkil meseleleri konu edinmiştir. Yedi harf meselesi,²⁰⁸ kıraat imamlarının ve ravîlerinin biyografileri, isnad zincirleri, usulleri, kâideleri ve ferşü'l-hurûf'a dair ihtiyarları ve son olarak tekbir konusu kapsamlı bir şekilde işlenmiştir.²⁰⁹

7. *et-Teysîr fi'l-Kirâati's-Seb'a*,²¹⁰ Ebû Amr ed-Dânî

Dânî'nin *Câmi'u'l-beyân fi'l-kirâati's-seb'a* adlı eserinin muhtasarı niteliğinde olup kıraat ilminde bir ekole isim olan *et-Teysîr*, meşhur yedi kıraat imamının her biri için ikişer râvî zikrederek onların naklettikleri kıraat farklılıklarını incelemiştir. Kıraati's-seb'a imamlarının kısa biyografilerini, isnad zincirlerini, kıraat usûlüne dair kâidelerini ve tüm sûrelerdeki ferşü'l-hurûf'a dair kelimeleri verdikten sonra tekbîr bahsiyle biten eser, kendinden sonra yazılan *Hirzû'l-emânî ve vechü't-tehânî* gibi çalışmalara kaynaklık ederek onların temel referansı olmuştur.²¹¹

²⁰⁵ Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirâati'l-Aşr*, thk. Eymen Rüsdî Süveyd (Beyrut: Dâru'l-Gavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2018), 1/271-273.

²⁰⁶ Tayyar Altıkulaç, "Mehdevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/367-368; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr b. Ebi'l-Abbâs el-Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye fi Tevcîhi'l-Kirâ'ât*, thk. Hâzîm Saîd Haydar (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1995), 1/17-183.

²⁰⁷ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/463.

²⁰⁸ Konuyla ilgili bk. Şuayip Karataş, "Ulûmü'l-Kur'ân Kaynaklarında Yedi Harf Meselesinin Ele Alınışı: Klasik-Modern Karşılaştırması", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2022), 261-296.

²⁰⁹ Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *Câmi'ul-Beyân fi'l-Kirâati's-Seb'i'l-Meşhûrati*, thk. Muhammed Sadûg el-Cezâiri (Beyrut: Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, 2005), 3-792; M. Kemal Atik, "Câmiu'l-Beyân fi'l-Kirâati's-Seb'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/104-105.

²¹⁰ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/33.

²¹¹ Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *Kitabu't-Teysîr fi'l-Kirâatis-Seb'a*, thk. Otto Pretzl (Kahire: Mektebetü's-Sikâfetu'd-Diniyyetu, 2013), 3-243; Abdurrahman Çetin, "et-Teysîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41/57;

8. *el-Mukni' fî ma'rifeti mersûmi mesâhihi ehli'l-emsâr*,²¹² Ebû Amr ed-Dânî

Hiz. Osman'ın "imam" diye adlandırılan özel mushafı başta olmak üzere ilk Mushaflarla ilgili bilgilerin yer verildiği eserde Dânî, konuları yirmi iki bölümde ele almıştır. İlk bölümde Kur'ân'ın cem'i ve istinsâhını, sonraki bölümlerde kapsamlı bir şekilde imlâ hususiyetlerini ve daha sonra sûre sırasına göre ilk Mushaflarda ittifak ve ihtilaf edilen kelimeleri işlemiş ve son olarak da imam mushafa göre Hicaz, Irak ve Şam Mushaflarında farklı yazılan yerleri belirtilerek sebeplerini açıklamıştır.²¹³ Dânî'den sonra bu konuyla ilgili telif edilen çalışmaların değişmez kaynağı olan *el-Mukni'*, Şâtıbî tarafından *'Akiletü etrâbi'l-kasâ'id fî esne'l-makâsîd* adıyla manzum hale getirilmiştir.²¹⁴

9. *el-Müktefâ fî'l-vakfi ve'l-ibtida*,²¹⁵ Ebû Amr ed-Dânî

Dânî'nin vakf ve ibtidaya dair en önemli çalışması olan *el-Müktefâ*, Kur'ân-ı Kerîm'deki tam, kâfi ve hasen vakfları incelemiş, sahih bilgileri sahih olmayanından ayırmış ve müşkil konuları delilleriyle beraber açıklamıştır. Vakfların kısımları geniş bir şekilde izah edilerek sûrelerin tamamında tam, kâfi ve hasen vakflar birer birer gösterilmiş ve yer yer kıraat ve dil âlimlerinin görüşlerine de yer verilmiştir.²¹⁶

Mehmet Salih, *Ebû 'Amr Osmân b. Sa'îd ed-Dânî'nin et-Teyisîr fî'l-Kırâati's-Seb'a Adlı Eserinin Kırâat İlmi Açısından Tahlili* (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 53-57.

²¹² Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/290.

²¹³ Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *el-Mukni' fî Ma'rifeti Mersûmi Mesâhihi Ehli'l-Emsâr*, thk. Nûra binti Hasen b. Fehd el-Humeyyid (Riyâd: Dâru't-Tedmûriyye, 2010), 129-562; Abdurrahman Çetin, *Endülüslü Âlim Ebû Amr Ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 186-191; Nevrin Nur Aslan, *Mushaf İmlası Edebiyatının Kaynak Analizi: Danî'nin el-Mukni'î Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 152-188.

²¹⁴ Ebû Muhammed Kâsım b. Firruh b. Halef eş-Şâtıbî, *Akiletü Etrâbi'l-Kasâ'id fî Esnâ'l-Makâsîd*, thk. Eymen Rüşdî Süveyd (Cidde: Dâru Nûru'l-Mektebât, 2001), 1-28; Abdulkadir Deyri, *Akiletü Etrâbi'l-Kasâ'id İle İlgili Çalışmalar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 17-146.

²¹⁵ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/321.

²¹⁶ Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *el-Müktefâ fî'l-Vakfi ve'l-İbtidâ*, thk. Cemâleddin Muhammed Şeref (Kahire: Dâru's-Sahâbe, 2006), 14-263; Recep Koyuncu, *Kur'ân-ı Kerîm'in Anlaşılmasında Vakf İbtidâ'nın Rolü (İbnü'l-Enbârî, ed-Dânî ve es-Secâvendî Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 123-134.

10. *'İlelü'l-vukûf (el-Vakf ve'l-ibtidâ'ü'l-kebîr)*,²¹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî el-Gaznevî (ö. 560/1165)

Vakf yapılacak yerleri remizleriyle sistemleştiren, uyguladığı sistemle kabul gören Secâvendî, eserine Kur'ân'ı Kerîm'in imlâ sürecisine değinerek başlamış, mutlak vakf, caiz vakf, mücevvez ve murahas vakfa dair tanım ve örnekler üzerinden konuyu ele almış ve vakfin caiz olmadığı yerlerden bahsetmiştir. Son olarak Fatıha sûresinden başlayarak Kur'ân'ın tamamında yer alan vakf çeşitlerini sûre tertibini gözeterek remizler gösterilmek suretiyle ele alarak incelemiştir.²¹⁸

11. *Gâyetü'l-ihtisâr fi'l-kırâ'âtü'l-'aşr li-e'immeti'l-emsâr*,²¹⁹ Ebü'l-Alâ' Hasen b. Ahmed b. Hasen el-Attâr el-Hemezânî (ö. 569/1173)

Kıraat-i aşereyi konu edinen çalışmada müellif, mukaddimede eserinin içeriğine, yöntemine, kullandığı ıstıhlara dair önemli açıklamalar yapmış ve ardından kıraat-i Seb'a imamlarından olmayan Ebû Ca'fer'i birinci sırada, imam Ya'kub'u da Kûfe imamlarından önce zikrederek imamların kısa biyografilerine, rivayet ve tariklerine dair bilgiler vermiştir. Yine, on bülüme ayırarak kıraat usûlüne dair kâidelere ve son olarak da tüm sûrelerdeki ferşü'l-hurûf'a dair açıklamalarla eserini sona erdirmiştir.²²⁰

12. *Hirzü'l-emânî ve vechü't-tehânî*,²²¹ Ebü'l-Kâsım Fîrruh eş-Şâtıbî (ö. 590/1194)

Müellife nispetle eş-Şâtıbiyye, "Lâm" kâfiyeli olması nedeniyle *Kasîdetü'l-lâmiyye* olarak da bilinen eser, Ebû Amr ed-Dânî'nin *et-Teysîr fi'l-Kırâ'âtü's-Seb'* adlı

²¹⁷ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/40.

²¹⁸ Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî, *'İlelü'l-vükûf*, thk. Muhammed b. Abdillâh, b. Muhammed el-İdî (Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 2006), 1/101-171; Tayyar Altıkulaç, "Secâvendî Muhammed b. Tayfûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/268-269.

²¹⁹ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/60.

²²⁰ Ebu'l-Alâ Hasen b. Ahmed Hemezânî, *Gâyetü'l-İhtisâr fi Kırâ'âtü'l-Aşerati Eimmeti'l-Emsâr*, thk. Eşref Muhammed (Cidde: Cemâatü'l-Hayriyye, 1994), 1/3-402.

²²¹ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/33.

mensur eserinin manzum şeklidir.²²² Şâtıbî, kıraat ilminde bir eğitim ve öğretim metoduna isim olan ve 1173 beyitten oluşan nazmının bazı bölümlerinin içine *et-Teysîr*'de yer almamasına rağmen ziyadeler yapmış ve yer yer de Dâni'nin verdiği vecihlerden bazı ihtiyârlarda bulunmuştur. Yine ebced harflerinin sırasıyla kıraat imam ve râvilerinin isimlerinin İbn Mücâhid'in tasnifi esas alınarak ilk defa *Şâtibiyye*'de rumuz şeklinde kullanılmış olması ve bu işaretlerin yanında özel kelimelere de yer verilmesi eserin karakteristik özelliklerinden biridir.²²³

13. *Fethu'l-vasîd fî şerhi'l-Kasîd*,²²⁴ Ebü'l-Hasen Alemüddîn es-Sehâvî (ö. 643/1245)

Hirzû'l-emânî ve vechü't-tehânî'nin şerhi olan bu eser için İbnü'l-Cezerî, *Şâtibiyye*'nin ilk şerhi olduğunu ve bu şerh sebebiyle uzak ve farklı beldelerde şöhrete kavuşup okunduğunu bildirmiştir.²²⁵ *Sehâvî*'nin, hocası Şâtıbî'den bizzat ders alması şerhinde yaptığı yorumların ve çıkarımların isabetli oluşunu etkilemiş ve konuları ele alırken hocasından duyduğu âyet, hadis, sahâbi kavilleri, şiir ve vb. unsurlarla ifadeleri zenginleştirmiştir. Sehâvî, lafızları lügâvî yönden incelerken kelimelerin manasını eş anlamlı sözcüklerle izah etmiş, kıraatlerin sadece kimler tarafından okunduğunu belirtmekle kalmamış, illetlerini dil yönüyle ele almış, bütün kriterleri kullanarak Arapça'ya uygunluğunu da ortaya koyma çabasında olarak kıraat ilminin temel meselelerini ele alan kapsamlı bir şerh meydana getirmiştir.²²⁶

²²² Ebü Muhammed Kâsım b. Fîrruh b. Halef eş-Şâtıbî, *Hirzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî fî'l-Kirâ'âti's-Seb'*, thk. Eymen Rüşdî Süveyd (Mısır: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2021), 7.

²²³ Ebü Muhammed Kâsım b. Fîrruh b. Halef eş-Şâtıbî, *Manzûmetü Hirzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî fî'l-Kirâ'âti's-Seb'*, thk. Eymen Rüşdî Süveyd (Bahreyn: Dâru Nûru'l-Mektebât, 2013), 1-118; Fatih Çollak, "eş-Şâtibiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/377-379; Eren Pilgir, *Kıraat Edebiyatında ve Tedrisatında Manzum Eser Geleneği: Hirzû'l-Emânî Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 44-49.

²²⁴ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/49.

²²⁵ Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, thk. Gotthelf Bergstraesser (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 1/503.

²²⁶ Alemüddîn Ali b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-Vasîd fî Şerhi'l-Kasîd*, thk. Mevlây Muhammed İdrîsî Tâhirî (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2002), 1/3-196; Hasan Karğî, *Alemüddîn es-Sehâvî (ö. 643/1245) ve Kıraat İlmindeki Yeri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 96-101; Hatice Tekin, *Alemüddîn es-Sehâvî'nin Fethü'l-Vasîd fî Şerhi'l-Kasîd İsmi Eserinin Kıraat İlmi Açısından Tahlili* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 44-123.

14. *Şerhu Şu'le (Kenzü'l-me'ânî fi şerhi Hirzi'l-emânî)*,²²⁷ Muhammed Şu'le el-Mevsilî (ö. 656/1258)

Yine Şâtıbî'nin *Hirzü'l-emânî* isimli manzûmesinin şerhidir. 1173 beyiti ayrıntılı olarak ele alan Mevsilî, beyitleri üç farklı açıdan işlemiştir. Lugavî manasını açıklarken “ب” harfini, irâbını verirken “ح” harfini ve kıraatla ilgili izahını yaparken de “ص” harfini kullanmıştır. Anlaşılabilir bir üslûpla şerh etmeyi amaçlayan Mevsilî'nin bu eseri için birçok kütüphanede yazma nüshası mevcuttur.²²⁸

15. *İbrâzü'l-me'ânî min Hirzi'l-emânî fi'l-kırâ'âtî's-seb'*,²²⁹ Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267)

Ebû Şâme'nin, hocası Alemüddîn es-Sehâvî'den birkaç defa okuduğu *Kasîdetü'l-lâmiyye*'ye yazdığı şerhidir. Eserine, sahabeden tabiinden Medine, Mekke, Basra, Şam ve Kûfe'den kıraat vecihlerini nakledenleri zikretmekle başlayan müellif, kıraati's-seb'a ve imamlarıyla ilgili birtakım bilgiler vermiş ve kısaca kıraatlerin tarihi seyrine değinmiştir. Ebû Şâme, yeri geldikçe yaptığı îrâbî yönden açıklamalarla beraber, kısa ifadeler kullanmış ve anlaşılır bir üslûpla ihtisar bir şerh yolunu tercih etmiştir.²³⁰

16. *Kenzü'l-me'ânî fi şerhi Hirzi'l-emânî*,²³¹ Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl el-Ca'berî (ö. 732/1332)

Şâtıbiyye'nin en önemli şerhlerinden birini telif eden Ca'berî, ilk olarak eserinin metodunu, kıraatlerde ki ihtilafın menşeiini, resmü'l-mushafı ve yedi harfi, kıraatlerin tevâtürlüğünü, İbn Mücâhid'in tasnifini, İmam-ı Şâtıbî'nin sîretini ve

²²⁷ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/59.

²²⁸ Muhammed Şu'le el-Mevsilî, *Kenzü'l-Me'ânî fi Şerhi Hirzi'l-Emânî* (Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, Manisa Akhisar Zeynelzade, 45 Ak Ze 323), 1b-108b; Adem Yerinde, “Muhammed Şu'le”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 30/574-575; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed el-Mevsilî, *Şerhu Şu'le aleş-Şâtıbiyye*, thk. Zekerıyya Umeyrat (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 1-408.

²²⁹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/68.

²³⁰ Ebü'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzü'l-Me'ânî min Hirzi'l-Emânî fi'l-Kırâ'âtî's-Seb'*, thk. İbrahim Atve Ivaz (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981), 3-68; Tayyar Altıkulaç, “Ebû Şâme el-Makdisî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/234.

²³¹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/60.

senedini işlemiştir. Beyitleri önce lügâvî yünden ele arak îrâbını, ardından kapalı kısımları açarak şerhini yapmış, âyet, hadis, sahâbi kavilleri vb. unsurlarla gerekçelendirmiş ve mütekaddimûn âlimlerinin eserlerinden alıntılarla yer yer kendi tercihini de belirterek geniş çaplı bir şerh meydana getirmiştir.²³²

17. *Sirâcü'l-kâri 'i'l-mübtedî ve tezkârü'l-mukri 'i'l-müntehî*,²³³ İbnü'l-Kâsîh (ö. 801/1399)

Şâtübî'nin *Kasîdetü'l-lâmiyye*'sine yazılan bir şerhtir. İbnü'l-Kâsîh çok kısa bir mukaddimeyle, yapılan şerhlerde îrâb, tefsir vs. bilgilerin konulduğunu, Sehâvî, Ebû Şâme ve Ca'berî gibi yapmayıp eserini kısa tuttuğunu ve faydalarını artırdığını vurgular. Netice olarak İbnü'l-Kâsîh, şerhinde beyitlerin sadece açıklamasını yaparak muhtasar bir eser meydana getirmiştir.²³⁴

18. *en-Neşr fi'l-kirââti 'l-aşr*,²³⁵ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî (ö. 833/1429)

İbnü'l-Cezerî'nin, şehirlerin kurrallarından on imamın ve önceki asırlarda kendilerine tabi olunanların rivayetlerinden en sahihini alıp tevsîk ederek telif ettiği, on kıraatle ilgili en kapsamlı eseridir.²³⁶ Müellif, meşhur kıraatlerin ekserisinin terkedildiğini, mezkûr sahih rivayetlerin çoğunun unutulduğunu, insanların neredeyse *Teysîr* ve *Şâtubiyye*'de bulunmayan kıraatleri Kur'ân'dan saymadıklarını belirterek eserinin telif gerekçesini dile getirmiştir.²³⁷ İbnü'l-Cezerî *Neşri*'nde, sahih olan Ebû Ca'fer, Ya'kûb el-Hadramî ve Halef b. Hişâm'ın kıraatlerini de mütevâtir

²³² İbrâhim b. Ömer el-Ca'berî, *Kenzu'l-Me'ânî fi Şerhi Hurzi'l-Emânî*, thk. Ahmed el-Yezîdî (Fas: Evkaf ve İslami İşler Bakanlığı Yayınları, 1998), 2/23-201; Halil İbrahim Üren, "Nizâmiyye ve Müstansırıyye Medreselerinde Ders Okumuş Bir Âlim: İbrâhim b. Ömer el-Ca'berî'nin (ö.732/1332) Hayatı ve Eserleri", *İnsanı Nasıl Bir Gelecek Bekliyor?* (Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2022), 371.

²³³ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/142.

²³⁴ Ebu'l-Kâsîm Muhammed b. Ahmed b. el-Hasan İbnü'l-Kâsîh, *Sirâcü'l-Kâri 'i'l-Mübtedî ve Tezkârü'l-Mukri 'i'l-Müntehî*, thk. Muhammed Abdülkadir Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 5.

²³⁵ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/67.

²³⁶ Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kirââti 'l-Aşr*, thk. Zekerriyya Umeyrat (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, 2011), 1/48.

²³⁷ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirââti 'l-Aşr*, 2018, 1/233.

kıraat olarak değerlendirmiş²³⁸ ve onlu tasnifi oluşturarak kıraat eğitimi ve öğretiminde benimsenmesini sağlamıştır. *Neşru'l-Kebîr*'de, Kur'ân'ın fazileti ve Mushaf tarihine ilişkin bilgiler verildikten sonra kıraat ilminin birtakım meselelerine değinilmiş ve ardından on kıraat imamının ravilerinin ve tariklerinin kısa biyografilerine, istifade edilen kaynakların senedleriyle birlikte adlarına ve on kıraat imamının İbnü'l-Cezerî'nin de içinde bulunduğu senedlerine yer verilmiştir.²³⁹ Tecvid ilminin önemli konularına ve kıraat usûlüne yer verildikten sonra, ferşü'l-hurûf, tekbîr ve hatimle ilgili açıklamaların ardından eser nihayete erdirilmiştir.²⁴⁰

19. *Tayyibetü'n-neşr fi'l-kirââti'l-'aşr*,²⁴¹ İbnü'l-Cezerî

Tayyibetü'n-neşr kıraat erbabınca oldukça rağbet gören, *Tayyibe* adıyla bir ekole isim olup kıraat ilmi eğitim öğretiminde okunarak ezberlenen, literatürde çok önemli bir yeri olan, üzerine birçok çalışma yapılan ve 1015 beyitten oluşan manzume bir eserdir.²⁴² *en-Neşr fi'l-kirââti'l-'aşr*'in özeti olan ve yine on kıraati muhteva eden manzumede, usûl kısmı 432 beyitten oluşurken ferşü'l-hurûf kısmı ise 583 beyitten oluşmaktadır. *Şâtıbiyye*'nin remz uygulamasını bazı ilaveler ve değişikliklerle benimseyen İbnü'l-Cezerî, grup remzleri başta olmak üzere kıraat-i Seb'ada yer almayan Ebû Ca'fer, Ya'kûb el-Hadramî ve ravileri için yeni remzler kullanırken Halef b. Hişâm için ise bir remz belirtmeyip (kendine has bir rivayette bulunmadığı için) sadece adını zikretmekle yetinmiştir.²⁴³ Yazıldığı günden bugüne

²³⁸ Kahraman Bulgurcu, "Bir Kıraat Âlimi ve Muhaddis Olarak Halef b. Hişâm", *Dini Araştırmalar Dergisi* 1/21 (2021), 447-448.

²³⁹ Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirââti'l-'Aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/45-46.

²⁴⁰ Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirââti'l-'Aşr*, thk. Eymen Rüşdî Süveyd (Beyrut: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2018), 5/3360-3399.

²⁴¹ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/195.

²⁴² Bazı muhakkikler 54. sırada yer alan beyit Nüveyrî'de olmadığını beyan etmiştir. Bu nedenle çalışmaların bir kısmında 1016 beyit olarak zikredilmektedir. Bk. Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kirââti'l-'Aşr*, thk. Muhammed Temîm Zü'bî (Medine: Mektebetü'l-Mevrid, 2012), 34.

²⁴³ Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Hâdî: Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fi'l-Kirââti'l-'Aşr ve'l-Keşf 'an 'İleli'l-Kirââti ve Tevcihihâ* (Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1997), 1/70-74; Muhammed b. Ali en-Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr*, thk. Mecdî Muhammed Surûr Sa'd Baslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1/81-300.

ilmî değerinden, şöhretinden hiçbir şey kaybetmeyen *Tayyibe*, tedrisatta hala okunup ezberlenmekte ve önemini korumaktadır.²⁴⁴

20. *Tahbîrû't-teysîr fî kırâ'âti'l-eimmeti'l-'aşera*,²⁴⁵ İbnü'l-Cezerî

İbnü'l-Cezerî, Ebû Amr ed-Dânî'nin *et-Teysîr* adlı eseri üzerine bir çalışma yaparak kıraat-i Seb'â imamlarına Ebû Ca'fer, Ya'kûb el-Hadramî ve Halef b. Hişâm'ın kıraatlerini de dercetmiştir.²⁴⁶ Eserinde, iki kitap yani *Şâtıbiyye* ve *Teysîr*'de ki yedi imamın kıraati dışındakileri kıraat olarak görmeyen bir cehaletin varlığından bahsetmiş ve sahih kıraatlerin rukünlerini sıralayarak bu şartları sağlayan diğer kıraatleri savunmuştur.²⁴⁷ İbnü'l-Cezerî, bazı açıklamalarla *et-Teysîr*'e kendi görüşlerini katmış, yapmış olduğu tashihlerle eseri kısmen ikmâl ederek onlu tasnifi oluşturmuştur.²⁴⁸

21. *Dürretü'l-mudıyye fî'l-kırââti's-selâsi'l-merdıyye*,²⁴⁹ İbnü'l-Cezerî

Şâtıbî'nin *Hırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî* adlı eserine, İbnü'l-Cezerî'nin tekmîle olarak yazdığı *Lâmelif* ile kafiyeli 241 beyitten oluşan manzumesidir.²⁵⁰ Nüveyrî (ö. 857/1453) 238. beyiti zikretmediği için manzume 240 beyit olarak da zikredilir.²⁵¹ Müellif, eserinde kıraat-i seb'âyı kıraat-i aşereye tamamlayan üç kıraati Ebû Ca'fer, Ya'kûb el-Hadramî ve Halef b. Hişâm'ın kıraatlerini *Tahbîrû't-teysîr*'de zikrettiği gibi nazmettiğini dile getirir. *Dürretü'l-mudıyye Şâtıbiyye*'de var olan

²⁴⁴ Yaşar Akaslan, "Bir İlm-i Kırâat Klasiği: Tayyibetü'n-Neşr fî'l-Kırââti'l-'Aşr", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/3 (2017), 278-279.

²⁴⁵ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/33.

²⁴⁶ Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Tahbîrû't-teysîr fî Kırâ'âti'l-Eimmeti'l-'Aşera*, thk. Ahmed Muhammed Muflih el-Kudat (Ürdün: Daru'l-Furkân li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2000), 181-621.

²⁴⁷ İbnü'l-Cezerî, *Tahbîrû't-teysîr*, 91-93.

²⁴⁸ Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/554-555.

²⁴⁹ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/33.

²⁵⁰ Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *el-İdâhu li-Metni'd-Dürreti*, thk. Abdulfettah Abdulğani el-Kâdî (Mısır: Dârü'l-Gavsânî, 2018), 24-195.

²⁵¹ Muhakkik dipnotta bütün nüshalarda 238. beyitin olmadığını beyan edilmiştir. Bk. Muhammed b. Ali en-Nüveyrî, *Şerhu'd-Dürreti'l-Mudıyye*, thk. Abdurrafi' b. Rıdvan b. Ali eş-Şarkâvî (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 2/428.

sistemin tamamlayıcısı olması, manzum ve muhtasar olması gibi sebeplerle kabul görerek yazıldığı günden bugüne tadrîsatta önemli bir yer edinmiştir.²⁵²

22. *Şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kirââtî'l-'aşr*,²⁵³ Ebü'l-Kasım Muhammed b. Muhammed en-Nüveyrî (ö. 857/1453)

Nüveyrî, hocası İbnü'l-Cezerî'den *Tayyibe* tariki üzerine icazet aldığı zikrettiği şerhinin mukaddimesinde, Gazze medreselerinde kıraat ilmiyle meşgul olan ilim erbabının bu ilmi anlamaya kâdir olmak için ısrarla *Tayyibe*'ye bir şerh yazmasını istemelerini telif gerekçesi olarak belirtmektedir.²⁵⁴ *Tayyibe* şerhlerinin en hacimli olan eserinde, mısra esasına göre “ص” harfi ile manzûmenin metnine, “ش” harfiyle de şerhine işaret edilmiş ve yer yer uyarı ve ilavelerle kasidenin izahı yapılarak yapısı, vezni, i'râbı gibi hususlara da değinilmiştir.²⁵⁵

23. Şihâbüddîn Ahmed İbnü'l-Esed b. Abdülvâhid el-Emyûtî (ö. 872/ 1468)

Molla Muhammed Emîn Efendi *Umdetü'l-hullân*'da sadece bir yerde Ahmed İbn Esed el-Emyûtî adını zikredip ondan bir beyit naklediyor.²⁵⁶ İsrarla araştırılmasına rağmen Emyûtî'nin bir çalışmasına ulaşılamamıştır. *Umdetü'l-hullân*'da olduğu gibi *Ğaysü'n-Nef' fi'l-Kirââtî's-Seb'* adlı eserde aynı şekilde, aynı yerde bu beyitlerin ve İbn Esed el-Emyûtî'nin adının geçtiğini tespit edilmiştir.²⁵⁷ Ümmü'l-kurâ üniversitesinde bu eser üzerine bir doktora çalışması yapılmış fakat bu

²⁵² Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Dürretü'l-Mudîyye fi'l-Kirââtî's-Selâsi'l-Merdiyye*, thk. Eymen Rüşdî Süveyd (Mısır: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2021), 1 (3. ve 4. beyitler); Kübra Türkmen, *İbnü'l-Cezerî ve "ed-Dürretü'l-Mudîyye" Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 23-34.

²⁵³ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/318.

²⁵⁴ Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr*, 2003, 1/28-29; Ali Osman Yüksel, “İbnü'l-Cezerî'nin *Tayyibetü'n-Neşr*'i ve Özellikleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7-10 (1989), 279.

²⁵⁵ Muhammed b. Ali en-Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr*, thk. Mecdî Muhammed Surûr Sa'd Baslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2/109-231; Yaşar Akaslan, *Tayyibetü'n-Neşr Şerhlerine Dair Bir İnceleme (Mûsâ Cârullah Örneği)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 137.

²⁵⁶ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/378.

²⁵⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Sâlim b. Muhammed en-Nûrî es-Sefâkusî, *Ğaysü'n-Nef' fi'l-Kirââtî's-Seb'*, thk. Ahmed Mahmûd Abdüssemi' eş-Şâfiî el-Hafiyân (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 295.

tafsîlatlı çalışmada da beyitlerin kaynağına ulaşamadığı görülmüştür.²⁵⁸ İbn Esed olarak bilinen Emyûtî İskenderiye’de doğmuş ve daha sonra kahireye göç etmiştir. Yaşadığı devirde Kur’ân ilimlerinde ve özellikle kıraat ilminde öne çıkan şâir İbn Esed, İbnü’l-Cezerî’nin talebesidir.²⁵⁹ Diğer ilimlerle ilgili iki kasidesi ve bir de *Şâtıbiyye* şerhi olmak üzere üç eserinin olduğu zikredilir.²⁶⁰

24. *İnşâdü’ş-şerîd min davâlli’l-Kasîd*,²⁶¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Gâzî el-Miknâsî (ö. 919/1513)

Şâtıbî’nin *Hurzü’l-emânî* adlı kasidesi üzerine yazılmış bir şerhtir. Yazma nüshasına ulaştığımız eserde İbn Gâzî klasik çalışmalarda olanın aksine künyesini vererek eserine giriş yapmış ve arın hamdele salvele ile devam etmiştir. Doğrudan istiâza, besmele ve Fatiha sûresi başlığı ile şerhine başlamış ve Kur’ân-ı Kerîm’deki tertibe göre sûre sûre tercih ettiği meseleleri işlemiştir.²⁶²

25. *Füyüzü’l-itkân fi vücûhi’l-Kur’ân*,²⁶³ Hatîb-i Ayasofya Hamdullah b. Hayreddin Efendi (ö. 983/1575)

Mütevâtir kabul edilen on kıraat imamının rivayetlerini kolay ve pratik bir üslûpla beyan eden müellif, Şâtıbî’nin manzûmesinde kullandığı remizlerin yanında kalan üç imam ve ravileri için Ebû Ca’fer جع, İbn Verdân عي, İbn Cemmâz جم, Şeyh Ya’kûb يع, Ruveys يس, Ravh حه, Halef’ül-Âşîr خل, İshâk سح, İdrîs سه şeklinde rumuzlandırmıştır. Hamdullah b. Hayreddin Efendi’nin bu rumuzları kendisinin isimlendirdiğini dile getirmesi, ‘*Umdetü’l-Hullân*’a konu olan *Zübdetü’l-İrfân*’ın

²⁵⁸ Sâlim b. Gurmullah b. Muhammed ez-Zehrânî, *Ğaysü’n-Nef’ fi’l-Kırâati’s-Seb’ li-Ebi’l-Hasan ‘Alî b. Sâlim b. Muhammed en-Nûri es-Sefâkusi* (Mekke: Câmîatü Ümmi’l-Kurâ Külliyyetü’l-Da’ve ve Usûli’l-Dîn, Doktora Tezi, 2005), 697.

²⁵⁹ Bir kıraat silsilesine göre Zekerîyya Ensârî (ö. 926/1520) Emyûtî’nin talebesidir. Bk. Lokman Şan, “Yakın Dönem Doğu Bölgesinde Kıraat İlimi”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 13/3 (Aralık 2021), 1230.

²⁶⁰ Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-Lâmi’ li Ehli’l-Karni’t-Tâsi* (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1992), 1/227-231; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu’cemü’l Müellifin Terâcimü Musannifi’l-Kütübi’l ‘Arabîyye* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1993), 1/162.

²⁶¹ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/60.

²⁶² Mehmet Ali Sarı, “İbn Gâzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/505-507; İbn Gâzî el-Miknâsî, *İnşâdü’ş-şerîd min davâlli’l-Kasîd* (Mısır: Mektebetü Ezheriyye, 1223, 38859), 1b-73b.

²⁶³ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/45.

müellifi *Pâluvî*'nin yine bu rumuzları *Füyüzü'l-İtkân*'dan aldığını beyan etmesi²⁶⁴ ve bunların günümüze kadar kullanılagelerek benimsenmesi bu eser için önem arzeden hususlardandır.²⁶⁵

26. *el-Minehu'l-fikriyye bi-şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*,²⁶⁶ Ebü'l-Hasen Nûreddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî (ö. 1014/1605)

İbnü'l-Cezerî'nin tecvid ilmine dair yazdığı, hacimce küçük fakat içerik olarak geniş olan ve *Mukaddimetü'l-Cezerî*, *Manzûmetü'l-Cezerî* gibi isimlerle şöhret bulan manzum eseri üzerine, Molla Ali el-Kârî'nin yaptığı şerhtir.²⁶⁷ Yapılan şerhler içerisinde önemli bir yeri olan bu çalışmada Ali el-Kârî, meselelerin anlaşılması adına beyitlerin her birinin ihtiva ettiği konuyu kapsamlı bir şekilde değerlendiren kelimeleri de birçok yönden ele almıştır. Yine o, başka şerhlerden alıntılarla bazen bir kıyaslama bazende bir eleştiri yapmış ve yer yer kendi tercihini de açıkça belirtmiştir.²⁶⁸

27. *el-Cevâhiru'l-Mükellele limen Râme't-Turuka'l-Mükemmele*,²⁶⁹ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-'Avfi (ö. 1050/1640)

Cevâhiru'l-Mükellele'nin hemen girişinde verilen bilgiye göre, müellifin kendisine ait *Bahru'l-Meâni ve Kenzü's-Seb'i'l-Mesânî* adlı eserinin muhtasarı olan bu çalışmada on kıraat imamının rivayet ettiği kıraat farklılıkları ele alınmıştır. Bir

²⁶⁴ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*, thk. Halil İbrahim Üren (İstanbul: Hacıveyszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2020), 10.

²⁶⁵ Hamdullah b. Hayreddin Efendi Hatib-i Ayasofya, *Füyüzü'l-İtkân fî Vücûhi'l-Kur'ân*, thk. Mehmet Çaba (İstanbul: Hacıveyszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2019), 34-35; Ahmet Okur, *Hamdullah Bin Hayreddin Efendi'nin "Füyüzü'l-İtkân fî Vücûhi'l-Kur'ân" Adlı Eserinin Tahkiki ve Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 33.

²⁶⁶ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/56.

²⁶⁷ Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *el-Mukaddimetü'l-Cezerî*, çev. Sadi Çöğenli (İstanbul: Âsitâne Kitabevi, ts.), 1-34; Muhammet Yurtseven, "Kıraata Dair Bir Eser Olarak Taşköprizâde'nin Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezerî Adlı Eserinin Yazma Nüshaları ve Tahkiki Üzerine Bir Değerlendirme", *Tahkik İslâmî İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (2020), 353.

²⁶⁸ Ali el-Kârî Ali el-Kârî Ebü'l-Hasen Nûreddin Ali b. Sultân el-Herevî, *el-Minehu'l-Fikriyye fî Şerhi'l Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, thk. Üsâme Atâyâ (Dimeşk: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2012), 43-324; Süleyman Dede, *Molla Ali el-Kârî, Kıraat İlmindeki Yeri ve el-Minehu'l-Fikriyye fî Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye Adlı Eserin Tahlili* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 38.

²⁶⁹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/57.

mukaddime ile telifine başlayan ‘Avfî, kıraat imamlarının, ravilerinin ve tariklerinin isimleriyle devam etmiş, akabinde usûl, ferşü'l-hurûf, tekbir ve bir hâtıme ile eserini nihayete erdirmiştir.²⁷⁰

28. *Dürrü'l-Efkâr limen Kâne fî Kırââtî'l-Eimmeti'l-Aşerati's-Seyyâr*,²⁷¹
Muhammed el-‘Avfî

‘Avfî, eserinin sonunda beyan ettiği üzere bu çalışmasını da *Bahru'l-Meânî ve Kenzü's-Seb'i'l-Mesânî* adlı eserinin özeti olarak muhtasar bir şekilde ele almıştır.²⁷² Kıraat imamlarını ve ravilerini kısaca açıkladıktan sonra usûl ve ferşü'l-hurûf bölümleriyle devam ettirdiği telifini tekbir bâbıyla bitirmiştir. Sürelerin Mekki ve Medeni oluşunu, âyet, kelime, harf sayılarını, fâsılalarını vermesi ve özellikle tekbîr bahsini “Bu bölümü bu kitap dışında tafsilatlı olarak zikrettim.” diyerek kısaca geçmesi bu eserini yine *Bahru'l-Meânî*'nin muhtasarı olan *Cevâhiru'l-Mükellele*'den ayıran hususlardandır.²⁷³

29. *el-Vakarânî fî Halli Müşkilâti Kelimeteyi'l-âne bi sürat'i Yûnus*,²⁷⁴
Muhammed Şemseddin el-Vakarânî el- Mağribî (ö. 1081/1670)

Muhammed Emîn Efendi eserinde “Şeyh Sultan el-Mezzâhî'nin (ö. 1075/1664) talebesi Şeyh Muhammed el-Vakarânî” ifadesini kullanarak Vakârânî'nin bir nazımından beyitler nakletmiştir.²⁷⁵ Vakârânî'nin manzûm bir eseri

²⁷⁰ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-‘Avfî, *el-Cevâhiru'l-Mükellele limen Râme't-Turuka'l-Mükemmele*, thk. Abdurrahman Fethullah İbrahim Nafi' (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2014), 1/149.

²⁷¹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/778.

²⁷² Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-‘Avfî, *Dürrü'l-Efkâr limen Kâne fî Kırââtî'l-Eimmeti'l-Aşerati's-Seyyâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 19), 375a.

²⁷³ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-‘Avfî, *Dürrü'l-Efkâr limen Kâne fî Kırââtî'l-Eimmeti'l-Aşerati's-Seyyâr* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 94), 1b-322a.

²⁷⁴ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/357.

²⁷⁵ Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin hocalarından olan Mezzâhî'nin kıraat ilmine dair *Kitâb fil-kırâ'âtil erbe'i'z-zâide 'ale'l-aşr-i min tariki'l-Kabâkibî, el-Cevheru'l-mesûn, Mesâil ve ecvibetühâ* adlı eserleri ve Süleymaniye kütüphanesinde risâleleri vardır. Ayrıca İSAM'da dokümantasyon dosyası mevcuttur. Bk. <http://isamveri.org/pdfdkm/13/DKM131299.pdf> (Erişim 31 Ocak 2023), Ebü'l-Azâim Sultan el-Mezzâhî, *Ecvibe an es'ile fi'l-kırâ'ât* (Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 2123), 157a-158a; Ebü'l-Azâim Sultan el-Mezzâhî, *Risale fî ecvibeti mesâili'l-işrîne* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 2093), 2a-28a; Ebü'l-Azâim Sultan el-Mezzâhî, *Risâle fî evcihi't-tekbir* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 28), 171a-182a; İlyas b. Ahmed Hüseyin Birmâvî, *İmtâ'u'l-fuzalâ bi terâcimi'l-kurrâ* (Mısır: Daru'n- Nedve el-Âlemiyye, 2000), 2/135; Ahmet Gökdemir, “Kıraat Eğitiminde

olduğu anlaşılmakta fakat yaptığımız araştırmada Muhammed b. Ahmed b. Abdullah Mütevellî (ö. 1895) tarafından yapılmış *Şerhü'l-Vakarânî fî Halli Müşkilâti Kelimeteyi'l-âne bi sûrat'i Yûnus* adıyla 4 varaklık noksan bir çalışma dışında herhangi bir şey tespit edemedik. 'Umdetü'l-hullân'da zikredildiği gibi Vakârânî'nin Mezzâhî'nin talebesi olduğu bilgisinin teyit edilmesi ve Vakârânî'nin kısa bir biyografisine hatta vefat tarihine ulaşılabilmesi adına bu çalışma noksanda olsa kıraat ilmi açısından önem arz etmektedir.²⁷⁶ Mütevellî'nin şerhini yaptığı bu manzum çalışma, Yûnus sûresindeki “الَّنَّ” kelimesini konu edinmekte ve 16 beyitten oluşmaktadır.

30. *İthâfî Füzalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erbe'ati 'Aşer*,²⁷⁷ Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî el-Bennâ (ö. 1117/1705)

Muntehe'l-emânî ve'l-meserrât fî 'ulûmi'l-kırâât adıyla da bilinen eser *İthâfî füzalâi'l-beşer bi'l-kırâati'l-erbe'ati 'aşer* olarak şöhrete kavuşmuş ve bu şekilde kullanılagelmiştir.²⁷⁸ Dimyâtî'nin kıraat ilmiyle meşgul bazı dostlarının isteği üzerine kaleme aldığı eseri, meşhur on kıraat imamının yanında İbn Muhaysın, Yezîdî, Hasan-ı Basrî ve A'meş'in kıraatlerini de içermektedir.²⁷⁹ Yazıldığı günden bugüne kıraat ilmiyle meşgul olanların büyük teveccüh gösterdiği eserin mukaddime bölümünde, on dört kıraat imamı, râvileri ve tarikleri hakkında bilgi verildikten sonra resmü'l-mushafa dair kurallar ve kıraat âdâbı gibi konular üzerinde durulmuştur. Ardından kıraat usûllerine dair dil ve isnad açısından açıklamalar yapılmış ve sûre tertibine göre sûreler ele alınarak kıraat farklılıkları izah edilmiş, yeri geldikçe

Ali b. Süleyman el-Mansûrî Öncesi Mısır Tarikinin Arka Planı: Biyografik Bir İnceleme”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 18/1 (2018), 185-187; Ali Öge - Mustafa Tugantay, “Tahrîrât İlmine Katkısı Bağlamında Ali El-Mansûrî ve Tahrîru't-Turuk Adlı Eseri”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/49 (Bahar 2020), 43.

²⁷⁶ Muhammed b. Ahmed b. Abdullah Mütevellî, *Şerhü'l-Vakarânî fî Halli Müşkilâti Kelimeteyi'l-âne bi sûrat'i Yûnus*, Kral Abdullah bin Abdülaziz Üniversitesi Kütüphanesi, 511, 1a-4a.

²⁷⁷ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/224.

²⁷⁸ Ahmed b. Muhammed el-Bennâ Dimyâtî, *İthâfî Füzalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erbe'ati 'Aşer*, thk. Şa'ban Muhammed İsmail (Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 2010), 1/87; Tayyar Altıkulaç, “Bennâ Ahmed b. Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/458.

²⁷⁹ Ahmed b. Muhammed el-Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfî Füzalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erba'at-i 'Aşer*, thk. Şa'ban Muhammed İsmail (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987), 1/63-65.

âyetlerin sayısından, âyetler içindeki resmü'l-hatla ilgili meselelerden, ihtilafların sebep olduğu mâna farklılıklarından ve fikhî konulardan da söz edilmiştir.²⁸⁰

31. *Tahrîru't-turuk ve'r-rivâyât min tariki Tayyibeti'n-Neşr*,²⁸¹ Ali b. Süleyman el-Mansûrî (ö. 1134/1721)

Bir tahrîrât çalışması olan eserin girişinde belirtildiği üzere, *Tayyibe* tarikine göre sûrelerdeki vecihler ve bu vecihlerin kaynakları incelenmiştir.²⁸² Ali el Mansûrî, istiâze ve besmele vecihleriyle telifine başlamış ve daha sonra bazı sûrelerdeki bir kısım kelimelerin vücûhâtını ele alarak kökenlerine inmiş, hangi tarike ait olduğunu ve hangi kaynaktan geçtiğini belirleyerek ilgili kıraat kitaplarına atıfta bulunmuştur.²⁸³

32. *Tehzîbü'l-kırâ'âti'l-aşr*,²⁸⁴ Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekir el-Mar'aşî (ö. 1145/1732)

Saçaklızâde, kıraat-i aşereyle ilgili kaleme aldığı bu çalışmasında, müphem ve müşkil birçok meseleye açıklık getirerek içeriği geniş ve hacimli bir eser meydana getirmiştir.²⁸⁵ Yaşadığı dönemde kıraat ilmine rağbet gösterilmediğinden yakınan müellif, yapacağı çalışmayla ilgili muhtelif ve muhtasar bilgiler vererek telifine giriş yapmış, ardından kıraat imamlarına ve ravilerine, mütevatir kıraatlara, şâz kıraatlara ve kıraat ilmi ıstılahına dair bazı lafızların tefsirine değinmiştir. Usûle dair konuları kapsamlı bir şekilde işleyen Mar'aşî, fasıllarla zenginleştirdiği eserinde ferşü'l-huruf

²⁸⁰ Ahmed b. Muhammed el-Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfû Füzalâi'l-Beşer bi'l-Kırââti'l-Erba'at-i 'Aşer*, thk. Abdurrahim et-Tarhûni (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2009), 2/5-129.

²⁸¹ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/252.

²⁸² Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *Tahrîru't-Turuk ve'r-Rivâyât min Tariki Tayyibeti'n-Neşr* (Yemen: San'a Mektebetü Muhammed b. Mansûr, Yazmalar, 1288), 1b.

²⁸³ Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *Tahrîru't-Turuk ve'r-Rivâyât min Tariki Tayyibeti'n-Neşr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehemed Nuri Efendi, 6), 70b-154b; Ahmet Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2018), 140-145; Mustafa Tugantay, *Ali el-Mansûrî Kıraat İlmindeki Yeri ve Tahrîru't-Turuk ve'r-Rivâyât adlı Eserin Tahlili* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 55-91.

²⁸⁴ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/386.

²⁸⁵ Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekir el-Mar'aşî, *Tehzîbü'l-Kırâât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Âtîf Efendi, 16), 1b-222b.

bahsiyle sûre tertibine göre on kıraat imamının rivayet ettiği kıraat farklılıklarını ele almıştır.²⁸⁶

33. *Bedâyi 'u'l-burhân 'alâ 'Umdeti'l-'irfân*,²⁸⁷ Mustafa b. Abdurrahman el-İzmîrî (ö. 1154/1741)

Bedâyi 'u'l-burhân şerhu 'umdeti'l-'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân adıyla da bilinen eser yine müellifin *'Umdetü'l-'irfân fî Vucûhi'l-Kur'ân* adlı çalışmasının şerhidir. Mustafa el-İzmîrî, hem *'Umdetü'l-'irfân*'dan daha kapsamlı, kolay, anlaşılır bir eser telif etme hem de Yusuf Efendizâde ve Ali el-Mansûrî'nin *Tayyibe* tarikinde ele aldığı meselelerin kapalı ve eksik yönlerini gösterme amacıyla kaleme aldığı eserinde, bazı âyetlerin vecihlerinin tahrîrini *Tayyibetü'n-neşr* merkezinde yapmıştır.²⁸⁸

34. *Ecvibetü'l-mesâili'l-müşkilâti fî 'ilmi'l-kırâati*,²⁸⁹ Ahmed b. Ömer el-Eskâtî (ö. 1159/1746)

Eskâtî mükaddime bölümünde, Haremeyn'e gittiğinde kendisine kıraat ilmine dair bazı problemlerle meselelerin getirildiğini ve bu meselelere delilleriyle beraber cevap vermesinin vezir tarafından emredildiğini, Şâtibiyye tariki'ne göre göre sahih olan okumaları beyan etme adına bu eserin kendisi tarafından kaleme alındığını anlatır.²⁹⁰ Onun, soru-cevap şeklinde hazırladığı eseri, 43 soru ve bu sorulara verilen cevaplardan ve yine “تَبِيه” “تَبِيهَة” ve “فائدة” gibi ara fasıllardan oluşmaktadır.²⁹¹ Bu eser meseleleri kaynaklarına isnâd etmesi,²⁹² karışıklıklarının oluşmasını engellemesi

²⁸⁶ Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekir el-Mar'aşî, *Tehzîbü'l-Kırâ'ati'l-'Aşr*, thk. Hâlid Abdüsselâm Berekât (Dımeşk: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2012), 109-617; Fatih Dokgöz, *Muhammed Bin Ebî Bekir el-Mar'aşî ve Cühdü'l-mukill Adlı Eserinin Tecvid İlmindeki Yeri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 35.

²⁸⁷ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/253.

²⁸⁸ Mustafa b. Abdurrahman el-İzmîrî, *Bedâyi 'u'l-burhân 'alâ 'Umdeti'l-'irfân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Âtıf Efendi, 10), 1b; Koyuncu, *Kıraat İlminde Tahrîrât Mustafa el-İzmîrî*, 52-53.

²⁸⁹ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/151.

²⁹⁰ Ahmed b. Ömer el-Eskâtî, *Ecvibetü'l-mesâili'l-müşkilâti fî 'ilmi'l-kırâati*, thk. Emin Muhammed Ahmed eş-Şeyh eş-Şenkîti (Riyâd: Dâr-u Kunûz-ü İşbilyâ, 2008), 63.

²⁹¹ Ahmed b. Ömer el-Eskâtî, *Risâle fî halli'l-müşkilat fî ilmi'l-kırâat (Ecvibetü'l-mesâil)* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 28-7), 25b-38b.

²⁹² Eskâtî, *Ecvibetü'l-mesâili'l-müşkilâti fî 'ilmi'l-kırâati*, 63.

ve onaylanmayan okuyuşları ayıklaması adına özellikle tahrîrat ilmi açısından önemli bir çalışmadır.

35. *el-İ'tilâf fî vücûhi'l-İhtilâf*,²⁹³ Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi (ö. 1167/1754)

Yusuf Efendizâde'nin kıraat ilminde temsil ettiği mesleğe de ismini veren bu eserde, on kıraat imamının kıraatlerindeki bazı vecihlerin ve rivayetlerin ihtilafları *Tayyibe-i Neşr* doğrultusunda işlenmiştir. Yer yer “Mesleğimiz azîmet mesleğidir, ruhsat mesleği değildir.” diyerek mesleğine ait bilgiler veren müellif, usûl konularını açıklamamış ve sadece bazı âyetlerdeki vecihleri konu edinmiştir. O, İbnü'l-Cezerî'nin kaynaklarını ayrıntılı bir şekilde süzgeçten geçirerek onun nakilleri ile kaynaklarını karşılaştırmaya tâbi tutmuş ve ihtilafa konu olan vecihlerini ele alarak tahrîr uygulamasını ortaya koymuştur.²⁹⁴

36. *Risâle fî Ecvibeti'l-Mesâil Mimmâ Yete'alleku bi Vücûhi'l-Kur'an*,²⁹⁵ Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi

Muhammed Emîn Efendi *Umdetü'l-hullân*'da Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın (ö. 1148/1735) ismini hocası Yusuf Efendizâde ile beraber bizzat zikretmiştir.²⁹⁶ Köprülüzâde Abdullah Paşa tarafından hocası Yusuf Efendizâde'ye yöneltilen sorulara verilen cevaplardan oluşan bir risâledir.²⁹⁷ Bazı âyetlerin kıraat vecihlerinin Teysîr ve Şâtıbiyye tariki üzere ele alındığı eserde, Yusuf Efendizâde'nin kıraat, hadis ve tefsir ilimlerindeki icazet senedi de verilmiştir.²⁹⁸

²⁹³ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/38.

²⁹⁴ Abdullah Hilmi Yusuf Efendizâde, *el-İ'tilâf fî vücûhi'l-İhtilâf*, thk. Ali Öge - Halil İbrahim Üren (İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2022), 6-7.

²⁹⁵ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/419.

²⁹⁶ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/419.

²⁹⁷ Abdullah Hilmi Yusuf Efendizâde, *Risâle fî ecvibeti'l-mesâil mimmâ yete'alleku bi vücûhi'l-Kur'an* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir, 812), 2a-9a; Ali Öge, *18. yüzyıl Osmanlı Âlimlerinden Yusuf Efendizâde'nin Kıraat İlmindeki Yeri* (İstanbul: Hacıveyiszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2019), 77-78.

²⁹⁸ Abdullah Hilmi Yusuf Efendizâde, *Risâle fî ecvibeti'l-mesâil mimmâ yete'alleku bi vücûhi'l-Kur'an* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 68), 28b-38b; Ömer Yusuf Abdülğani Hamdân, “Ecvibetü Yusuf Efendizâde alâ İddeti Mesâile fimâ Yete'alleku bi Vucûhi'l-Kur'an”, *Mecelletü Ma'hedi'l-İmâmi ŞŞatıbi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye* 6 (Zilhicce 1429), 302-403.

37. *Mütkinü'r-Rivâye fî Ulûmi'l-Kırâati li'd-Dirâye*,²⁹⁹ Kettânîzâde Muhammed b. Mustafa en-Na'îmî (ö. 1179/1766)

Kettânîzâde'nin kıraat ilminde temsil ettiği mesleğe ismini veren bu eserde, ihtilafa konu olan vecihlerin bir yönden tahrîri yapılmış ve bazı vecihler tatbik edilirken nakledilen her mesele aynen uygulama cihetine gidilmiştir.³⁰⁰ Na'îmî, mukaddime bölümünde kıraat ilmiyle ilgili kısa da olsa bazı hususlara değinmiş ve ardından kıraat imamlarına, ravilerine, tariklerine ve rumuzlarına yer vermiştir. Ferşü'l-hurûf'a dair bölümde ise sûrelerin Mekkî veya Medenî oluşunu, âyet, kelime ve harf sayısını, fâsıllarını zikretmiş ve yine her sûre sonunda resmü'l-mushafa dair bilgiler vererek tekbir bâbıyla ve bir hatim duasıyla eserini nihayete erdirmiştir.³⁰¹

38. *Hısnü'l-kârî fî ihtilâfi'l-mekâri*,³⁰² Hâşim b. Muhammed el-Mağribî (ö. [?] 1179/1766 hayatta)

Mağribî'nin, hocası Mustafa b. Abdurrahman el-İzmirî'nin (ö. 1155/1742) telif ettiği *Tahrîru'l-Evcûhi fî Ba'di'l-Âyât min Tarîki's-Şatıbiyye*³⁰³ adlı eserinin üzerine yazdığı bir ta'likidir.³⁰⁴ Sûre sûre Şâtıbiyye tarikine göre bazı âyetlerdeki vecihlerin ele alındığı eserde o, hocası İzmirî'nin ifadelerinin başlangıcında “قال”, sonunda ise “انتهی” ifadelerini kullanmış ve yeri geldiğinde bu sûrelerde yer alan med, sekt, gûnne, imâle, taklîl gibi ihtilâfa düşülen mevzûlarda âçıklamalarda bulunarak kendi görüşünü ve hocalarına da bu şekilde okuduğunu beyan etmiştir. Eserin bazı kaynaklarda ve kütüphane kayıtlarında hocası İzmirî'ye âideti

²⁹⁹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/473.

³⁰⁰ Muhammed b. Mustafa en-Na'îmî, *Mütkinü'r-Rivâye fî Ulûmi'l-Kırâati li'd-Dirâye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 21), 87a.

³⁰¹ Muhammed b. Mustafa en-Na'îmî, *Mütkinü'r-Rivâye fî Ulûmi'l-Kırâati li'd-Dirâye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 7957), 1b-168a.

³⁰² Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/384.

³⁰³ Mustafa b. Abdurrahman el-İzmirî, *Tahrîru'l-Evcûhi fî Ba'di'l-Âyât min Tarîki's-Şatıbiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 28), 13b-18a; Mustafa b. Abdurrahman el-İzmirî, *Tahrîru'l-Evcûhi fî Ba'di'l-Âyât min Tarîki's-Şatıbiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Denizli, 4), 123b-131a; Akyüz, *Osmanlı Kurrâları*, 180.

³⁰⁴ Hâşim b. Muhammed el-Mağribî, *Hısnü'l-kârî fî ihtilâfi'l-mekâri* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir, 812), 52b, 65b.

gösterilse³⁰⁵ de mukaddime bölümü incelendiğinde eserin ismi ve Mağribî'ye nispeti görülecektir.³⁰⁶

39. *Mürşidü't-Talebe ilâ İdâhi Vucûhi Ba'dı Âyâti'l-Kur'âniyye min Turuki't-Tayyibe*,³⁰⁷ Yusuf İmamefendizâde Ahmed er-Rüşdî (ö. 1217/1802)

Güllü Hâfız lakabıyla da bilinen Yusuf İmamefendizâde eserinde, meşhur vecihleri içeren bazı âyetlerin tahrîrini yapmış ve mesleğinin azîmet mesleği olduğunu özellikle vurgulamıştır.³⁰⁸ Ali el-Mansûrî'nin *Tahrîru't-turuk*'unu, Mustafa el-İzmîrî'nin *Bedâyi'u'l-burhân*'ını ve Yûsuf Efendizâde'nin *İ'tilâf*'ını merkeze alarak *Tayyibe* tarikince telifini hazırlayan müellif, bir takım bilgiler verdiği mukaddime ile Fâtiha sûresine giriş yapmış, sûre tertibine göre ele aldığı bazı âyetlerin vecihlerini kaynaklarına götürerek izah etmiş ve Beled sûresiyle (bizde ki nüshaya göre) eserine son vermiştir.³⁰⁹ Molla Muhammed Emîn Efendi de, *Zühru'l-Erîb* adlı eserinde Ahmed er-Rüşdî'nin *Mürşidü't-Talebe*'sinin tartışmasız, Şeyh Atâullah mesleğinin bütün özelliklerini bir araya getirdiğini zikretmiştir.³¹⁰

40. *Muğni'l-Kurrâ fî şerhi Muhtârü'l-İkrâ*,³¹¹ Muhammed Ârif el-Hıfzî (ö. 1238/1822)

Hıfzî Efendi'nin Mısır tariki üzere kaleme aldığı 110 beyitlik *Muhtârü'l-İkrâ* adlı eserinin şerhidir. Dolayısıyla *Muhtârü'l-İkrâ* ile *Muğni'l-Kurrâ* bir arada bulunmaktadır. Müellif, mukaddimesinde de beyan ettiği üzere Şâtıbî'nin *Hırzû'l-Emânî*'si ile İbnü'l-Cezerî'nin *ed-Dürre*'sini esas alarak on kıraat imamının ihtilâflı

³⁰⁵ Hâşim b. Muhammed el-Mağribî, *Hisnü'l-Kârî fî İhtilâfi'l-Mekârî*, thk. Habîbullâh b. Sâlih es-Sülemî (Beyrut: Dâru'l-Ahyâb, 2018), 58.

³⁰⁶ Hâşim b. Muhammed el-Mağribî, *Hisnü'l-kârî fî ihtilâfi'l-mekârî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Denizli, 455), 134b-160a; Murat Sadıkov, *Hâşim b. Muhammed el-Mağribî'nin (ö. 1179 h.) Hisnü'l-Kârî fî İhtilâfi'l-Mekârî Adlı Eserinin Edisyon Kritiği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012).

³⁰⁷ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/73.

³⁰⁸ Ahmed er-Rüşdî Yusuf İmamefendizâde, *Mürşidü't-Talebe ilâ İdâhi Vucûhi Ba'dı Âyâti'l-Kur'âniyye min Turuki't-Tayyibe* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 71), 2a-2b.

³⁰⁹ Yusuf İmamefendizâde, *Mürşidü't-Talebe* (Fatih, 71), 1b-174b; Osman Bostan, *Ahmed er-Rüşdî ve Mürşidü't-Talebe adlı Eserinin Kıraat İlmindeki Yeri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 55-58.

³¹⁰ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 214b.

³¹¹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/73.

okuyuşlarını dercetmiştir.³¹² Şerhinin başında kendi kıraat ilmi icazet silsilesini de veren Ârif Efendi, usûl, ferşü'l-hurûf ve tekbir bölümlerinden oluşan eserini *Dürre*'nin ihtilafları babıyla nihayete erdirmiştir.³¹³ Muhammed Ârif el-Hıfzî, başka örnekler olmakla beraber özellikle Hamza ve Hişâm'ın hemze üzere vakfında “التسهيل مذهب أبي الطيب وأبي الحسن ابنه وفي تلخيص ابن بليمة والكافي وغيرها...” şeklinde kaynak eserler vasıtasıyla tetkik ederek tevsik etmesi tahrîrât ilmi açısından bu eser için dikkat çekmektedir.³¹⁴

Değerlendirme

1270/1854 yılında Molla Muhammed Emîn Efendi tarafından tamamlanan ve aynı yıl birinci baskısı, 1287/1870 yılında ise ikinci baskısı yapılan *Umdetü'l-Hullân, Zübdetü'l-'irfân* üzerine yapılmış çok kıymetli bir şerh olup, yazıldığı günden bugüne her zaman önemini korumuştur.

Yapılan araştırmada *Umdetü'l-Hullân*'ın sadece matbu olan nüshalarına ulaşılmış olup, müellif nüshası tespit edilememiştir. Muhammed Emîn Efendi hayatta iken yapılan baskıda mevcut olan, 41kurrânın zikredildiği *eş-Şeceratü'l-Bedî'atü'l-Behiyye fî Beyâni'l-Mesâliki'l-Erbâ'ati's-Seniyye* adlı şemanın ikinci baskıda olmadığı görülmüş, müellifin çizdiği şekil korunarak vefat tarihleri eklenip yeniden düzenlenmiş ve çalışmada yer verilmiştir.

Müellifin vefatından sonra yapılan ikinci baskıda, özellikle nüsha kenarlarında birçok notlar görülmüş ve “منه لشارحه” şeklindeki notların birtakım değerlendirmelerle Muhammed Emîn Efendi'ye ait olduğuna kanaat getirilmiştir. Onun yaptığı şerhe bakmadan *Zübdetü'l-'irfân*'ın tam manasıyla anlaşılması çok zordur. Çünkü yapılan şerh sayesinde *Zübdetü'l-'irfân*'ın kapalı yerleri açılmış, eksik kalan yönleri tamamlanmış ve zihinlerde soru işareti bırakılmamıştır. O, şerhini yaptığı eseri geniş bir çerçevede ele almış, İ'tilâf, Sûfî, Mütkın ve Atâullâh

³¹² Muhammed Ârif el-Hıfzî, *Muğni'l-Kurrâ fî şerhi Muhtâri'l-İkrâ* (İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Beyazıt Bölümü, 177), 1-2.

³¹³ Gâdet Bintü Abdü'l-Mütekebbir el-Mağribî, *Muğni'l-Kurrâ fî Şerhi Muhtâri'l-İkrâ li'l İmâm-i Muhammed Ârif* (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ Külliyyetü'd-Da've ve Usûli'd-Dîn, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 53-168.

³¹⁴ Hıfzî, *Muğni'l-Kurrâ fî şerhi Muhtâri'l-İkrâ* (Beyazıt Bölümü, 177), 35.

mesleklerini dikkate alarak izahlarla beraber ilaveler yapmış, kıraat ilmi haricinde diğer ilimlerden de (sarf, nahiv, resmü'l-mushaf, âddü'l-ây vb.) faydalanarak eserini zenginleştirmiştir. Ele aldığı meseleleri desteklemek için kendinden önce telif edilmiş birçok kaynağa başvurmuş ve yer yer başvurduğu kaynağın ismini de zikrederek gerekçelendirmiştir. Bazen de Pâluvî'nin verdiği vecihleri tetkik ederek tariklerine isnâd etmiş, birtakım değerlendirmeler yapmıştır. Kendine ait ifadelerle hem tekrarlardan kaçınmış hem de sık sık ikazda bulunarak anlaşılır ve faydalı olmayı öncelemiştir.

2.2. Şerhe Konu Olan *Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân* adlı Eserin Tanıtımı

Çalışmamızın merkezinde *'Umdetü'l-Hullân* olmakla birlikte şerhe konu olan eser Hâmid b. el-Hâc Abdülfettâh el-Pâluvî'nin *Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân* adlı eseridir. Bu nedenle Pâluvî'nin bu eserine de müstakil bir başlık altında değinilecektir. Fakat gerek çalışmamıza mevzû olan eserin *'Umdetü'l-Hullân* olması gerekse *Zübdetü'l-İrfân* üzerine bir doktora çalışması yapılması nedeniyle bu başlık kısa ve öz bir şekilde işlenecektir. Yine bu kısımda Pâluvî'nin hayatı, eserleri, kıraat silsilesi ve *Zübdetü'l-İrfân*'ın konusu, önemi, yöntemi, kaynakları ve üzerine yapılan çalışmalar ele alınacaktır.

2.2.1. Müellifin Hayatı ve Eserleri

Tam adı Seyyid Hâmid b. el-Hâc Abdülfettâh el-Pâluvî'dir. Hayatıyla ilgili tabakat kitaplarında kayda değer bir bilgi olmadığı için onun hakkında bilgimiz de sınırlıdır.³¹⁵ Padişah III. Mustafa'nın (ö. 1187/1774) beratında “muhakkik ulemanın önderi” olarak zikredilen, hicrî 12. yüzyılda yaşayan ve Pâluvî lakabıyla şöhret bulan bir Osmanlı âlimi Seyyid Hâmid, Elazığ'ın Palu ilçesindedir.³¹⁶

³¹⁵ İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetu'l-'Arifin Esmâu'l-Muellifin ve Âsâru'l-Musannifin*, thk. Rifat Bilge - Mahmud Kemal İnal (İstanbul: Vekâletü'l-Ma'ârif Matbası, 1951), 1/172; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, 3/179; Süleyman Yapıcı, *Palu tarih-kültür-idari ve sosyal yapı* (Elazığ: Anıl Matbaa ve Cilt Evi, 2004), 253; Enver Demirpolat, “Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu”, *Artukoğullarından Cumhuriyet'e Kadar Harputlu Müellifler*, ed. Enver Çeker (Elazığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2013), 2/674-675.

³¹⁶ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân* (Konya: Yusufpaşa Kütüphanesi, Yazmalar, 10268), 1-5; Nizamettin Çelik, “Seyyid Hâmid b.el-Hâc Abdülfettâh el-Paluvî ve Kıraat İlmindeki Konumu”, *Diyanet İlmî Dergi* 57/3 (2021), 732-734; Abdullah Demir,

Eğitim dönemini Tokat'ta geçiren Pâluvî, kıraat ilmini Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi'nin (ö. 1167/1754) talebesi, Tokat müftüsü ve aynı zamanda Tokat Hâtuniye Medresesi'nin şeyhü'l-kurrası olan Muhammed Emîn Tokadî'den (ö. [?]) tahsil etmiştir.³¹⁷ Şeyhü'l-kurra unvanıyla anılan Seyyid Hâmid el-Paluvî, *Zübdetü'l-İrfân fi Vücûhi'l-Kur'ân* adlı eserini 1173/1759 yılında Tokat Hâtuniye Medresesi'nde tamamlamış³¹⁸ ve sonrasında Palu'ya gelmiştir. 1179/1766 yılında iki sene Palû'nun Zeve/Zâviye Mahallesi'nde kurulan dârü'l-kurrada gayr-i resmi, vazife ücreti olmaksızın eğitim vermiş ve akabinde Osmanlı Padişahı III. Mustafa'nın emriyle 1181/1768 tarihinde beratını almış ve görev yaptığı dârü'l-kurraya Salı ve Cuma günleri hariç günlüğü yirmi dört akçe ile baş müderris olarak atanmıştır.³¹⁹ Padişahın beratında da belirtildiği üzere vucûhat-i seb'a ve aşere'den mezun şeyhü'l-kurra Paluvî, Kur'ân-ı Âzümü's-Şân'ın talimi, kıraat-i seb'a ve aşere dersleri vermiştir.³²⁰

Pâluvî'nin yazmış olduğu eserler ve yapmış olduğu görevlerle ömrünü Kur'ân hizmetine adanmış tartışmasızdır. Şeyhü'l-kurra ünvanıyla başmüderris olarak görev yaptığı medresede Kur'ân ve kıraat dersleri verdiği, birçok talebe yetiştirdiği yukarıdaki bilgilerde gayet açıktır. Ömer Efendizâde (ö. [?]) bu talebelerden biridir ve Pâluvî'den 1185/1771 tarihinde kıraat-i aşere okumaktadır. Ömer Efendizâde'nin Bakara sûresinin sonuna kadar, Nâfi'nin râvisi Kâlû'ne göre âyetleri yazdığı ve imamların rumuzlarını kullanarak âyetlerin altına kıraat vecihlerini çıkardığı bir eseri bulunmaktadır.³²¹

Pâluvî'nin tespit edebildiğimiz eserleri şunlardır:

Zübdetü'l-İrfân fi Vücûhi'l-Kur'ân

1767-1774 (h. 1181-1188) *Tarihli Harput Şer'iyye Sicili (Metin Değerlendirme Varak 1 -44)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 140.

³¹⁷ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-İrfân fi vücûhi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Atilla Akdemir (Dubai: Câizetü Dubey ed-Düveliyye, 2020), 1/11-12.

³¹⁸ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-İrfân fi vücûhi'l-Kur'ân* (İzmir: Tire Necip Paşa Kütüphanesi, Diğer Vakıflar, 52-1), 101b.

³¹⁹ Murat Alanoglu, *Osmanlı İdâri Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 283.

³²⁰ *1181-1188 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 38244/5, Y297. 56/HAR1), 25b2, 25b3, 26a1.

³²¹ Ömer Efendizâde, *Risâle fi'l-Kirâât* (Diyarbakır: Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi, Yazmalar, 1716), 79b-108a.

Kıraat ilmini tahsil edenler tarafından çokça istifade edilen kitaplar arasında yer alan bu eser ilerde anlatılacaktır.

Tuhfetü'l-cevâb bi'l-makâleti's-savâb

Mukaddime bölümünde telif nedenini açıklayan Pâluvî, eserinde sahih kıraatlerin şartlarını, yedi harfle yedi kıraatin ilişkisini ve yedi kıraat dışında kalan Ebû Ca'fer, Ya'kûb el-Hadramî, ve Halef b. Hişâm'ın kıraatlerinin de mütevâtir oluşunu ele almıştır. Bir soru üzerine Diyarbakır'da yazdığı eserinde, son olarak tenbîh başlığı ile Kur'ân eğitimini ehil bir ağızdan almanın önemini vurgulamıştır.³²²

Muhtasar fi'l-kırâati's-sitte

Müellifin bu isimde bir eseri daha olduğu iddia edilmektedir.³²³ Araştırmalarımız neticesinde Paluvî'ye ait böyle bir çalışma tespit edemedik. Ayrıca bu eserle ilgili bir yanlış anlamının olduğu, kendisine izafe edilen bu eserin başka bir müellife ait olduğu dile getirilmektedir.³²⁴

2.2.2. Hâmid b. el-Hâc Abdülfettâh el-Pâluvî'nin Kıraat Silsilesi

Pâluvî, hocasının Muhammed Emîn Tokadî ve hocasının hocasını da Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi olarak bildirmektedir.³²⁵ Yine o *Zübdetü'l-'irfân*'da yer yer İstanbul ve Mısır tariklerinin görüşlerine yer vermiş, bu görüşleri verirken İstanbul tarikini öncelemiş ve bazı yerlerde tercihini (meslekler henüz şekillenmemiş) Yusuf Efendizâde'nin görüşlerinden yana kullanmıştır.³²⁶

³²² Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Tuhfetü'l-Cevâb bi'l-Makâleti's-Savâb*, İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi, 92, 107b-128a.

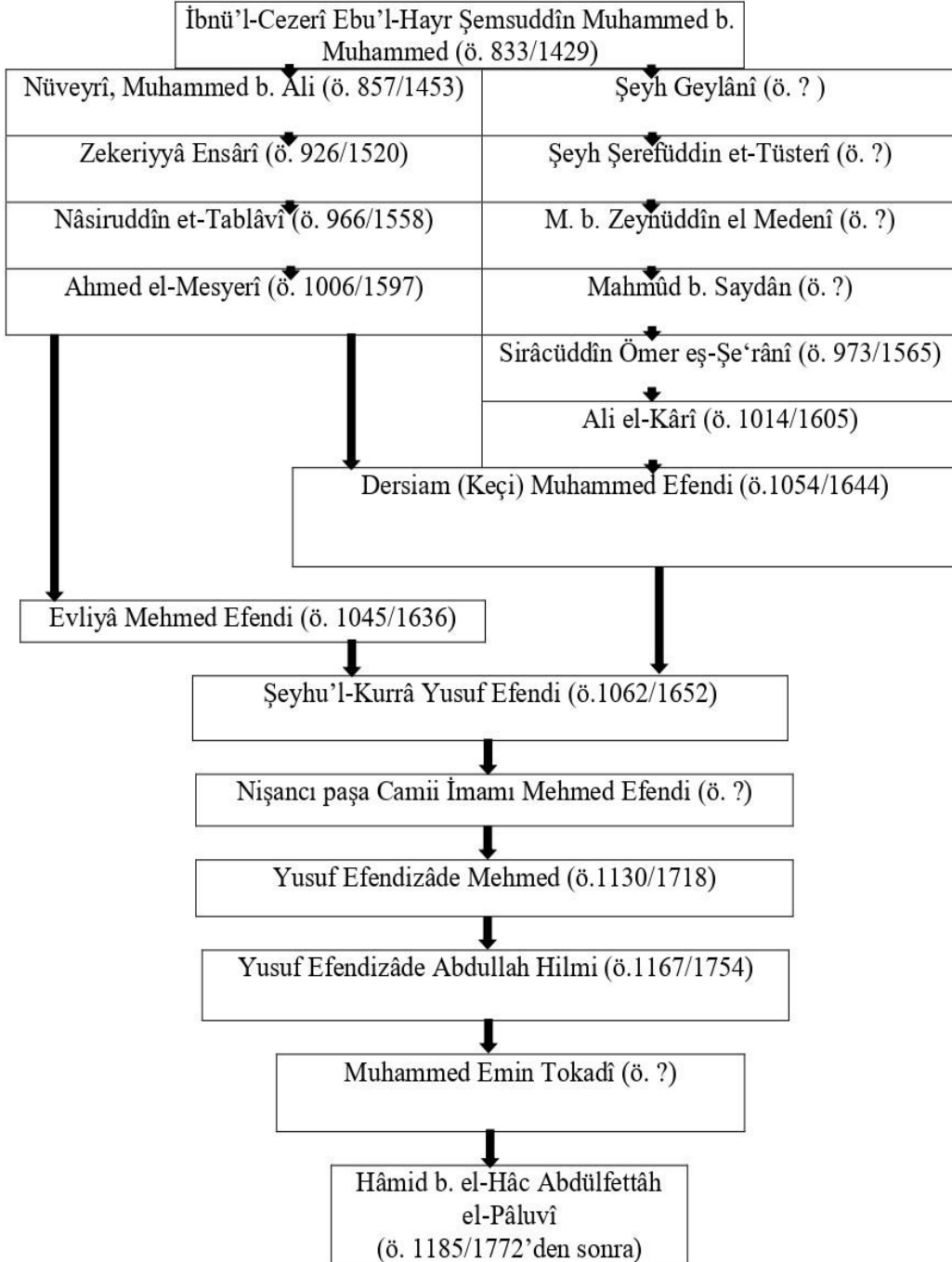
³²³ Mustafa Atilla Akdemir, *Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî'nin Hayatı İlmi Şahsiyeti Eserleri ve Zübdetü'l-'İrfân fi Vücûhi'l Kur'ân Adlı Eserin Metodolojik Tanıtımı ve Tahkiki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 44-45.

³²⁴ Akyüz, *Osmanlı Kurrâları*, 218; Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, 94.

³²⁵ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân* (Diğer Vakıflar, 52-1), 1b, 96b.

³²⁶ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 10-66.

Bu bilgilerle birlikte, Yusuf Efendizâde'nin kıraat icazet senedini verdiği *Risâle fî Ecvibeti'l-Mesâil Mimmâ Yete'alleku bi Vücûhi'l-Kur'ân* adlı eserine de dayanarak³²⁷ Pâluvî'nin kıraat silsilesini şu şekilde verebiliriz:

³²⁷ Yusuf Efendizâde, *Risâle fî ecvibeti'l-mesâil mimmâ yete'alleku bi vücûhi'l-Kur'an* (Fatih, 68), 37b-38a.

2.2.3. *Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân*'ın Konusu ve Kıraat İlmi Açısından Önemi

Paluvî, *Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân* adlı eserini 1173/1759 yılında Tokat Hâtuniye Medresesi'nde tamamlamıştır.³²⁸ *Zübde*'nin girişinde kendi adını zikrettikten sonra devam eden cümlelerde eserinin adını *Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân* olarak verdiğini ifade ederek kitabın kendisine âidiyetini belirtmiştir.

Mukaddime bölümünde “Saygın talebelerden, değerli dostlardan bazıları, Peygamber efendimizden (s.a.v) rivayet edildiği gibi vakf yerlerini gözeterek ve vakf yerleri hakkındaki çalışmalarıyla bilinen Muhammed b. Tayfur es-Secâvendî'nin *Mushaf* yazımında kullandığı rumuzları dikkate alarak, edâ ve tilâvet bakımından kendisine ihtiyaç duyulan meşhur vecihlerden, mütevâtir kıraatlerden, on imama dair kapsamlı bir eser yazmamı istediler.” sözleriyle hem telif amacını hem de eserin içeriğini açıklamıştır.³²⁹

Seyyid Hamid el-Pâluvî, temel kıraat eserlerinden faydalanarak, mütevâtir kabul edilen on kıraat imamının rivayet ettikleri kıraat farklılıklarını, Hafs b. Süleyman'ın rivayetine göre kıyaslamış, yeri geldikçe kıraate dair usûl konularını ve ferşü'l-hurûf'a bahis olan kelimeleri, *Mushaf* tertibine riayet ederek âyet âyet, sûre sûre açıklamıştır. Verilen bilgilerin tertipli, düzenli ve muhtasar olması başta olmak üzere, kıraatle ilgilenen herkesin okuduğunu anlayıp pratiğe çevirmesi açısından *Zübdetü'l-İrfân* kıraat ilmi için önemli bir eser haline gelmiş, çokça istinsâhı yapılmış ve birçok kez basılmıştır.³³⁰

2.2.4. Eserin Yöntemi, Üslûbu ve Kaynakları

Pâluvî, eserinde kendinden önceki müelliflerden istifade etmekle birlikte faydalandığı temel eserleri bir bir açıklamamayı tercih etmiş, imam veya râvilere nispet edilen vecihlerin sıhhat değerini araştırma yoluna da gitmemiştir.

³²⁸ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Dâru'l-Mesnevi, 15), 52b; Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân* (Konya: Konya Yazma Eser Kütüphanesi, Basmalar, 6672-1), 77b.

³²⁹ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân* (İzmir: Tire Necip Paşa Kütüphanesi, Diğer Vakıflar, 46), 4b-5a.

³³⁰ Pâluvî, *Zübdetü'l-İrfân*, 2020, 1-12; Akaslan, *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*, 283-285.

Kıraat imam ve ravileri için Şâtıbî'nin *Hırzu'l-emânî ve vechü't-tehânî* isimli manzûmesinde kullandığı remizleri, kalan üç imam içinde (Ebû Ca'fer, Şeyh Ya'kub ve Halefü'l-Âşir) Hamdullah b. Hayreddin Efendi'nin (ö. 983/1575) *Füyüzü'l-itkân fi vücûhi'l-Kur'ân* isimli eserindeki rumuzları kullanmayı yeğlemiştir.³³¹ İstiâze ve besmele bahislerinden sonra “Bâb-u Ümmi'l-Kur'ân” başlığı ile Fâtiha sûresinden başlayarak ferşü'l-hurûf'a dair kelimeleri eser içinde zikretmiştir.³³² Ait olduğu cüzün içinde numaralandırılan her bir sayfadan sonra, genellikle usûle ait konularda “tenbihât” başlığı altında pratik bir üslûpla uyarı ve hatırlatmalarda bulunmuştur. Kıraat okuyanın hazmettiğini düşündüğü bazı meseleleri bir zaman sonra zikretmemeye başlamıştır. Yine o, tekrardan kaçınma ve metni sıkılaştırma adına “önce geçtiği gibi” “şimdi geçtiği gibi” “her nerede vâkî olursa” vb. ifadeler kullanarak eseri sistematik hale getirmeye çalışmıştır.³³³

Pâluvî, eserinde birçok önemli çalışmayı kaynak olarak kullanmış ve yeri geldikçe bunlardan bahsetmiştir. Yukarıda *Umdetü'l-hullân*'ın kaynaklarını verirken bir bütünlük arz etmesi ve ileride yapılacak başka çalışmalara kapı aralması adına *Zübdetü'l-irfân*'ın kaynaklarını, Muhammed Emîn Efendi'nin mütalaa ettiğini düşünerek vermiş ve kısaca açıklamıştı. Bu nedenle Pâluvî'nin faydalandığı kaynakları sıralamakla yetineceğiz:

1. *et-Tezkire fi'l-kirâati's-semân*, Ebü'l-Hasen İbn Galbûn el-Halebî el-Mısırî (ö. 399/1009)

2. *Câmi'u'l-beyân fi'l-kirâati's-seb'a*, *el-Mukni' fi ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr*, Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053)

3. *İlelü'l-vukûf (el-Vakf ve'l-ibtidâ'ü'l-kebîr)*, Ebû Abdillâh Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî el-Gaznevî (ö. 560/1165)

³³¹ Hatîb-i Ayasofya, *Füyüzü'l-İtkân*, 35.

³³² Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân fi vücûhi'l-Kur'ân* (Edirne: Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazmalar, 25/430777), 1b-3a.

³³³ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân fi vücûhi'l-Kur'ân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 15/01), 1-172.

4. *Hirzü'l-emânî ve vechü't-tehânî*, Ebü'l-Kâsım Fîrruh eş-Şâtıbî (ö. 590/1194)
5. *Fethu'l-vasîd fî şerhi'l-Kasîd*, Ebü'l-Hasen Alemüddîn es-Sehâvî (ö. 643/1245)
6. *Şerhu Şu'le (Kenzü'l-me'ânî fî şerhi Hirzi'l-emânî)*, Muhammed Şu'le el-Mevsilî (ö. 656/1258)
7. *İbrâzü'l-me'ânî min Hirzi'l-emânî fî'l-kirâ'âtî's-seb'*, Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267)
8. *Kenzü'l-me'ânî fî şerhi Hirzi'l-emânî*, Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl el-Ca'berî (ö. 732/1332)
9. *Sirâcü'l-kâri'i'l-mübtedî ve tezkârü'l-mukri'i'l-müntehî*, İbnü'l-Kâsîh (ö. 801/1399)
10. *Tahbîrü't-teysîr fî kirâ'âtî'l-eimmeti'l-'aşera, Dürretü'l-mudîyye fî'l-kirâ'âtî's-selâsi'l-merdıyye, en-Neşr fî'l-kirâ'âtî'l-'aşr*, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî (ö. 833/1429)
11. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505)
12. *İnşâdü's-şerîd min davâlli'l-Kasîd*, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Gâzî el-Miknâsî (ö. 919/1513)
13. *Füyüzü'l-itkân fî vücûhi'l-Kur'ân*, Hatîb-i Ayasofya Hamdullah b. Hayreddin Efendi (ö. 983/1575)
14. *el-Minehu'l-fikriyye bi-şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî (ö. 1014/1605)
15. *el-Cevâhiru'l-Mükellele limen Râme't-Turuka'l-Mükemmele*, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-'Avfi (ö. 1050/1640)

16. *İthâfû Füzalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erbe'ati 'Aşer*, Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî el-Bennâ (ö. 1117/1705)

17. *el-İ'tilâf fî vücûhi'l-İhtilâf*, Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi (ö. 1167/1754)

2.2.5. Eserle İlgili Yapılan Çalışmalar

Yurt içi ve yurt dışında birçok nüshası bulunan Pâluvî'nin *Zübdetü'l-'İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân* adlı eseri için kütüphane kayıtlarını incelediğimizde gerek Osmanlıca gerekse Arapça olarak yazılmış risâleler veya farklı isimlerde *Zübdetü'l-'İrfân*'ı esas alarak yapılmış çalışmalar mevcut olmakla birlikte, en önemli çalışma Molla Muhammed Emîn Efendi'nin *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'İrfân* isimli şerh çalışması olmuştur.³³⁴

Yine *Zübde*'nin en erken 1865 yılında İstanbul Ali Rıza Efendi matbaasında³³⁵ basıldığını bilmemizle beraber *'Umdetü'l-hullân*'a baktığımızda 1865 yılından önce Dâru'l-Hilâfeti'l-'Aliyye matbaasında bir baskının yapıldığını görmekteyiz.³³⁶ Yazma nüshalarıyla son baskıyı karşılaştırdığımızda *'Umdetü'l-hullân* esas alarak bazı müdahalelerin yapıldığını gözlemlediğimiz *Zübdetü'l-'İrfân*, aynı şekilde Arif Efendi,³³⁷ İlâmiye,³³⁸ Meyneyi,³³⁹ Matbaâ-i Âmire,³⁴⁰ Ali Efendi Destegâhı³⁴¹ gibi birçok matbaada tekraren basılmıştır.

Yaşadığımız dönemde yapılan çalışmalara gelince, ilki Mustafa Atilla Akdemir'in *Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî'nin Hayatı İlmi Şahsiyeti Eserleri ve*

³³⁴ Akdemir, *Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî'nin hayatı ilmi şahsiyeti eserleri*, 53-54.

³³⁵ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-'İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal, 231/320319), 1-175.

³³⁶ Molla Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'İrfân* (Konya: Konya Yazma Eser Kütüphanesi, Basmalar, 27643-2), 3.

³³⁷ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-'İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân* (Konya: Yusufâğa Kütüphanesi, Yazmalar, 9096), 1-268.

³³⁸ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-'İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân* (Bursa: Bursa İnebey Kütüphanesi, İnebey Matbu, 7547), 1-180.

³³⁹ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-'İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân* (Erzurum: Erzurum Yazma Eser Kütüphanesi, Erzurum Yazmalar, 5167), 1-268.

³⁴⁰ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-'İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân* (Ankara: Ankar Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabî Bölümü, 47/146031), 1-96.

³⁴¹ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-'İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân* (Sivas: Sivas Ziya Bey Yazma Eser Kütüphanesi, Sivas Basma, 4652/5233727), 1-268.

Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân Adlı Eserin Metodolojik Tanıtımı ve Tahkiki isimli doktora çalışmasıdır.³⁴² Akdemir tarafından 1999 yılında doktora tezi olarak yapılan bu çalışmada, Pâluvî'nin hayatı, eserleri ve *Zübdetü'l-İrfân*'ın muhtevası, metodu, ilmî değerlendirmesi ele alınarak tahkiki yapılmıştır. Yine akdemir'in bu çalışması 2020 yılında 2 cilt halinde Dubai'de Câizetü Dubey ed-Düveliyye tarafından yayınlanmıştır.³⁴³

Bir diğeri ise Halil İbrahim Üren tarafından yapılan çalışmadır. Üren'in *Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân* adıyla neşrini gerçekleştirdiği çalışma 2020 yılında tek cilt halinde İstanbul'da Hacıvevîzâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi tarafından yayınlanmıştır. İlk basım tarihi 1865 öncesine dayanan, çok defa basımı yapılan, kurrâ olan üstatlarca da tecrübe edilen matbu nüshaya sadık kalınarak, sadece neşir yapmanın özellikle kıraat derslerinde daha faydalı olacağına karar veren Üren, eserin yazma nüshalarına ve Molla Muhammed Emîn Efendi'nin *'Umdetü'l-Hullân'*ına itibar ederek en sahih metni ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Müellifin yapmış olduğu tasnifi bozmadan eserin orijinalinde yer almayan ilavelere yer vermemiş ve sûrelerin başlarını, her bir sayfayı ve tenbihâtı birbirinden ayırarak okuyuculara kolaylık sağlamıştır.³⁴⁴

Değerlendirme

Hicrî 12. yüzyılda yaşayan Pâluvî'nin hayatıyla ilgili kayda değer bir bilgi yoktur. Fakat *hicrî 1181-1188 Tarihli Harput Şer'iyye Sicili*'ne bakıldığında hayatıyla ilgili şu bilgiler tespit edilmiştir:

Hâtuniye Medresesi'nde *Zübdetü'l-İrfân*'ı tamamladıktan sonra Palu'ya gelmiş, 1179/1766 yılından itibaren Palu'nun Zeve/Zâviye Mahallesi'nde kurulan dârü'l-kurrada eğitim vermiş ve 1181/1768 tarihinde beratını alarak şeyhülkurrâ unvanıyla aynı dârü'l-kurraya baş müderris olarak atanmıştır. Yine, padişah III. Mustafa nezdinde şeyhü'l-kurra unvanıyla ve övgüyle anılan itibar sahibi biri olmuş, sadece kıraat ilminde değil diğer ilim dallarında da temâyüz etmiştir. Yine Pâluvî'nin

³⁴² Akdemir, *Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî'nin hayatı ilmi şahsiyeti eserleri*, 1-503.

³⁴³ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Atilla Akdemir (Dubai: Câizetü Dubey ed-Düveliyye, 2020), 2/1-384.

³⁴⁴ Pâluvî, *Zübdetü'l-İrfân*, 2020, 1-408.

verdiği bilgilerden yola çıkarak kendisi için tablo halinde bir kıraat silsilesi oluşturulmuştur.

Pâluvî'ye, *Zübdetü'l-İrfân fi Vücûhi'l-Kur'ân*, *Tuhfetü'l-cevâb bi'l-makâleti's-savâb* ve *Muhtasar fi'l-kırâati's-sitte* adında üç tane eser izâfe edilmiş fakat *Muhtasar fi'l-kırâati's-sitte* adlı esere ulaşamamıştır. Onun, temel kıraat eserlerinden faydalanarak yazdığı *Zübdetü'l-İrfân fi Vücûhi'l-Kur'ân* adlı eseri, kıraat ilmiyle meşgul olanlar tarafından çok talep görmüş, üzerine geçmişte ve günümüzde önemli çalışmalar yapılmış, çokça istinsâh edilerek tekrarlar birçok defa baskısı yapılmıştır.

Pâluvî'nin bu muhtasar ve pratik eseri, uyguladığı yöntemle üslûpla hem kıraat ilmi sahasında telif edilen nazım ve nesir formundaki eserlerden farklılık arz etmiş hem de kendine has bir sistematigiyle kıraat tedrisâtında her zaman aranan bir eser olmuştur.

2.3. 'Umdetü'l-Hullân'da Zikredilen Kıraat Tarikleri ve Meslekleri

Muhammed Emîn Efendi, *'Umdetü'l-Hullân'*ın başında eserinin adını ve künyesini verdikten sonra şerhe başlamadan tariklerle söze başlamış, İstanbul ve Mısır tarikini mevzû bahis yaparak bu tariklerin sistematik hale gelen tercihlerini, bu şekilde isimlendirilme nedenlerini ve mesleklerini beyan etmiştir.³⁴⁵ Yine o, metin içinde yeri geldikçe hem İstanbul ve Mısır tarikinin hem de bu tariklerin mesleklerinin görüşlerini zikretmiştir.³⁴⁶

*'Umdetü'l-Hullân'*ın gerek bir şerh olup *Zübde*'nin akışına göre grift bir şekilde meseleleri ele alması gerekse İstanbul tarikini ve Mısır tarikini ya da bunların mesleklerini ihtiyarlarındaki keyfiyet nedeniyle bir bütünlük olmadan yeri geldikçe bazen münferid bazen de ictimâî olarak zikretmesi nedeniyle bu iki tarikin uygulamalarına mevzûyu anlaşılır kılma ve bir bütün halinde nakletme adına ayrı bir başlık altında yer verilmeyecektir. Bir girizgâhla İbnü'l-Cezerî sonrası Osmanlı'da oluşan tariklerin ve mesleklerin oluşum serüvenine kısaca yer verilecek, bu iki tarikle

³⁴⁵ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/33-39.

³⁴⁶ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/54-81.

beraber onların mesleklerini özellikle müellifin aktardığı bilgiler çerçevesinde ve onun eserleri merkezinde ele alıp ardından esas konumuz olan üçüncü bölüme yani *'Umdetü'l-Hullân'*ın kıraat ilmi açısından tahliline geçilecektir.

Neden sadece Muhammed Emîn Efendi'nin görüşleri ve eserleri baz alınarak tarikler ve meslekler ele alınacak? şeklinde bir soru gelebilir. Birincisi çalışmamızın merkezinde *'Umde'nin* ve onun müellifinin olması sebebiyle bu ilmin meraklılarına Molla Efendi'nin bu konudaki beyanını veya görüşlerini aktarmak istememiz. İkincisine gelince ise şöyle bir açıklama getirilebilir:

Anadolu'da kıraat öğretimine özgü tariklerin ve mesleklerin kökenine inilirse oluşum süreci tartışılabilir ve değişik fikirler (müellifin *eş-Şeceratü'l-Bedî'atü'l-Behiyye* adlı kurrâ şemasına bakarak aşağıda bizim yapacağımız gibi) ortaya atılabilir. Fakat milâdî 18. yüzyılda mesleklerin ortaya çıkması ve 1796-1859 yılları arasında yaşamış *'Umde* müellifinin bu hususa hâkim olup söz konusu verileri çalışmalarında birarada cem etmesi gibi nedenlerle, bu konuyla ilgili derli toplu açıklama yapan çalışmaların neredeyse tamamının Molla Efendi'nin *'Umdetü'l-hullân'*ını ve *Zühru'l-Erîb'*ini esas aldıkları görülmektedir.³⁴⁷ İşte bu nedenlerle İstanbul-Mısır tariki ve bunların meslekleriyle ilgili beyanlar onun düşünceleri merkezinde yapılacaktır.

Son olarak konumuza geçmeden önce bir hususu daha aktarmak istiyoruz. Birçok eserde defalarca dile getirilerek âşina olunan ve artık anlamı da malum olan kıraat ilminin ıstılahlarına bu çalışmadan beklenene daha çok yer verme adına ayrıca değinilmeyecektir. Bununla birlikte önemine binaen varsa tanımlanması gereken ıstılahlar mümkün olduğunca metin içinde muhtasar bir şekilde aktarılacak eğer bu mümkün değilse de bir dipnotla ayrıca anlatılacaktır.

³⁴⁷ Yavuz Fırat, "Kıraat İlmî ve Tarikler", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/13 (2011), 44-45; Ahmet Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları* (Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 165-168; Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, 16-19; Akdemir, *Kıraat İlmî Eğitim ve Öğretim Metotları*, 116-123; Öge, *18. yüzyıl Osmanlı Âlimlerinden Yusuf Efendizâde*, 107-112.

2.3.1. İbnü'l-Cezerî Sonrası Osmanlı'da Tariklerin ve Mesleklerin Oluşum Serüveni

Osmanlı Devleti'nde kıraat ilmi alanında Kırımlı Receb b. İbrahim (ö. 795/1393), Ispartalı Mü'min Efendi (ö. 799/1396) gibi çaba gösteren birçok ilmî şahsiyet olmakla birlikte 798/1396 yılında Sultan Bayezit'in (ö. 805/1403) İbnü'l-Cezerî'yi Bursa'ya davet etmesiyle, özellikle kurumsal nitelikte, kıraat ilmi talimi yüksek bir seviyeye çıkmıştır.³⁴⁸

İbnü'l-Cezerî'nin yedi yıl Osmanlı topraklarında kalması, önemli eserlerin yazılması, okunması ve birçok talebenin yetişmesi Osmanlı'da kıraat ilminin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.³⁴⁹ Yine İbnü'l-Cezerî'den sonra Molla Gürânî (ö. 893/1488) ön plana çıkmış birçok talebe yetiştirmiş, kıraat ilmine dair eserler yazarak bu ilmin gelişmesine katkıda bulunmuştur.³⁵⁰

Milâdî 16. asırda Anadolu'da çeşitli yerlerde kıraat tedrisâtı devam etmekle birlikte, bu ilme canlılık katan Hamdullah b. Hayreddin Efendi'den (ö. 983/1575) sonra, Ahmed el-Mesyerî (ö. 1006/1598) İstanbul tarikin'in tohumlarını atmış ve bu yüzyılda kıraat ilmi açısından Osmanlı'da en önemli kişi olmuştur.

Akabinde Edirne, Bursa, İstanbul'un yanında Anadolu'da ve Balkanlar'da çeşitli bölgelerde devam eden tedrisâtla milâdî 17. asır çok bereketli geçmiş, Evliyâ Mehmed Efendi (ö. 1045/1636), Muhammed el-'Avfî (ö. 1050/1640), Dersiâm Muhammed Efendi (ö. 1054/1644), şeyhü'l-kurra Yusuf Efendi (ö. 1062/1652) bu asrın önemli şahsiyetleri arasında yerini almış ve Ali el-Mansûrî'nin (ö. 1134/1721) İstanbul'a 1088/1677 yılında gelmesiyle Osmanlı'da kıraat ilmi daha da gelişmiştir. Milâdî 18. asır ise Mısır tarikin'in Osmanlı topraklarında kök salarak yaygınlaştığı,

³⁴⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1/258, 2/283; Ali Osman Yüksel, *Ulûmü'l-Kur'an Kaynaklarından Cezerî ve Tayyibesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1993), 16, 19.

³⁴⁹ Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", 20/551-557; Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, 163-164; Yusuf Kablan, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Kıraat İlimi", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Bahar 2022), 519-521.

³⁵⁰ Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, çev. Muharrem Tan (İz Yayıncılık, 2007), 97; Akakuş, *Tarihsel Boyutuyla Kur'ân-ı Kerîm Öğretimi ve Reîsü'l-Kurrâlık*, 29-30.

İstanbul ve Mısır tariki için mesleklerin ortaya çıktığı ve kıraat ilminin zirve yaptığı bir dönem olmuştur.³⁵¹

2.3.2. 'Umdetü'l-Hullân'da Adı Geçen Tarikler ve Meslekler

Lügatte, seçilen tarz, tutulan, gidilen yol, meslek, usûl, bir maksada ulaşmak için yapılması gerekli olan şey anlamlarına gelen tarik,³⁵² kıraat ilmi istilâhında ise, râvilerden birinin naklettiği farklı kıraat formlarına, râvilerden sonra gelenlerin ihtilaflarına denir.³⁵³ Bununla birlikte kıraat ilminin öğretilmesi hususunda usûl ve yöntemi ifade etmek için kitap, tarz, sayı, şahıs ve beldeler bakımından sınıflandırılarak şu şekilde de ifade edilmiştir:³⁵⁴ Kıraatlerin öğretimine ilişkin semâ', arz ve edâ tariki; kıraatlerin icrâ edilmesine yönelik infirâd ve indirâc tariki; öğretimde esas alınan kaynaklara izafe edilen Teysîr, Şâtıbiyye, Tahbîr, Takrib, Tayyibe vb. tariki; kıraatlerin sayısı bakımından seb'a ve aşere tariki; uygulamada esas alınan med ölçülerine göre mertebeyn ve erbaa merâtib tariki; öğretim yönteminin yaygınlık kazandığı bölgeye izafe edilen Meğârîbe, Meşârika, Irâkıyyûn, Mısır ve İstanbul tarikleri.

Muhammed Emîn Efendi, kıraat ilminin öncüleri nezdinde seb'a tarihinin Dâni'nin *et-Teysîr fi'l-Kirâati's-Seb'* adlı eseriyle Şâtıbî'nin *Hırzû'l-emânî ve vehû't-tehânî* adlı eserinden -bu kaynakları tamamlayıcı olarak- aşere tarihinin ise

³⁵¹ Cemil Akpınar, "Hatîb-i Ayasofya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/451; Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûri ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, 2018, 53-57; Fatih Çollak, "Kur'an ve Tefsir Araştırmaları- IV", *Reisü'l-Kurrâlık Müessesesi ve Esâmi-i Kurrâ Defteri*, ed. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2001), 37/205-207; Yaşar Akaslan, "Türkiye'de Kıraat İlmi Eğitim-Öğretimi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (Aralık 2018), 1087-1088.

³⁵² Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, 2003, 3/45; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh, Tâcu'l-Luğa ve Sihahu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1979), 4/1513; Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrim İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts), 10/220.

³⁵³ Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *el-Beyân fi Addi Â-yi'l-Kur'an*, thk. Ğânim Kaddûri el-Hamed (Safât/Kuveyt: Merkezü'l-Mahtûtât ve't-Türâs ve'l-Vesâik, 1994), 39; Atıyye Kabil Nasr, *Ğayetul-Mürîd fi 'İlmi't-Tecvid* (Kahire: yy., 1412), 25; Ahmed Mahmud Abdüssemi Hafeyân, *Eşheru'l-Mustalehât fi Fenni'l-Edâi ve İlmi'l-Kirâât* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 156; Yavuz Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İlkhâf Yayınevi, 2018), 147.

³⁵⁴ Necati Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 126-145; Abdurrahman Çetin, *Kur'an-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 223-224; İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 65; Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, 97-107.

İbnü'l-Cezerî'nin *Tahbîrû't-Teysîr fî kırâ'âti'l-e'immeti'l- 'aşere* ve *ed-Dürre fî kırâ'âti's-selâseti'l-mütemmîme li'l- 'aşere* isimli eserlerinden oluştuğunu ve mahir olan kurrâ arasında seb'a, aşere ve Takrîb tarikinin kıraatlerinin cem'i ve tertibi için Müslüman ülkelerde iki tarikin kabul gördüğünü ve alındığını, bunlardan birincisinin İstanbul tariki, ikincisinin ise Mısır tariki diye isimlendirildiğini bildirir.³⁵⁵

Bu iki tarikin de edâ ehli ve bunlara tabi olanlar nezdinde makbul ve mütevatir olduğunu, İstanbul tarikinin teysîr tariki olarak, Mısır tarikinin ise Şâtıbiyye tariki olarak meşhur olduğunu, çünkü İstanbul tarikinin asıl kaynak olarak Dâni'nin *et-Teysîr*'i ile İbnü'l-Cezerî'nin *et-Tahbîr*'ini, yardımcı kaynak olarak Şatıbî'nin *Hırzû'l-Emânî*'si ile İbnü'l-Cezerî'nin *ed-Dürre*'sini aldığı, Mısır tarikinin de asıl kaynak olarak Şatıbî'nin *Hırzû'l-Emânî*'si ile İbnü'l-Cezerî'nin *ed-Dürre*'sini, yardımcı kaynak olarak ise Dâni'nin *et-Teysîr*'i ile İbnü'l-Cezerî'nin *et-Tahbîr*'ini aldığı açıklar.³⁵⁶ Şimdi müellifin açıklamalarına göre hem tarikler hem de meslekler ele alınacaktır.

2.3.2.1. İstanbul Tariki

Nasîrüddin Tablavî'nin damadı ve en seçkin talebelerinden olan Şeyh Ahmed el-Mesyerî el-Mısırî hicrî 9. asrın ortalarında Sokullu Mehmet Paşa (ö. 987/1579) tarafından İstanbul'a davet edilmiş ve bu beldeye yerleşerek Eyüp Sultan Camine imam olarak atanmıştır. Fazilet sahibi Ahmed el-Mesyerî, teysir, dürre, tayyibe ve takrib tariki üzere -1006/1597 yılına- vefat edene kadar ders okutmuş ve Mehmet Paşa Türbesinin haziresine defnedilmiştir. Bu tarik İstanbul başta olmak üzere Osmanlı topraklarında o günlerden sonra kurrâ arasında İstanbul tariki diye meşhur olmuştur.³⁵⁷

Yine Muhammed Emîn Efendi İstanbul tarikine mensup bazı kurrânın hacca gittiklerinde Mısır tarikini teberrüken okuduklarını, nitekim bu işin ulemâ nezdinde alışılmış bir durum olduğunu hem İstanbul tarikinin hem de Mısır tarikinin müşâfehe yoluyla geleneksel olarak isnad halkasıyla İbnü'l-Cezerî'ye bağlandığını bildirir.

³⁵⁵ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/33-34.

³⁵⁶ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/34, 35, 37.

³⁵⁷ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/36.

Neticede bir sened zinciriyle müşâfêhe yolu olmaksızın talimi yapılan bir kıraatin haram olduğunu çünkü onun muttasıl bir senetle Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ulaşmasının sıhhat şartlarından biri olduğunu dile getirir.³⁵⁸

2.3.2.2. Mısır Tariki

İbnü'l-Cezerî'den Şâtıbiyye tarikine göre kıraat ilmini tahsil eden talebeleri İslâm beldelerine yayılmış ve yine onlardan çoğu Mekke, Medine, Yemen, Mağrib bölgesine (Fas, Cezayir, Tunus), Mısır ve Şam'a yerleşmiştir. Bu tarik üzere birçok zümreye ders okutmuşlar ve bu beldelerde kıraat ilmini yaymışlardır. Yıllar sonra Nâsıruddîn et-Tablavî'nin talebesi Ahmed el-Mesyerî ile isnâd seviyesi aynı olan diğer talebesi Şehâzetü'l-Yemenî (ö. 966/1558) Mısır'da kıraat eğitiminde öne çıkmış ve bu tarik üzere birçok kişiyi okutmuştur. Onun okuttuğu bu Şâtıbiyye tariki, Mısırlılar ve Mağribliler arasında yayılmış ve bu yıllardan sonra Mısır tariki olarak meşhur olmuştur.³⁵⁹

1088/1677 yılında İstanbul'a gelen Ali el-Mansûrî, talebelerine Mısır tariki üzere kıraat ilmini öğretmek için çok gayret etmiş ve ders halkalarına büyük topluluklar devam etmiştir. Kıraat vecihlerinden tercih ettiklerini bir araya getirdiği kitaplar telif etmiş ve kendisi kıraat ilminde tercih ashabından olmuştur. Üsküdar'da vefat eden şeyhü'l-kurra mısırlı Ali el-Mansûrî, Mısır tariki olarak bilinen Şâtıbiyye tarikini İstanbul'da yaygınlaştırmış ve yetiştirdiği çok sayıda talebe vasıtasıyla bu tarihin günümüze kadar ulaşmasına vesile olmuştur.³⁶⁰

2.3.2.3. İstanbul ve Mısır Tarikinde Ortaya Çıkan Meslekler

Her iki tarik içinde, üstadların tercihi üzere vecihlerin bazısının alındığı bazısının terkedildiği ve yine birinin diğerine, vecihlerin bir kısmında, muhalefet ettiği meslekler vardır. Bazıları, mütekaddimûn imamlarının açıkladığı üzere muteber kaynaklardaki vecihlerin zâhiri ile amal edip bütününü alırken, bazıları da bütün vecihleri seçme zorunluluğu olmadığı için edâ ehlinin nezdinde zayıf ve zor olanı terkerederek ihtiyatlı olanı tercih etmiştir. Neticede vacib olduğu üzere

³⁵⁸ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/37.

³⁵⁹ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/36-37.

³⁶⁰ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/37.

mesleklerden her birisi hocasından aldığı üzere noksansız ve ziyadesiz bir şekilde okutmuştur.³⁶¹

Muhammed Emîn Efendi, mukaddime kısmında İstanbul ve Mısır tarikiyle ilgili tafsîlatlı bir açıklamayı yeğlerken, meslekler için aynı yolu izlemeyerek özel bir açıklama yerine genel bir ifadeyle bilgilendirme yapmayı tercih etmiştir. O, *'Umdetü'l-Hullân'*da bu iki tarikin her birisi için ikişer mesleğin meşhur olduğunu, İstanbul tariki için İ'tilâf mesleği ile Sûfî mesleğinin, Mısır tariki için de Mütkın mesleği ile Şeyh Atâullah mesleğinin isimlerini zikretmiştir.³⁶²

Diğer yandan çalışmamızın ikinci bölümünde *'Umdetü'l-Hullân'*ın ilk baskısında yer alan ve Muhammed Emîn Efendi'ye ait olan *eş-Şeceratü'l-Bedî'atü'l-Behiyye fî Beyâni'l-Mesâliki'l-Erbâ'ati's-Seniyye* adlı bir kurrâ şemasını önemine binaen vermiştik. O, bu şemada İstanbul ve Mısır tarikine dikkat çektiği gibi bu tariklerin mesleklerini de özellikle belirtmiştir. Müellifin bu tabloda vermiş olduğu bilgilere bakılarak şu değerlendirmeler yapılabilir:³⁶³

- İstanbul tariki Ahmed el-Mesyerî ile Mısır tariki ise Şehâzetü'l-Yemenî ile Nâsiruddîn et-Tablavî'ye iki öğrencisi yoluyla bağlanmıştır.

- İstanbul tarikinde ortaya çıkan mesleklerin kaynağının Evliyâ Mehmed Efendi'nin (ö. 1045/1636) iki talebesi Yusuf Efendi (ö. 1062/1652) ve Şaban Efendi'ye (ö. 1097/1686) dayandığı görülür.

- İstanbul tariki içinde bulunan Sûfî mesleğinin öncüsü Ahmed es-Sûfî'nin isnad zincirine bakılınca öğrencisi Vidinli Hasan Efendi'nin (ö. 1198/1783'ten sonra) Mısır tarikinde yer alan Mütkın mesleğinin kurucusu Kettânîzâde Mehmed en-Na'îmî'ye de isnad halkasıyla bağlanıp ders okuduğu görülmüştür. Bu durum Molla

³⁶¹ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/37-38.

³⁶² Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/38.

³⁶³ Molla Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-İrfân* (İstanbul: Alay İstihkâm Matbaası, 1270), 1.

Muhammed Emîn Efendi'nin *Zühru'l-Erîb* adlı eserinde “Sûfî mesleği tarikleri cem‘ etme yolunu benimsemiştir.”³⁶⁴ sözlerini destekler niteliktedir.

- Mütkin mesleğinin kurucusu Kettânîzâde Mehmed en-Na‘îmî'nin isnad halkasının yine Vidinli Hasan Efendi'yle devam ettiğini görürüz. O zaman Mısır tarihi içinde yer alıp müstakil olarak devam etmeyen bu mesleğin, yine Muhammed Emîn Efendi'nin “Sûfî mesleği tarikleri cem‘ etme yolunu benimsemiştir.” sözlerini dikkate alarak Mütkin mesleğinin Sûfî mesleği dâhilinde devam ettiğini dile getirebiliriz.

2.3.2.3.1. İ'tilâf Mesleği

Bu meslek, Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi (ö. 1167/1754) tarafından temsil edilmektedir. İstanbul tarikinin azimet cihetini tercih eden mesleğin kaynak kitabı onun *el-İ'tilâf fi vücûhi'l-İhtilâf* adlı eseridir.³⁶⁵ Mesleğin adı, Yusuf Efendizâde'nin kendi tercihlerini gösterdiği eserinin adıyla tanınmıştır.³⁶⁶

Bazı vecihleri uygulamaya koyarken nakledilen her meseleyi aynen uygulama cihetine giden azimetin tercih edildiği meslekte, seb‘a ve aşere tariklerinde mertebeyn ve merâtib-i erbaa uygulanırken takrîbte ise sadece merâtib-i erbaa uygulanmıştır.³⁶⁷ Bu meslek günümüzde müstakil olarak devam etmemekle birlikte çalışmamız açısından önemli yanı Muhammed Emîn Efendi ve Pâluvî'nin bu mesleğe mensup olmaları ve hem *‘Umdetü'l-hullân*'da hem de *Zübdetü'l-irfân*'da İ'tilâf mesleğinin özelliklerinin yer almasıdır.

2.3.2.3.2. Sûfî Mesleği

Mesleğin öncüsü Kastamonu'lu Ahmed es-Sûfî Efendi (ö. 1172/1758) İstanbul tarikinin ruhsat cihetini tercih etmiştir. Bütün vecihleri seçme zorunluluğu olmadığı için ihtiyatlı olanı tercih ederek ruhsat yönünü benimseyen Ahmed es Sûfî

³⁶⁴ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 214a.

³⁶⁵ Yusuf Efendizâde, *el-İ'tilâf fi vücûhi'l-İhtilâf*, 11-14.

³⁶⁶ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 214a.

³⁶⁷ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/38-39.

Seb'a, aşere ve takrîb tariklerinde hem mertebeyni hem de merâtib-i erbaayı uygulamıştır.³⁶⁸

Muhammed Emîn Efendi, *Zühru'l-Erîb* adlı eserinde bu mesleğin tarikleri cem' etme yolunu benimsediğini, Ahmed es-Sûfi'nin tercihlerini yansıtan bir kitabını görmediğini,³⁶⁹ bununla birlikte usûlüne ve uygulamalarına ait bazı meselelerin zikredildiğini, bu meselelerin üstatlardan şifâhi olarak alınarak mesleğe mensup bazı muhakkilerin kıraat mecmûalarında yazıya geçirildiğini dile getirir. Onların, vecihlerin icrasında zaman zaman Ali el-Mansûrî'nin (ö. 1134/1721) *Tahrîru't-turuk ve'r-rivâyât min tariki Tayyibeti'n-Neşr*'inden ve Mustafa b. Abdurrahman el-İzmîrî'nin (ö. 1154/1741) *Bedâyi'u'l-burhân 'alâ 'Umdeti'l-'irfân*'ından nakiller yaptıklarını bildirir.

Yine seb'a ve aşere tarikinde merâtib-i erbaada Muhammed el-'Avfi'nin (ö. 1050/1640) *el-Cevâhiru'l-Mükellele limen Râme't-Turuka'l-Mükemmele*'sinden mertebeynde ise Kettânîzâde Muhammed en-Na'imî'nin *Mütkinü'r-Rivâye fî Ulûmi'l-Kırâati li'd-Dirâye* adlı eserinden faydalandıklarını haber verir.³⁷⁰ Ülkemizde İstanbul tarikinin uygulamaları bu meslek vasıtasıyla devam etmektedir.

2.3.2.3.3. Mütkın Mesleği

Kettânîzâde olarak tanınan Muhammed b. Mustafa en-Na'imî Efendi (ö. 1179/1766)³⁷¹ tarafından temsil edilen meslek, Mısır tarikinin azimet yönünü tercih etmiştir. Mesleğin adını aldığı Kettânîzâde'nin *Mütkinü'r-Rivâye fî Ulûmi'l-Kırâati li'd-Dirâye* adlı eseri aynı zamanda bu ekolün kaynak kitabıdır. Bununla birlikte meslek sahipleri, vecihlerin uygulanmasında Ali el-Mansûrî'nin *Tahrîru't-turuk*'undan ve bazı meselelerde de Mustafa el-İzmîrî'nin *Bedâyi'u'l-burhân*'ından istifade etmişlerdir.³⁷²

³⁶⁸ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/38, 39.

³⁶⁹ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 214a.

³⁷⁰ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 214b.

³⁷¹ Na'imî, *Mütkinü'r-Rivâye fî Ulûmi'l-Kırâati li'd-Dirâye* (Yazma Bağışlar, 7957), 1b. Ayrıca bk. Akyüz, *Osmanlı Kurrâları*, 207.

³⁷² Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 214b.

Seb'a, aşere ve takrîb tariklerinde mertebeyi ve merâtib-i erbaayı uygulamışlardır.³⁷³ Ayrıca bu mesleğe mensup kurrânın mertebeyindeki ölçüleri başta olmak üzere bazı meselelerde ihtilafa düşerek iki gruba ayrıldıkları bildirilmiştir.³⁷⁴ Yine bu meslek günümüzde müstakil olarak devam etmemektedir.

2.3.2.3.4. Şeyh Atâullah Mesleği

Bu mesleğin temsilcisi Ali el-Mansûrî'nin torunu Atâullah Mehmed en-Necîb b. Hüseyin Efendi (ö. 1209/1794) olup Mısır tarikinin ruhsat cihetini tercih etmiştir. Seb'a, aşere ve takrîb tariklerinde hem mertebeyi hem de merâtib-i erbaayı uygulamayı yeğlemiştir.³⁷⁵ Kendi adıyla anılan mesleğin kurucusu olan Şeyh Atâullah Efendi'nin kiraatle ilgili ulaşılamıyan bir risâlesi³⁷⁶ ve intinsah ettiği bazı kiraat eserleri dışında başlı başına mesleğini temsil eden kendine ait bir eseri tespit edilememiştir.³⁷⁷

Muhammed Emîn Efendi *Zühru'l-Erîb*'de, Yusuf İmamefendizâde Ahmed er-Rüşdî'nin (ö. 1217/1802) *Mürşidü't-Talebe ilâ İdâhi Vucûhi Ba'dı Âyâtî'l-Kur'âniyye min Turuki't-Tayyibe* adlı eserinin tartışmasız, Şeyh Atâullah mesleğinin bütün özelliklerini bir araya getirdiğini beyan etmiştir.³⁷⁸ Yine O, *Umdetü'l-hullân*'da Şeyh Atâullah mesleğinden bahsederken Muhammed Ârif el-Hıfzî'nin *Muhtâru'l-İkrâ* ve *Muğni'l-Kurrâ*'sını birçok yerde kaynak göstermiş³⁷⁹ ve bazende bir meseleyi gerekçelendirirken Ahmed er-Rüşdî ile Ârif el-Hıfzî'nin isimlerini bir arada zikretmiştir.³⁸⁰

Bu bilgilere göre Ârif el-Hıfzî'nin *Muhtâru'l-İkrâ* ve *Muğni'l-Kurrâ*'sını da mesleğin özelliklerini yansıtan eserler arasında kesinlikle saymamız gerekir. Muhammed Emîn Efendi Anadolu'da kurrânın öncüleri arasında Şeyh Atâullah

³⁷³ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/39.

³⁷⁴ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 214b.

³⁷⁵ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/38-39.

³⁷⁶ Akyüz, *Osmanlı Kurrâları*, 248.

³⁷⁷ Atâullah Mehmed en-Necîb, *İstinsah Ederek Ta'likler Koyduğu Kiraat İlmine Dair Bazı Eserler* (Yusufoğa Kütüphanesi, Yazmalar, 39, 53), 1-208, 1-348.

³⁷⁸ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 214b.

³⁷⁹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/73, 124, 146, 151, 232, 319, 357.

³⁸⁰ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/111, 252, 297.

mesleğine Mısır tariki denildiğini açıklamaktadır.³⁸¹ Bugün ülkemizde Mısır tarihinin uygulamaları bu meslek vasıtasıyla devam etmektedir.

Değerlendirme

Osmanlı'da kıraat ilmi alanında birçok şahsiyetin gayretlerinin olduğu fakat 798/1396 yılında İbnü'l-Cezerî'nin Osmanlı topraklarına gelmesiyle bu ülkede kıraat ilminin ivme kazanarak yüksek bir seviyeye çıktığı, devam eden yıllarda ise gerek onun yetiştirdiği talebeler gerekse bazı ilim adamlarının bu ilmin gelişimi ve yayılması noktasında her zaman bir çaba içerisinde oldukları görülmüştür.

Kânûnî döneminin (926-974/1520-1566) sonlarında İstanbul'a davet edilen Ahmed el-Mesyerî İstanbul tarihinin tohumlarını atmış ve Ali el-Mansûrî'nin İstanbul'a 1088/1677 yılında gelmesiyle Osmanlı'da kıraat ilmi bambaşka bir seviyeye ulaşarak Mısır tariki bu topraklarda kök salmaya başlamıştır. Bu süreçle birlikte milâdî 18. yüzyıl İstanbul ve Mısır tarihinin sistematik bir hale geldiği ve mesleklerin ortaya çıkarak kıraat ilminin zirve yaptığı bir dönem olmuştur.

Hem İstanbul hem de Mısır tarihinin edâ ehli nezdinde makbul ve mütevâtir olduğunu, İstanbul tarihinin teysîr, Mısır tarihinin ise Şâtıbiyye tariki olarak meşhur olduğunu dile getiren Muhammed Emîn Efendi'nin '*Umdetü'l-Hullân*'ın hemen başında bu iki tarike yer vererek kapsamını beyan etmesi ve genel manada tercihlerini aktarıp mesleklerine de değinmesi yaşadığı devirde kıraat eğitiminin durumu hakkında bir mesaj niteliğindedir. Bu iki tarihin en başta arz edilmesiyle o dönemde kıraat tedrisatında birden fazla metodun olduğu, kendilerine ait bâriz metotların zikredilmesiyle sistematik bir yapıya büründükleri, onlara ait mesleklerin varlığının beyan edilmesiyle bu sistematığın ardından hem İstanbul hem de Mısır tarihinin farklı tercihlerle veya takip ettiği usûllerle mesleklere ayrıldıkları ve son olarak İ'tilâf, Sûfî, Mütıkın ve Atâullâh mesleklerine mahsus ihtiyarların da ayrıca aktarılmasıyla onların da kıraat eğitiminde yer alarak söz konusu dönemde varlıklarını devam ettirdikleri söylenebilir.

³⁸¹ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erib* (İbrâhim Efendi, 11), 214b.

'*Umde* müellifinin mesleklerin ortaya çıktığı hicrî 12. yüzyılın hemen ardından yani 13. yüzyılda yaşaması tarikler ve mesleklerle ilgili onun aktardığı husûsî bilgileri daha da değerli kılmaktadır. Buna örnek olması açısından müellifin aktardığı bilgiler neticesinde ortaya çıkan verilerin sadece birkaçını muhtasar bir şekilde maddeler halinde göstererek üçüncü bölüme geçebiliriz:

- Hem İstanbul tarikinin hem de Mısır tarikinin müşâfehe yoluyla geleneksel olarak isnâd zincirinin İbnü'l-Cezerî'ye ulaşmıştır.

- Ahmed es-Sûfî'nin öğrencisi Vidinli Hasan Efendi'nin Kettânîzâde Mehmed en-Na'îmî'ye de isnad halkasıyla bağlanmıştır.

- Kettânîzâde Mehmed en-Na'îmî'nin isnad halkasının yine sadece Vidinli Hasan Efendi'yle sürdürdüğü yani Mütıkın mesleğinin Sûfî mesleği dâhilinde devam ettiği bildirilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 'UMDETÜ'L-HULLÂN FÎ İZÂHÎ ZÜBDETİ'L-İRFÂN'IN KIRAAT İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ

Molla Muhammed Emîn Efendi, *Zübdetü'l-İrfân*'a yaptığı izahlarla beraber birçok yerde metin içinde ilavelerin yanında farklı başlıklarla yeni mevzûlar açmış ve tahliller yapmıştır. Kıraat ilminin öncüleri olan meşâyihın kaynaklarına müracaat ederek açtığı bu yeni fasıllar ve yaptığı sayısız ziyadelerle tabiri caizse yeni bir eser meydana getiren müellif, kıraat ilmiyle ilişkili başka bir ilim dalından (örneğin resmü'l-mushaf) bir bilgiyi aktarmanın faydalı olacağını gözeterek bahsetme, metin içinde geçen söz konusu meseleleri açıklama ya da Pâluvî'nin verdiği bir mâlumata tashih etme adına gerektiğinde vakf-ibtida, gramer vb. muhtelif ilim dallarına da doğrudan yer verme yoluna gitmiştir.

Molla Efendi'nin birçok mevzuya değindiği bu hacimli eserinden bütün meseleleri alıp göstermenin mümkün olmadığını bilmekle beraber, bu bölümde *'Umde* müellifinin metin içinde kıraat ilmi açısından yaptığı katkılar ayrı bir başlık altında alınacak ve yine kıraat ilmiyle ilişkisi olan ilim dallarıyla açıkladığı hususlar da müstakil bir başlık altında gösterilecektir.

Kıraat ilmiyle ilgili diğer birçok çalışmada olduğu gibi önemli hususların büyük bir kısmını müellifin *'Umdetü'l-Hullân*'ın ilk başlarında mevzu bahis yaptığını özellikle belirtmek isteriz. Bu nedenle *'Umdetü'l-Hullân*'ın kıraat ilmindeki yerinin gösterilmeye çalışılacağı bu bölümde -önemine binaen- mukaddime kısmı başta olmak üzere eserin ilk başlarından birçok hususa yer vermekle beraber yine muhtelif yerlerinden de mümkün olduğunca örnekler arz edilecektir. Bu bölüm şu başlıklar etrafında ele alınacaktır:

Müellifin Metin İçerisinde Yaptığı Katkılar ve Müellifin Kıraat İlmiyle İlişkilendirip Diğer İlimlerle Yaptığı Açıklamalar.

3.1. Müellifin Metin İçerisinde Yaptığı Katkılar

Molla Efendi her ne kadar *Zübdetü'l-İrfân* çerçevesinde izahlar yaparak ihtilafın söz konusu olduğu yerlerde meselelere açıklık getirmiş ise de o, sadece bu

izahlarla yetinmemiş ve birçok yerde ilaveler, düzenlemeler yapmış, yeri geldikçe itiraz etmiş hatta eleştiride de bulunmuştur.

3.1.1. İstanbul ve Mısır Tarikinin Kaideleri

Muhammed Emîn Efendi, eserinin birçok yerinde gerek İstanbul ve Mısır tarikinin gerekse bu tariklerin mesleklerinin görüşlerini yeri geldikçe zikretmiş fakat 'Umdetü'l-hullân'ın hemen başında bu tarikleri mevzû bahis yaparak tercihlerini genel bir çerçevede beyan etmeyi yeğlemiştir.³⁸²

O, seb'a ve aşere tarikinin kampsından bahsederek söz açmış ve kıraat ilminin öncüleri nezdinde seb'a tarikinin Dâni'nin *et-Teysîr fi'l-Kırââti's-Seb'* adlı eseriyle Şâtîbî'nin *Hırzû'l-emânî ve vecühü't-tehânî* adlı eserinden -bu kaynakları tamamlayıcı olarak- aşere tarikinin ise İbnü'l-Cezerî'nin *Tahbîrû't-Teysîr fi kırâ'âti'l-e'immeti'l-aşere* ve *ed-Dürre fi kırâ'âti's-selâseti'l-mütemmîme li'l-aşere* isimli eserlerinden oluştuğunu ve mahir olan kurrâ arasında seb'a, aşere ve Takrîb tarikinin kıraatlerinin cem'i ve tertibi için Müslüman ülkelerde iki tarikin kabul gördüğünü ve alındığını, bunlardan birincisinin İstanbul tariki, ikincisinin nezdinde ise Mısır tariki diye isimlendirildiğini bildirmiştir.³⁸³

Sözlerinin devamında müellif, bu meslekler için bir kısım vecihlerin takdimi, tehiri veya birinin aldığı diğerinin almaması gibi birtakım hususlardan bahsederek İstanbul ve Mısır tarikinin sistematik hale gelen uygulamalarını tek tek zikretmiştir.³⁸⁴ Şimdi 'Umdetü'l-Hullân'ın hemen başında İstanbul ve Mısır tarikinin tercihleri adına, Muhammed Emîn Efendi'nin genel bir çerçevede yapmış olduğu açıklamalar maddeler halinde iki başlıkta gösterilecektir:

3.1.1.1. İstanbul Tarikinin Tercihlerine Dair Kaideler

- İstiâze ve besmele ile başlanacağında vasl vecihlerinin takdim edilmesi³⁸⁵
- İki sûre arasında besmele ile okuyanlar için vasl vecihlerinin öne alınması

³⁸² Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/33-39.

³⁸³ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/33-34.

³⁸⁴ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, ts., 114.

³⁸⁵ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, ts., 114.

- İki sûre arasında sekt bilâ besmele ve vasl bilâ besmele okuyanlar için vasl bilâ besmele vecihinin sekt bilâ besmele vecihinden önce alınması
- Sıla vecihlerinin iskân vecihlerine takdim edilmesi
- Nâfi'nin ravisi Kâlûn için alınan sıla vecihinin tartışmasız munfasılın meddine tahsis edilmesi
- Kâlûn için olan munfasıldaki adem-i sılanın, sıla vecihinden sonraya bırakılması
- Nâfi'nin ravisi Verş'in meddi bedel ve meddi lînlerdeki tûl vecihlerinin öne alınması
- Hemze-i münekkerede Hamza'nın ravisi Halefe'in sekt vecihlerinin hem vakf hem de vasl hallerinde takdim edilmesi
- Yine Hemze-i münekkerenin yalnız vakf halinde Hamza'nın nakl vecihini, tahkik ve sekt vecihlerinden mutlak olarak sonra alınması
- Merâtib-i erbaayı bilinen belli mertebelere göre yapmak ve diğer alışla gelmiş usûlleri uygulamak

3.1.1.2. Mısır Tarikinin Tercihlerine Dair Kaideler

- İstiâze ve besmele ile başlanacağında kat' vecihlerinin takdim edilmesi³⁸⁶
- İki sûre arasında besmele ile okuyanlar için kat' vecihlerinin öne alınması
- İki sûre arasında sekt bilâ besmele ve vasl bilâ besmele okuyanlar için sekt bilâ besmele vecihinin vasl bilâ besmele vecihinden önce alınması
- İskân vecihlerinin sıla vecihlerine takdim edilmesi
- Kâlûn için olan munfasıldaki iskânın önce, sıla vecihinin ise sonra alınması

³⁸⁶ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 1287, 114.

- Yine Kâlûn için munfasılda önce kasr sonra da med vecihinin tercih edilmesi
- Verş'in meddi bedel ve meddi lînlerdeki tûl vecihlerinin tevessuttan sonra alınması
- Verş'in meddi bedeldeki kasr vecihinin tevessutun önüne alınması
- Hemze-i münekkerenin vasl halinde Halef'in tahkik vecihinin takdim edilmesi
- Yine Hemze-i münekkerede vakf halinde Hamza'nın nakl vecihinin mutlak olarak öne alınması
- Medlerde bir vecihe göre mertebeteyn ve diğer bir vecihe göre de Merâtib-i erbaa uygulanarak zikredilen diğer hususların tatbik edilmesi

3.1.2. İstiâze

Muhammed Emîn Efendi istiâze konusunu fikhî açıdan bir değerlendirmeye tâbi tutmamış sadece kıraat ilmi yönünden ele almış, Pâluvî'nin vermiş olduğu bilgilere bazı katkılar yapmış ve bu katkıları Şâtîbî'nin *Hirzû'l-emânî* isimli manzumesinden beyitler ile de desteklemiştir.

Pâluvî, edâ ehlinin ustaları nezdinde tercih edilenin -diğer istiâze sîğaları olmaksızın- أعوذ بالله من الشيطان الرجيم lafzı olduğunu zikreder.³⁸⁷ Molla Efendi ise sabah ve akşam Haşr sûresinin sonu için tilavet olunan أعوذ بالله السميع العليم من الشيطان الرجيم lafzı gibi, özellikle nakille gelerek yukarıdaki sîğaya ziyade olunursa bunda bir sakınca olmayacağını, aynı şekilde şâz kıraatlerden de ziyadelerin rivayet olduğunu fakat Şâtîbî'nin dediği gibi tercih edilenin أعوذ بالله من الشيطان الرجيم lafzı olduğunu zikreder ve ardından *Hirzû'l-emânî*'den şu beyitleri verir:³⁸⁸

³⁸⁷ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 10.

³⁸⁸ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/47.

عَلَى مَا آتَى فِي النَّحْلِ يُسْرًا وَإِنْ تَزِدْ لِرَبِّكَ تَنْزِيهًا فَلَسْتَ مُجَهَّلًا
وَقَدْ ذَكَرُوا لَفْظَ الرَّسُولِ فَلَمْ يَزِدْ وَلَوْ صَحَّ هَذَا التَّقْلُّ لَمْ يُبْقِ مُجْمَلًا³⁸⁹

Yukarıdaki beyitlerde Şâtîbî, en çok kullanılan istiâze lafzının Nahl sûresi 98.âyetinde işaret edildiği üzere *اعوذ بالله من الشيطان الرجيم* beraber, buna ilave olarak gelen istiâze lafızlarının da kullanılabilceğini, kurrâ ve muhaddislerden bir grubun Nahl sûresinde gelen lafzı ziyadesiz zikrettiklerini fakat bu naklin sahih olmadığını ve bu lafzın noksan veya ziyadeli gelebileceğini dile getirmiştir.³⁹⁰

Muhammed Emîn Efendi'nin yukarıda özellikle vurguladığı iki şeye açıklık getirmek istiyoruz: Birincisi nakille gelip yukarıdaki sîğaya ziyade olursa bunda bir sakınca olmadığını beyan etmiştir. Sahih olarak nakledilen bazı istiâze sîğalarını 'Umdetü'l-Hullân'ın kaynakları arasında yer alan İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr* adlı eserini merkez alarak şu şekilde arzede biliriz:³⁹¹

أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ

أَعُوذُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

أَعُوذُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

İkincisi ise şâz kıraatlerden de ziyadelerin rivayet olunduğunu bildirmiştir. Bu kıraatlere baktığımızda İbn Muhaysın (ö. 123/741) ve Yahya el-Yezîdî'den (ö. 202/817) aynı şekilde *اعوذ بالله من الشيطان الرجيم* sîğası nakledilirken, Hasan-ı Basrî'den

³⁸⁹ Şâtîbî, *Hirzü'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*, 10 (96 ve 97. beyitler).

³⁹⁰ Ca'berî, *Kenzu'l-Me'ânî fi Şerhi Hirzi'l-Emânî*, 2/174-176; Abdulfettah Abdulğani el-Kâdî, *el-Vâfi fi Şerhi's-Şâtibiyye* (Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1992), 41-43.

³⁹¹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirâati'l-Aşr*, ts., 1/249-251.

(ö. 110/728) *أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ* ve A‘meş’ten (ö. 148/765) ise *أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ* lafızları rivayet olunmuştur.³⁹²

Pâluvî, kıraat imamlarının tamamının bu lafzı sesli okumadan yana olduğunu bildirmekte, ‘*Umde* müellifi de namaz içinde bu durumun hariç olduğunu ve bazılarının Nâfi’ ve Hamza’nın istiâzeyi mutlak olarak gizli okuduklarını rivayet ettiğini ve bu duruma da yine Şâtıbî’nin şu beyitler de işaret ettiğini dile getirir:

وَإِخْفَاؤُهُ فَضْلٌ أَبَاهُ وَعَاتَنَا
وَكَمْ مِنْ فَتَى كَالْمَهْدَوِيِّ فِيهِ أَعْمَالًا³⁹³

Bu beyitte Şâtıbî, Nâfi’ ve Hamza’nın istiâzeyi gizli okuduklarını, Mehdevî (ö. 440/1048) gibi nice üstadlarında bu şekilde amel ettiklerini bildirmiştir.³⁹⁴

Molla Efen, bu bilgilerle birlikte şu şekilde bir açıklama yaparak bu bahsi kapatmayı tercih etmiştir: Nâfi’ ve Hamza için istiâzenin gizli okunması üstadlarımızın mevzu bahis yapmaya imtinâ ettiği bir mesele olup, Mehdevî gibi musanniflerin çoğu bu iki imam için gizli okumayı tercih etmişler fakat muhakkikler nezdinde namaz dışında, kıraat imamlarının tamamı için istiâze âşikâr olarak okunmuştur.³⁹⁵

Netice olarak, Pâluvî’nin istiâze başlığı altında verdiği metni, Ebû Amr ed-Dânî’nin *et-Teysîr fi’l-Kırâati’s-Seb’* adlı eserinden aldığını ve olduğu gibi *Zübdetü’l-‘irfân*’da naklettiğini özellikle belirtmek isteriz.³⁹⁶ Pâluvî, *Teysîr*’den bu bilgileri naklederken Molla Efendi de *Hirzû’l-emânî*’den ilavelerle eksik yönleri tamamlamış, kapalı kısımlara açıklık getirmiştir.³⁹⁷ Eğer *Teysîr* ile *Hirzû’l-emânî* arasında istiâze bahsi için genel manada bir karşılaştırma yaparsak Dânî *Teysîr*’de

³⁹² Ahmed b. Muhammed el-Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfü Füzalâi’l-Beşer bi’l-Kırâati’l-Erba’at-i ‘Aşer*, thk. Abdurrahim et-Tarhûni (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2009), 1/113; Abdulfettâh el-Kâdî, *el-Kırâatü’ş-Şâzzetü ve Tevcîhuhâ min Lügati’l-Arabi* (Beyrut: Dâru’l-Kitabi’l-Arabi, 1981), 23.

³⁹³ Şâtıbî, *Hirzû’l-Emânî ve Vechü’t-Tehânî*, 10 (99. beyit).

³⁹⁴ Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzü’l-Me’ânî*, 64.

³⁹⁵ Mehdevî, *Şerhu’l-Hidâye fi Tevcîhi’l-Kırâ’ât*, 1995, 1/8-9; Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/47.

³⁹⁶ Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *Kitabu’t-Teysîr fi’l-Kırâatis-Seb’a*, thk. Halef Humûd eş-Şeğdiliyyi (Hâil: Daru’l-endülüs lin-neşr vet’-tevzî’, 2015), 123.

³⁹⁷ Şâtıbî, *Manzûmetü Hirzû’l-Emânî*, 10.

istiâze lafzı olarak sadece Nahl sûresi 98.âyeti işaret ederken, Şâtıbî' ise bu lafza ilave olarak gelen istiâze sîğâlarının da kullanılabileceğini dile getirmiş ve *Teysîr* üzerine bazı ziyadelerde bulunmuştur.

3.1.3. Besmele

Pâluvî *Zübdetü'l-İrfân*'da besmele konusunu ele alırken meselelere kısaca değinerek konuyu muhtasar bir şekilde nihayete erdirmeyi tercih ettiği için hâliyle bazı hususlar da kapalı kalmıştır. Muhammed Emîn Efendi ise müphem olan yerleri açmış, İstanbul ve Mısır tariki özelinde mesleklerin görüşlerine de yer vermiş ve birkaç yerde “daha iyi olur” ifadesiyle kişisel tercihini de belirtmiştir.

Umde müellifi, Enfal ve Berâe sûreleri arasında bütün meslekler için alınan vecihlerin ayrıntılı bir şekilde Enfal sûresinin tezyilinde verileceğini beyan etmiş, iki sûre arası besmele vücûhatının izahıyla bu bahsin şerhine başlamayı yeğlemiş ve gerek sözlerinin başında gerekse sonunda bu mevzu için birtakım uyarılarda bulunmuştur.

Ebû Amr, İbn Âmir ve Ya'kûb'un İ'tilâf mesleğinde merâtib-i erbaa ve mertebeteynde iki sûre arasında besmele ile okumadığını, Sûfî mesleğin de ise sadece Merâtib-i erbaada bu şekilde olduğunu, Nâs ve Fâtiha sûrelerinin arası ile erbau'z-zühr diye zikredilen sûrelerin bu kurala (besmele ile okumama) bahsi geçen imamlar için dahil olmadığını beyan eder.³⁹⁸

İ'tilâf ve Sûfî mesleklerinde merâtib-i erbaada besmele vecihlerinde vaslın mukaddem olduğuna ve besmelenin terkedildiği iki vecihte vasıl vecihinin önce geldiğine, yine İ'tilâf mesleğinde mertebeteynde kat'ı kül'den önce vasl-ı sâni'yi almanın caiz olmadığına bilakis kat'ı kül'den sonra vasl-ı sâni'nin ayrıca alındığına ve İ'tilâf ve Sûfî mesleklerinde mertebeteynde sekt bila besmele vecihinin vasl bilâ besmele vecihinden önce okunduğuna dikkat çeker.³⁹⁹

Sûfî mesleğinin mertebeteynde Ebû Amr, İbn Âmir ve Ya'kûb için besmele vecihlerini aldığını ve Mısır tarikiyle (Mütkın ve Şeyh Atâullah meslekleri) mutabık

³⁹⁸ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/48, 52.

³⁹⁹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/51, 52.

olduğunu ve yine Mısır tarikinde merâtib-i erbaa ve mertebetynde bir değişiklik olmadığını, Verş örneğinde olduğu gibi (Enfal ve Tevbe sûreleri hariç) besmelenin okunduğu ve terkedildiği vecihlerin de bulunduğunu zikreder.⁴⁰⁰ Tüm mesleklerde iki sûre arasında vasl-ı evvel kat'ı sâni vecihinin uygulanmadığını, verş için beş vecih olduğunu, besmele vecihlerinin besmelenin terkedildiği vecihlerden önce okunduğunu açıklar.⁴⁰¹

Müellifin vermiş olduğu bu bilgileri tablolar halinde göstermeden önce bir hususa değinmek istiyoruz. Edâ ehli nezdinde Mısır tarikinde merâtib-i erbaanın icrası Fatihâ sûresinden Meryem sûresine, mertebetynin icrası ise Meryem sûresinden Nâs sûresine, İstanbul tarikinde ise merâtib-i erbaanın icrası Fatihâ sûresinden Rûm sûresine, mertebetynin icrası ise Rûm sûresinden Nâs sûresine kadar tatbik edildiği erbaabınca malumdur.⁴⁰² Fakat edâ ehlinin icrada gözettiği bu tertibi Muhammed Emîn Efendi'nin, İ'tilâf, Sûfi, Mütkın ve Atâullâh mesleklerine göre bazı âyetlerin vecihlerini gösterdiği *el-Kerârîs fî Zikri Tertîbi Vücûhi Ba'zi'l-Âyât* adlı eserinde dikkate almadığı görülmüştür.⁴⁰³

Örneğin İ'tilâf ve Sûfi meslekleri için Bakara sûresinden Âl-i İmrân sûresine geçiş vecihlerini merâtib-i erbaaya göre veren Molla Efendi, yine bu iki sûre arasında mertebetyne göre İ'tilâf mesleğinin vecihlerini, akabinde yine mertebetyne göre Sûfi ve Mütkın mesleklerinin vecihlerini ve son olarak da merâtib-i erbaaya göre Atâullâh mesleğinin vecihlerini göstermiştir. Yine o, seb'a, ve aşere tarikiyle Fâtır sûresinden Yâsîn sûresine geçişte merâtib-i erbaayı İ'tilâf ve Sûfi mesleklerine göre göstermiştir.⁴⁰⁴ Yine Atâullâh mesleğinin özelliklerini yansıtan *Muhtâru'l-İkrâ ve Muğni'l-Kurrâ* adlı eserde Ârif el-Hıfzî, Âl-i İmrân sûresinden Kur'an'ın sonuna kadar çoğunlukla mertebetyne usulünü tatbik edeceğini açıklamıştır.⁴⁰⁵ Netice olarak,

⁴⁰⁰ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/52.

⁴⁰¹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/48-52.

⁴⁰² Osman İyşenyürek, *İstanbul ve Mısır Tariklerinde Kıraat Usul Konularının Karşılaştırılması* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 98.

⁴⁰³ Muhammed Emin Efendi, *el-Kerârîs fî Zikri Tertîbi Vücûhi Ba'di'l-Âyât*, 52-110.

⁴⁰⁴ Muhammed Emin Efendi, *el-Kerârîs fî Zikri Tertîbi Vücûhi Ba'di'l-Âyât*, 53-57, 68-69.

⁴⁰⁵ Hıfzî, *Muğni'l-Kurrâ fî şerhi Muhtâri'l-İkrâ* (Beyazıt Bölümü, 177), 17.

verilen bu bilgilere bakıldığında eda ehlinin dikkate aldığı tertibte bir muhayyerlik olduğu söylenebilir.

Şimdi Muhammed Emîn Efendi'nin yukarıda vermiş olduğu bilgileri mesleklere göre tablolar halinde gösterelim:

<i>İ'tilâf Mesleği Merâtib-i erbaa</i>	
وَلَا الضَّالِّينَ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ آَم	
اد ن ر جمع	وصل قطع وصل
ج ح ك ف ي ع خل	وصل بلا بسملة
ج ح ك ي ع	سكت بلا بسملة

<i>İ'tilâf Mesleği Mertebeteyn</i>	
وَأَنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ آَم	
اد ن ر جمع	وصل قطع وصل
ج ح ك ي ع	سكت بلا بسملة
ج ح ك ف ي ع خل	وصل بلا بسملة

<i>Sûfi Mesleği Merâtib-i erbaa</i>	
وَلَا الضَّالِّينَ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ آَم	
اد ن ر جع	وصل قطع وصل
ج ح ك ف يع خل	وصل بلا بسملة
ج ح ك يع	سكت بلا بسملة

<i>Sûfi Mesleği Mertebeteyn</i>	
وَأَنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ آَم	
اد ح ك ن ر جع يع	قطع وصل وصل
ج ح ك يع	سكت بلا بسملة
ج ح ك ف يع خل	وصل بلا بسملة

<i>Şeyh Atâullah Mesleği Merâtib-i erbaa ve Mertebeteyn</i>	
وَلَا الضَّالِّينَ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ آَم	
اد ح ك ن ر جع يع	قطع وصل وصل
ج ح ك يع	سكت بلا بسملة
ج ح ك ف يع خل	وصل بلا بسملة

<i>Mütkan Mesleği</i> <i>Merâtib-i erbaa ve Mertebeteyn</i>	
وَلَا الضَّالِّينَ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ آم	
ادح كن ر جمع يع	قطع وصل وصل
ج ح ك يع	سكت بلا بسملة
ج ح ك ف يع خل	وصل بلا بسملة

Muhammed Emîn Efendi, *el-Erbeu'z-Zühr* diye edâ ehli arasında meşhur olan *Kıyâme*, *Mutaffifîn*, *Beled* ve *Hümeze* sûreleri için⁴⁰⁶ bazı ilavelerde bulunmuştur. Müddessir ile *Kıyâme*, İnfitâr ile *Mutaffifîn*, Fecr ile *Beled*, Asr ile *Hümeze* sûreleri arasında sekt bilâ besmele ile okuyan Verş, Ebû Amr, İbn Âmir ve Ya'kûb için besmeleyle, vasl bilâ besmele icrâ eden Verş, Ebû Amr, İbn Âmir, Hamza, Ya'kûb ve Halef için de sekt bilâ besmeleyle zaid vecihler alındığından bahseder ve özellikle şu hususu da vurgular:⁴⁰⁷

Bu vecihlerin zaid olduğunu, diğer sûrelerin herbirisi için alınan vecihlerle beraber alındığını ve bazı kimselerin yanılığa düştüğü gibi bu imamlar için diğer sûrelerde alınan vecihlerin *el-Erbeu'z-Zühr*'de terk edilmesinin gerekli olmadığını dile getirir.⁴⁰⁸ Bu bilgilere göre *el-Erbeu'z-Zühr* için şu şekilde bir talbo ile gösterebiliriz:

<i>el-Erbeu'z-Zühr</i>	
وَتَوَاصُوا بِالصَّبْرِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَيُلِّ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٌ	
ادح كن ر جمع يع	قطع وصل وصل
ج ح ك ف يع خل	سكت بلا بسملة وصل بلا بسملة

⁴⁰⁶ Mevsilî, *Şerhu Şu'le aleş-Şâtibiyye*, 45.

⁴⁰⁷ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/48.

⁴⁰⁸ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/49.

Muhammed Emîn Efendi, Fâtiha sûresine gerek ibtida edilsin gerekse herhangi bir sûrenin âhirinden vasl edilsin, bu sûrenin evvelinde bismelenin okunmasında bir ihtilafın olmadığı,⁴⁰⁹ Tevbe sûresi hariç her sûrenin evvelinde, vasleden veya vasletmeyen bütün kıraat imamları için yine besmele okunmasında bir ihtilafın olmadığını, sûre tekrar edildiğinde bu durumun değişmediğini ve okumaya devam etmek için tekrar başlanırsa da bismelenin terkinin câiz olmadığını beyan eder.⁴¹⁰

Sûre başı olmayıp cüz başı olan ﴿سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ﴾⁴¹¹ ve ﴿تِلْكَ الرُّسُلُ﴾⁴¹² gibi veya Kurân'ın diğer kısımlarından ﴿أَمَّنَ الرُّسُلُ﴾⁴¹³ ve ﴿شَهِدَ اللَّهُ﴾⁴¹⁴ vb. yerlerde ve Tevbe sûresinin ortalarında bütün kıraat imamları için kârinin besmeleyi okumakta veya terketmekte muhayyer olduğunu bildirmektedir. Müellif, böyle yerlerde Pâluvî'nin besmeleyle okumanın evla oluşuna işaret ettiğini fakat Şâtıbiyye şârihlerinden bir kısmının da dile getirdiği gibi bazı yerlerde besmeleyi terketmenin câizliğiyle beraber besmele ile başlamanın iyi olduğunu bazı yerlerde ise besmeleyle başlamanın câizliğiyle beraber besmeleyi terketmenin iyi olacağını zikreder.⁴¹⁵ Şimdi bu durumu 'Umdetü'l-hullân'da misal olarak verilen âyetler ile Şâtıbiyye şârihlerinin değerlendirmeleri üzerinden açıklayalım:

﴿إِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِ﴾⁴¹⁶ "O diridir O'ndan başka ilâh yoktur."⁴¹⁶ ﴿هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾

"Kıyametin zamanını bilmek sadece Allah'a havale edilir."⁴¹⁷ Bu âyetlerde bismelenin terkedilip istiâze ile başlanması durumunda "هو" ve "إليه" zamirlerinin

⁴⁰⁹ Bu duruma sûre tertibine göre gelmeyen (öncelik-sonralık) iki sûre arası da dâhil edilir. Eğer kişi tilavetini Enbiyâ sûresinin sonundan Hûd sûresinin başına geçerek yaparsa bu durumda vasleden veya vasletmeyen bütün kıraat imamları için besmele ile geçiş yapmak zorundadır. Bk. Kâdî, *el-Vâfi fî Şerhi 'ş-Şâtıbiyye*, 47.

⁴¹⁰ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/49.

⁴¹¹ el-Bakara 2/142.

⁴¹² el-Bakara 2/253.

⁴¹³ el-Bakara 2/285.

⁴¹⁴ Âl-i İmrân 3/18.

⁴¹⁵ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/49.

⁴¹⁶ el-Mü'min 40/65.

⁴¹⁷ Fussilet 41/47.

istiâzedeki şeytan lafzına gönderilme ihtimalinden dolayı bu gibi âyetlerin başında mananın te'kîd olması ve karışmaması için bismelenin terkedilmemesi daha iyi olacaktır.⁴¹⁸

﴿قَالَ أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي﴾⁴¹⁹ “(İblîs) Dedi ki: Ben ondan daha üstünüm.” ﴿قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ﴾

﴿قَالَ أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي﴾⁴²⁰ “(İblîs) Dedi ki: Şu benden üstün kıldığına bir bak!” Böyle âyetlerde fâlin şeytan olması nedeniyle besmeleyi terkederek istiâze ile başlamayı tercih etmek manayı telifikten koruyup sağlamaştırdığı için doğrudan istiâze ile başlamak daha uygun olacaktır.⁴²¹

Günümüzde bu durumun gözetilmediğini hatta bihaber olduğunu üzümlerik belirtmek isteriz. Temennimiz odur ki mukrînin kârîye manayı gözetmesini tembîh ederek bazı yerlerde besmeleyi terketmenin câizliğiyle beraber besmele ile başlamanın iyi olduğunu, bazı yerlerde ise besmeleyle başlamanın câizliğiyle beraber besmeleyi terketmenin iyi olacağını gösterip tatbik ettirmesidir.

Yine Muhammed Emîn Efendi, Pâluvî'nin “Sûre sonuna besmeleyi bitiştirip kıraatı kesmek (القطع) caiz değildir.”⁴²² cümlesiyle bismelenin meselelerinden başka bir bahsi anlattığını zikreder. Burada “القطع” kelimesinden maksadın Şâtıbî'nin *Hırzû'l-emânî*'de zikrettiği gibi besmeleyi önceki sûreye bitiştirerek sonraki sûreden kesmek olduğu görülmektedir.⁴²³

Müellif, bu meseleyi biraz daha açarak bu görüşün aynı şekilde tekbîr, tehlîl ve tahmîdi sûre sonuna vaslederek ve yine bunlardan birine besmeleyi vaslederek kıraatı kesmeyi meneden İbn Kesîr'in ravisi Bezzî içinde geçerli olduğunu hatırlat ve tekbîrin sûre sonunda okunmasını esas alarak “صل، تكبير، صل، بسملة، قف” şeklinde caiz

⁴¹⁸ Ca'berî, *Kenzu'l-Me'ânî fî Şerhi Hırzî'l-Emânî*, 2/192; Celâleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevvez Ahmet Zemerli (Beirut: Daru'l-kütübî'l-Arabî, 2016), 263; Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/49.

⁴¹⁹ el-A'râf 7/12.

⁴²⁰ el-İsrâ 17/62.

⁴²¹ Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzû'l-Me'ânî*, 68-69; Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/49.

⁴²² Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 11.

⁴²³ Mevsilî, *Şerhu Şu'le aleş-Şâtibiyye*, 47; Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzû'l-Me'ânî*, 69.

olmayan bir vecihin beyanıyla bu meseleyi bitirir.⁴²⁴ Burada ‘*Umde* müellifinin bu beyanı dahil şu iki meseleyi açıklığa kavuşturmamız gerekir:

Birincisi, müellifin burada bahsettiği mevzû, kaynağı Bezzî’ye dayanan ve Nâs sûresinin sonunundan Fatiha sûresine geçişte okunan tekbirlerdir.⁴²⁵ ‘*Umdetü’l-hullân*’ın sonunda hatm-i şerîf sûretlerinde benzer ifadelerle doğrudan bu bahse atıfta bulunulmuş, Bezzî için İhlâs ile Felak sûresi arasında alınan üç ile dördüncü vecihin Nâs ile Fâtiha sûresi arasında alınmadığı ve seb‘a, aşere hatminde İ’tilâf mesleği için bu konuda ittifak olduğu zikredilmiştir.⁴²⁶ Nâs ile Fâtiha sûresi arasında alınmasından sakınılan bu iki vecih şöyledir:

مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ (قف) اللَّهُ أَكْبَرُ (صل) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (صل) أَلْحَمْدُ لِلَّهِ
مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ (قف) اللَّهُ أَكْبَرُ (صل) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (قف) أَلْحَمْدُ لِلَّهِ

İkincisi ise yine Bezzî için bir sûreden diğer bir sûreye geçerken alınması caiz olmayan bir vecih gösterilmiştir.⁴²⁷ Sûre sonunu tekbîre, tekbiri de besmeleye vasledip yani besmelede vakfederek ikinci sûrenin evveline başlamak caiz görülmemiştir.⁴²⁸ Çünkü bu şekilde okumak besmelenin sûre sonundan bir âyet olduğu izlenimini vermektedir.⁴²⁹ Müellifin bahsettiği, ittifakla bütün kurrânın caiz görmediği bu vecihin örneği Duhâ ve İnşirâh sûresi için şöyledir:

فَحَدِّثْ (وصل) اللَّهُ أَكْبَرُ (وصل) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (قف) أَلَمْ نَشْرَحْ

Muhammed Emîn Efendi, bu bahsin son meselesini yani Pâluvî’nin İstanbul ve Mısır tariki şeklinde ikiye ayırarak verdiği istiâze ve iki sûre arası vecihleri, birtakım ilaveler yapmakla birlikte meslekler özelinde (vecihler için) bir kalıp

⁴²⁴ İbnü’l-Cezerî, *Neşru’l-Kırâati’l-Aşr*, 2018, 5/2829; Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/50.

⁴²⁵ İbn Ğalbûn, *et-Tezkira*, 2009, 2/656-664.

⁴²⁶ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 2/846-850.

⁴²⁷ Ziya Şen, *İbn-i Kesîr ve Kırâati* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 54.

⁴²⁸ Ebu’l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü’l-Cezerî, *Neşru’l-Kırâati’l-Aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ’ (Mısır: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 2/431-432.

⁴²⁹ Ahmed b. Muhammed el-Bennâ Dimyatî, *İthâfû Fuzalâi’l-Beşer bi’l-Kırâati’l-Erbeati Aşer*, thk. Şa’ban Muhammed İsmail (Beirut: Dâr-u İbn Hazm, 2010), 2/544.

oluşturmadan aynı şekilde vermeyi tercih etmiştir. Yine o, bu meselede mesleklerin ve tariklerin bireysel tercihlerini, müstakil bazı önemli hususlarını metin içinde yeri geldikçe izahını yaparak ele almış, yer yer tembihlerle meslekler arasındaki farklara dikkat çekmiş ve böylece besmele bahsini kapatmıştır. *Zübde* ve *'Umde* müellifleri iki sûre arası vecihlerin izahı ile bu bahse başlamayı yeğledikleri için iki sûre arası besmele vücûhatı ayrıntılı bir şekilde yukarıda verilmişti. İstiâzeyle ibtida edildiğinde İstanbul ve Mısır tariki için Muhammed Emîn Efendi'nin açıklamalarına göre ortaya çıkan bilgiler şöyledir.⁴³⁰

Tevbe sûresi hariç Fâtiha sûresinin ve her sûrenin başında ve yine diğer âyetlerin evvelinde besmele ile beraber istiâze ile başlanıldığında bütün kurrâ için dört vecih câiz görülmüştür. Fakat İstanbul tariki için gerek Pâluvî'nin gerekse Muhammed Emîn Efendi'nin verdikleri, caiz olan dört vecih günümüz eda ehlinin usûl kitaplarında verdiği sıralamayla uyuşmamaktadır.⁴³¹ Çünkü edâ ehli İstanbul tariki için indirac metoduna göre vecihleri verirken *Zübde* ve *'Umde* müellifleri ise sadece infirad metoduna göre vermeyi yeğlemiştir. Yani indirac halinde kat'ı evvel vaslı sâni vecihi, vaslı evvel kat'ı sâni vecihinden önce gelirken infirad halinde ise vaslı evvel kat'ı sâni vecihi kat'ı evvel vaslı sâni vecihinden önce gelmiştir.⁴³²

Yine bu meselenin en başında iki sûre arası besmele vecihlerinde İ'tilâf mesleğinde merâtib-i erbaa ve mertebeteinde bir değişiklik olmadığı Sûfi mesleğinin de ise tertibin mertebeteinde değiştiği yukarıda zikredilmişti. Fakat *'Umdetü'l-Hullân*'da “وأما على طريق مصر ...” ifadesiyle devam eden cümlede besmele ile birlikte istiâzeyle başlanıldığında mertebeteinde İ'tilâf ve Sûfi mesleğinin de Mısır tariki

⁴³⁰ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-'İrfân*, 16-19.

⁴³¹ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-'İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân* (Konya: Selçuk Üniversitesi Prof. Dr. Erol Güngör Kütüphanesi, Nadir Eserler Bölümü, 106), 3a; Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân* (İbrâhim Efendi, 34), 13-14; Hasan Tahsin Feyizli, *Kirâat-i Aşere* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 64; Mustafa Yıldırım, *Kirâat İlmine Giriş* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2013), 38.

⁴³² Fakri Özcan, *İstanbul Tariki Ahmed es-Sûfi Mesleğine Göre Aşere Kavâid Defteri* (Rize: y.y., 2020), 3; Abdullah Boz, *Kirâat-i Aşere Kâideleri İstanbul Tariki* (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2020), 16; Süleyman Kılıç, *Mâide Sûresi Bağlamında Nâfi, Ebû Amr ve Âsım Kıraatleri* (Aksaray: Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 47-48.

gibi olduğu müellif tarafından özellikle vurgulanmıştır.⁴³³ Bütün kurrâ için câiz olan vecihler şu şekildedir:

<i>İstanbul Tariki (İnfirad halinde)</i>		
	بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ	بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
وصل الكل	وصل	وصل
قطع الكل	قطع	قطع
وصل الأول مع قطع الثاني	قطع	وصل
قطع الأول مع وصل الثاني	وصل	قطع

<i>İstanbul Tariki (İndirac halinde) Merâtib-i erbaa</i>		
	بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ	بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
وصل الكل	وصل	وصل
قطع الكل	قطع	قطع
قطع الأول مع وصل الثاني	وصل	قطع
وصل الأول مع قطع الثاني	قطع	وصل

<i>İstanbul Tariki (İndirac halinde) Mertebeteyn</i>		
	بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ	بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
قطع الكل	قطع	قطع
قطع الأول مع وصل الثاني	وصل	قطع
وصل الأول مع قطع الثاني	قطع	وصل
وصل الكل	وصل	وصل

⁴³³ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/51.

<i>Mısır Tariki</i> <i>Merâtib-i erbaa ve Mertebeteyn</i>		
	بِسْمِ	اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ
قطع الكل	قطع	قطع
قطع الأول مع وصل الثاني	وصل	قطع
وصل الأول مع قطع الثاني	قطع	وصل
وصل الكل	وصل	وصل

Yukarıda verilen bilgilere ek olarak 1287/1870 yılında yapılan ikinci baskının kenarında “منه لشارحه” kaydıyla Muhammed Emîn Efendi’ye ait olduğu düşünülen notlarda besmele bahsine şu iki mesele de ilave edilmiştir:⁴³⁴

Birincisi sadece istiâzeyle veya besmeleyle, ilk harfi “م” olan “مَا نَسَخُ”⁴³⁵ “مَنْ”⁴³⁶ gibi âyetlerden tilavete başlanıldığında, vasledilen “الرحيم” veya “الرحيم” kelimelerinin sonundaki “م”i bu şekildeki âyetlerin başındaki “م”e Ebû Amr’ın ravisi Sûsî ve (takribde) imam Ya’kub için idgam etmek gerektiği zikredilmiştir.⁴³⁷

Bazı istisnalar olmakla birlikte iki ayrı kelimedede aynı cinsten iki harf, ikisi de harekeli olarak bir araya gelirse aşerede Sûsî idgam ile okurken, yine birtakım istisnalarla aynı şartlarda takrîbde ise Sûsî hulfsüz⁴³⁸, Dûrî ve Ya’kub hulfle idgam ile okurlar.⁴³⁹ Yine müellif, *Lâhika li’ş-Şârihi’l-Bâ’isi’l-Fakîr fî İzâhi Bâbi’l-İdğâmi’l-Kebîr* adlı eserinde bu mevzuyu aynı ifade ve örneklerle yukarıdaki gibi kıraat-i aşere açısından ele almıştır.⁴⁴⁰

⁴³⁴ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 1287, 12-13.

⁴³⁵ el-Bakara 2/106.

⁴³⁶ el-En’âm 6/160.

⁴³⁷ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, ts., 122.

⁴³⁸ Hulf, imam veya râvînin kendi kıraat veya rivayetinin dışında diğer râvîlere muvâfakat ettiği ikinci vecih anlamında kullanılmaktadır. Bk. Nihat Temel, *Kıraat ve Tecvîd İstihlaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 63.

⁴³⁹ Dimyâtî, *İthâfû Füzalâi’l-Beşer bi’l-Kirâati’l-Erba’at-i ‘Aşer*, 2009, 1/338-339; Pâluvî, *Zübdetü’l-irfân*, 2020, 13; Recep Koyuncu, *Aşere Kâideleri* (İstanbul: Hacıveyiszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2023), 54-58; Recep Koyuncu, *Kıraat İlmi Takrîb Usûlü* (İstanbul: Hacıveyiszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2021), 102.

⁴⁴⁰ Muhammed Emin Efendi, *Bâbi’l-İdğâmi’l-Kebîr* (İbrâhim Efendi, 34), 12.

İkincisi, âyetlerin başından (sûre evveli hariç) ve Tevbe sûresinin başından sadece istiâze ile başlanması halinde bütün kurra için vasl ve kat‘ yani iki vecihin câiz olduğu, İstanbul tarikinde merâtib-i erbaa‘da vasl vecihi, mertebeteyn‘de ise kat‘ vecihinin mukaddem olduğu, Mısır tarikinde ise hem merâtib-i erbaa‘da hem de mertebeteyn‘de kat‘ vecihinin mukaddem olduğu beyan edilmiştir.⁴⁴¹

Burada Tevbe sûresinin evvelinden başlanması durumunun istisna edilmeyerek âyet başlarıyla birarada zikredilmesi ve uygulamada İstanbul tariki için merâtib-i erbaa ve mertebeteyn‘de farklılığın bulunması dikkat çekmektedir. Bu bilgilere göre uygulama şu şekildedir:

<i>İstanbul Tariki Merâtib-i erbaa</i>	
	الاستعاذة أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ
كلهم	وصل
	قطع

<i>İstanbul Tariki Mertebeteyn</i>	
	الاستعاذة أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ
كلهم	قطع
	وصل

<i>Mısır Tariki Merâtib-i erbaa ve Mertebeteyn</i>	
	الاستعاذة أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ
كلهم	قطع
	وصل

⁴⁴¹ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân* (Basmalar Bölümü, 28315), 13.

3.1.4. İşmam

Fâtiha sûresinin 6. ve 7. âyetlerinde Pâluvî'nin "Hamza'nın birinci râvisi Halef marife veya nekre olsun bütün ﴿الصراط, صراط﴾ kelimelerinde, ikinci râvisi Hallâd ise sadece mârife olarak geçtiği ilk yerde ز harfine işmam ile okur."⁴⁴² şeklinde yaptığı beyanına 'Umde müellifi, خلط الحرف بحرف notunu düşmüş, bu işmam ile muradın bir harfi diğer bir harfe karıştırmak olduğuna dikkat çekmiş ve şöyle bir tanım yapmıştır: Burada ki işmam hata üzere okuyan bazı kimselerin yaptığı gibi ص harfini, halis bir ز harfine dönüştürmek değil, İsti'lâ sıfatının baki kalmasıyla beraber ص harfinin ز harfiyle karıştırılmasıdır ve bunu da mâhir bir kurrâdan bizzat ahzeyelemek gerekir.⁴⁴³

Molla Efendi'nin خلط الحرف بحرف ifadesiyle dikkat çektiği ve diğerlerinden farkının görülmesini istediği hususu 'Umde'nin kaynaklarından *Mürşidü't-Talebe*'de geçen kısa ve öz bir açıklamayı tablo halinde buraya naklederek şöyle gösterebiliriz:⁴⁴⁴

İşmam eda ehli nezdinde dört çeşitir.	
Harfin harf ile karıştırılması	خلط الحرف بحرف ﴿الصراط﴾
Harekenin harekeye karıştırılması	خلط الحركة بالحركة ﴿قيل﴾
İskânın harekeye karıştırılması	خلط الإسكان بالتحريك ﴿لا تأمناً﴾
Sâkin harften hemen sonra dudakların dammedilmesi	ضم الشفتين بعد سكنون الحرف ﴿نستعين﴾

⁴⁴² Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 13.

⁴⁴³ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/53.

⁴⁴⁴ Ahmed er-Rüşdî Yusuf İmamefendizâde, *Mürşidü't-Talebe min Tariki't-Tayyibe*, ed. tashîh Abdurrahman Hilmi eş-Şumnevî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008), 20.

3.1.5. Cemî‘ Mimleri

Bakara sûresi 7. âyetteki(عَلَيْهِمْ) kelimesinde olduğu gibi vasıl halinde cemî zamirlerini كُمْ Kâlûn bir kere tahkik ile İbn Kesîr ve Ebû Ca‘fer ise tahkiksiz sıla ile yani damme harekeyle harekeleyip bir elif miktarı uzatarak okur ve bu durum uygulamada İstanbul tariki için önce sıla sonra iskân olarak alınırken Mısır tarikinde ise tam tersidir.⁴⁴⁵ Pâluvî’nin bu beyanını ‘Umde müellifi, İstanbul tarikinde İ’tilâf ve Sûfî meslekleri için merâtib-i erbaada sıla-iskân, mertebetynde iskân-sıla şeklinde, Mısır tarikinde ise Mütkın ve Atâullâh meslekleri için hem merâtib-i erbaada hem de mertebetynde iskân-sıla olarak izah etmiştir. Ashâb-ı sılanın kıraatinde sadece vasıl halinde sıla olduğunu vakf halinde ise sılanın söz konusu olmadığını ve mim’in iskânı ile vakf yapıldığını vurgulamıştır.⁴⁴⁶ Verilen bu bilgileri şu şekilde örneklendirebiliriz:

<i>İstanbul Tariki İ’tilâf ve Sûfî Meslekleri Merâtib-i erbaa</i>	<i>İstanbul Tariki İ’tilâf ve Sûfî Meslekleri Mertebetyn</i>	<i>Mısır Tariki Mütkın ve Atâullâh Meslekleri Merâtib-i erbaa Mertebetyn</i>
وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ⁴⁴⁷ - صلة----- ب د جمع - غير د جمع	إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُّخْتَلِفٍ ⁴⁴⁸ - غير د جمع - صلة----- ب د جمع	وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ⁴⁴⁹ - غير د جمع - صلة----- ب د جمع

3.1.6. Cemî‘ Mîm’minden Önceki “He”

1287/1870 yılında basılan nüshanın kenarına “منه لشارحه” kaydıyla “Cezm veya emir sebebiyle ي harfi ondan düşürüldüğünde Ya‘kûb’un ravisi Ravh, ه’yı kesra ile okuyarak kurrâdan diğerlerine tabi olur.” şeklinde Molla Efendi’nin bir not düştüğü görülmektedir.⁴⁵⁰ Bu notun *Zübde* müellifinin “Hamza, عَلَيْهِمْ إِلَيْهِمْ لَدَيْهِمْ عَالِيَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ فِيهِمَا gibi kelimelerindeki kesralı ه ile okunan cemî zamirini damme ile, Ya‘kûb

⁴⁴⁵ Pâluvî, *Zübdetü’l-irfân*, 2020, 13; Dâni, *Kitâbu’t-Teysir*, 2015, 130.

⁴⁴⁶ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/53.

⁴⁴⁷ el-Bakara 2/25.

⁴⁴⁸ ez-Zâriyât 51/8.

⁴⁴⁹ en-Nahl 16/106; el-Câsiye 45/10.

⁴⁵⁰ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü’l-hullân*, 1287, 126.

hem tesniye hem de cemî kelimelerde sakin ي'dan sonra gelen kesralı ه'yi yine damme ile ve ayrıca Ya'kûb'un ravisi Ruveys cezmi veya emir sebebiyle sakin ي harflerinin düştüğü وَ مَنُ وَ مَنُ gibi kelimeleri Enfâl sûresi 16. âyetteki وَ مَنُ يَوْمَئِذٍ هِمْ hariç damme ile okur." açıklamasına yazıldığı görülmektedir. Molla Efendi'nin bu cümlesi burada yeni bir mevzûdan ya da ilave bir bilgidен bahsetmiyor aksine cezminde ve emrinde harf-i illeti hazfedilmiş fillerde Ravh'ında kesra ile okuduğunu teyit edip pekiştiriyor. Bu durumu aynı kelime üzerinden ve iki farklı sûreden birer örnekle şöyle izah edebiliriz:

Bir illet nedeniyle ي harfi düşen kelime ⁴⁵¹	Sakin ي'dan sonra gelen cemî ğâib kelime ⁴⁵²
وَيُخْرِهُمُ ⁴⁵³	يُخْرِهُمُ ⁴⁵⁴
Ruveys damme ile okurken Ravh ve diğer imamlar kesra ile okuyor.	Ya'kûb damme ile okurken diğer imamlar kesra ile okuyor.

3.1.7. Med Ölçüsü

Kıraat eğitiminde medd-i muttasıl ve medd-i munfasılın med ölçüleri iki merteye halinde icra edilmiş ve bu şekilde yaygınlaşmıştır.⁴⁵⁵ Med dereceleri, kasr mertebesinin üzerine iki mertebenin ilave edilmesiyle mertebeteyn, yine kasr mertebesinin üzerine dört mertebenin ilave edilmesiyle merâtib-i erbaa şeklinde medd-i muttasıl esas alınarak isimlendirilmiştir.⁴⁵⁶ Her iki mertebede de uygulanan yöntem belli senetlere dayanırken⁴⁵⁷ Ebû Amr ed-Dânî tarafından merâtib-i erbaa

⁴⁵¹ Ebû Tâhir Ahmed b. Ali b. 'Ubeydullah b. 'Ömer İbn Sivâr, *el-Müstenîr fi'l-Kırâati'l-'Aşr*, thk. 'Ammâr Emîn ed-Dedev (Dubâi: Dâru'l-Buhûsi li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Türâsi, 2005), 2/10.

⁴⁵² İbn Ğalbûn, *et-Tezkira*, 2009, 2/67.

⁴⁵³ et-Tevbe 9/14.

⁴⁵⁴ en-Nahl 16/27.

⁴⁵⁵ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân* (Erzurum Yazmalar, 5171), 20; Abdulhekim Ağırbaş, *Kırâat Eğitim-Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 193-199.

⁴⁵⁶ Dimyatî, *İthâfî Fuzalâi'l-Beşer*, 2010, 1/235-240.

⁴⁵⁷ Abdullah Hilmi Yusuf Efendizâde, *Risâletü'l-Meddât*, thk. İbrahim Muhammed el-Cürmî (Amman: Dâr-u Ammâr, 2000), 35-69.

usûlü, İmâm eş-Şâtîbî tarafından ise mertebeteyn usûlü esas alınmış ve sistematik hale getirilmiştir.⁴⁵⁸

İbnü'l-Cezerî *en-Neşr fi'l-kırââtî'l-'aşr* adlı eserinde med mertebelerindeki ihtilafları açıkladıktan sonra bu farklılıkların zabdedilmesinin neredeyse imkânsız olduğunu dile getirir. Edâ yoluyla keyfiyeti açıklanan, müşâfeheyle hakikatı ifade edilen, zabtında çoğunluğun iştirak ettiği ve insanların ekserisinin bilgileriyle doğruladığı usûlün Şâtîbî'nin mertebeteyn usûlü olduğunu zikreder. Bununla birlikte İbnü'l-Cezerî, Şâtîbî'nin *Kasîdetü'l-lâmiyye*'sinde medd-i muttasıl ve medd-i munfasıl da ki ihtilaflardan ne bir bahsettiğini ve ne de bir dikkat çektiğini⁴⁵⁹ bilakis bu metodun edâ sırasında müşâfehe yoluyla ifade edildiğini vurgular.⁴⁶⁰ Yine o, çoğu zaman bir itimadının ve bir yöne meyilinin olduğunu belirtmekle beraber bu med miktarlarında ki ziyade ve noksanlıkları men etmediğini ve karşı çıkmadığını, onun nezdinde uygun olanın genel olarak hocalarından okuduğu üzere Ebû Amr ed-Dânî'in yöntemi olan merâtib-i erbaa usûlünün olduğunu beyan eder.⁴⁶¹

Pâluvî, medd-i muttasıl ve medd-i munfasılın med miktarlarını kıraat imamlarına göre İstanbul ve Mısır tariki özelinde muhtasar bir şekilde işlemiştir. 'Umde müellifi ise ihtilafa meydan vermeyecek bir şekilde muğlak bir yer bırakmadan bu iki tarikin hem merâtib-i erbaa hem de mertebeteyne göre kıraat imamları nezdinde med mertebelerini izah etmiş, mesleklerin med ölçülerine dair pekiştirici bilgiler zikretmiş ve özellikle Mütkın mesleğinin med miktarıyla ilgili de önemli verilere yer vermiştir.⁴⁶² 'Umde'de yapılan açıklamalara geçmeden önce yeri gelmiş iken bir hususa değinmek istiyoruz. Hâmid Efendi, İstanbul ve Mısır tarikinin ihtiyarlarına yeri geldikçe değinirken niçin mesleklere yer vermemiştir? Bu soruya şöyle bir cevap verilebilir:

⁴⁵⁸ Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtî'l-'Aşr*, thk. Eymen Rüşdî Süveyd (Beyrut: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2018), 2/1009, 1012, 1013.

⁴⁵⁹ Şâtîbî, sadece kasr, tevessut ve tûlu uygulamıştır. Alemüddîn Ali b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-Vasîd fi Şerhi'l-Kasîd*, thk. Mevlây Muhammed İdrîsî Tâhirî (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2002), 2/271-272.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtî'l-'Aşr*, 2018, 2/1075.

⁴⁶¹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtî'l-'Aşr*, 2018, 2/1077-1078.

⁴⁶² Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/54-55.

Zübde müellifi eserinde hocası olarak Muhammed Emîn Tokadî'yi ve hocasının da hocasını Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi olarak zikretmiştir.⁴⁶³ Kıraat ilminde ki silsilesi⁴⁶⁴ gereği o, her ne kadar da Yusuf Efendizâde'nin görüşlerinden etkilenip bazı yerlerde tercihini Teysîr tarikinden yana kullanarak İ'tilâf mesleğinin özelliklerini⁴⁶⁵ yansıtırsa da yaşadığı dönemde meslekler ortaya çıkmakla beraber henüz şekillenmediğinden bu mesleklerin tercihlerine de yer vermemiştir.⁴⁶⁶ Şimdi Muhammed Emîn Efendi'nin izahları çerçevesinde med mertebeleri tablolar halinde gösterilecektir.

İstanbul Tariki İ'tilâf ve Sûfî Meslekleri Merâtib-i erbaa	
Medd-i Munfasıl	Medd-i Muttasıl
اَتَّبِعُوا مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ	وَأُولَئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ
ب د ح ج ع ۱-----	ب د ح ج ع ۲-----
ب ط ۲-----	ج ف ۵-----
ج ف ۵-----	ك ر خ ل ۳-----
ك ر خ ل ۳-----	ن ۴-----
ن ۴-----	

İstanbul Tariki İ'tilâf ve Sûfî Meslekleri Mertebebeyn	
Medd-i Munfasıl	Medd-i Muttasıl
الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ	وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ
ب د ح ج ع ۱-----	ب د ح ك ن ر ج ع خ ل ۳-----
ب ط ك ن ر خ ل ۳-----	ج ف ۵-----
ج ف ۵-----	

⁴⁶³ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân* (Diğer Vakıflar, 46), 96b; Akdemir, *Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvi'nin hayatı ilmi şahsiyeti eserleri*, 42.

⁴⁶⁴ Bu çalışmanın *Hâmid b. el-Hâc Abdülfettâh el-Pâluvi'nin Kıraat Silsilesi* başlığına bakınız.

⁴⁶⁵ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 13-15.

⁴⁶⁶ Pâluvî'nin yaşadığı devir yani hicri 12. yüzyıl Anadolu'da kıraat ilminin zirve yaptığı bir dönemdir. Onun vefat tarihi bilinmediği için *Zübde*'yi tamamladığı tarih olan hicri 1173'ü baz alarak meslek erbabının Yusuf Efendizâde (ö. 1167), Ahmed es-Sûfî (ö. 1172), Na'îmî Efendi (ö. 1179), Atâullah Efendi (ö. 1209) vefat tarihleri üzerinden bir değerlendirme yapılabilir ve yine bu mesleklerin şekillenme sürecinde olduğu söylenebilir.

Muhammed Emîn Efendi'nin *el-Kerâris fî Zikri Tertîbi Vûcühi Ba'zi'l-Âyât* adlı eserinde Sûfi mesleğine mensup kurrânın çoğunluğunun mertebeteinde Mütkın mesleğinin med usulüne tabi olduğunu zikretmesi hayli dikkat çekicidir.⁴⁶⁷

Molla Efendi, Mütkın mesleği için ayrıca yaptığı izahta, mertebeteinde bütün meslekler için tevessut ve işbâ' olmak üzere iki mertebenin bulunduğunu fakat tevessut ve işbâ'nın ölçüsüyle ilgili meslekler arasında ihtilafın olduğunu dile getirmektedir. O, İ'tilâf, Sûfi ve Atâullâh meslekleri için tevessutu 3 elif, işbâ'yı 5 elif olarak bildirirken Mütkın mesleği içinse tevessutu 2 elif, işbâ'yı 3 elif olarak beyan eder ve meslek sahibi Kettânîzâde Na'îmî Efendi'nin bu şekilde Ca'berî'den naklettiğinden söz eder. Müellifin açıklamalarına göre med ölçülerini göstermeden önce bu paragrafta yer alan şu üç hususa değinmek istiyoruz:

1- Molla Efendi, eserinde şimdiye kadar hep tûl kavramına yer verirken ilk defa burada Fâtiha sûresinde, terim olarak farklı manalara gelen işbâ' ifadesini kullanmıştır.⁴⁶⁸ 'Umdetü'l-hullân'ın tamamına göre değerlendirildiğinde işbâ' kavramına tûlun onda biri kadar yer verildiği görülmüştür. Yine müellif, Fâtiha sûresinde işbâ' ifadesini ıstılâh olarak ilk akla gelen "Fer'î medleri aslî med ölçüsüne göre istenilen ölçüye kadar uzatarak tamamlamak"⁴⁶⁹ anlamında kullanırken, Bakara sûresiyle beraber bu manada kullanımı terkederek harekede ziyade yapma (أَوْثَمِينَ)⁴⁷⁰, kinâye ه سını uzatma (يَاتِيهِ)⁴⁷¹, hareketleri ihtilâs yapmaksızın okuma (فَنِعْمَاهِي)⁴⁷² ve hemzenin işbâ'sı (لَرُؤْفِ)⁴⁷³ gibi anlamlarda kullanmayı tercih etmiştir.

⁴⁶⁷ Muhammed Emin Efendi, *el-Kerâris fî Zikri Tertîbi Vûcühi Ba'di'l-Âyât*, 85.

⁴⁶⁸ Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *et-Tahdîd fî'l-İtkâni ve't-Tecvid*, thk. Ğânim Kaddûri el-Hamed (Amman: Dâr-u Ammâr, 2000), 95; Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fî 'İlmi't-Tecvid*, thk. Ğânim Kaddûri el-Hamed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 68; Abdülvehhâb b. Muhammed Kurtubî, *el-Mûdîh fî't-Tecvid*, thk. Ğânim Kaddûri el-Hamed (Amman: Dâr-u Ammâr, 2000), 132-133.

⁴⁶⁹ Ali Muhammed ed-Dabbâ', *el-İdâe fî Beyâni Usûli'l-Kirâe* (Mısır: Mektebetü'l-Ezheriyye, 1999), 22.

⁴⁷⁰ el-Bakara 2/283. Bu kelimedede ibtidâ halinde uygulanır.

⁴⁷¹ Tâhâ 20/75.

⁴⁷² el-Bakara 2/271.

⁴⁷³ el-Bakara 2/143.

2- Kettânîzâde Na'îmî Efendi ve mesleğin med meselesinde dayanağı olarak gösterilen Ca'berî bu konuyu nasıl açıklamış?

Na'îmî Efendi, *Mütkinü'r-Rivâye fî Ulûmi'l-Kırâati li'd-Dirâye* adlı eserinde Ca'berî ve onun gibilerin nezdinde tûlun 3 elif olduğunu dile getirmiş ve bu meselenin izahını yapmayarak sadece Ca'berî'den söz etmekle yetinmiştir.⁴⁷⁴ Yine o, aşağıda bir tablo halinde göstereceğimiz üzere merâtib-i erbaaya göre medd-i munfasılın med ölçülerini zikretmiş ve bunun Ebû Amr ed-Dânî'nin tercihi olduğunu, devamında mertebeye göre medd-i munfasılın med miktarlarını da belirterek bunun da İmâm eş-Şâtibî'nin ve İbnü'l-Cezerî'nin ihtiyarı olduğunu beyan etmiştir.⁴⁷⁵

Ca'berî ise aslî med üzerine yaptığı yarımşar eliflik ziyadelerle maksimum üç elif med ölçüsüne ulaşan yöntemin temsilcilerinden olmuştur. *Kenzü'l-me'ânî fî şerhi Hirzi'l-emânî* adlı eserinde medle ilgili bir takım hususlara değindikten sonra *Teysîr*'de ki mertebenin (merâtib-i erbaa) ahsen olduğunu beyan etmiştir.⁴⁷⁶ İki usûlden bahseden Ca'berî, ilk olarak medd-i munfasılda bir elif kasr alındıktan sonra her bir mertebenin çeyrek elife karşılık geldiği ve en son med mertebesinin iki elif miktarı olduğu İbnü'l-Fehhâm es-Sıkillî'nin (ö. 516/1123) metodundan,⁴⁷⁷ ikinci olarak ise yine medd-i munfasılda bir elif kasr alındıktan her mertebeye yarımşar elif ziyadeler yaparak üç eliflik azamî med mertebesine ulaşan Irâkî ekolünün sisteminden bahseder.

Yine o, Irâkî ekolünün uygulamasını daha doğru bulduğunu ve kiraatleri bu şekilde ahzettğini belirterek med miktarıyla ilgili görüşünü açık bir şekilde ortaya koymuştur. Son olarak bunların tamamının mutlak olmayıp med ölçüsünün

⁴⁷⁴ Muhammed b. Mustafa en-Na'îmî, *Mütkinü'r-Rivâye fî Ulûmi'l-Kırâati li'd-Dirâye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 7957), 6a-6b.

⁴⁷⁵ Na'îmî, *Mütkinü'r-Rivâye* (Bağdatlı Vehbi, 21), 7a.

⁴⁷⁶ Ca'berî, *Kenzü'l-Me'ânî fî Şerhi Hirzi'l-Emânî*, 2/345.

⁴⁷⁷ İbnü'l-Fehhâm es-Sıkillî, *Kitâbü't-Tecrîd li-Büğyeti'l-Mürîd fî'l-Kırâati's-Seb'*, thk. Dâri İbrahim el-Âsî ed-Dûrî (Amman: Dâr-u Ammâr, 2002), 137. İbnü'l-Fehhâm'ın bu eserinde söz konusu bahsin bazı bölümlerinde bir tutarsızlık olduğu bildirilmektedir. Bk. İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, 2018, 2/1016-1017; Muhammed Pilgir, *Kıraat İlminde Med (Kıraat-ı Aşere'nin Ortak Meseleleri Bağlamında)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 288-290.

kavranabilmesi için getirildiğini, yine zaptının da mümkün olmayıp ancak müşâfehe ve alıştırmayla mümkün olduğunu vurgulamıştır.⁴⁷⁸

3- Mütkın mesleğinin tûlu 3 elif olarak, diğer mesleklerin tûlu 5 elif olarak belirtmesi icrâda bir fark oluşturur mu?

İbnü'l-Cezerî, *Neşri Kebîr*'inde kıraat-i aşere imamları için munfasıl ve muttasıl med mertebelerinde ki ihtilafları açıkladıktan sonra elifle takdir edilen bu mertebelerle ilgili görüşlerin bir dayanağının olmadığını aksine bu ihtilafın lafzî olmasından kaynaklandığını anlatır.⁴⁷⁹ Yine o, asgari med mertebesinin kasr olduğunu, buna en az ziyadeyle med yapıldığında ikinci med mertebesine geldiğini, sonra bu durumun en yüksek med mertebesine varıncaya kadar devam ettiğini ve bir elifle, yarım elifle de takdir edilse bu ziyadelerin aynı olduğunu zikreder. Çünkü ziyade için takdir edilen ölçünün gerçek olmadığını gerçek olanın ise sadece ziyade edilen miktar olduğunu vurgular. Son olarak bu meselenin müşâfeheyle muhkem kılındığına, nakille izah edildiğine, tecrübeyle açıklandığına ve sezgi ile de ifşâ edildiğine dikkat çeker.⁴⁸⁰

Yukarıda İbnü'l-Cezerî'nin sözlerinden de anlaşılacağı üzere bu meseledeki ihtilafların lafzî ve zahirî olduğu, biri tûlu 3 elif diğeri de 5 elif okusa da aralarında mâhiyet itibarıyla herhangi bir farkın olmadığı ve yine zâhiren bir ayırım mevcut olsa da Mütkın mesleğinde tatbik edilen med miktarlarıyla İ'tilâf, Sûfî ve Atâullâh mesleklerinin med ölçüleri arasında asıl itibarıyla bir değişiklik olmadığı, esas unsurun da müşâfehe olduğu söylenebilir.⁴⁸¹

Ayrıca, konunun başından bu yana asgari med mertebesi olan kasrda ihtilafın hiç mevzû bahis yapılmadığını özellikle vurgulamak isteriz.⁴⁸² Çünkü bu med

⁴⁷⁸ Ca'berî, *Kenzü'l-Me'ânî fî Şerhi Hurzi'l-Emânî*, 2/346.

⁴⁷⁹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirâati'l-Aşr*, 2018, 2/1055.

⁴⁸⁰ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirâati'l-Aşr*, 2018, 2/1055.

⁴⁸¹ Yine Mekkî b. Ebî Tâlib med ölçüsünde elif ifadesini tercih ettiğini fakat bunun gerçek anlamda olmayıp mübtedilerin ölçüyü kavrayabilmeleri için olduğunu zikreder. Ayrıca medlerdeki ziyadelerden bahsettikten sonra onun müşâfeheyle pekiştirilen bir şey olduğunu da vurgu yapar. Bk. Mekkî b. Ebî Tâlib, *Temkînü'l-Medd fî âtâ ve âmene ve âdeme ve Şibhihî*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Kuveyt: Dâru'l-Erkam, 1984), 36; Mekkî b. Ebî Tâlib, *et-Tebşıra*, 265.

⁴⁸² Muhammed Şu'le el-Mevsilî, *Kenzü'l-Me'ânî fî Şerhi Hurzi'l-Emânî*, thk. Muhammed İbrahim el-Meşhedânî (Dımeşk: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2012), 1/416-418.

mertebelerinin her birinde medd-i tabîi için takdir edilen miktar (med miktarının süresi konusunda ölçüt olarak alınan elifin niteliği tartışılrsa da)⁴⁸³ ne bir eliften az ne de bir eliften fazla olduğu için med ölçülerindeki ihtilaf sadece ziyade med mertebelerindedir.⁴⁸⁴ Müellifin beyanlarına göre Mütkın meslekleğinin med mertebesi şöyledir:

<i>Mısır Tariki Mütkın Mesleği</i>	
<i>Merâtib-i erbaa</i>	
Medd-i Munfasıl	Medd-i Muttasıl
وَالَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكَ	فَأُولَئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ
ب د ح جع يع ۱-----	ب د ح جع يع ۱,۵-----
ب ط ۱,۵-----	ج ف ۲-----
ج ف ۲-----	ك ر خل ۲,۵-----
ك ر خل ۲,۵-----	ن ۳-----
ن ۳-----	

<i>Mısır Tariki Mütkın Mesleği</i>	
<i>Mertebeteyn</i>	
Medd-i Munfasıl	Medd-i Muttasıl
يَفْرَحُونَ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ	وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ
ب د ح جع يع ۱-----	ب د ح ك ن ر جع يع خل ۲-----
ب ط ك ن ر خل ۲-----	ج ف ۳-----
ج ف ۳-----	

Atâullâh mesleğinin özelliklerini yansıtan *Muhtâru'l-Ikrâ ve Muğni'l-Kurrâ* adlı eserde Ârif el-Hıfzî, hocalarından bazısının merâtib-i erbaada kasrın üzerine bir buçuk, iki, iki buçuk ve üç elif ölçülerini aldığını fakat beş elif esasına göre alınan

⁴⁸³ Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, thk. Muhammed Sîdî Muhammed Muhammed el-Emîn (Medîne: Mücemmeu'l-Melik Fehd li Tıbbâati'l-Mushafi'ş-Şerif, 2001), 218-219.

⁴⁸⁴ Ali el-Kârî, *el-Minehu'l Fikriyye*, 220; Pilgir, *Kıraat İlminde Med (Kıraat-ı Aşere'nin Ortak Meseleleri Bağlamında)*, 322.

miktarların daha kolay ve anlaşılır olduğunu bildirmiştir.⁴⁸⁵ 'Umdetü'l-hullân'da verilen beyana göre Atâullâh mesleğinin med mertebesi şöyledir:

Mısır Tariki Atâullâh Mesleği	
Merâtib-i erbaa	
Medd-i Munfasıl	Medd-i Muttasıl
الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ	وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ
ب د ح جمع يع ۱-----	ب د ح جمع يع ۲-----
ب ط ۲-----	ج ف ۵-----
ج ف ۵-----	ك ر خل ۳-----
ك ر خل ۳-----	ن ۴-----
ن ۴-----	

Mısır Tariki Atâullâh Mesleği	
Mertebeteyn	
Medd-i Munfasıl	Medd-i Muttasıl
فَإِذَا أَنْزَلْتُ سُورَةً مُحْكَمَةً	وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ
ب د ح جمع يع ۱-----	ب د ح ك ن ر جمع يع خل ۳-----
ب ط ك ن ر خل ۳-----	ج ف ۵-----
ج ف ۵-----	

3.1.8. Medd-i Lâzım

'Umde müellifi, bu bahiste harf-i medden ve lîn harfinden sonra gelen sükûnu lâzımla ilgili bir takım açıklamaların yanında yine Mütıkın mesleğinin med ölçülerine dair bazı bilgiler vermiştir.⁴⁸⁶

Molla Muhammed Emîn Efendi İstanbul ve Mısır tariki için medd-i lâzımı dört elif miktarı zikretmiş ayrıca Mısır tariki için üç elif miktarının da caiz olduğunu ve bunun da bazı kaynaklarda dile getirildiğini anlatmıştır. Fakat o, Mısır tariki adına

⁴⁸⁵ Hıfzî, *Muğni'l-Kurrâ fî şerhi Muhtâri'l-İkrâ* (Beyazıt Bölümü, 177), 17.

⁴⁸⁶ Molla Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân fî îzâhi Zübdeti'l-'irfân* (Konya: Konya Yazma Eser Kütüphanesi, Basmalar Bölümü, 23006), 21.

verilen bu bilgide bir meslek adı belirtmemiş ve dolayısıyla bu meselenin hem Mütıkın mesleğine hem de Atâullâh mesleğine âdiyetini de kapalı bırakmıştır.

Na‘îmî Efendi’nin *Mütıkınü’r-Rivâye* adlı eserinde bu meseleye dair bir şey tespit edilememiştir. Ancak Na‘îmî Efendi’ye izâfe edilen *Tezhîbü’t-Tilâve fî İlmi’t-Tecvîdi ve’l-Kırâe* adlı eserin med bahsinde, ferî meddin en çok üç elif miktarı olduğu, muttasıl da Hafsın iki buçuk elif miktarı med yaptığı, medd-i lâzımda ise Hafsın bütün kurrâ ile birlikte üç elif miktarı okuduğu dile getirilmiştir.⁴⁸⁷

‘*Umdetü’l-hullân*’ın ikinci baskısının hâşiyesinde yine “منه لشارحه” kaydıyla, Mütıkın sahibine göre medd-i lâzımın ölçüsünün iki elif olduğu çünkü bu mesleğin işbâ’sının yani azamî med miktarının üç elif olduğu belirtilmiş ve “Medd-i lazımın med miktarı muttasıl da işbâ’nın aşağısıdır.” kuralına binaen yine medd-i ârızında tûlunun iki elif, tevassutunun ise bir buçuk elif olduğu vurgulanmıştır.⁴⁸⁸ Vefatından hemen önce kaleme aldığı *Zühru’l-Erîb fî İzâhi’l-Cem’i bi’t-Takrîb* adlı eserinde medd-i lâzım bahsinde, icrâda ve zaptta tartışmasız İ’tilâf, Sûfî ve Atâullâh meslekleri için dört elif, Mütıkın mesleği için ise iki buçuk elif miktarını belirtmiş, yine harf-i medden sonra gelen sükûnu lâzım için kurrâdan üstadların çoğunun nezdinde med ölçüsünün işbâ’nın altında olacağını vurgulamış ve bu konuda Sehâvî’yi de muhakkik ve müdekkik nitelemesiyle delil göstermiştir.⁴⁸⁹

İlk bakışta müellifin ‘*Umdetü’l-hullân* ile *Zühru’l-Erîb* adlı iki eseri arasında bir çelişki gözükmemektedir. Fakat *Zühru’l-Erîb*’in ilerleyen kısmında İ’tilâf, Sûfî ve Atâullâh mesleklerinde işbâ’nın şüphesiz beş elif, medd-i lâzımın ise icmâ ile kurrânın tamamı için ihtilafsız dört elif olduğunu anlatmaktadır. Mütıkın mesleğine gelince işbâ’nın itirazsız üç elif olduğunu, medd-i lâzım için de yine iki buçuk elif miktarı ahzetmek gerektiğini, bununla birlikte seleften bazıları tarafından iki elif

⁴⁸⁷ Muhammed b. Mustafa en-Na‘îmî, *Tezhîbü’t-Tilâve fî İlmi’t-Tecvîdi ve’l-Kırâe* (Ankara: Milli Kütüphane, Yazmalar Bölümü, 3405), 84b-85a.

⁴⁸⁸ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân* (Diğer Vakıflar, 53), 17.

⁴⁸⁹ Muhammed Emin Efendi, *Zühru’l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 225a.

miktarının da nakledildiğini fakat doğru ve kavî olanın haleften muhakkiklerin üzerinde karar kıldığı iki buçuk elif miktarı olduğunu açıklamaktadır.⁴⁹⁰

Netice olarak Molla Efendi'nin yukarıda dile getirdiği “Muttasıl da işbâ'nın aşığıdır.” kaidesine göre medd-i lâzım için hem seleften ve hem de haleften gelen med miktarlarının işbâ'nın altında kaldığını özellikle vurgulamak istiyoruz. Yine verilen bilgilere göre 'Umde müellifinin vefat etmeden önce seleftin görüşü olan iki elif miktarının yerine daha kavî dediği halefin iki buçuk elif miktarını tercih ettiği de söylenebilir.

Müellifin, Mısır tarikinde üç elif miktarının da caiz olduğundan ve bunun da bazı kaynaklarda zikredildiğinden bahsettiğini fakat onun, başka bir açıklama yapmayarak bu meseleyi üstü kapalı bıraktığını yukarıda zikretmiştik. 'Umdetü'l-hullân'ın kaynaklarından olan Ali el-Kârî'nin *Minehu'l-fikriyye*'sinde medd-i lâzımın tûl ile icrâ edildiği, aslî med ile mi yoksa aslî med dışında mı olduğu ihtilafli olmakla beraber tûl ile kastedilenin üç elif miktarı olduğu belirtilmiştir.⁴⁹¹ Yine Saçaklızâde *Cühdü'l-Mukill*'inde medd-i lâzımın ziyadesinin işbâ' olduğu hususunda ittifâkın varlığına ve burada işbâ'nın üç elif miktarı olduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁹²

Mısır tarihi için zikredilen üç elif miktarının cevabı aslında yukarıda Mütkın mesleği adına aktarılmış oldu. Çünkü üç elif miktarı için gerçek anlamda bir açıklama beklenirse Na'îmî Efendi'ye izâfe edilen *Tezhîbü't-Tilâve*'de bütün kurrâ adına üç elif ölçüsünün zikredildiği dile getirilmişti. Eğer yine Mütkın mesleği namına kıraat ilminde 3 elifin med karşılığı istenirse bunun için de Molla Efendi'nin seleften naklettiği 2 elif miktarı belirtilmişti.⁴⁹³

Bu anlatılanlardan sonra o zaman geriye sadece Atâullâh mesleği kalır, bu meslek için de sadece medd-i aslî üzerine yapılan ziyadenin dikkate alındığı, medd-i

⁴⁹⁰ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erib* (İbrâhim Efendi, 11), 225a.

⁴⁹¹ Ali el-Kârî, *el-Minehu'l Fikriyye*, 221.

⁴⁹² Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekir el-Mar'aşî, *Cühdü'l-Mukill*, thk. Sâlim Kaddûrî el-Hamed (Ürdün: Dâru Ammar, 2008), 218-219.

⁴⁹³ Med ölçülerinin üç elife ve beş elife göre karşılıkları için bakınız. Ağırbaş, *Kırâat Eğitimi-Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*, 192; Mustafa Atilla Akdemir, “Kıraat İlmi Eğitimi-Öğretiminde Med Mertebeleri ve Ölçüleri Bağlamında Oluşan Ekoller”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/45 (2018), 28.

aslînin hesaba katılmadığı ve bu nedenle kaynaklarda iki farklı ölçünün zikredildiği söylenebilir.⁴⁹⁴

Şimdi bütün bu anlatılan bilgilere göre harfi medden sonra gelen sükûnu lâzımda med ölçüleri bir tablo halinde şöyledir:

<i>Medd-i Lâzım</i>			
İstanbul Tariki		Mısır Tariki	
4 elif		3 ve 4 elif	
İ'tilâf	Sûfî	Mütkıın	Atâullâh
4 elif	4 elif	2,5 elif (Haleften) Müellifin ihtiyarı	4 elif Müellifin ihtiyarı
		2 elif (Seleften)	3 elif

'Umde müellifi, medd-i lâzımın hemen ardından lîn harfinden sonra gelen aslî sükûnu konu edinmiştir. Meryem ve Şûrâ sûrelerinin evvelinde olan عين harfinde bütün kıraat imamları için tûl ve tevessutun olduğunu, merâtib-i erbaada tûlun dört elif tevessutun üç elif, mertebetynde ise tûlun üç elif tevessutun iki elif olduğunu beyan ederek diğer mevzûya geçmiştir.⁴⁹⁵

Müellifin vermiş olduğu bu bilgilere göre merâtib-i erbaa ve mertebetynde meslekler özelinde bir açıklamanın olmadığı göze çarpmaktadır. Fakat Molla Efendi bu hususu Meryem sûresinin başında izah etmiştir. O, kıraat imamlarının tamamı için عين lafzında tul ve tevessutun olduğunu tekrar vurgularken uygulamada tûl vecihinin vifâkan (yani hemen sonrasında dört elif miktarı çekilenlere uygun olarak) mukaddem⁴⁹⁶ olduğunu, İ'tilâf, Sûfî ve Atâullâh mesleklerinde tûlun merâtib-i

⁴⁹⁴ Karaçam, bazı kaynaklarda medd-i lâzım için üç elif şeklinde med miktarının nakledilmesini medd-i aslînin hesaba katılmamasına bağlar. Bk. Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 264. Ayrıca Akdemir'de Medd-i lâzımın ölçüsünün kaynaklarda farklı miktarlarda verilmesinin medd-i tabînin hesaba dâhil edilip edilmemesiyle bir bağlantısı olduğundan bahsetmektedir. Bk. Akdemir, "Kıraat İlmî Eğitim-Öğretiminde Med Mertebeleri ve Ölçüleri Bağlamında Oluşan Ekoller", 40.

⁴⁹⁵ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/55.

⁴⁹⁶ Buraya müellif bir hâşiyeyle açıklama getirmiştir. İstanbul ve Mısır tarikinde mertebetynde tevassut vechinin mukaddem olduğu ve buna da muhakkiler tarafından itiraz edilmediği vurgulanmıştır. Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, ts., 414.

erbaada dört elif, mertebetynde üç elif, tevessutun ise merâtib-i erbaada üç elif, mertebetynde iki elif miktarı okunduğunu bildirmiştir.

Mütkm mesleğinde ise tûlun iki elif, tevassutun bir buçuk elif ölçüsü olduğunu anlatırken merâtib-i erbaada mı mertebetynde mi olduğuna yer vermemiştir. O zaman Mütkm mesleği için verilen bu ölçü hangi mertebededir? sorusuna bir cevap aranmalıdır. Na‘îmî Efendi, *Mütknü’r-Rivâye* adlı eserinde bütün kurrâ için tûl ve tevessut vecihlerinin caiz olduğunu zikrederek başka bir açıklama yapmamıştır.⁴⁹⁷ Yine *Tezhîbü’t-Tilâve*’de de sadece tûl ve tevessutun olduğundan bahsetmiştir.⁴⁹⁸

Molla Efendi’ye gelince *Zühru’l-Erîb*’inde bu meseleyi Meryem sûresinin başında işleneceğini belirtmiş fakat o Bakara sûresini yazarken vefat etmiştir.⁴⁹⁹ Sadece *el-Kerârîs* adlı eserinde Kehf sûresinden Meryem sûresine geçişte, merâtib-i erbaaya göre vecihlerin aktarıldığı kısımda içerisinde çelişki olan bir notta عين lafzına dair bir açıklama görülmüştür.⁵⁰⁰ Orada İ’tilâf ve Atâullâh mesleklerine göre عين harfinde tûl dört elif, tevessut üç elif miktarı sehven mertebetyne olarak zikredilmiştir. Sehven çünkü yukarıda aktarıldığı üzere *‘Umdetü’l-Hullân*’da çok açık bir şekilde merâtib-i erbaa olduğu dile getirilmiştir.⁵⁰¹

Bu notun devamında müellifin *‘Umdetü’l-Hullân*’da kullandığı üslûp, yani فاضبط ifadesiyle Mütkm mesleğinde mertebetynde tûlun iki buçuk, tevessutun ise bir elif miktarı olduğu belirtilmiştir. Bu açıklamanın olduğu yerde Molla Efendi’nin gerek merâtib-i erbaaya göre vecihleri aktarması ve Mütkm mesleği için tûlda iki buçuk elif miktarını göstermesi gerekse cümlenin siyâkında İ’tilâf-Atâullâh mesleklerine göre tûl ve tevessutun yine merâtib-i erbaaya göre beyan edilmesi, kanaatimize göre Mütkm mesleği için zikredilen bu açıklamanın merâtib-i erbaaya göre yapıldığı ve tevessutunda iki elif miktarı olduğudur.

⁴⁹⁷ Na‘îmî, *Mütknü’r-Rivâye* (Yazma Bağışlar, 7957), 72a.

⁴⁹⁸ Na‘îmî, *Tezhîbü’t-Tilâve* (Yazmalar Bölümü, 3405), 85b.

⁴⁹⁹ Muhammed Emin Efendi, *Zühru’l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 225b.

⁵⁰⁰ Muhammed Emin Efendi, *el-Kerârîs* (İbrâhim Efendi, 34), 57.

⁵⁰¹ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/55.

Uygulamada merâtib-i erbaada İstanbul tarikinde tûl vecihi mukaddem olurken Mısır tarikinde tevessut vecihi mukaddemdir. Mertebeteynde ise hem İstanbul hem de Mısır tarikinde tevessut vecihi mukaddemdir.⁵⁰²

Muhammed Emîn Efendi'den aktarılan bütün bu bilgilere göre Meryem ve Şûrâ sûrelerinin evvelinde olan عین lafzında tûl ve tevessut ölçüleri şöyledir:

		عَيْنُ			
		İ'tilâf, Sûfi ve Atâullâh Meslekleri		Mütıkın Mesleği	
		merâtib-i erbaa	Mertebeteyn	merâtib-i erbaa	mertebeteyn
Tûl		4 elif	3 elif	2,5 elif	2 elif
Tevessut		3 elif	2 elif	2 elif	1,5 elif

3.1.9. Sükûn-ü Ârız

Pâluvî, harfi medden ve mâkabli meftuh sâkin lîn harfinden sonra vakf sebebiyle gelen sükûn-ü ârızda bütün kurrâ için tûl, tevessut ve kasr vecihlerinin câiz olduğunu ve tûlun dört elif miktarı uzatıldığını Molla Ali el-Kârî'den nakille gerekçelendirmiş ve ardından Ebû Amr'ın ravisi Sûsî için yapılan idgamda da aynı şekilde sükûn-ü ârızda caiz olan vecihlerin geçerli olduğunu Muhammed el-'Avfî'den delil göstererek açıklamıştır.⁵⁰³ Muhammed Emîn Efendi'nin bu meseleler için yapmış olduğu izahı iki şekilde değerlendireceğiz.

Birincisi, *Umde* müellifi burada harfi medden sonra gelen sükûn-ü ârızla sâkin lîn harfinden sonra gelen sükûn-ü ârızın aynı durumda olduklarına dikkat çekmiş, İstanbul ve Mısır tarikinde hem merâtib-i erbaa hem de mertebeteynde medd-i ârızın tûl vecihinin bütün mesleklerde mukaddem olduğunu, sırasıyla tûl, tevessut, kasr alındığını, bunun seleften, haleften muhakkik imamlarca açıklandığını ve bundan da kârîlerinin çoğunun gâfil olduğunu anlatmıştır.⁵⁰⁴

⁵⁰² Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 1287, 414, 509.

⁵⁰³ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 14; Ali el-Kârî, *el-Minehu'l Fikriyye*, 236, 242; 'Avfî, *el-Cevâhiru'l-Mükellele*, 2014, 1/197.

⁵⁰⁴ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 1287, 127.

İ'tilâf, Sûfî ve Atâullâh mesleklerinde medd-i ârızın merâtib-i erbaada tûlunun dört elif, tevessutunun üç elif, mertebeteinde ise tûlunun üç elif, tevessutunun iki elif miktarı icra edildiğini bildirmiştir.⁵⁰⁵ Mütıkın mesleğinde ise daha önce geçtiği üzere “Medd-i لازمın med miktarı muttasıl da işbâ'nın aşâğısıdır.” kuralına binaen medd-i ârızın tûlunun iki elif, tevassutunun ise bir buçuk elif miktarı olduğunu vurgulamış ve merâtib-i erbaada mı mertebeteinde mi olduğuna değinmemiştir.⁵⁰⁶ Fakat Molla Efendi, bahsi geçen bu yerde açıkça görüldüğü üzere Mütıkın sahibinin medd-i ârızının ölçüsünü medd-i لازمın med miktarına kıyaslayarak vermiştir.

Çalışmanın sükûn-ü lâzım bahsinde, müellifin *Kerârîs* adlı eserine dayanarak Mütıkın mesleğinin lîn harfinden sonra gelen aslı sükûnda tûl ve tevessut ölçüleri hem merâtib-i erbaa ve hem de mertebeteine göre adı geçen bölümde beyan edilmişti. Mütıkın sahibi için sükûn-ü lâzım bahsinde dile getirilen med ölçülerine ve müellifin bu bahiste aktarmış olduğu bilgilere göre sükûn-ü ârızda tûl ve tevessut ölçüleri şöyledir:

Sükûn-ü Ârız				
İ'tilâf, Sûfî ve Atâullâh Meslekleri			Mütıkın Mesleği	
	merâtib-i erbaa	mertebeteyn	merâtib-i erbaa	mertebeteyn
Tûl	4 elif	3 elif	2,5 elif	2 elif
Tevessut	3 elif	2 elif	2 elif	1,5 elif

Ayrıca sükûn-ü ârız için caiz olan bu vecihlerin, üzerinde vakf yapılan kelimenin son harekesi fetha olursa tûl, tevessut, kasr eğer kesra olursa tûl, tevessut, kasr, kasr ile revm ve bu kelime damme olursa tûl, tevessut, kasr, kasr ile revm, tûl ile işmam, tevessut ile işmam, kasr ile işmam olarak geldiğini ve revmin vasl hükmünde olduğunu bundan dolayı sükûn-ü ârız kaidesinde sadece kasr ile beraber geldiğini anlatmıştır. Devamında kelimenin sonu hemze olarak gelirse sükûn-ü ârız için bu anlatıların geçerli olmadığını çünkü hemzenin med sebebi olarak geldiğini ve

⁵⁰⁵ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, ts., 35.

⁵⁰⁶ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, ts., 17.

o hemzenin sükûndan daha kuvvetli bir med sebebi olduğunu özellikle belirtir.⁵⁰⁷ Molla Efendi aslında burada bir yandan vakf halinde يَشَاءُ vb. kelimelerde -Hişâm ve Hamza'nın iskât ve teshilleri bulunmakla beraber- medd-i muttasıl ve medd-i ârızın şartları gerçekleşirken⁵⁰⁸ hemze nedeniyle ihtiyârının medd-i muttasıl olduğunu diğer yandan da ileride mevzu bahis yapacağı hemze-i mütetarrifeye yani شَيْءٍ فِي السَّمَاءِ vb. kelimelerin sonunda yer alan hemze çeşitlerine işaret etmiştir.⁵⁰⁹ Yani misal olarak gösterdiğimiz bu iki kelime üzerinden biraz daha açacak olursak vakf halinde (çünkü mesele sükûn-ü ârız) شَيْءٍ kelimesinde Verşin tûl ve tevessutuna, Hişâm ve Hamza'nın iskân ve revmlerine, yine vakf halinde فِي السَّمَاءِ kelimesinde Hişâmın ve Hamza'nın iskât ve teshillerine dikkat çekmiştir.⁵¹⁰

İkincisi, idgam edilen iki harften ilkinin harekeli olarak geldiği ﴿الرَّحِيمِ﴾ (3) مَالِكِ gibi yerlerde Ebû Amr'ın râvisi Sûsî'nin yaptığı idgamda sükûn-ü ârızda ki gibi fethada üç, kesrada dört, dammede yedi vecihin aynı şekilde caiz olduğunu (Müellif teorikte bu bilgiyi vermiş fakat pratikte icrası tartışılabilir.) ve bununla birlikte Hamza için ﴿الضَّافَاتِ صَفًا﴾ Ya'kûb'un ravisi Ruveys için ﴿بِأَيْدِيهِمْ﴾ gibi yerlerde olan sükûnların sükûn-ü lâzım olduğunu ve sadece tek vecih, işmamsız tûl vecihinin caiz olduğunu dile getirmiştir.⁵¹¹

Muhammed Emîn Efendi'nin burada başka bir açıklama yapmaması bu meseleyi kapalı bırakmıştır. 'Avfî'nin *Cevâhiru'l-Mükellele*'sinden nakledilen "Bize göre doğru olan, Sûsî'nin kıraatinde idgam için gelen sükûnla vakf için gelen sükûnunun aralarında bir farkın olmadığıdır."⁵¹² sözleri de bir sınır koymakla beraber bu hususu açıklığa kavuşturamamaktadır. Kur'ân'ı Kerîm'in birçok yerinde özellikle

⁵⁰⁷ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/56.

⁵⁰⁸ Mahmud Halil el-Husari, *Ahkâmu Kirâeti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrût: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011), 230.

⁵⁰⁹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/78-81.

⁵¹⁰ Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensâri İbnü'l-Bâziş, *Kitâbu'l-İkna' fi'l-Kirâati's-Seb'a*, thk. Abdülmeccid Katâmiş (Dimeşk: Daru'l-Fikr, 1982), 1/414-425.

⁵¹¹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/57.

⁵¹² 'Avfî, *el-Cevâhiru'l-Mükellele*, 2014, 1/197.

Sûsî'nin idgam yaptığı erbabının mâlumudur.⁵¹³ O zaman Sûsî için bu caiz olan vecihlerin bir kuralı, bir sınırı var mıdır? Ya da Hamza ve Ruveys için kapsam nedir?

Müellifin *Lâhika li'ş-Şârihi'l-Bâ'isi'l-Fakîr fi İzâhi Bâbi'l-İdğâmi'l-Kebîr* adlı eserinde bu meseleye değindiği görülmektedir. Ebû Amr'ın kıraatinde idgam için gelen sükûnla vakf için gelen sükûnun bir farkı olmadığını belirtmiştir. Müdğâmın yani ilk harfin makabli, med harflerinden veya lîn harflerinden biri olarak gelirse bunun Kur'ân-ı Kerîm'de on beş türünün olduğunu anlatmıştır. Kur'ân'ın farklı yerlerinden gösterdiği birçok misalle zenginleştirdiği açıklamasında, Sûsî için bu tür yerlerde fethada üç, kesrada dört, dammede yedi vecihin caiz oluşuyla beraber tûl vecihinin muhtâr olup tercihe şâyan olduğunu vurgulamıştır. Bu on beş tür şöyledir:⁵¹⁴

1	Elif'ten sonra fethanın gelmesi قَالَ لَهُ	2	Elif'ten sonra kesranın gelmesi الْبِكَاحِ حَتَّى	3	Elif'ten sonra dammenin gelmesi يُقَالُ لَهُ
4	Harfi med olan yâ'dan sonra fethanın gelmesi إِسْرَائِيلَ لَا	5	Harfi med olan yâ'dan sonra kesranın gelmesi الْحَدِيثِ تَعْجِبُونَ	6	Harfi med olan yâ'dan sonra dammenin gelmesi فَتَحْرِيرِ رَقَبَةٍ
7	Harfi med olan vâv'dan sonra fethanın gelmesi وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ	8	Harfi med olan vâv'dan sonra kesranın gelmesi بُنُورِ رَبِّهَا	9	Harfi med olan vâv'dan sonra dammenin gelmesi الْمَرْفُودِ ذَلِكَ
10	Lîn harfi olan vâv'dan sonra fethanın gelmesi الْقَوْلِ لَعَلَّهُمْ	11	Lîn harfi olan vâv'dan sonra kesranın gelmesi الْمَوْتِ ثُمَّ	12	Lîn harfi olan vâv'dan sonra dammenin gelmesi الْمَوْتِ تَوَقَّتَهُ
13	Lîn harfi olan yâ'dan sonra fethanın gelmesi اللَّيْلِ لَتَسْكُنُوا	14	Lîn harfi olan yâ'dan sonra kesranın gelmesi بِالْخَيْرِ لَقُضِيَ	15	Lîn harfi olan yâ'dan sonra dammenin gelmesi اللَّيْلِ رَأَى

⁵¹³ Mar'asî, *Tehzibü'l-Kırâ'âti'l-Aşr*, 373-424.

⁵¹⁴ Muhammed Emin Efendi, *Bâbi'l-İdğâmi'l-Kebîr* (İbrâhim Efendi, 34), 32-33.

Müellif, bahsi geçen eserinde Hamza için Sâffât sûresinin ilk üç âyetini ﴿وَالذَّارِيَاتِ﴾ Zâriyat sûresinin evvelini ﴿وَالصَّافَّاتِ صَفًّا﴾ ﴿فَالرَّاجِرَاتِ زَجْرًا﴾ ﴿فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا﴾ ve Âdiyât sûresinin üçüncü âyetini ﴿فَالْمُغِيرَاتِ صُبْحًا﴾ zikrederek müdğamda oluşan sükûnun üstadlarca nakledilemediği⁵¹⁵ üzere sükûn-ü lâzım olduğunu ve sükûn-ü ârız olmadığını, sadece bir vecih yani işmamsız tûl vecihinin caiz olduğunu vurgulamıştır. Yine Ya'kûb'un da bu konuda Sûsî'ye muhalefet ederek Hamza'yla muvafık olduğunu dile getirmiştir.⁵¹⁶ Hamza ve Ruveys'le ilgili bu zikredilen bilgileri daha iyi anlama adına müellifin 'Umdetü'l-hullân'da muhtasar bir şekilde ele aldığı yerde -yani yukarıda bahsi geçtiği üzere- misal olarak gösterdiği âyetler üzerinden bir değerlendirme yaparak şunlar söylenebilir:

Muhammed Emîn Efendi'nin metin içinde zikrettiği ﴿الرَّحِيمِ﴾ (3) ﴿مَالِكِ﴾ ﴿فِيهِ هُدًى﴾ şeklinde ki misallerin tamamında sadece Sûsî idgam yapmakta ve yukarıda bahsi geçen on beş türün içerisine bu örneklerin hepsi girmektedir. Hamza için yine 'Umdede gösterdiği ﴿وَالصَّافَّاتِ صَفًّا﴾ örneğinde Hamza ve Sûsî'nin idgamları bulunmaktadır. Burası Sûsî için sükûn-ü ârız olup elif'ten sonra kesranın gelmesiyle idgamda ikinci türe girdiği için bütün vecihler, Hamza içinse sükûn-ü lâzım olup sadece işmamsız tûl vecihi caiz olmaktadır.

Ruveys adına ﴿فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ﴾ ﴿الْكِتَابِ بِأَيْدِيهِمْ﴾ şeklinde gösterilen misallerde ise Ruveys ve Sûsî idgam yapmaktadır. Sûsî için bu örnekler yine sükûn-ü ârız olup elif'ten sonra fethanın gelmesiyle idgamda birinci türe girdiği için bütün vecihler, Ruveys içinse sükûn-ü lâzım olarak sadece işmamsız tûl vecihi caiz olmaktadır. Hamza ve Ruveys için zikredilen örneklere dikkat edilirse müdğamın makabli med harflerinden oluşmakta yani Hamza ve Ruveys için de aslında sınır belli olmaktadır.

⁵¹⁵ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâti'l-Aşr*, 2018, 2/999-1000, 1084-1085.

⁵¹⁶ Muhammed Emin Efendi, *Bâbi'l-İdğâmi'l-Kebîr* (Diğer Vakıflar, 930), 35.

Mesela Necm sûresinde dört yerde geçen ﴿أَنَّهُ هُوَ﴾ âyetinde Ruveys idgam yaparken burada “Tûl vecihi caizdir.” diyerek icraya kalkışmak ne kadar uygun olur!

3.1.10. Medd-i Munfasıl’la Cemî‘ Mîm’minin Beraber Gelmesi

Muhammed Emîn Efendi, cemî‘ mimlerinin medd-i munfasılla bir arada geldiği yerlerde bu mimlerin sılasının kasr veya medle önce ya da sonra alınmasına dair *Zübde* müellifinin İstanbul ve Mısır tariki adına yapmış olduğu açıklamalara birtakım ilaveler yapmış ve bununla beraber özellikle verilen bilgilerin merâtib-i erbaa veya mertebeyn olduğuna dair tespitlerde bulunmuştur.⁵¹⁷ Ayrıca eserinin kenarına düştüğü bir hâşiye ile de merâtib-i erbaada Kâlûn için medd-i munfasılın bir elifiyle sıla ve ardından iki elifle sılasız bir şekilde İstanbul tariki nezdinde yapılan uygulamanın Dâni’nin kıraati⁵¹⁸ olduğunu bildirmiştir.⁵¹⁹

Şimdi Molla Efendi’nin beyanlarına göre sıla yapan imamlar için (Kâlûn, İbn Kesîr, Ebû Ca‘fer) her iki mertebede cemî‘ mimlerinin medd-i munfasılla beraber geldiği yerde İstanbul ve Mısır Tarikinin uygulamaları bir tablo halinde gösterilecektir. İki tarik arasındaki farkı daha iyi anlama adına tarikler ve meslekler için aynı âyetler alınacak olup, önce medd-i munfasıl sonra sıla için A‘râf sûresi 86 ve Zâriyât sûresi 57. âyetler, önce sıla sonra medd-i munfasıl için ise Bakara sûresi 25 ve İnsân sûresi 28. âyetler örnek olarak gösterilecektir.

İstanbul Tariki İ'tilâf ve Sûfî Meslekleri	
Önce Med Sonra Sila	
Merâtib-i erbaa	Mertebeteyn
وَأَذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَرْتُمْ	مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ
ب د جع ۱- صلة ----- ب	ب ۱- -----
ب ۲- -----	صلة ----- ب د جع
	ب ۳- -----
	صلة ----- ب

⁵¹⁷ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü'l-hullân* (Sivas Basma, 4230), 22.

⁵¹⁸ Dâni, *Câmi'ul-Beyân*, 2005, 158.

⁵¹⁹ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü'l-hullân*, ts., 127-128.

*İstanbul Tariki
İ'tilâf ve Sûfi
Meslekleri*

Önce Sıla Sonra Med

Merâtib-i erbaa	Mertebeeyn
وَأَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ	نَحْنُ خَلَقْنَاهُمْ وَشَدَدْنَا أَسْرَهُمْ
صلاة-۱-----ب د جمع	ب-----۱-----
ب-----۲-----	ب-----۳-----
	صلاة-----۱-----ب د جمع
	ب-----۳-----

Yukarıda görüldüğü üzere İstanbul tarikinde merâtib-i erbaada Kâlûn'un sıla uygulaması farklı olmaktadır. Kâlûn, munfasıl meddi önce bir elif sıla ile daha sonra iki elif sılasız bir şekilde okumaktadır. İstanbul tarikinın mertebeteyn uygulamasında ve Mısır tarikinın hem meraâtib-i erbaa hem de mertebeteyn icrasında aşağıda tablo halinde verilecek olan bilgilerde de görüleceği üzere önce kasırla veya medle sılasız okuma tercih edilirken ardından yine kasır ya da medle sıla ile okuma yeğlenmiştir.⁵²⁰

*Mısır Tariki
Atâullâh
Mesleği*

Önce Med Sonra Sıla

Merâtib-i erbaa	Mertebeeyn
وَأَذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَتَرْتُمْ	مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ
ب-----۱-----	ب-----۱-----
صلاة-----۱-----ب د جمع	صلاة-----ب د جمع
ب-----۲-----	ب-----۳-----
صلاة-----۲-----ب	صلاة-----ب

⁵²⁰ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/57.

*Mısır Tariki
Atâullâh
Mesleği*

Önce Sila Sonra Med

Merâtib-i erbaa	Mertebeteyn
وَأَلْهَمَ فِيهَا أَرْوَاحَ مُطَهَّرَةً ب-----١-----	نَحْنُ خَلَقْنَاهُمْ وَشَدَدْنَا أَسْرَهُمْ ب-----١-----
ب-----٢-----	ب-----٣-----
- صلاة- ١----- ب د جمع	- صلاة- ١----- ب د جمع
- صلاة- ٢----- ب	ب-----٣-----

*Mısır Tariki
Mütkin
Mesleği*

Önce Med Sonra Sila

Merâtib-i erbaa	Mertebeteyn
وَأَذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثُرْتُمْ ب-----١-----	مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ ب-----١-----
ب-----١----- صلاة- ب د جمع	- صلاة- ب د جمع
ب-----١,٥-----	ب-----٢-----
ب-----١,٥----- صلاة-	ب----- صلاة-

Önce Sila Sonra Med

Merâtib-i erbaa	Mertebeteyn
وَأَلْهَمَ فِيهَا أَرْوَاحَ مُطَهَّرَةً ب-----١-----	نَحْنُ خَلَقْنَاهُمْ وَشَدَدْنَا أَسْرَهُمْ ب-----١-----
ب-----١,٥-----	ب-----٢-----
- صلاة- ١----- ب د جمع	- صلاة- ١----- ب د جمع
- صلاة- ١,٥----- ب	ب-----٢-----

Müellif bütün bu anlattıklarını medd-i munfasıl üzerinden göstermiştir. Aktarılan bilgilerin medd-i muttasıla göre nasıl geleceği kıraat ilmiyle meşgul olan herkesçe bilinmektedir. Fakat yukarıda da dile getirildiği üzere İstanbul tarikinde merâtib-i erbaada Kâlûn'un sila uygulaması farklı olmakta ve bu durum bazen yanlış

tatbik edilebilmektedir.⁵²¹ Bu nedenle meddi-i muttasılda önce iki elif sıla ile daha sonra da iki elif sılasız bir şekilde okuyan Kâlûn için Bakara sûresi 200. ve Kehf sûresi 31. âyetler sadece merâtib-i erbaaya göre gösterilecek ve ardından diğer mevzûya geçilecektir.

<i>İstanbul Tariki</i>	
<i>Önce Medd-i Muttasıl Sonra Sıla</i>	<i>Önce Sıla Sonra Medd-i Muttasıl</i>
Merâtib-i erbaa	Merâtib-i erbaa
أُولَٰئِكَ لَهُمْ جَنَّاتٌ عَدْنٍ ب-----صلة-----ب	فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ ب-----صلة-----ب
ب-----ب	ب-----ب

3.1.11. Cemî‘ Mîm’minin Hemze-i Katı‘ ile Gelmesi

Pâluvî, Bakara sûresi 6.âyet ﴿عَلَيْهِمْ ءَانذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ﴾ üzerinden önce Mısır tariki ardından İstanbul tarikinin tercihlerine kısaca değindikten sonra bu meseleyi kapatarak Fâtiha sûresini bitirmiş ve Bakara sûresine geçmiştir.⁵²² Molla Efendi, Mısır tariki adına beyan edilen adem-i sıla, kasrla sıla ve medle sılanın Kalûn için olduğunu ve bahsi geçen üç elif med miktarının mertetebeynde geldiğini, Atâullâh mesleğinde merâtib-i erbaada med miktarının iki elif olduğunu, bu iki elif miktarın Mütıkın mesleğinde ise mertetebeynde alındığını belirtmiştir.

Zübde müellifinin “Son iki vecih (yani kasrla sıla ve medle sıla) medd-i munfasıl gibidir.” cümlesinin üzerine “Bilakis (son iki vecih) tam bir medd-i munfasıldır.” ifadesiyle açıklama getiren Muhammed Emîn Efendi devamında sebebine dair de birtakım sözler sarfetmiştir. Zamir sıla ile okunursa dammeden sonra sakin bir “vâv” meydana gelip harfî med olacağını ve sonrasında hemze-i katı‘ gelmezse de medd-i tabîi olacağını anlatmıştır.

⁵²¹ Örneğin medd-i munfasılda iki elif, sıla ile beraber ve ardından tekrar bir elif, sılasız bir şekilde İstanbul tarikinde tatbik edilmediği halde *Kırâat-i Aşere* adlı eserde sehven alınmıştır. Bk. Feyizli, *Kırâat-i Aşere*, 72.

⁵²² Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü’l-irfân fi vücûhi’l-Kur’ân* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Yerleşkesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, 106), 4a.

Sözlerinin devamunda eğer hemze-i katı' gelirse medd-i munfasıl olacağından kasr ile okuyan ashab-ı kasr için (Kâlûn, İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Ca'fer, Ya'kûb) munfasılda daha önce zikredilen muayyen med ölçülerinin alınacağından bahsetmiştir. Yine medd-i munfasıl olduğu için Verş'in de hemze-i katı'dan önce gelen zamiri sıla ile okuyup işbâ' ile de med yaptığına dikkat çekmiştir. İstanbul tarikinde ise (merâtib-i erbaada) medle beraber sılanın gelmediğini ve sılasız gelen vecihin de kasr ile olduğunu zikretmiştir.⁵²³

Müellifin bu beyanları çerçevesinde cemî' mîm'i ile hemze-i katı' bir araya gelirse Mısır tarikinde ve İstanbul tarikinde uygulama şu şekildedir.

Mısır Tariki	
Atâullâh Mesleği	
Merâtib-i erbaa	Mertebeeyn
عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ ب ----- ب	هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ ب ----- ب
ب ----- ب صلاة -- صلاة -- ب د جمع	ب ----- ب صلاة ----- ب د جمع
ب ----- ب صلاة ٢-- صلاة ٢-- ب	ب ----- ب صلاة ٣-- ب
ب ----- ب صلاة ٥-- صلاة ٥-- ج	ب ----- ب صلاة ٥----- ج
Mütkin Mesleği	
Merâtib-i erbaa	Mertebeeyn
عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ ب ----- ب	هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ ب ----- ب
ب ----- ب صلاة -- صلاة -- ب د جمع	ب ----- ب صلاة ----- ب د جمع
ب ----- ب صلاة ١,٥-- صلاة ١,٥-- ب	ب ----- ب صلاة ٢-- ب
ب ----- ب صلاة ٣-- صلاة ٣-- ج	ب ----- ب صلاة ٣----- ج

⁵²³ Molla Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân fî îzâhi Zübdeti'l-'irfân (İstanbul: Mektebetü'l-Hanîfiyye, ts.), 128-129.

<i>İstanbul Tariki</i>	
<i>İ'tilâf ve Sûfî Meslekleri</i>	
Merâtib-i erbaa	Mertebe'teyn
عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ صلاة --- صلاة - ب د جع	هُوَ أَغْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ ب -----
ب -----	صلاة --- ب د جع
صلاة ه --- صلاة ه - ج	ب --- صلاة ٣ ---
	صلاة ه --- ج

Ayrıca hemze-i katı' ile medd-i munfasıl bir araya geldiğinde, 'Umde müellifi Mısır tarikinde ve mertebete'nde bütün mesleklerde Kâlûn için (hemze-i katı'nın önce ya da sonra gelişine göre) dörder vecih geldiğini, Bakara sûresi 13. ve Mâide sûresi 11. âyetler üzerinden anlatmıştır. Onun yaptığı açıklamaya göre Kâlûn'un vecihlerini zikretme adına örnek olarak gösterdiği âyetler üzerinden Merâtib-i erbaada ve mertebete'nde meslekler için uygulama şu şekildedir.⁵²⁴

<i>Mısır Tariki Atâullâh Mesleği</i>	
Önce Hemze-i Katı' Sonra Medd-i Munfasıl	
Merâtib-i erbaa	Mertebe'teyn
وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ ب ----- ١ ----- ----- ٢ ----- صلاة ١ ----- صلاة ٢ ----- ٢ -----	وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ ب ----- ١ ----- ----- ٣ ----- صلاة ١ ----- صلاة ٣ ----- ٣ -----

⁵²⁴ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/59.

*Mısır Tariki
Atâullâh
Mesleği*

Önce Medd-i
Munfasıl Sonra
Hemze-i Katı'

Merâtib-i erbaa	Mertebebeyn
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هُمْ قَوْمٌ	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هُمْ قَوْمٌ
ب-----١----- صلة ١-	ب-----١----- صلة ١-
-----٢----- صلة ٢-	-----٣----- صلة ٣-

*Mısır Tariki
Mütkın
Mesleği*

Önce Hemze-i Katı'
Sonra Medd-i
Munfasıl

Merâtib-i erbaa	Mertebebeyn
وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ	وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ
ب-----١----- ١,٥ صلة ١----- صلة ١,٥-١,٥	ب-----١----- ٢ صلة ١----- صلة ٢-----

Önce Medd-i
Munfasıl Sonra
Hemze-i Katı'

Merâtib-i erbaa	Mertebebeyn
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هُمْ قَوْمٌ	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هُمْ قَوْمٌ
ب-----١----- صلة ١----- ٥,١ صلة ١-٥,١	ب-----١----- صلة ١----- ٢----- صلة ٢-----

<i>İstanbul Tariki</i> <i>İ'tilâf ve Sûfi</i> <i>Meslekleri</i>	
Önce Hemze-i Katı' Sonra Medd-i Munfasıl	
Merâtib-i erbaa وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ ب-----۱----- صلاة ----- ب-----۲-----	Mertebeteyn وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ ب-----۱----- -----۳----- -----۱----- صلاة ----- -----۳----- صلاة -----
Önce Medd-i Munfasıl Sonra Hemze-i Katı'	
Merâtib-i erbaa يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هُمْ قَوْمٌ ب-----۱----- صلاة ----- -----۲-----	Mertebeteyn يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هُمْ قَوْمٌ ب-----۱----- -----۱----- صلاة ----- -----۳----- -----۳----- صلاة -----

3.1.12. İşmâm ya da Revmin Caiz Olup Olmadığı Yerler

'Umde müellifi, eserinin bazı yerlerinde önemli gördüğü birtakım hususlara fâide başlığıyla yer vermiştir.⁵²⁵ Hem müellifin bu yöntemine örnek olması açısından hem de önemine binaen dikkat çektiği meseleleri görme adına Fâtiha sûresinde açtığı fâide başlığında *Zübde* metnine ziyade olarak yaptığı katkılar gösterilecektir.

Muhammed Emîn Efendi, işmam ya da revmin câiz olduğu veya olmadığı yerleri mevzu bahis yaparak *غَشَاوَةٌ, بِرَحْمَةٍ, هُمَزَةٌ* gibi bazı isimlerin sonunda - müenneslik alâmetlerinden biri olarak bulunan, kelimenin kök harflerinde yer almayıp ziyade olarak⁵²⁶ gelen hâû't-te'nîslerde vakf halinde işmam veya revmin

⁵²⁵ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 1287, 128-129, 149-150, 282.

⁵²⁶ Muhammed b. Abdillâh et-Tâî İbn Mâlik, *Metnü'l-Elfiyye* (Beyrut: Mektebetü's-Şa'biyye, ts.), 50.

câiz olmadığını fakat نَقَّهَ kelimesinin bu durumun dışında olduğunu çünkü نَقَّهَ lafzındaki ه nün tâü't-te'nîs olmayıp kelimenin aslından olduğunu anlatır.

Uzun ت ile resmedilen tâü't-te'nîslerde, ت ile vakfedenler için son harekesi vaslen damme gelirse بَقِيَتْ kelimesinde olduğu gibi işmam ve revmin, son harekesi vaslen kesra olursa بِنِغْمَتِ lafzındaki gibi sadece revmin câiz olduğunu bildirmiştir. Vakfi ه ile yapanlara gelince ise işmam veya revmin câiz olmadığını çünkü harfin üstüne harekenin gerekli olduğu uzun ت ile resmedilen kelimelerde, vakfın ت ile olduğunu vurgular. Bu durumun aksine yine de ه ile vakfedenlere göre ise ه harfinin kelimenin sonundaki harfin irâbından bir bedel olduğunu ve nitekim onların nezdinde tâü't-te'nîslerin tamamının yuvarlak olarak resmedildiğini anlatır. 'Umde müellifinin bu beyanında dikkat çeken birkaç noktaya şu şekilde değinilebilir:

Öncelikle uzun ت ve yuvarlak ه şeklindeki isimlendirmenin müellife ait olduğunu belirtmek isteriz. Müenneslik tâ'sında farklı telaffuzların yanında her ne kadar da yaygın olan ifade şeklinin tâü't-te'nîs olduğu dile getirilse⁵²⁷ de Molla Efendi, kapalı olarak resmedilenler için ه hâü't-te'nîs ifadesini, açık olarak yazılanlar içinse ت tâü't-te'nîs tabirini kullanmıştır. Yine yukarıda “Onlara göre kelimenin sonundaki harfin irâbından bir bedeldir.” cümlesinde Molla Efendi'nin “onlar” diye bahsettiği zamirin muhatabı için şöyle bir cevap verilebilir:

'Umdetü'l-hullân'ın kaynakları içerisinde ismi geçen el-Mehdevî, *Hicâu Mesâhifi'l-Emsâr* adlı eserinin başında bu konuya yer vermiştir.⁵²⁸ O, bir yandan Ferrâ (ö. 207/822), Sîbeveyhi (ö. 180/796) ve Kûfeli bazı âlimlere göre asıl olanın açık ت olduğunu anlatırken diğer yandan vakf halinde ه nin ت den bir bedel olarak

⁵²⁷ İsmail Durmuş, “Hâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/336.

⁵²⁸ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ammar el-Mehdevî, *Hicâu Mesâhifi'l-Emsâr*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Şârika: Dârü'l-İbnü'l-Cevzî, 2009), 41.

geldiğini, Seleme b. Âsım'dan (ö. 270/883'ten sonra) nakille bazı nahiv âlimlerine göre asıl olanın ها (yani kapalı ة) olduğunu, vasıl durumunda ise kapalı olan ة nin açık ت harfine dönüştüğünü aktarmıştır. Yine Müberred'in (ö. 286/900) *el-Muktedab* adlı eseriyle İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *el-Münstf* isimli telifinde vakf halinde ها nin bu müenneslik ت sından bedel yani onun yerine geçen harf olarak geldiği zikredilmiştir.⁵²⁹

'*Umde* müellifi fâide başlığında sözlerinin devamında لَهُمْ, مِنْهُمْ, فِيهِمْ, عَلَيْهِمْ gibi kelimelerde vasıl halinde sıla yapanlar -Kâlûn, İbn Kesîr, Ebû Ca'fer- için cemî م'inde vakf yapılırsa işmam ve revmin caiz olmadığını çünkü م'in dammesinin vaslen sıla sebebiyle ârizî hareke olup vakf halinde damme kaybolduğu zaman sükûn olan aslına döndüğünü aktarmaktadır. Yine هُمْ السُّفَهَاءُ, رَبُّكُمْ الَّذِي vb. lafızların cemî م'inde vakf halinde tüm kurrâ için işmam ve revmin ciaz olmadığını dile getirmektedir. Muhammed Emîn Efendi'nin gerek meseleyi izah ederken kullandığı ifadeler gerekse gösterdiği misaller, bu başlıkta yer yer Dâni'nin *Câmi 'u'l-Beyân*'ından yararlandığı kanaatini oluşturmaktadır.

Dâni de ârizî harekede revm ve işmamın caiz olmadığını belirtmiş, vakf anında ت den bedel olarak gelen hâü't-te'nîsde, vasıl halinde cemî م'ini sılayla okuyanlarda ve vaslen ârizî olan damme ile kesra harekede vakf hallerinde yine revm ve işmamın mümkün olmadığını anlatmıştır.⁵³⁰

'*Umde* müellifi, بِهْمِ الْأَسْبَابِ örneğinde olduğu gibi vasıl halinde ها'yı damme ile okuyanlar için cemî م'inde vakf halinde işmam ve revmin, وَفِيهِمِ السَّيِّئَاتِ misâlinde ise vasıl halinde ها'yı kesra ile okuyanlar için yine cemî م'inde vakf anında sadece

⁵²⁹ Ebu'l-Hasan Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhlâik Udayme (Kahire: b.y., 1994), 3/198; Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Münstf*, thk. İbrahim Mustafa - Abdullah Emîn (Mısır: İdâretü İhyâi Turâsi'l-Kadîm, 1954), 1/159.

⁵³⁰ Dâni, *Câmi 'ul-Beyân*, 2005, 385-386.

revmin men edildiğini zikretmektedir. Mola Efendi bu misallerde imam ve râvi adı zikretmemiş fakat özellikle vaslen olduğunu vurgulamıştır. Buna göre بِهِمُ الْأَسْبَابُ örneğinde ها'yı damme ile okuyanlar Hamza, Kisâi ve Halefü'l-Âşir, وَقِهِمُ السَّيِّئَاتِ misâlinde ise vasıl halinde ها'yı kesra ile okuyanlar Ebû Amr ve Ravh olarak beyan edilebilir.⁵³¹

Molla Efendi, damme ve kesra hareke ârizî olursa, vasıl halinde damme ve kesra olanda vakf yapıldığında revmin, yine vasıl halinde damme olanda vakf durumunda işmamin men edildiğini açıklamış ve vasıl halinde damme olan için اَشْتَرُوا وَأَنْحَزُوا إِنَّا وَر'ın dammesini misal verirken, kesra içinse nakil ile okunan ر, م ve ن'un kesralarını örnek olarak göstermiştir.⁵³²

Devamında يَوْمئِذٍ kelimesinde vakf halinde revmin yapılmadığını aktarmış sebebine dair yaptığı açıklamada ise ذ harfinin kesrasının vakfen tenvinin bitişmesiyle ârizî olduğunu ve böylece ذ harfinin sükûn olan aslına geri döndüğünü dile getirmiştir.⁵³³ Fakat bu ifade de bir eksiklik ve bu eksiklik nedeniyle ortaya çıkan bir yanlış anlaşılma olduğu görülmektedir.

Molla Efendi'nin يَوْمئِذٍ lafzının sebebine dair yaptığı açıklamayı İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr* adlı eserinden doğrudan aktardığı tespit edilmiştir.⁵³⁴ 'Umde'nin metninde فِي الْوَقْفِ kelimesinden önce فَإِذَا زَالَ التَّنْوِينُ ifadesinin eksik olduğuna şahit olunmuştur. Bu ifadenin metne ilavesiyle "... ذ harfinin kesrası tenvinin bitişmesiyle ârizî oldu ve vakf halinde tenvin kaybolunca ذ harfi sükûn olan

⁵³¹ Ebû Hafs Sirâcî'd-dîn Ömer en-Neşşâr, *el-Büdûru'z-Zâhira fi'l-Kirâati'l-'Aşri'l-Mütevâtira*, thk. Ahmed İsâ el-Ma'sarâvî (Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 2011), 1/150; 3/337.

⁵³² Dâni, *Câmi'ul-Beyân*, 2005, 385.

⁵³³ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 1287, 129.

⁵³⁴ Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-'Aşr*, thk. Zekerriyya Umeyrat (Beirut: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, 2011), 2/91-92.

aslına geri döndü.” şeklinde bir anlam çıkmakta ve yanlış anlaşılma ortadan kalmaktadır. Metinden de anlaşıldığı üzere bu kelimenin aslı *يُرْمِي* dir.⁵³⁵

3.1.13. Muhtasar Olarak Değindiği Bazı Konular

Pâluvî, Fâtiha sûresinde tenbihât başlığı açmamasına rağmen Muhammed Emîn Efendi, *Zübdetü'l-İrfân*'ın kenarında istiâzede ve Fâtiha sûresinde “منه” kaydıyla *Zübde* müellifine ait olan bazı notlara tenbihât adı altında açıklama getirmiştir. O, bu başlıkta sıra sayılarıyla ayırdığı üç meseleyi şu şekilde ele almıştır.⁵³⁶

3.1.13.1. İstiâzenin Açıkta Tilâveti

Nâfi' ve Hamza'nın istiâzeyi gizli okuduklarına dair rivayetin muhakkiklerce kabul görmediğini beyan etmiş ve bu meseleye istiâze bahsinde de ayrıca yer verdiğine işaret etmiştir. Pâluvî, kıraati dinleyenlerin huzurunda istiâzeyi açıktan okumanın güzel olduğunu, kendi başına veya namazda okuyana gelince ise *Şerhu Şu'le*'ye dayandırarak⁵³⁷ gizli okumanın evla olduğunu bildirmiştir.⁵³⁸ Molla Efendi bilakis namazda gizli okumanın -ister kendi başına isterse bir cemaate okusun- vacip olduğunu vurgularken⁵³⁹ namazın haricinde ise sefefe isnad ederek istiâzenin kıraate tabi olduğunu⁵⁴⁰ eğer kârî kendi başına okursa gizli, bir cemaate okursa açıktan okuyacağını anlatmıştır. Daha önce istiâze bölümünde *Umde* müellifinin bu meseleyi fikhî açıdan bir değerlendirmeye tâbi tutmadığını sadece kıraat ilmi

⁵³⁵ Ya'îş b. Ali ebu'l-Bekâ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'l-Zemahşerî*, thk. İmîl Bedil Yakub (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 5/155.

⁵³⁶ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/59-60.

⁵³⁷ Pâluvî, bu ifadeyi olduğu gibi *Şerhu Şu'le*'den aktarmıştır. Mevsilî'nin de bu ifadenin üzerine ilave başka bir şey zikretmediği görülmüştür. Bk. Muhammed Şu'le el-Mevsilî, *Kenzü'l-Me'ânî fi Şerhi Hurzi'l-Emânî*, 2012, 1/327. Ayrıca Pâluvî'nin aktardığı bu ifadeler yine Ebû Şâme'nin eserinde de geçmektedir. Bk. Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzü'l-Me'ânî*, 61.

⁵³⁸ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-İrfân fi vüçûhi'l-Kur'ân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Muğla Hoca Mustafa Efendi, 149), 4b.

⁵³⁹ Cemaatle kılınan namazlarda imama uyan kişinin istiâze okumasına gerek yoktur çünkü istiâze namaz için değil Kur'an okumak içindir. Şâfiî'nin, âşikâre okunan namazlarda istiâzenin sesli ve sessiz olarak iki şekilde icrâ edilebileceğini zikretmesine karşılık Ebû Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel sessiz okunmasını tercih etmişlerdir. Mâlikiler ise istiâzeyi farz namazlarda mekruh görmekte birlikte nâfile namazlarda gizli okumayı yeğlemiştir. Bk. Muhsin Demirci, “İstiâze”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/319.

⁵⁴⁰ Bedreddin Mahmûd el-'Aynî, *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye*, thk. Eymen Salih Şaban (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 2/190.

yönünden ele aldığı dile getirmiştir. Burada ise o, derinlemesine olmasa da istiâzenin namazdaki hükmüne ve namazın dışındaki keyfiyetine yer vermiştir.

3.1.13.2. İdgam ve Vakıf İçin Gelen Sükûnun Farkı

Pâluvî'nin Ebû Amr'ın ravisi Sûsî'nin yaptığı idgam için *İnşâdü's-şerîd min davâlli'l-Kasîd* adlı eserden olduğu gibi⁵⁴¹ aktardığı cümlelerde ﴿الذَّهَارِ الرَّحِيمِ﴾ (3) مَالِكِ ﴿﴾ gibi müdğâmın makabli lîn harflerinden biri olarak geldiği hallerde sadece kasr vecihinin olduğunun beyan edilmesine karşılık olarak Molla Efendi, bu meselede muhakkikler nazarında med harfleriyle lîn harfleri arasında bir farkın olmadığını vurgularken sükûn-ü-âriz bahsinde bu mevzunun bütünüyle işlendiğine de işaret etmiştir.

Hem anlaşılması adına hem de önemine binaen bu meselenin üzerinde biraz durmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Aslında *Zübde* metninde Pâluvî, müdğâmın makabli hem med harfi hem de lîn harfi olan örnekleri sıraladıktan sonra⁵⁴² 'Avfî'den aktardığı "...idgam için gelen sükûnla vakf için gelen sükûnun arasında bir farkın olmadığı..."⁵⁴³ ifadesiyle bu konudaki düşüncesini açıkça ortaya koymuştur.⁵⁴⁴ Bununla birlikte hâmişte *İnşâdü's-şerîd* den nakledilen metni eserin müellifi İbn Gâzî el-Miknâsî'nin doğrudan Ca'berî'nin *Kenzü'l-me'ânî fî şerhi Hirzi'l-emânî* adlı eserinden aldığı görülmüştür.⁵⁴⁵ Ca'berî, bu eserinde Ebü'l-Alâ' el-Hemezânî'ye⁵⁴⁶ isnad ederek yaptığı birtakım açıklamaların ardından, ﴿الذَّهَارِ الرَّحِيمِ﴾ (3) مَالِكِ ﴿﴾ misallerinde olduğu gibi lînle ilgili bir metne rastlamadığını ve Şâtıbî'nin kasidesinden⁵⁴⁷ anlaşılının da kasr olduğunu dile getirmiştir.⁵⁴⁸

⁵⁴¹ İbn Gâzî el-Miknâsî, *İnşâdü's-şerîd min davâlli'l-Kasîd* (Mısır: Mektebetü Ezheriyye, 289, 22296), 1b.

⁵⁴² Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 15.

⁵⁴³ 'Avfî, *el-Cevâhiru'l-Mükellele*, 2014, 1/197.

⁵⁴⁴ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ali İhsan Yurt, 81), 9.

⁵⁴⁵ Ca'berî, *Kenzü'l-Me'ânî fî Şerhi Hirzi'l-Emânî*, 2/305-306.

⁵⁴⁶ Hemezânî, *Ğâyetü'l-İhtisâr*, 1994, 1/188-189.

⁵⁴⁷ Şâtıbî, *Hirzü'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*, 18. (176. beyit)

İbnü'l-Cezerî ise doğru olanın, Ebû Amr'ın idgamının sükûnünün vakf halinde olan sükûn gibi ârızî olduğunu ve delilinin ise vakf hükümlerinin işmam, revm ve sükûn üzerine icra edilmesi olduğunu zikretmiştir.⁵⁴⁹ Yine o, *en-Neşr fi'l-kırââti'l-âşr* adlı eserinin idgam-ı kebîr bölümünde lîn harflerinin öncesindeki harf fethalı olursa, ﴿كَيْفَ فَعَلَ﴾ (قَوْمٌ مُوسَى) örneği üzerinden Ebü'l-Kâsım el-Hüzelî'yi (ö. 465/1073) dayanak göstererek meddin kasırdan daha çok tercih edildiğini belirtmiştir.⁵⁵⁰ Lîn harfleri bahsinde ise ﴿كَيْفَ فَعَلَ﴾ (الَيْلَ لِبِاسًا) misallerini vererek işbâ, tevessut ve kasr vecihlerinin mümkün olduğunu, cumhura göre ise kasr üzere okunduğunu ve burada med ile tevessutu zikreden Abdullah b. el-Kussâ (ö. [?]) olduğunu dile getirmiştir.⁵⁵¹ Netice olarak İbnü'l-Cezerî'nin bu sözlerini de dikkate alarak Sûsî'nin yaptığı idgam için:

1- Müdğamın makablinin lîn harfi olduğu yerlerde med ile okumanın tercihe şayan olduğunu

2- Cumhurun kasr üzere okuduğunu bilmekle beraber, ('*Umde* müellifinin ifadesine göre) muhakkikler nezdinde med harfleriyle lîn harfleri arasında bir ayrımın yapılmadığını

3- Ca'berî'nin (ö. 732/1332) lînle ilgili bir metne rastlamadığını dile getirmesine rağmen İbnü'l-Cezerî'nin Hüzelî'den (ö. 465/1073) bir metinle meseleye yaklaşmasının Ca'berî'nin bu söylemini işlevsiz hale getirdiği söylenebilir.

3.1.13.3. Kalûn Adına Bahsi Geçen Dört Vecih

Pâluvî derkenarda, medd-i munfasılla cemî' mîm'inin biraraya geldiği yerlerde Kalûn adına alınan dört vecih gibi Bakara sûresi 6.âyet ﴿عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ﴾ ve benzerlerinde yine Kalûn için üç vecih (adem-i sıla, kasrıla sıla ve medle silanın) alındığını aktarmıştır. '*Umde* müellifi ise bu tenbihin bir fayda getirmediğini (Çünkü *Zübde* müellifi metin içinde bu bilgileri daha açık bir şekilde zikretti.) bununla

⁵⁴⁸ Ca'berî, *Kenzu'l-Me'ânî fi Şerhi Hurzi'l-Emânî*, 2/306.

⁵⁴⁹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââti'l-âşr*, 2018, 2/1084.

⁵⁵⁰ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââti'l-âşr*, 2018, 2/954.

⁵⁵¹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââti'l-âşr*, 2018, 2/1123.

beraber nüshaların çoğunda da bu tenbihin mevcut olmadığını⁵⁵² ve metinde gereksiz olduğunu dile getirmiştir.

3.1.14. Hâ-i zamir

Pâluvî Bakara sûresi ikinci âyette فيه kelimesinde kıraat âlimlerinin kinâye hâ'sı adını verdikleri hâ-i zamiri İbn Kesîr'in sıla ile okuduğunu belirtmiştir.⁵⁵³ Bu zamirin sonrası harekeli olmak şartıyla vasıl halinde kendisi damme üzere olursa vâv ile kesra üzere olursa da yâ ile sıla yapıldığını ve İbn Kesîr'in her nerede gelirse bu şekilde okuduğunu dile getirmiştir. Muhammed Emîn Efendi *Zübde* müellifinin bu beyanın üzerine Hafs'ın فيه مُهَائًا Furkân sûresi 69. âyette İbn Kesîr'e uyararak hâ-i zamiri sıla ile okuduğunu aktarmıştır.⁵⁵⁴

'*Umdetü'l-hullân*'da hem burada hem de Furkân sûresinde Molla Efendi'nin Hafs'ın bu zamiri sıla ile okumasına dair başka bir açıklama yapmaması veya lüzum görmemesi,⁵⁵⁵ öncesinde sakın bir harf bulunan hâ-i zamirleri Kur'ân'da ki diğer yerlerin aksine Hafs'ın sadece burada sıla ile okuması, (bazı kaynaklarda dil mantığı öne çıkarılarak bir takım gerekçeler gösterilmiş olsa da)⁵⁵⁶ kıraat ilminin kıyasa veya ihtihada dayalı bir ilim olmayıp rivayete bağlı bir ilim olduğunun nişânesidir.⁵⁵⁷

Zübde metninde derkenarda görmeye âşına olduğumuz⁵⁵⁸ Pâluvî'ye ait "Burada anlatılanlar, hâ-i zamir'in öncesi sakın olduğu zamandır." ifadesini '*Umde* metninin içine alarak sözlerine devam eden müellif, sonrasının harekeli olduğunu tekrar vurgularken eğer öncesi ve sonrası harekeli olursa (أَنَّهُ عَلَيْهِ) (فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ)

⁵⁵² Bu tenbihin mevcut olmadığı nüshalar için bakınız. Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân fi vücûhi'l-Kur'ân* (Konya: Konya Yazma Eser Kütüphanesi, Basmalar, 10477-1), 5b-6a; Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân* (Diğer Vakıflar, 46), 4b.

⁵⁵³ Ebu'l-Hasen Tahir b. Abdilmün'im İbn Ğalbûn, *et-Tezkira fi'l-Kırâati's-Semân*, thk. Eymen Rüşdî Süveyd (Dimeşk: Dâru'l-Ġavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2009), 1/95-97.

⁵⁵⁴ Muhammed Emin Efendi, '*Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/61.

⁵⁵⁵ Muhammed Emin Efendi, '*Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/570, 573.

⁵⁵⁶ Ebü'l-Berâkât Abdullah b. Mahmut en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vîl* (Beirut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 2/550; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili* (İstanbul: Zehraveyn Yayınları, 2007), 6/88.

⁵⁵⁷ Ebubekir Ahmed b. Musa et-Temîmî İbn Mücahid, *Kitabü's-Seb'a fi'l-Kırâât*, thk. Şevki Dayf (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1972), 49; Muhammed b. Ömer b. Sâlim Bâzemûl, *el-Kırâât ve Eseruhâ fi'l-Ahkâm ve't-Tefsîr* (Riyâd: Dâru'l-Hicre, 1992), 1/96-100.

⁵⁵⁸ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân fi vücûhi'l-Kur'ân* (Konya: Yusufâğa Kütüphanesi, Yazmalar, 9131), 12.

gibi yerlerde bütün kurrânın sıla ile okuduğunu diğer yandan sonrası sakın olursa - ister öncesi sakın olsun istersen harekeli olsun- ﴿عَلَىٰ عِبْدِهِ الْكِتَابُ﴾ ﴿مِنهُ الْأَنْهَارُ﴾ ﴿إِلَيْهِ الْمَصِيرُ﴾ - ﴿فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ﴾ vb. misallerde bütün kurrânın sıla ile okumadığını anlatmıştır.

3.1.15. İdgâm-ı Misleyn

Pâluvî, ﴿فِيهِ هُدًى﴾⁵⁵⁹ âyet-i kerîmesinde Sûsî'nin idgamını zikretmiş ve devamında idgâm-ı misleynden söz açmıştır. Ruveys'in Sûsî'ye muvafık olduğu yerleri zikrettikten sonra, 'Umde müellifi Pâluvî'nin bu beyanının noksan olduğunu belirtmiş ve tekmile ile meselenin gözden kaçan veya unutulmuş yerlerini telâfi etmiştir. Akabinde "İbârenin hakkı musannifin şu şekilde söylemesidir." diyerek Ruveys'in Sûsî'ye muvafık olduğu yerleri anlatan kısmı yeniden kaleme alarak metni muhkemleştirmiştir.⁵⁶⁰ Muhammed Emîn Efendi'nin burada yaptığı katkıyı açık bir şekilde görme adına önce tamamladığı metin ve daha sonra da yeniden kaleme aldığı metin üzerinden bu mesele beyan edilecektir.

İlk olarak *Zübde* müellifi Bakara sûresi 20, 79 ve 176. âyetlerde ﴿لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ﴾
 ﴿وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ﴾, Nisâ 36. âyette ﴿نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ﴾ ﴿يَكْتُوبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ﴾
 ve 81. âyetlerde ﴿وَنَذُرُكَ كَثِيرًا﴾ ﴿نَسِيْحَكَ كَثِيرًا﴾, Tâhâ 33, 34 ve 35. âyetlerde ﴿وَأَنْتَ كُنْتَ بِنَا بَصِيرًا﴾
 ﴿فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ﴾, Neml 37. âyette ﴿لَا قِيلَ لَهُمْ﴾,
 Necm 43, 44, 48 ve 49. âyetlerde ﴿أَنْتَ هُوَ﴾ Ruveys'in Sûsî'ye muvafık olduğunu ve Ravh'ında sadece Nisâ 36. âyette ﴿وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ﴾ Ruveys'e tabi olduğunu dile getirmiştir.⁵⁶¹ Pâluvî, buradan itibaren sözlerine son vererek başka bir bahse geçmiştir. Molla Efendi, *Zübde* müellifinin bu beyanının noksan kaldığını belirterek Tâhâ 33, 34 ve 35. âyetlerde ﴿وَأَنْتَ كُنْتَ بِنَا بَصِيرًا﴾ ﴿وَنَذُرُكَ كَثِيرًا﴾ ﴿نَسِيْحَكَ كَثِيرًا﴾, Mü'minün

⁵⁵⁹ el-Bakara 2/2.

⁵⁶⁰ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân (İbrâhim Efendi, 34), 20-21.

⁵⁶¹ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 17.

101. âyette ﴿فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ﴾ Ruveys'in hulfünün olmadığını ve Nisâ 36. âyette ise ﴿وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ﴾ Ya'kub'un yine hulfüsüz bir şekilde idgamının olduğunu anlatmıştır.

Sözlerine devam eden müellif, Bakara sûresi 20, 79 ve 176. âyetlerde ﴿لَذَهَبَ﴾, Nahl 72, 78, 80 ve 81. âyetlerde ﴿وَجَعَلَ لَكُمْ﴾, Neml 37. âyette ﴿لَا قَبْلَ لَهُمْ﴾, Necm 43, 44, 48 ve 49. âyette ﴿أَنَّهُ هُوَ﴾ Ruveys'in izhâr vecihini idgam vecihinden önce alarak hulfle okuduğunu aktarmış ve bir tenbihle Ruveys'in tek başına hulfle 16 yerde, hulfüsüz 4 yerde ve Ravh'la beraber 1 yerde yine hüflsüz idgam yaptığına dikkat çekmiştir.⁵⁶²

İkinci olarak ise Molla Efendi kendisinin bu konuyu ayrıntılı bir şekilde ele almasıyla her şeyin ortaya çıktığını ve Pâluvî'nin metni şu şekilde “Bakara sûresi 20, 79 ve 176. âyetlerde ﴿يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ﴾ ﴿لَذَهَبَ بِسْمِعِهِمْ﴾, Nahl 72, 78, 80 ve 81. âyetlerde ﴿جَعَلَ لَكُمْ﴾, Neml 37. âyette ﴿لَا قَبْلَ لَهُمْ﴾ ve Necm 43, 44, 48 ve 49. âyetlerde ﴿أَنَّهُ هُوَ﴾ Ruveys, izhar vecihinin idgam vecihine takdimi ile beraber her bir âyette hulfle, yine Nisâ 36. âyette ﴿وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ﴾, Tâhâ 33, 34 ve 35. âyetlerde ﴿فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ﴾ ﴿وَنَذُكْرَكَ كَثِيرًا﴾ ﴿نَسْبِيحَكَ كَثِيرًا﴾, Mü'minün 101. âyette ﴿إِنَّكَ كُنْتَ بِنَا بَصِيرًا﴾, Nisâ 36. âyette ﴿وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ﴾ Ravh Ruveyse tabi olarak hüflsüz idgam yapar.” şeklinde söylemesi gerektiğini ve bu meselenin de *Dürretü'l-mudıyye*'de böyle ifade edildiğini belirtir.⁵⁶³

Netice olarak 'Umde müellifi, İbnü'l-Cezerî'nin *Dürretü'l-mudıyye* adlı eserini dayanak göstererek Ruveys'in hulfle okuduğu yerleri belirtmiş ve metni yeniden tasnif etmiştir.

⁵⁶² Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/62-63.

⁵⁶³ İbnü'l-Cezerî, *el-İdâhu li-Metni'd-Dürreti*, 40-42.

3.1.16. Verş İçin Hemzenin Harekesinin Nakli

Zübde müellifi, Bakara sûresi 4. âyette *وَبِالْآخِرَةِ* kelimesinde Verş'in hemzenin harekesini sakin lâm harfine naklederek okuduğunu ve bununla birlikte İstanbul tarikinde tûl, tevessut ve kasr vecihleri alınırken Mısır tarikinde ise kasr, tevessut ve tûl vecihlerinin ahzedildiğini belirtmiştir. O, sözlerinin devamında bu konuyu iki yönden ele almıştır. Dolasıyla biz de Molla Efendi'nin katkılarını ve eleştirilerini onun bu metni üzerinden ikiye ayırarak işleyeceğiz.⁵⁶⁴

İlk olarak Pâluvî, *وَبِالْآخِرَةِ*, *مُسْتَهْزُونَ*, *شَيْئِ* kelimelerinde vaslen ve vakfen, *السَّفَهَاءِ* ve *الدِّمَاءِ* kelimelerinde ise vakfen Verş'in ve diğerlerinin Mısır tarikinde kasr ile başladıklarını zikretmiştir. Molla Efendi, *Zübde* müellifinin kullandığı “diğerleri” lafzının meşâyihın uygulamasına aykırı olup metinde gereksiz olduğunu belirtmiştir. Çünkü verilen misallerin bir kısmı Verş'le örtüşmemekle beraber örneklerin tümünde Verş'in dışında kasırla başlayıp uygulama yapan yoktur.⁵⁶⁵ Belki bir fikir jimnastiği yapıp istisnalara takılanlar olabilir. Örneğin vakf halinde *مُسْتَهْزُونَ* kelimesinin (İ'tilâf mesleği hariç)⁵⁶⁶ medd-i ârız, *شَيْئِ* kelimesinin de (Verş, Hişâm ve Hamza dışında) medd-i lîn oluşu tûl, tevessut ve kasr vecihleriyle zikredilebilir fakat medd-i ârızda tûl vecihinin mukaddem oluşu unutulmamalıdır.⁵⁶⁷

Diğer yandan *السَّفَهَاءِ* ve *الدِّمَاءِ* kelimelerinde vakf halinde sükûn-ü ârızın varlığı göze çarpabilir fakat Molla Efendi, kelimenin sonu hemze olarak gelirse sükûn-ü ârız için anlatıların geçerli olmadığını, hemzenin bir med sebebi olarak gelip sükûndan daha kuvvetli olduğunu belirtip ihtiyârının da hemze (medd-i muttasıl) olduğuna işaret etmesiyle bu kapıyı kapatmıştır.⁵⁶⁸ Sonuç olarak olarak Pâluvî, Verş'in

⁵⁶⁴ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 18.

⁵⁶⁵ İbn Ğalbûn, *et-Tezkira*, 2009, 2/248-250; Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, thk. Eymen Rüşdî Süveyd (Beyrut: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2018), 4/2139-2151; Mar'aşî, *Tehzîbü'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*, 375-382.

⁵⁶⁶ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/67.

⁵⁶⁷ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/55-56, 81.

⁵⁶⁸ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/56.

dışındakilerin tamamını kapsayan bir ifade kullandığı için ‘*Umde* müellifi de istisnaları dikkate almayarak bu durumu mevzu bahis yapmamıştır.

Muhammed Emîn Efendi sözlerinin devamında بِالْأَخِرَةِ ve مُسْتَهْرُونَ misallerinin Verş için doğru olduğunu (medd-i)⁵⁶⁹ bedel olup (med harfi hemzeden bedel)⁵⁷⁰ Mısır tarikinde kasr ile ibtida edildiğini anlatmıştır. Fakat الدِّمَاءِ ve الشُّفَهَاءِ, شَيْئِ kelimelerinde Pâluvî'nin sözlerinin doğru olmadığını çünkü kıraat ilminin üstadları nezdinde Verş'in kasr vecihinin ahzedilmediğini vurgulamıştır.⁵⁷¹ Ayrıca yukarıdaki ifadelerin yanında bir de *Zübde* müellifinin “sağlam bir şekilde zapt et” sözlerini sarfetmesinin iyi olmadığına dikkat çekmiştir.⁵⁷²

İkinci olarak ise Hâmid Efendi *Zübdetü'l-irfâ*'nında hemzeden önce ki harf, sakin olduğu zaman -cemî' mimi ve harf-i med dışında- ilk kelimenin sonu sakin ikinci kelimenin başı hemze ile geldiğinde hemzenin harekesinin sakin harfe nakledildiğini ve ilk kelimenin sonu sakin mîm olursa da vâv ile (damme)⁵⁷³ sılayla okunduğunu anlatarak şu örnekleri vermiştir: ﴿الْأَخِرَةَ﴾, ﴿الْمَ تَعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ﴾, ﴿خَلَوْا إِلَىٰ شَيْطَانِيهِمْ﴾, ﴿عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ﴾, ﴿فَحَدَّثَ * أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ﴾, ﴿الْمَ (1) أَحْسِبَ النَّاسَ﴾. Ayrıca Hâkka sûresi 19. âyetin sonuyla 20. âyetin başını ﴿كِتَابِي﴾ (19) اِنِّيٰ istisna⁵⁷⁴ olarak misal göstermiştir.

‘*Umde* müellifi, bu pragrafta söz konusu fâilin Verş olduğunu, hemze-i katı'dan önce gelen sakin cem' zamirinden sonra medd-i munfasıl olması nedeniyle Verş'in, Mütkın mesleğinde üç elif diğerlerinde ise beş elif sıra ile okuduğunu beyan etmiştir. Duhâ sûresinin sonuyla İnşirâh sûresinin başında ise ﴿فَحَدَّثَ * أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ﴾

⁵⁶⁹ Ebû Hafs Sirâcü'd-dîn Ömer en-Neşşâr, *el-Mükerrer fîmâ Tevâtera mine'l-Kırâati's-Seb' ve Teharrara*, thk. Ahmed Mahmûd Abdüsseî' el-Hafeyân (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 33, 36. Ayrıca Bk. Koyuncu, *Aşere Kâideleri*, 48-50.

⁵⁷⁰ İbn Mücahid, *Kitabüs-Seb'a*, 60; İbnü'l-Kâsîh, *Sirâcü'l-Kârî'i'l-Mübtedî*, 61; Abdürrezzâk Hammûde el-Kâdûsiyyi, *Eseru'l-Kırâati'l-Kur'âniyyet-i fîs-Sinâ'ati'l-Mu'cemiyeti*, thk. Recep Abdülcevâd İbrahim (Mısır: Câmîat'ü Hulvân, 2010), 116.

⁵⁷¹ Bk. İbn Mücahid, *Kitabüs-Seb'a*, 128-150; Dâni, *Câmi'ul-Beyân*, 2005, 230-270; Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr*, 2003, 2/142-152.

⁵⁷² Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/65.

⁵⁷³ Dabbâ', *el-İdâe fî Beyâni Usûli'l-Kırâe*, 14.

⁵⁷⁴ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, 2018, 2/1285.

eğer vasl bilâ besmele vecihi icrâ edilirse o zaman Verş'in naklinin olduğunu aktarmıştır.⁵⁷⁵

'Umde müellifi, Bakara sûresi 6. âyet ﴿عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ﴾ örneğinin Hâkka sûresinden ﴿كِتَابِي﴾ (19) ﴿إِنِّي﴾ sonra verilmesi gerektiğini çünkü Hâkka sûresindeki istisnanın cem' mîm'inden değil nakil nedeniyle olduğunu belirtmiştir. Bu cümlede görüldüğü üzere Molla Efendi, *Zübde* metninin dizilişini gözetmiş şöyle ki: Pâluvî hemzeden önce gelen sakin cem' zamirini en son konu edinip sonra misalleri göstermiştir. Diğer yandan 'Umde müellifinin Hâkka sûresindeki nakil için açıklama yapmaması dikkatimizi çekebilir. O, bu meseleyi yerinde yani Hâkka sûresinde ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Fakat görüşünü belirtme adına şunu zikredebiliriz: Bütün kurrâ için nakil yapılmaksızın izharın tercihe şayan olduğunu vurgulamıştır.⁵⁷⁶

3.1.17. Medd-i Bedel

Zübde müellifi medd-i bedelde Verş'in tûl, tevessut ve kasr vecihlerinin olduğunu belirtmiş, ardından hem üç vecihle okunan hem de istisna olan misalleri gösterdikten sonra muhtasar bir şekilde işlediği bu bahsi kapatmıştır.⁵⁷⁷

Molla Efendi, medd-i bedelde Verş için İstanbul tarikinde merâtib-i erbaada önce tûl daha sonra tevessut, kasr vecihlerinin, Mısır tarikinde ise hem merâtib-i erbaada hem de mertetynde (mertetynde kullandığı "bütün meslekler" ifadesiyle İstanbul tariki dâhil) önce kasr daha sonra tevessut ve tûl vecihlerinin tercih edildiğini anlatmıştır. İ'tilâf, Sûfî ve Atâullâh mesleklerinde tûlun beş elif, tevessutun üç elif, Mütkmın mesleğinde ise tûlun üç elif, tevessutun iki elif olarak ahzedildiğini belirtmiştir.⁵⁷⁸

İkinci baskının hâşiyesinde müellif, *Mürşidü't-Talebe*' de medd-i bedel ve lîn de tûlun üç elif, tevessutun ise iki elif olarak belirtildiğini, Şeyh Atâullah mesleğinin de onunla amel ettiğini fakat bunun Nüveyrî'nin *Şerhu Tayyibe*'sindeki

⁵⁷⁵ Dimyâtî, *İthâfû Füzalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erba'at-i 'Aşer*, 2009, 1/336.

⁵⁷⁶ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/778-779.

⁵⁷⁷ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân* (Manisa: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Yazmalar, 4547), 9b-10a.

⁵⁷⁸ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/66.

açıklamaya aykırı olduğunu bununla birlikte her birisinin de geçerli bir yönünün olduğunu dile getirmiştir.⁵⁷⁹ Bu durumu adı geçen eserler üzerinden şöyle açıklayabiliriz:

Yusuf İmamefendizâde *Mürşidü't-Talebe* adlı eserinde Bakara sûresi 8. âyette {... أَمَّا ... الآخر ...} Verş'in Ezrâk tarikinden⁵⁸⁰ medd-i bedel vecihlerini zikrettikten sonra medd-i bedelde ziyade med yapılmasını nakledenlerin bu meddin miktarında ayrılığa düştüklerini İbnü'l-Cezerî'ye isnad ederek aktarmıştır.⁵⁸¹ Daha sonra Verş'in مَنْ kelimesindeki med miktarının جاء kelimesindeki med miktarıyla aynı olmayıp bir elif veya yarım elif altında olduğunu, bazılarının bu ikisi arasında bir ayrım yapmadığını, İbnü'l-Cezerî ve ona tabi olanların da bu fikirde olduğunu Molla Ali el-Kârî'ye dayandırarak anlatmıştır.⁵⁸² Son olarak yaptığı açıklamada hocasından medd-i bedelin kasrını bir elif, tevessutunu iki elif, tûlunu ise üç elif olarak ahzeylediğini birdirmiştir.⁵⁸³

Muhammed en-Nüveyrî ise *Şerhu Tayyibeti'n-neşr* adlı eserinde şu beyitlerin akabinde bu konuyla ilgili bir açıklama yapmıştır:⁵⁸⁴

وَأَزْرَقُ إِنْ بَعْدَ هَمْزٍ حَرْفُ مَدٍّ
مُدُّ لَهُ وَأَفْضَرُ وَوَسَطُ كَنَائِي فَالآن أوتوا إي ءامثتم رأى⁵⁸⁵

Hemzeden sonra harfî med gelirse Ezrak için kasr, tevessut ve med (tûl) vecihlerinin alındığı zikredilen bu beyitlerden sonra Nüveyrî, cumhurun görüşüne göre harfî medden önce gelen hemze ile hemzeden önce gelen harfî meddin arasının eşit olduğunu aktarmıştır.⁵⁸⁶ “Ben derim” diyerek başladığı cümlede, bu meselenin *Şâtıbiyye*'de gayet açık olduğunu çünkü bir şeyin önce zikredilmesinin ona önem

⁵⁷⁹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 1287, 133.

⁵⁸⁰ Takrîbde medd-i bedel uygulaması Ezrak'a aittir. Bk. Muhaysin, *el-Hâdî: Şerhu Tayyibeti'n-Neşr*, 1997, 1/169-183.

⁵⁸¹ Yusuf İmamefendizâde, *Mürşidü't-Talebe* (Fatih, 71), 6a-6b; Yusuf İmamefendizâde, *Mürşidü't-Talebe min Tariki't-Tayyibe*, 26; İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, 2018, 2/1092-1096.

⁵⁸² Ali el-Kârî Ali el-Kârî Ebü'l-Hasen Nüreddin Ali b. Sultân el-Herevî, *Şerhu 'ş-Şâtıbiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa Bölümü, 21), 71b.

⁵⁸³ Bostan, *Ahmed er-Rüşdî ve Mürşidü't-Talebe adlı Eserinin Kıraat İlmindeki Yeri*, 260-261.

⁵⁸⁴ Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr*, 2003, 1/387-389.

⁵⁸⁵ İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kırâati'l-'Aşr*, 42 (165 ve 166. beyitler).

⁵⁸⁶ Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr*, 2003, 1/389.

verildiğinin göstergesi olduğunu dile getirmiştir.⁵⁸⁷ Sonuç yine Muhammed Emîn Efendi'nin yukarıda dile getirilen “ولكل وجهة” sözlerine gelmektedir. Çünkü Ahmed er-Rüşdî, yukarıda آمن و جاء kelimeleri üzerinden Nüveyrî'nin söylediği şeyleri hatta İbnü'l-Cezerî'yi de anarak dile getirmiş fakat “Hocamdan ben böyle okudum.” diyerek bu konudaki tercihini, nedeniyle birlikte açıkça belirlemiştir. Peki, Şeyh Atâullah mesleği bu meselede günümüzde *Mürşidü't-Talebe*'yi esas alarak mı amel ediyor?

Hayır, cumhurun görüşüne⁵⁸⁸ göre amel edip tevessutu üç elif, tûlu ise beş elif olarak almaktadır.⁵⁸⁹ Diğer yandan her ne kadar da Muhammed Emîn Efendi *Mürşidü't-Talebe*'nin Şeyh Atâullah mesleğinin bütün özelliklerini bir araya getirdiğini beyan etse de Muhammed Ârif el-Hıfzî'nin *Muğni'l-Kurrâ*'sının da bu mesleğin özelliklerini yansıtan eserler arasında kesinlikle sayılması gerektiğini ilgili bahiste gerekçesiyle belirtmiştik.⁵⁹⁰ İşte *Muğni'l-Kurrâ fî şerhi Muhtâri'l-İkrâ*'da da medd-i muttasıl ve medd-i munfasıl olduğu gibi Verş için medd-i bedel ile lînde tûlun beş elif alındığının *Neşr-i Kebîr* kaynak gösterilerek derkenarda dile getirilmesi, Atâullah mesleğine mensup olanların tevessutu üç elif, tûlu ise beş elif olarak tatbik etmelerinin cumhurun görüşüne tabi olmanın yanında başka bir nedeni olarak gösterilebilir.⁵⁹¹

Medd-i bedelde aslî med üzerine yapılan ziyadenin niceliği ile ilgili söz açılmışken bir konuya yer vermek istiyoruz. İbn Galbûn *et-Tezkire* adlı eserinde İmam Nâfî'nin kıraatinin niteliğine dair birtakım hususları aktardıktan sonra hemzenin akabinde gelen med ve lîn harflerinde أَدَم vb. kelimelerde Verş'in kıraatinde bazılarının yaptığı gibi işbâ' yapılacağı hususunda Nâfî'nin bir görüş belirtmediğini anlatmıştır. Böyle kelimelerde yapılan işbâ'nın kıraatte oluşan

⁵⁸⁷ Şâtîbî, 171 ve 172. beyitlerde kıraat imamlarının kasr ile okuduğunu belirttikten sonra önce tûlu sonra Dâni'nin *Teyisîr*'ine ziyade olarak tevessutu zikretmiştir. Bk. Dâni, *Kitâbu't-Teyisîr*, 2015, 160; Şâtîbî, *Hirzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*, 18.

⁵⁸⁸ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirâati'l-Aşr*, 2018, 2/1092-1095.

⁵⁸⁹ Koyuncu, *Aşere Kâideleri*, 49; Hasan Tahsin Feyizli, *Mükâranet'ü Rivayet'i Verş'in mea Rivayet'i Hafs'ın* (İstanbul: Kökler Derneği Yayınları, 2020), 39; Öztoprak, *Kur'an Kıraati*, 267.

⁵⁹⁰ Bu ifadeler için çalışmanın şu başlığına bakınız: İstanbul ve Mısır tarihinde ortaya çıkan meslekler, Şeyh Atâullah mesleği.

⁵⁹¹ Hıfzî, *Muğni'l-Kurrâ fî şerhi Muhtâri'l-İkrâ* (Beyazıt Bölümü, 177), 17.

çiğneme, geveleme, çileden çıkarma ve ağırlaştırmayla birlikte fasih Arapça'ya uygun olmadığını ve Nâf'i'nin de bu şekilde bir kıraati yasakladığını belirtmiştir. Örneğin o, *أَمَّنْ* kelimesinde işbâ' ile okunursa haberî bir lafzın istihbârî bir lafza dönüşeceğini öne sürerek manaya olumsuz etki edeceğini dile getirmiştir.⁵⁹²

Mekkî b. Ebî Tâlib ise İbn Galbûn'a cevap olarak, *Temkînü'l-Medd* adlı eserinde, aralarında İbn Mücahid ve İbn Galbûn'ün de olduğu bazılarının isimlerini zikrettikten sonra bu şahısların hiç birisinin kitabında Verş'in *أَدَمَ*, *أَمَّنْ* gibi kelimelerde kasır dışında med ile okumayacağına dair bir nassın mevcut olmadığını ama Verş'in medle ile hatta mübalağa med ile okuyacağına dair birçok nassın olduğunu belirtmiştir. Kitaplarda meddin kıraatle ve nasla nakledildiğini meddin terkinin ise sadece kıraatle nakledildiğini aktarmış ve netice olarak bu mevzuda meddin daha kuvvetli olduğunu vurgulamıştır.⁵⁹³

'*Umde* müellifi metnin devamında hemzeden sonra gelen elifin tümü için medd-i bedel tanımını yaparken muhakkaka, müsebbele, mübeddele ve mahzûfe şeklinde dörde ayırmıştır.⁵⁹⁴ O, bu meseleyi bahis yapan diğer eserlerin aksine hemze-i sâbite (aslî şekliyle okunan hemze) ve hemze-i müğayyera (değişikliğe uğrayan hemze) şeklinde ikiye ayırarak göstermek⁵⁹⁵ yerine doğrudan misaller üzerinden izah etmeyi tercih etmiştir. Şimdi bu hemze çeşitlerini Molla Efendi'nin gösterdiği misaller üzerinden kısaca açıklayalım:

Hemze-i muhakkaka: ﴿أَمَّنُوا﴾ Hemzeden sonra elif'in, vâv'ın ve yâ'nın geldiği ve hemzenin aslî şekliyle okunduğu "hemze-i sâbite" şeklinde de isimlendirilen hemzedir.⁵⁹⁶ Burada '*Umde* müellifinin verdiği örnekte *أَفْعَلْ* kalıbında ki *أَمَّنْ* kelimesinde birincisi harekeli ikincisi ise sakin iki hemze yan yana gelmiş ve sakin

⁵⁹² İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 2009, 2/107-109.

⁵⁹³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Temkînü'l-Medd fî âtâ ve âmene ve âdeme ve Şibhihi*, 48-49.

⁵⁹⁴ Muhammed Emin Efendi, '*Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/67.

⁵⁹⁵ Şâtıbî, *Hirzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*, 18; Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzü'l-Me'ânî*, 116; İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtî'l-Aşr*, 2018, 2/1090-1091.

⁵⁹⁶ Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzü'l-Me'ânî*, 116.

olan ikinci hemze, birinci hemzenin üstün olan harekesine uygun bir şekilde med harfine *آمَنَ* dönüşmüştür.⁵⁹⁷

Hemze-i müsehhele: ﴿جَاءَ آلَ﴾ (جَاءَ آلَ) Aslî şekliyle değilde teshil yapılarak okunan hemzedir. Burada müellif iki örnek verdiği için bu iki örnek üzerinden değerlendirme yapacağız. Birinci misalde hemzeden sonra gelen harfi med, hemze ile elif arasında bir ses ile (ء هـ) teshîl ile okunur. İkincisi misalde ise yine hemzeden sonra gelen harfi med teshîl ile okunmakla beraber ikinci hemzenin elife ibdali ile de (ء ا ل) okunur.⁵⁹⁸ Aslında İbnü'l-Cezerî'nin *Neşr-i Kebîr*'de bu iki örnek için kullandığı “beyne beyne” tabirinin (birkaç manaya gelmekle beraber)⁵⁹⁹ hemzenin kendisi ile harekesi cinsinden bir harf arasında telaffuz edilmesi yönünden, İbnü'l-Cezerî'nin ifadesi anlam kapsamı olarak burada daha iyi oturmaktadır.⁶⁰⁰

Hemze-i mübeddele: ﴿هُؤَلَاءَ آلِهَةً﴾ Yine aslî şekliyle okunmayıp başka bir harfe dönüşerek okunan hemzedir. Bu misalde hemzeden sonraki harfi medd ي harfine dönüştürülerek ﴿هُؤَلَاءَ يَالِهَةً﴾ olarak okunmaktadır.⁶⁰¹

Hemze-i mahzûfe: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا﴾ Esas şeklinin dışında kendinden önceki sakin harfe nakledilip hazfedilerek okunan hemzedir. Müellif tarafından gösterilen bu örnekte hemzenin harekesi kendinden önce gelen sakin ة harfine nakledilerek telaffuzdan düşmüş ve ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا﴾ şeklinde okunmuştur.⁶⁰²

⁵⁹⁷ Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *Sırru Sinâ 'Ati'l-İ'râb*, thk. Hasan Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 2/305.

⁵⁹⁸ Sefâkusi, *Gayû'n-Nef' fi'l-Kırâati's-Seb'*, 532; Ebû Hafs Sirâcü'd-dîn Ömer en-Neşşâr, *el-Büdûru'z-Zâhira fi'l-Kırâati'l-Aşri'l-Mütevâtira*, thk. Ahmed İsâ el-Ma'sarâvî (Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 2011), 4/86.

⁵⁹⁹ Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*, 63, 80.

⁶⁰⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2011, 2/1091.

⁶⁰¹ İbnü'l-Kâsîh, *Sirâcü'l-Kâri'i'l-Mübeddî*, 63-64; Dimyâtî, *İthâfî Füzalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erba'at-i 'Aşer*, 2009, 2/190.

⁶⁰² İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, ts., 1/408; Ebû İshâk İbrahim Mâlikî, *Delîlü Hayrân 'Alâ Mevrâdi'z-Zam'an* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.), 404.

Molla Efendi hâmişte, medd-i bedel olan bazı kelimeler üzerinden vakf halinde İ'tilâf mesleğinin diğer mesleklerin aksine olan icrâsına dair birtakım açıklamalar yapmıştır. Yine o, hemen ileride başka bir bölümde, medd-i bedel ile lîn harfinin bir araya geldiği yerde örneklerin bir kısmı farklı olmakla ve bazı ilavelerle beraber aynı şekilde bir hâmişte benzer ifadelerle İ'tilâf mesleğinin vakf halinde diğerlerine muhalif olan uygulamasına ait bir beyanda bulunmuştur.⁶⁰³ İşte tekrar olmaması adına müellifin bu iki hâmişte verdiği bilgileri mezcederek bir arada zikredeceğiz. Bahse konu olan mesele şu şekildedir:

'Umde müellifi, Verş adına vasıl halinde bütün meslekler için medd-i bedel olan *مَاب, مُبْرَوْن, سَبِيَّات, خَاطِئِينَ, مُسْتَهْرُونَ* ve *خَاسِيْنَ* kelimelerinin vakf halinde Sûfî, Mütkın ve Atâullâh mesleklerinde medd-i ârız, İ'tilâf mesleğinde ise yine medd-i bedel olduğunu anlatmıştır. Devamında, İ'tilâf mesleğinde merâtib-i erbaada tûl, edâda ise tevâssut vecihinin, Sûfî, Mütkın ve Atâullâh mesleklerinde ise hem merâtib-i erbaada hem de mertebeteinde tûl vecihinin takdim edildiğini aktarmıştır. İ'tilâf mesleğinin merâtib-i erbaada sırasıyla tûl, tevessut ve kasr, mertebeteinde ise kasr, tevessut ve tûl vecihlerini, diğer mesleklerinde hem merâtib-i erbaada hem de mertebeteinde sırasıyla tûl, tevessut ve kasr vecihlerini aldığı dile getirmiştir. Sebep olarak da eda ehlinde muhakkiklerin açıkladığı üzere medd-i ârız olduğunda bütün mesleklerde Verş'le beraber tüm kurra için sırasıyla tûl, tevessut ve kasr vecihlerinin ahzedildiğini zikretmiştir.⁶⁰⁴

Örneğin, yaşadığımız devirde Mısır tariki üzere okuyan bazı kimseler, Bakara sûresi 14. âyetin sonundaki *{... مُسْتَهْرُونَ}* kelimesini vakf halinde medd-i ârız olarak alması gerekirken medd-i bedel olarak görüp sırasıyla kasr, tevessut ve tûl vecihlerini icra edebilmektedirler. Müellifin “Dikkatli ol, gözü açık ol!” ifadesiyle bu hususu birkaç yerde vurgulaması bu meselenin gözden kaçabileceğine bir işaret olduğu söylenebilir.⁶⁰⁵

⁶⁰³ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/67, 109.

⁶⁰⁴ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtü'l-Aşr*, 2018, 2/1080-1084.

⁶⁰⁵ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/65, 67, 109.

Pâluvî bu bahiste ﴿لَا تُؤَاخِذْنَا﴾, ﴿وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ﴾ ve ﴿لَا يُؤَاخِذُكُمْ﴾ kelimelerine değinmediği halde Muhammed Emîn Efendi bu lafızlara burada yer vererek mevzû bahis yapmayı tercih etmiştir. *Zübde* müellifi âdeti olduğu üzere ilk geçtiği yerde Bakara sûresi 225. âyette ﴿لَا يُؤَاخِذُكُمْ﴾ kelimesinde Verş'in hemzeyi meftuh vâv'a ibdal ederek okuduğunu belirttikten sonra yine Verşin üç vecihinin (kasr, tevessut, tûl) olduğunu fakat Ca'berî,⁶⁰⁶ İbnü'l-Kâsîh⁶⁰⁷ ve Muhammed el-'Avfî⁶⁰⁸ gibi Galbûnbazılarının üç vecih almayıp sadece kasr ile okuduklarını belirtmiştir.⁶⁰⁹

'*Umde* müellifi, bahsi geçen kelimeleri Verş'in sadece kasırla okuduğunu belirtmiştir. *Zübde* müellifinin "... hemzeyi meftuh vâv'a ibdal ederek..." sözlerine de bir gönderme yaparak muhakkikler nezdinde يُؤَاخِذُ lafzında ki vâv'ın hemzeden mübdel olmaması nedeniyle Verş'in vâv ile okuduğunu dile getirmiştir.⁶¹⁰ Bu vâv'ın bizzat lafzın kendinden وَاخَذَ fiiliden müzârî olarak يُؤَاخِذُ şeklinde geldiğini aktarmıştır.⁶¹¹ O, Verş'in tûl ve tevessut vecihlerini nakledenlerin bu kelimenin istisnâ oluşuna dair hem fikir olduklarını söylerken Dâni'nin bu lafzı istisnâlar içerisinde gerekli görmeyerek zikretmediğini de belirtmiştir.⁶¹² Şâtıbî'nin de Dâni'nin bir şey belirtmemesi üzerine bu kelimeyi bu bâbın içinde zannederek onu *Hirzû'l-Emânî*'de gerekli görüp bu ihtilafın arasında zikrettiğini ve şöyle dediğini anlatmıştır:⁶¹³

وَمَا بَعْدَ هَمْزِ الْوَضَلِ إِبْتِ وَبَعْضُهُمْ يُؤَاخِذُكُمْ آلَانَ مُسْتَنْفَهُمَا تَلَا⁶¹⁴

'*Umde* müellifi, bu beyitte Şâtıbî'nin "Bazıları" ifadesiyle Dâni'yi kastettiğini ve bunun doğru olmadığını bilakis *Neşr-i Kebîr*'de ve muteber *Şâtıbiyye* şerhlerinde

⁶⁰⁶ Ca'berî, *Kenzu'l-Me'ânî fî Şerhi Hirzi'l-Emânî*, 2/355-357.

⁶⁰⁷ İbnü'l-Kâsîh, *Sirâcü'l-Kâri'i'l-Mübtedî*, 64-65.

⁶⁰⁸ 'Avfî, *el-Cevâhiru'l-Mükellele*, 2014, 1/213.

⁶⁰⁹ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 56.

⁶¹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Tahbîrü't-Teysîr*, 209; Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fi'l-Kirâati'l-'Aşr*, thk. Enes Mehera (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 74.

⁶¹¹ Abdülvâhid b. Muhammed b. Ali İbn Ebi's-Sedâd el-Mâlikî, *ed-Dürrü'n-Nesîr ve'l- Azbü'n-Nemîr*, thk. Ahmed Abdullah el-Mukrî (Cidde: Daru'l-Fünûn, 1990), 1/55.

⁶¹² Dâni, *Kitâbu't-Teysîr*, 2015, 159-160.

⁶¹³ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/67.

⁶¹⁴ Şâtıbî, *Hirzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*, 18 (174. Beyit).

açıklandığı gibi edâ ehlinde imamların bu kelimenin istisnâ oluşuna dair görüş birliği içerisinde olduklarını vurgulamıştır.⁶¹⁵ Sözlerinin devamında Molla Efendi, *Zübde* müellifinin metin ve tenbihatta bazı konularda şahit olunduğu gibi cumhurun görüşüne aykırı davrandığını burada kendi reyiyile tûl ve tevessut vecihlerini tercih ettiğini dile getirerek eleştirmiştir. Delilden uzak bir görüşle muhakkiklerin sözlerine muhalif bir ifadeyle amel edilemeyeceğini, yine muhakkiklerin sözlerine sınıksız tutunarak hata edenlerin yollarından kaçınmak gerektiğini de anlatmıştır.⁶¹⁶

Görüldüğü üzere müellif, doğrudan özellikle *Neşr-i Kebîr*'i kaynak göstermiştir. Öneme binaen ve meselenin ayan beyan bir şekilde daha iyi anlaşılması adına İbnü'l-Cezerî'nin konuya bakışı *Neşr-i Kebîr*'den aktarılacaktır. Bu durum genel hatlarıyla şöyledir:

İbnü'l-Cezerî, kurrânın çoğunun nezdinde bu lafzın istisnâ olduğunu, *Teyssîr* müellifinin eserinde bu kelime ile ilgili bilgi vermediğini,⁶¹⁷ onun bu kelimeyi başka yerde zikretmekle yetindiğini,⁶¹⁸ sanki Şâtîbi'nin de *Teyssîr* de zikredilmediği için Verş'in mevzu bahis yaptığı medlere bunun dâhil olduğunu zannederek onu kâsidesine gerekli görüp aldığını anlatmıştır.⁶¹⁹ (Şâtîbiyye 174. beyiti izah ederek...) Meddi nakledenlerden bazılarının (tûl ve tevessut arasından) kasırla *يُؤَاخِذُ* şeklinde okuduklarını fakat bunun doğru olmadığını şöyle ki meddi nakledenlerin bu kelimenin istisnâ olduğu hususunda ittifak ettiklerini ve bunun yanında bu kelimeyi kasr ile okumada da bir ihtilafın olmadığını aktarmıştır. Ayrıca Dâni'nin *İcâz*'ında bu lafza "Edâ ehli bu kelimelerdeki elif için olan ziyade medde ilaveyi terk etme konusunda görüş birliği içerisinde ve yine onlara göre de bu kelime mehmüz (hemzeli) değildir." sözleriyle yer verdiğini anlatmıştır.⁶²⁰

⁶¹⁵ Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzü'l-Me'ânî*, 118; İbnü'l-Kâsîh, *Sirâcü'l-Kârî'i'l-Mübtedî*, 64-65; Mevsîlî, *Şerhu Şu'le aleş-Şâtîbiyye*, 70; İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtî'l-Aşr*, ts., 1/340.

⁶¹⁶ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/67-68.

⁶¹⁷ Dâni, *Kitâbu't-Teyssir*, 2015, 159-160.

⁶¹⁸ Dâni, *Câmi'ul-Beyân*, 2005, 193.

⁶¹⁹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtî'l-Aşr*, 2018, 2/1096.

⁶²⁰ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtî'l-Aşr*, 2018, 2/1097.

3.1.18. Verş'in "Râ"yı İnce veya Kalın Okumasıyla İlgili Hükümler

Muhammed Emîn Efendi, En'âm sûresi 71. âyette ki ﴿حَيْرَانَ﴾ kelimesindeki terkîk için Pâluvî'nin kullandığı taklîl ve imâle-i suğra söylemine karşı çıkararak bazı açıklamalarda bulunmuştur.⁶²¹ Yine Kur'ân-ı Kerîm'in muhtelif yerlerinde mevcut olan ﴿ذُكْرًا﴾ kelimesinde meslekler arasında ki ayrıma yer vermiş ve bu lafzın medd-i bedelle bir araya geldiği Bakara sûresi 200. âyet ﴿كَذُكِّرْكُمْ أَبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذُكْرًا﴾ örneği üzerinden de hem kıraat-i seb'ada, aşerede ve hem de takribde mesleklerin ihtiyarına dair bir dizi malumatta bulunmuştur.⁶²² Onun itirazları ve katkıları ilk olarak حَيْرَانَ kelimesi ikinci olarak ise ذُكْرًا kelimesi üzerinden ele alınacaktır.

'Umde müellifi, Pâluvî'nin حَيْرَانَ kelimesinde Verş'in uygulaması için dile getirdiği taklîl deyişine terkîk ifadesiyle beyânât getirirken onun bu bahsin başında zikrettiği imâle-i suğra tabirini de Ebû Şâme ve diğerlerini takip ederek kullandığına işaret etmiştir. Fakat o, bu tabirlerin terkîk'in yerine kullanılmasının muhakkiklerce reddedildiğini ve *Neşr-i Kebîr*'e atıfta bulunarak onların taklîl ve imâle-i suğra söylemini tercih etmeyip aksine terkîk ile ifade ettiklerini dile getirmiştir.

Aslında burada, Verş'e has anlamıyla râ harfinin ince okunmasını ifade eden⁶²³ terkîkin yerine tahkik ile imâle arası bir ses ile okunması anlamlarına gelen (beyne beyne) taklîl ve imâle-i suğra tabirini Pâluvî'nin tercih etmesinin bir dayanağı vardır.⁶²⁴ Şöyle ki Molla Efendi'nin de belirttiği gibi Ebû Şâme el-Makdisî *İbrâzü'l-me'ânî* adlı eserinde رَقَّقَ ifadesine imâle ve beyne beyne şeklinde bir açıklama getirmiş ve ardından Ebû Amr ed-Dânî ve Mekkî b. Ebû Tâlib'den yaptığı nakille bu açıklamasını da desteklemiştir.⁶²⁵ Mekkî b. Ebû Tâlib *et-Tebşıra*'da terkîk ifadesini

⁶²¹ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 19-20.

⁶²² Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, ts., 134-135.

⁶²³ Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kirâati's-Seb' ve ileliha ve Huceciha*, thk. Muhyiddin Ramazan (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 1/210.

⁶²⁴ Dimyatî, *İthâfî Fuzalâi'l-Beşer*, 2010, 1/371-372.

⁶²⁵ Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzü'l-Me'ânî*, 248.

kullanmayı tercih ederken⁶²⁶ *el-Keşf*'te ise ilgili bahiste terkîk tabirini kullanmakla beraber meselenin başında zikrettiği “Terkîk, râ harfinin lafzının kesraya doğru - zayıf bir imâle olmakla beraber- yönelimidir.” sözleri Ebû Şâme'nin bu konudaki söylemini desteklediği ifade edilebilir.⁶²⁷ Ebû Amr ed-Dânî'ye gelince ise, Ebû Şâme el- Makdisî doğrudan *et-Teysîr* ismini zikredip “يُمِيلُ فَتَحَةَ الرَّاءِ قَلِيلًا بَيْنَ اللَّفْظَيْنِ” şeklinde ondan bir metin aktarmıştır.⁶²⁸ Bu ifadenin aynı şekilde *Câmi 'u'l-beyân*'da da geçtiği görülmüştür.⁶²⁹ Pâluvî de Verş'in terkîkini izah ederken aynen bu metni kullanmıştır.⁶³⁰ Bu ifadenin kökeni Dânî gibi gözükse esas kaynağı hocası İbn Galbûn'a dayanmaktadır. O, *et-Tezkire* adlı eserinde Verş'in terkîkini tarif ederken “beyne'l-lafzeyn” tabirini kullanmıştır.⁶³¹

İbnü'l-Cezerî'ye gelecek olursak *Tahbîrû't-teysîr*'de, Verş'in imâle ile râ'nın fethasını okuduğunu beyan eden “يُمِيلُ فَتَحَةَ الرَّاءِ قَلِيلًا بَيْنَ اللَّفْظَيْنِ” sözleri bir yandan onun da mütekaddimûn âlimlerinin ifade şeklini kullandığının kanıtı olurken⁶³² *Neşr-i Kebîr*'de mütekaddimûnun ifade tarzından bahsetmekle beraber terkîkin tarifini yaparken sarf ettiği “Harfin sesini azaltarak imâle yapmadan ince bir sesle okumaktır.” sözleri ise diğer yandan onun bu fikrinin değiştiğinin ispâtı olmuştur.⁶³³ Yine *Neşr-i Kebîr*'de Ebû Amr ed-Dânî' ve onun gibilerinin ifade tarzını zikrederek bir açıklama yapmış ve terkîk tabiri ile imâlenin arasında bir bağlantı kurmanın doğru olmayacağını belirtmiştir. Son olarak İbnü'l-Cezerî, Dânî'nin *et-Tahtîd*'inde geçen⁶³⁴ “Terkîk, hareke dışında harfin telaffuzunda (sıfatında) olması, imâle ise harfin dışında harekede zayıflığın (tahffin)⁶³⁵ olmasıdır.” tanımının çok güzel

⁶²⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib, *et-Tebîra*, 409-410.

⁶²⁷ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/209-210.

⁶²⁸ Dânî, *Kitâbu't-Teysîr*, 2015, 233.

⁶²⁹ Dânî, *Câmi 'ul-Beyân*, 2005, 351.

⁶³⁰ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 19.

⁶³¹ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 2009, 2/219.

⁶³² İbnü'l-Cezerî, *Tahbîrû't-Teysîr*, 254.

⁶³³ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirââtî'l-Aşr*, 2018, 3/1766.

⁶³⁴ Dânî, *et-Tahtîd fi'l-İtkâni ve't-Tecvid*, 161.

⁶³⁵ “Beyne beyne” anlamında kullanıldığı gibi kolay olması açısından harfin mahrecinde şeddeli okunmaması veya kelimenin ortasındaki hareketin giderilmesi için de kullanılır. Bk. Koyuncu, *Aşere Kâideleri*, 141. Tahffin kavramının diğer anlamları için bk. Ali Çiftci, “Telifat Dönemi Tecvid Âlimlerinden Mekki b. Ebi Talib ve Abdülvehhab b. Muhammed el-Kurtubi Perspektifinden Teşdid, Telyin ve Tahfif Terimlerine Bir Bakış”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (2019), 222-224.

olduğunu özellikle vurgulamıştır.⁶³⁶ Biz de bu hususta bu mevzuya şöyle bir katkıda bulunabiliriz:

Netice olarak ilk dönem âlimleri terkîk kavramını imâlenin kapsamı içine alarak beyne beyne, taklîl ve imâle-i suğra tabirlerini kullanmışlardır. Dâni, hocası İbn Galbûn'a tabi olmuş terkîk tabirini ifade ederken imâlenin muhtevasına katmıştır. Fakat Şâtîbî, Dâni'ye uymayarak *Kasîdetü'l-lâmiyye*'sinde “beyne'l-lafzeyn” üslûbunun yerine şu beyitlerde

وَرَقَّقَ وَرَزَّ كُلُّ رَاءٍ وَقَبَلَهَا ... مُسَكَّنَةً يَاءٍ أَوْ الْكُشْرُ مُوَصَّلًا⁶³⁷
وَفِي سَرَرٍ عَنَّهُ يُرَقَّقُ كُلُّهُمْ ... وَحَيْرَانَ بِالتَّمْخِيمِ بَعْضُ تَقَبَّلًا

görüldüğü üzere tercihini رَقَّقَ kavramından yana kullanmıştır. Daha sonra *Şâtîbiyye* şârihleri iki kısma ayrılarak örneğin Mevsilî *Şerhu Şu'le*'de,⁶³⁸ Makdisî *İbrâzü'l-me'ânî*'de⁶³⁹ “beyne'l-lafzeyn” tabirini, İbn Gâzî el-Miknâsî *İnşâdü's-şerîd*'de,⁶⁴⁰ İbnü'l-Kâsîh *Sirâcü'l-kâri 'i'l-mübtedî*'de⁶⁴¹ terkîk ifadesini kullanmayı yeğlemiştir.

Molla Efendi, حَيْرَانَ lafzında Atâullâh mesleğinde önce tefhîm daha sonra terkîk, İ'tilâf, Sûfî ve Mütkın mesleklerinde ise önce terkîk daha sonra tefhîmin ahzedildiğini anlatmıştır.⁶⁴² Fakat *'Umde* metninde En'âm sûresine gittiğimizde müellif حَيْرَانَ kelimesine dokuzuncu tenbihatta değinmiş ve İ'tilâf mesleğinin önce terkîk daha sonra tefhîm, diğer mesleklerin ise önce tefhîm daha sonra terkîk ile okuduğunu belirtmiştir.⁶⁴³ Bu iki açıklamayı karşılaştırdığımızda Atâullâh ve İ'tilâf mesleklerinde bir değişiklik olmazken Sûfî ve Mütkın meslekleri için birbirine zıt iki farklı beyânat ortaya çıkmış olmaktadır. Atâullâh ve İ'tilâf meslekleri için terkîk ile tefhîmin takdimi ve tehiri şu şekildedir:

⁶³⁶ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtî'l-Aşr*, 2018, 3/1768.

⁶³⁷ Şâtîbî, *Hirzü'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*, 35 (343 ve 347. beyitler).

⁶³⁸ Muhammed Şu'le el-Mevsilî, *Kenzü'l-Me'ânî fî Şerhi Hurzi'l-Emânî*, 2012, 1/600.

⁶³⁹ Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzü'l-Me'ânî*, 248.

⁶⁴⁰ İbn Gâzî el-Miknâsî, *İnşâdü's-şerîd min davâlli'l-Kasîd* (1223, 38859), 70a.

⁶⁴¹ İbnü'l-Kâsîh, *Sirâcü'l-Kâri 'i'l-Mübtedî*, 135.

⁶⁴² Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/68.

⁶⁴³ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/310.

Atâullâh Mesleği	İ'tilâf Mesleği
فِي الْأَرْضِ حَيْرَانٌ نقل --- تفخيم --- ترفيق	فِي الْأَرْضِ حَيْرَانٌ نقل --- ترفيق --- تفخيم

Müellifin açıklamalarına göre tenâkuzun oluştuğu iki meslekten biri olan Mütkın mesleğinde, meslek sahibi Kettânîzâde'nin *Mütkinü'r-Rivâye* adlı eserinde bu duruma açıklık getirilmiştir. Na'îmî Efendi, حَيْرَانٌ kelimesinde tefhîm vecihinin terkîk vecihine mukaddem olması gerektiğini özellikle belirtmiştir.⁶⁴⁴ Sûfi mesleğine gelince ise Molla Efendi'nin meslekler özelinde genel bir çerçevede yaptığı açıklama üzerinden iki başlıkta şu şekilde gerekçelendirilerek bir sonuca varılabilir:

1- *Zühru'l-Erib*'de, Sûfi mesleğinin vecihlerin icrasında zaman zaman *Tahrîru't-turuk*'dan nakiller yaptığını belirttiğine göre⁶⁴⁵ *Tahrîru't-turuk*'da bu âyet mevzû bahis yapılarak Ezrak tarikinde önce terkîk daha sonra tefhîmin ahzedildiği görülmüştür.⁶⁴⁶ Yine o, bu mesleğin seb'a ve aşerede merâtib-i erbaada *Cevâhiru'l-Mükellele*'den istifade ettiğini haber vermiştir.⁶⁴⁷ Muhammed el-'Avfi' eserinde tefhîm ve terkîk olmak üzere iki vecih zikretmiş ve bir sıralama yapmamakla beraber muhtâr olanın terkîk olduğunu özellikle dile getirmiştir.⁶⁴⁸

2- Molla Efendi, Ahmed es-Sûfi'nin tercihlerini yansıtan bir kitabı görmediğini, uygulamalarına ait bazı meselelerin de üstatlardan şifâhi olarak kıraat mecmûalarında yazıya geçirildiğini dile getirdiğine göre⁶⁴⁹ günümüzde eda ehlinin öncülerinin uygulaması önce terkîk daha sonra tefhîm şeklindedir.⁶⁵⁰ Bu bilgilere göre Mütkın ve Sûfi mesleğinin ihtiyarı şu şekilde gösterilebilir:

⁶⁴⁴ Na'îmî, *Mütkinü'r-Rivâye* (Yazma Bağışlar, 7957), 37b.

⁶⁴⁵ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erib* (İbrâhim Efendi, 11), 214b.

⁶⁴⁶ Mansûrî, *Tahrîru't-Turuk ve'r-Rivâyât* (Yazmalar, 1288), 52a.

⁶⁴⁷ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erib* (İbrâhim Efendi, 11), 214b.

⁶⁴⁸ 'Avfi, *el-Cevâhiru'l-Mükellele*, 2014, 1/366.

⁶⁴⁹ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erib* (İbrâhim Efendi, 11), 214a-214b.

⁶⁵⁰ Özcan, *İstanbul Tariki Ahmed es-Sûfi Mesleğine Göre Aşere Kavâid Defteri*, 68; Talip Akbal, *İstanbul Tariki Ahmed es-Sûfi Mesleği Mufasssal Kırâat-i Aşere Kavâidî* (İstanbul: y.y., 2018), 141; Boz, *Kırâat-i Aşere Kâideleri İstanbul Tariki*, 35; Mustafa Yılmaz, *İstanbul Tariki Ahmed es-Sûfi Mesleğinde Aşere Tarikine Göre Kırâat İmamlarının Okuyuş Suretleri* (Rize: y.y., ts.), 315.

Mütkın Mesleği	Sûfi Mesleği
في الأَرْضِ حَيْرَانَ نقل --- تفخيم --- ترقيق	في الأَرْضِ حَيْرَانَ نقل --- ترقيق --- تفخيم

Bu bahsin diğer meselesinde Muhammed Emîn Efendi, seb'a ve aşerede ذُكْرًا bâbında İ'tilâf mesleğinin hem meraâtib-i erbaa hem de mertebeyinde terkîk ile okumadığını ve sûfi mesleğinin de sadece meraâtib-i erbaada İ'tilâf mesleğine tabi olduğunu aktarmıştır. Sûfi mesleğinin mertebeyinde, Mütkın ve Atâullâh mesleklerinin ise hem meraâtib-i erbaa ve hem de mertebeyinde terkîkinin olduğunu anlatmıştır.⁶⁵¹ Yukarıda cümle içinde geçen “ذُكْرًا bâbı” ifadesiyle müellifin kastettiği, metinde de geçtiği üzere kesradan sonra yâ harfi haricindeki diğer sâkin harflerin ardından fetha üzere tenvinli olarak gelen râ harfinin bulunduğu şu altı kelimedir.⁶⁵²

وَزْرًا	صَهْرًا	حَجْرًا	إِمْرًا	سَهْرًا	ذُكْرًا
---------	---------	---------	---------	---------	---------

Molla Efendi, سَهْرًا kelimesini bu bâbın içine koyan *Zübde* müellifine itiraz etmiştir. Şöyle ki سَهْرًا ve مُسْتَقْرًا kelimeleri yukarıda zikredilen altı kelime ile birlikte (...وَنَحْوُ سَهْرًا...) ⁶⁵³ *Tayyibetü'n-Neşr*'de geçtiği üzere “سَهْرًا bâbı” olarak dile getirilmesinin ⁶⁵⁴ yanında Sehâvî'nin *Fethu'l-vasîd*'te ve İbnü'l-Cezerî'nin de *Neşr-i Kebîr*'de belirttiği gibi سَهْرًا kelimesinde müdgam ile müdgamın fih tek harf hükmündedir.⁶⁵⁵ Bu nedenle yukarıdaki tanımın dışında kalmakta ve Verş'in hulfe terkîki değil de sadece terkîki alınmaktadır. Müellifin açıklamalarına göre ذُكْرًا kelimesinde mesleklerin uygulaması şu şekilde gösterilebilir:

⁶⁵¹ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/69.

⁶⁵² Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 2020, 20; Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/68-69; Abdülvâhid b. Muhammed b. Ali İbn Ebi's-Sedâd el-Mâlikî, *ed-Dürrü'n-Nesîr ve'l-Azbü'n-Nemîr*, thk. Ahmed Abdullah el-Mukrî (Cidde: Daru'l-Fünûn, 1990), 4/60-61.

⁶⁵³ İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*, 54 (331, 332, 333, 334 ve 335. beyitler).

⁶⁵⁴ Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, 401.

⁶⁵⁵ Sehâvî, *Fethu'l-Vasîd fi Şerhi'l-Kasîd*, 2002, 2/488; İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, 2018, 3/1786.

Kırâat-i Seb'a ve Aşere			
İ'tilâf Mesleği Meraâtib-i erbaa ve Mertebeteyn	Sûfî Mesleği Meraâtib-i erbaa	Sûfî mesleği Mertebeteyn	Mütkın-Atâullâh Meslekleri Meraâtib-i erbaa ve Mertebeteyn
ذِكْرًا تفخيم--كلهم		ذِكْرًا تفخيم--كلهم ترقيق--ج	

'Umde müellifi sözlerinin devamında, ذِكْرًا kelimesinin medd-i bedelle bir araya geldiği Bakara sûresi 200. âyet-i kerîme ﴿كَذِكْرِكُمْ أَبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا﴾ üzerinden yaptığı izahta, İ'tilâf mesleği dışında diğerlerinin (Sûfî mesleği seb'a ve aşerede meraâtib-i erbaada hariç) seb'a, aşere ve takribde tefhîm vecihini terkîk vecihinden önce alarak Verş için hem kasr hem de tûlda tefhîm ve terkîki, tevessutta ise sadece tefhîmi ahzettiklerini anlatmıştır. Seb'a ve aşerede terkîk ile okumayan İ'tilâf mesleğinin ise takribde medd-i bedelin üç vecihiyle beraber (tûl, tevessut, kasr) terkîk ile ahzettığını vurgularken seb'ada üç vecih takribde ise altı vecih ile okuduğunu da özellikle belirtmiştir.⁶⁵⁶

Yine sûfî mesleğinin kıraat-i seb'ada, meraâtib-i erbaada İ'tilâf mesleğine tabi olduğunu mertebeteynde ise Mütkın ve Atâullâh mesleklerini takip ettiğini bir daha vurgulamıştır. İ'tilâf mesleği dışında diğerlerinin (Sûfî mesleği seb'a ve aşerede meraâtib-i erbaada hariç) seb'a ve takribde beş vecih ile okuduğunu beyan etmiştir.

Şimdi Molla Muhammed Emîn Efendi'nin yukarıda yapmış olduğu açıklamalara göre ذِكْرًا kelimesinin medd-i bedelle bir araya geldiği Bakara sûresi 200 ve Ahzâb sûresi 41. âyetler üzerinden hem meraâtib-i erbaa hem de mertebeteynde mesleklerin kıraat-i seb'a, aşere ve takribde tercihleri bir tablo halinde gösterilecektir:

⁶⁵⁶ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/69.

İ'tilâf Mesleği

Seb'a ve Aşere	Takrib
Meraâtib-i erbaa ve Mertebeteyn	Meraâtib-i erbaa (Takrîbte sadece merâtib-i erbaa uygulamıştır.) ⁶⁵⁷
<p style="text-align: center;">أَبَاءُكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا</p> <p style="text-align: center;">ج</p> <p style="text-align: center;">----- طول</p> <p style="text-align: center;">----- توسط</p> <p style="text-align: center;">----- قصر</p>	<p style="text-align: center;">أَبَاءُكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا</p> <p style="text-align: center;">أزرق</p> <p style="text-align: center;">----- طول</p> <p style="text-align: center;">----- ترفیق</p> <p style="text-align: center;">----- توسط</p> <p style="text-align: center;">----- ترفیق</p> <p style="text-align: center;">----- قصر</p> <p style="text-align: center;">----- ترفیق</p>

Sûfi Mesleği

Seb'a ve Aşere		Takrib	
Meraâtib-i erbaa	Mertebeteyn	Meraâtib-i erbaa	Mertebeteyn
<p style="text-align: center;">أَبَاءُكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا</p> <p style="text-align: center;">ج</p> <p style="text-align: center;">----- طول</p> <p style="text-align: center;">----- توسط</p> <p style="text-align: center;">----- قصر</p>	<p style="text-align: center;">أَمَّنُوا أَذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا</p> <p style="text-align: center;">ج</p> <p style="text-align: center;">----- قصر</p> <p style="text-align: center;">----- ترفیق</p> <p style="text-align: center;">----- توسط</p> <p style="text-align: center;">----- طول</p> <p style="text-align: center;">----- ترفیق</p>	<p style="text-align: center;">أَبَاءُكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا</p> <p style="text-align: center;">أزرق</p> <p style="text-align: center;">----- طول</p> <p style="text-align: center;">----- ترفیق</p> <p style="text-align: center;">----- توسط</p> <p style="text-align: center;">----- قصر</p> <p style="text-align: center;">----- ترفیق</p>	<p style="text-align: center;">أَمَّنُوا أَذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا</p> <p style="text-align: center;">أزرق</p> <p style="text-align: center;">----- قصر</p> <p style="text-align: center;">----- ترفیق</p> <p style="text-align: center;">----- توسط</p> <p style="text-align: center;">----- طول</p> <p style="text-align: center;">----- ترفیق</p>

⁶⁵⁷ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/38-39.

<i>Mütkin ve Atâullâh Meslekleri</i>	
Seb'a ve Aşere	Takrib
Meraâtib-i erbaa ve Mertebeteyn	Meraâtib-i erbaa ve Mertebeteyn
<p>أَبَاءُكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا</p> <p>قصر-----</p> <p>ج-----</p> <p>ترقيق-----</p> <p>توسط-----</p> <p>طول-----</p> <p>ترقيق-----</p>	<p>أَبَاءُكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا</p> <p>قصر-----</p> <p>أزرق-----</p> <p>ترقيق-----</p> <p>توسط-----</p> <p>طول-----</p> <p>ترقيق-----</p>

Yukarıdaki tablolarda görüldüğü üzere İ'tilâf mesleği diğerlerinin aksine 'Umde müellifinin de beyan ettiği gibi takrîbte altı vecih almıştır. Şöyleki Yusuf Efendizâde'nin *el-İ'tilâf* adlı eserinde Sûfî, Mütkin ve Atâullâh mesleklerinin ahzetmediği tevessutla terkîk vecihi, sadece Mekkî b. Ebû Tâlib'e isnâd edilerek *et-Tebşıra*'dan tevessutla zikredilen iki vecihten biri olarak nakledilmiştir.⁶⁵⁸ Bu vecih zayıf görüldüğü için İ'tilâf mesleği haricinde diğer üç meslek tarafından ahzedilmemiştir.⁶⁵⁹

3.1.19. Hamza'ya Ait Bazı Meseleler

Pâluvî, hemze-i münekkerenin vasıl halinde Halef'in hulfle sekt yaptığını vakf halinde ise sekt, nakil ve tahkik ile okuduğunu bildirmiştir. Hallâd'ın da vasıl halinde bir ihtilafının olmadığını, vakf halinde nakil ve tahkik ile okuduğunu aktarmıştır. Lâm-ı tarifte ise vasıl halinde Halef'in hulfsüz sekt ile vakf halinde sekt ve nakil ile okuduğunu anlatmıştır. Hallâd'ın ise vasıl halinde hulfle sekt, vakf halinde sekt ve nakil ile okuduğunu aktarmıştır.⁶⁶⁰

Molla Efendi *Zübde* müellifinin bu beyanının üzerine hemze-i münekkerenin vakfında İstanbul tarihinin merâtib-i erbaada sırasıyla sekt, tahkik ve nakil aldığını

⁶⁵⁸ Yusuf Efendizâde, *el-İ'tilâf fi vücûhi'l-İhtilâf*, 45; Mekkî b. Ebî Tâlib, *et-Tebşıra*, 412.

⁶⁵⁹ Mansûrî, *Tahrîru't-Turuk ve'r-Rivâyât* (Yazmalar, 1288), 26b; Na'îmî, *Mütkinü'r-Rivâye* (Yazma Bağışlar, 7957), 13b; Mağribî, *Hısnu'l-kârî fi ihtilâfi'l-mekâri* (Denizli, 455), 139a; Koyuncu, *Kıraat İlminde Tahrîrât Mustafa el-İzmîrî*, 20; Abdulfettah Abdulğânî el-Kâdî, *Şerhu Nazmi'l-Cami' li Kıraati İmam Nâfi'* (Kahire: Mektebtü'l-Ezheriyye, ts.), 69.

⁶⁶⁰ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân* (Yazmalar, 10268), 14-15.

mertebeteynde ise hem merâtib-i erbaada hem de mertebeynde nakil, tahkik ve sekt üzere okuyan Mısır tarikine tabi olduğunu anlatmıştır.

Lâm-1 tarifin vakfında ise İstanbul tarikinın merâtib-i erbaada önce sekt sonra nakil, mertebeynde ise merâtib-i erbaada ve mertebeynde nakil ve sekt ile okuyan Mısır tarikini takip ettiğini zikretmiştir. İstanbul tarikinde merâtib-i erbaada sekt vecihinin nakilden önce, Mısır tarikinde ise hem merâtib-i erbaada hem de mertebeynde nakil vecihinin sektten önce alındığını bildirirken yine İstanbul tarikinın mertebeynde Mısır tarikini takip ettiğine dair de bir hatırlatmada bulunmuştur.⁶⁶¹

Devamında, *Zübde* müellifinin hemze-i münekkereyle lâm-1 ta'rifin bir araya geldiği veya iki hemze-i münekkereyle iki lâm-1 ta'rifin ictimâ olduğu yerlerde Halef ve Hallâd'ın tercihleri için yaptığı kısa ve öz açıklamadan önce mühim bir önsöz yazmanın gerekliliğinden bahsetmiş ve geniş bir mukaddimeden sonra bu önemli meselenin izahını ayrıntılı bir şekilde yapmıştır.

Cemî' mîm'i haricinde hemze-i münekkerenin vakfında Halef adına İstanbul tariki için merâtib-i erbaada sekt, tahkik ve naklin, Mısır tariki içinse merâtib-i erbaada, mertebeynde ve İstanbul tariki için sadece mertebeynde nakil, tahkik ve sekt vecihlerinin olduğunu aktarmıştır. Hallâd adına ise yine vakfen İstanbul tariki için merâtib-i erbaada tahkik ve naklin, Mısır tariki içinse merâtib-i erbaada, mertebeynde ve İstanbul tariki için sadece mertebeynde nakil ve tahkikin olduğunu belirtmiştir.⁶⁶²

Lâm-1 tarifin ve شَيْء kelimesinin vaslında Halef için sekt, Hallâd içinse İstanbul ve Mısır tarikinde tartışmasız önce sekt vecihinin icrasıyla sekt ve tahkikin ahzedildiğini söylemiştir. Lâm-1 tarifin vakıf halinde ise Halef ve Hallâd için sekt ve naklin İstanbul tarikinde merâtib-i erbaada önce sekt, Mısır tarikinde merâtib-i erbaada, mertebeynde ve İstanbul tarikinde sadece mertebeynde önce naklin alınmasıyla söz konusu vecihlerin tatbik edildiğini anlatmıştır.

⁶⁶¹ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân (İbrâhim Efendi, 34), 26.

⁶⁶² Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/71.

Zübde metniyle Molla Efendi'nin açıklamaları karşılaştırıldığında *'Umde* müellifinin İstanbul ve Mısır tariki adına yaptığı tekmileler ile Pâluvî'nin zikrettiği bilgileri bu iki tarik için ayırdığı görülmüştür. Örneğin o, Halef için Pâluvî'nin yapmış olduğu, hemze-i münekkerenin vakfında sırasıyla sekt, nakil ve tahkik ile okuduğunu bildiren fakat her iki tarik içinde bu şekilde tatbik edilmeyen açıklamasına yaptığı düzenleme gibi söz konusu vecihleri bu tariklerin ihtiyarlarına göre yeniden sıralamıştır.⁶⁶³

Molla Muhammed Emîn Efendi'nin İstanbul ve Mısır tariki için yapmış olduğu açıklamalara göre hem merâtib-i erbaada hem de mertebeyinde hemze-i münekkere ve lâm-ı ta'rifte bu iki tarikin uygulamaları bir tablo halinde şu şekilde gösterilebilir.⁶⁶⁴

İstanbul Tariki Merâtib-i erbaa	
Hemze-i Münekkerenin Vaslı	Hemze-i Münekkerenin Vakfı
<p>خَلُّوا إِلَى شَيْطَانِهِمْ سكت-----ض تحقيق-----ف</p>	<p>مُحْتَلِفًا الْوَأْنَهُ سكت--ض تحقيق--ف نقل--</p>
Lâm-ı Ta'rifin Vaslı	Lâm-ı Ta'rifin Vakfı
<p>وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ سكت-----ف تحقيق----ق</p>	<p>وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ سكت-ف نقل-</p>

⁶⁶³ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 21; Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/70.

⁶⁶⁴ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/70-72.

mertebeteynde ve İstanbul tarikinde sadece mertebeynde tahkikin mukaddem olduğunu aktarmıştır.⁶⁶⁷ Cemî‘ zamirinin vasıl hali ile vakıf hali aynı olup yukarıda zikredildiği gibi vakıf halinde de nakil vecihi gelmemektedir.⁶⁶⁸

Müellifin dile getirdiği bu bilgileri Hûd sûresi 7. âyet ve Mülk sûresi 2. âyet üzerinden şöyle gösterebiliriz:

Cemî‘ Zamirinden Sonra	
İstanbul Tariki Merâtib-i Erbaa	Mısır Tariki Merâtib-i Erbaa ve Mertebeteyn İstanbul Tariki Mertebeteyn
أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا سكت ----- ض تحقيق ----- ف	أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا تحقيق ----- ف سكت ----- ض

Muhammed Emîn Efendi bu meselede, Halef ve Hallâd’ın kiraat vecihlerini asıl sahiplerine isnâd ederek tahrîr etmiştir. Bu konuda aktardığı önemli bilgilere “tahrîrât ilmi bağlamında ‘*Umdetü’l-Hullân*’da işlenen hususlar” başlığında yer verileceği için burada mevzû bahis yapılmayacaktır.

3.1.20. Hemze-i Münekkere ve Lâm-ı Ta‘rif Hamza’ya Göre

3.1.20.1. Hemze-i Münekkere Önce Lâm-ı Ta‘rif Sonra

Müellif, hemze-i münekkerenin önce, lâm-ı ta‘rifin sonra geldiği yerlerde Ahkâf sûresi 21.âyet üzerinden yaptığı açıklamada Halef ve Hallâd’ın her birisinin vakfen ve vaslen ikişer vecihi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca hemze-i münekkerede İstanbul tarikinde merâtib-i erbaada halef’in sektinin tahkikden önce, yine İstanbul tarikinde mertebetynde, Mısır tarikinde ise her iki mertebede halef’in tahkikinin sektten önce alındığını belirtmiştir.⁶⁶⁹

⁶⁶⁷ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/71.

⁶⁶⁸ Koyuncu, *Aşere Kâideleri*, 80; Özcan, *İstanbul Tariki Ahmed es-Sûfi Mesleğine Göre Aşere Kavâid Defteri*, 145.

⁶⁶⁹ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/72.

Müellif, bu ayrıntıya husûsan hemze-i münekkerenin önce lâm-ı ta'rifin sonra geldiği yerde vecihleri beyan ettikten sonra dikkat çekmiştir. En başta vakıf halinde münferit olarak geldiği yerde yaptığı “İstanbul tarikinde merâtib-i erbaada sekt vecihi nakilden önce yine İstanbul tarikinde mertebeteinde ve Mısır tarikinde hem merâtib-i erbaada hem de mertebeteinde nakil vecihi sektten önce ahzedilir.”⁶⁷⁰ açıklamasıyla yukarıda verilen bilgiyi karıştırmamak gerekir. Aşağıda bir cetvelde de gösterileceği üzere söz konusu vecihlerin sahih olduğunu üç mesleğin yani İ'tilâf, Sûfî ve Mütkın mesleklerinin de bu vecihlerde hem fikir olduğunu dile getirmiştir.⁶⁷¹

Şeyh Atâullâh mesleğine gelince ise Molla Efendi, Muhammed Ârif el-Hıfzî'nin *Şerhu Muhtâri'l-İkrâ'* sını işaret ederek İ'tilâf, Sûfî ve Mütkın meslekleriyle bir farkının olmadığını söylemiştir. Ârif el-Hıfzî eserinde, *'Umde* müellifinin aktardığı gibi Ebü'l-Feth Fâris b. Ahmed ve Ebü'l-Hasen Tâhir İbn Galbûn tariklerinin kaydıyla izah etmiş ve ayrıca nakil vecihinin daha kolay ve dercetme yönüyle daha yakın olması nedeniyle takdim edildiğini de belirtmiştir.⁶⁷² Fakat Ahmed er-Rüşdî'nin İ'tilâf, Sûfî ve Mütkın mesleklerine muhalif olduğunu beyan etmiştir. Müellif, onun *Mürşidü't-Talebe* adlı eserinde yukarıda geçen örneğin mislinde lâm-ı ta'rifin vasıl halinde diğer mesleklerle muvafık olmakla beraber lâm-ı ta'rifin vakıf halinde muhalif olduğunu anlatmıştır.⁶⁷³ Çünkü diğer meslekler vakıf ve vasıl halinde üç vecih alırken Ahmed er-Rüşdî'nin lâm-ı ta'rifin vasıl halinde üç vecih, vakıf halinde ise dört vecih aldığı dile getirmiştir. Ahkâf sûresi 21.âyet üzerinden Ahmed er-Rüşdî'ye göre vakıf halinde oluşan mîzan şöyledir:

Vakfen	Merâtib-i erbaa ve Mertebeteyn	إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقَافِ
		تحقيق --- نقل --- ف سكت ---
		سكت --- نقل --- ض سكت ---

⁶⁷⁰ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/70.

⁶⁷¹ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/72.

⁶⁷² Hıfzî, *Muğni'l-Kurrâ fî şerhi Muhtâri'l-İkrâ'* (Beyazıt Bölümü, 177), 33.

⁶⁷³ Yusuf İmamefendizâde, *Mürşidü't-Talebe* (Fatih, 71), 21b-22a.

Muhammed Emîn Efendi, diğer mesleklerin hiç birinde ahzedilmeyen Ahmed er-Rüşdî'nin zikrettiği Halef'in son vecihini (سكت-سكت) Mısır takinden Şeyh Atâullâh mesleğine mensup çoğu zâtın üstadlarından aldıkları şekilde *Mürşidü't-Talebe*'de ki gibi okuyup okuttuklarını vurgulamıştır.⁶⁷⁴ Müellifin misal olarak verdiği âyet üzerinden tarikler adına aktarmış olduğu bilgiler çerçevesinde İstanbul ve Mısır tarikine göre hemze-i münekkerin önce, lâm-ı ta'rifin sonra geldiği yerlerde, mîzânı göstermeden önce iki hususa özellikle dikkat çekmek istiyoruz:

İlk olarak bu mîzan genellikle İstanbul ve Mısır tariki şeklinde ikiye ayrılarak beyan edilir.⁶⁷⁵ Fakat burada Molla Efendi'nin bu açıklamalarına göre Mısır tarikinde vakf halinde Mütkın ve Atâullâh mesleklerinin de ayrılması gerekmektedir. İkinci olarak ise Sûfî mesleğinde vecih sayısı aynı olmakla beraber ehli edanın sıralamasında farklı uygulamalar olabilmektedir.⁶⁷⁶ Ehi edanın icrâda infirâd-indirâc, takdim-tehir, râvîyi önceleme veya tahrîrâta dair eserlerdeki tercihleri dikkate alması gibi nedenlerle meydana gelen ve bir dayanağı olan bu farklılığı (burada vakıf halinde mertebeteinde olduğu gibi) bir yanlış olarak algılamanın yerine bir zenginlik olarak görmek gerekir.

Neticede tahrîrât başlığında gösterdiğimiz, Halef ve Hallâd için hemze-i münekkere önce, lâm-ı ta'rif sonra vaslen ve vakfen müellifin tariklere izâfe ettiği vecihlerin hepsi ne bir fazla ne de bir eksik burada bir bir yerine oturmaktadır. Son olarak daha önce de dile getirdiğimiz gibi *Zübde* müellifinin açıklamaları ve bunun üzerine 'Umde müellifinin yaptığı ziyâledeleri, İ'tilâf mesleğini yani İstanbul tarikini önceleyerek yaptıklarını ilgili metni yanlış anlamama adına dikkate almamız gerekmektedir. Yukarıda geçen söz konusu bilgiler bir tablo halinde şöyle gösterilebilir:

⁶⁷⁴ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/73.

⁶⁷⁵ İyışenyürek, *İstanbul ve Mısır Tariklerinde Kıraat Usûl Konularının Karşılaştırılması*, 121.

⁶⁷⁶ Akbal, *İstanbul Tariki Ahmed es-Sûfî Mesleği Mufassal Kıraat-i Aşere Kavâidî*, 314; Özcan, *İstanbul Tariki Ahmed es-Sûfî Mesleğine Göre Aşere Kavâid Defteri*, 144.

İstanbul Tariki		
Hemze-i Münekkere önce Lâm-ı Ta'rif sonra		
Vaslen		
Merâtib-i erbaa	Mertebe-teyn	
إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقَافِ سكت --- سكت --- سكت --- ض تحقيق --- سكت --- ف تحقيق --- ق سكت --- سكت --- ض	إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقَافِ تحقيق --- سكت --- ف تحقيق --- ق سكت --- سكت --- ض	
Vakfen		
Merâtib-i erbaa	Mertebe-teyn	
إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقَافِ سكت --- نقل --- ض تحقيق --- سكت --- ف نقل --- ق سكت --- نقل --- ض	إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقَافِ تحقيق --- سكت --- ف نقل --- ق سكت --- نقل --- ض	
Mısır Tariki Hemze-i Münekkere Önce Lâm-ı Ta'rif Sonra		
Mütkın ve Atâullâh	Mütkın	Atâullâh
Vaslen	Vakfen	Vakfen
Merâtib-i erbaa ve Mertebe-teyn	Merâtib-i erbaa ve Mertebe-teyn	Merâtib-i erbaa ve Mertebe-teyn
إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقَافِ تحقيق --- سكت --- ف تحقيق --- ق سكت --- ق سكت --- ض	إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقَافِ تحقيق --- نقل --- ق سكت --- ف سكت --- نقل --- ض	إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقَافِ تحقيق --- نقل --- ف سكت --- ف سكت --- نقل --- ض سكت --- ض

Yukarıdaki tabloda Atâullâh mesleğinde vakfen tercihe dair bir hususa dikkat çekmek istiyoruz. İlk vecih (نقل - تحقيق) diğer mesleklerde Halef için alınmamıştır. Sebebine gelince ise 'Umde müellifi pek üzerinde durmasa da bu ilk vecihle son vecihin tariklerin kaydıyla olmadığına dair metinde bir bilgi aktarmıştır.⁶⁷⁷

⁶⁷⁷ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/73.

Ahmed er-Rüşdî *Mürşidü't-Talebe*'de Atâullâh mesleğinin Halef için ahzedip yalnız kaldığı son vecih (سکت-سکت) ile burada söz konusu olan yine Halef adına alınan (تحقیق-نقل) vecihini diğerler vecihlerin aksine sadece kaynaklara isnâd ederek açıklamıştır.⁶⁷⁸ Aslında Muhammed Emîn Efendi bir vecihin bir kaynağa dayandırılmasından öte tariklere yani haberi söyleyenine ulaştırılmasının ne denli önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Çünkü sened anlamında da kullanılan tarik kelimesiyle nakledenin bu bilgiyi kimden aldığını ve aldığı kimsenin de kimden naklettiğini belirterek bu bilginin ilk kaynağı olan Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ulaşınca kadar kesintisiz bir nakil zinciri kurulmaktadır.⁶⁷⁹ İbn Mücâhid'in *Kitabü's-Seb'a*'sında "Kırâât, sünnettir (takip edilen yol), ... onu bulduğunuz gibi okuyun, ... sonrakiler, onu öncekilerden alır." kesresinaklettiği gibi islâm âlimleri eserlerinde isnad zincirinin önemine her zaman vurgu yapmışlar ve kırâât ilminde silsilenin gerekliliğine de dikkat çekmişlerdir.⁶⁸⁰

3.1.20.2. Lâm-ı Ta'rif Önce Hemze-i Münekkere Sonra

Zübde müellifi, lâm-ı ta'rif önce hemze-i münekkerenin sonra geldiği yerlerde Nahl sûresi 13.âyet veya Zümer sûresi 21. âyet üzerinden yaptığı açıklamada Hallâd ve Halef için bazı bilgiler aktarmış fakat *'Umde* müellifi onun hata yaptığını beyan ederek vakfen noksan olan bilgileri ziyade etmiştir.

Pâluvî ile Muhammed Emîn Efendi'nin aktardığı bilgileri birarada görerek mukayese etme adına bir cetvelde şöyle gösterebiliriz.⁶⁸¹

⁶⁷⁸ Yusuf İmamefendizâde, *Mürşidü't-Talebe* (Fatih, 71), 21b-22a.

⁶⁷⁹ Raşit Küçük, "İsnad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/154-155; Kahraman Bulgurcu, "Übey b. Kâ'b'ın Kıraat ve Hadis İlmindeki Yeri", *Amasya İlahiyat Dergisi* 20 (Haziran 2023), 122-123; Muhammed Pilgir, *Kıraat İlminde İsnad Meselesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 33-56.

⁶⁸⁰ İbn Mücâhid, *Kitabüs-Seb'a*, 50; Hasan b. Ahmed b. Abdülgaffâr el-Fârisî, *el-Hüccce li'l-Kurrâi's-Seb'a*, thk. Bedreddin Kahveci - Beşir Cüveycâtî (Dımeşk: Dârü'l-Me'mun li't-Türâs, 1984), 1/40; İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââti'l-Aşr*, ts., 1/17.

⁶⁸¹ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 22; Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/74.

<i>Zübde Müellifi</i>				<i>'Umde Müellifinin Ziyadesi</i>	
Halef		Hallâd		Halef	Hallâd
Vaslen	Vakfen	Vaslen	Vakfen	Vakfen	
Sekt-Sekt	Sekt-Sekt	Sekt-Tahkîk	Sekt-Tahkîk	Sekt-Tahkîk	Sekt-Nakil
Sekt-Tahkîk	Sekt-Nakil	Tahkîk-Tahkîk	Tahkîk-Tahkîk Tahkîk-Nakil		

Molla Efendi, Pâluvî'nin hatasının belki de bir yanılığdan yani hemze-i münekkerenin vakfında Halef ve Hallâd için yapılan naklin Şâtibiyye tarikinden değil de Ebü'l-Feth tarikinden olduğunun sanılması nedeniyle ortaya çıktığını belirtmiştir. Sözlerinin devamında zikredilen âyetin üzerinden sahih olan vecihleri kaynaklarına götürerek açıklamış ve Halef'in lâm-ı ta'rifte kesinlikle tahkikinin alınmadığını vakıf halinde üç, vasıl halinde ise iki vecihinin tatbik edildiğini aktarmıştır. Bütün mesleklerde (vakıf halinde) Halef için üç, Hallâd içinse dört vecihin hâsıl olduğunu beyan etmiştir.

Ayrıca İstanbul tarikinde merâtib-i erbaada hemze-i münekkerenin vakfında ve vaslında halef'in sektinin tahkikden önce ve sadece vakıf halinde halef ve hallâd'ın tahkikinin de nakilden önce ahzedildiğini vurgulamıştır.

Yine İstanbul tarikinde mertebetyende, Mısır tarikinde ise her iki mertebede hemze-i münekkerenin vakfında ve vaslında Halef'in tahkikinin sektten önce ve sadece vakıf halinde Halef ve Hallâd'ın naklinin de tahkikden önce alındığını özellikle vurgulamıştır. Mollâ Efendi'nin beyanına göre lâm-ı ta'rif önce hemze-i münekkerenin sonra geldiği yerlerde vaslen ve vakfen netice şu şekildedir:

İstanbul Tariki	
Lâm-ı Ta'rif Önce Hemze-i Münekkere Sonra	
Vaslen	
Merâtib-i erbaa	Mertebe-teyn
<p>في الأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ</p> <p>سكت ---- سكت -- ض</p> <p>سكت ---- تحقيق -- ف</p> <p>تحقيق ---- تحقيق -- ق</p>	<p>في الأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ</p> <p>سكت ---- تحقيق -- ف</p> <p>سكت -- ض</p> <p>تحقيق ---- تحقيق -- ق</p>

Vakfen	
Merâtib-i erbaa	Mertebe-teyn
<p>في الأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ</p> <p>سكت ---- سكت -- ض</p> <p>تحقيق -- ف</p> <p>نقل --</p> <p>تحقيق ---- تحقيق -- ق</p> <p>نقل --</p>	<p>في الأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ</p> <p>سكت ---- نقل -- ف</p> <p>تحقيق --</p> <p>سكت -- ض</p> <p>تحقيق ---- نقل -- ق</p> <p>تحقيق --</p>

Mısır Tariki	
Lâm-ı Ta'rif Önce Hemze-i Münekkere Sonra	
Vaslen	Vakfen
Merâtib-i erbaa ve Mertebe-teyn	Merâtib-i erbaa ve Mertebe-teyn
<p>في الأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ</p> <p>سكت ---- تحقيق -- ف</p> <p>سكت -- ض</p> <p>تحقيق ---- تحقيق -- ق</p>	<p>في الأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ</p> <p>سكت ---- نقل -- ف</p> <p>تحقيق --</p> <p>سكت -- ض</p> <p>تحقيق ---- نقل -- ق</p> <p>تحقيق --</p>

3.1.20.3. İki Hemze-i Münekkere Bir Arada Gelirse

Pâluvî'nin bu mizanda da aynı şekilde hata ettiğini bildiren Molla Efendi, vakıf halinde halef için Şâtibiyye tarikinden sekt ile nakil vecihinin zikredilmediğini belirtmiştir.⁶⁸²

Bütün mesleklerde ahzedilen sahih vecihlerin Halef için vakfen sekt ile sekt-nakil ve vaslen sekt ile sekt alınırken hem halef hem de hallâd için vakfen tahkik ile tahkik-nakil ve vaslen tahkik ile tahkikin ahzedildiğini anlatmıştır. Yine Halef için vakfen dört, vaslen iki vecihin tatbik edildiğini de vurgulamıştır.⁶⁸³

Bu bilgilerle birlikte müellif, İstanbul tarikinde merâtib-i erbaada vakıf halinde naklin sekt veya tahkikten sonra, Mısır tarikinde merâtib-i erbaada ve mertebeynde, İstanbul tarikinde ise sadece mertebeynde naklin sekt veya tahkikten önce ahzedildiğine dikkat çekmiştir. Onun beyânâtına göre çıkan sonuç bir cetvel içinde şu şekilde gösterilebilir:

İstanbul Tariki	
İki Hemze-i Münekkere Bir Âyette Gelirse	
Vaslen	
Merâtib-i erbaa	Mertebeteyn
<p>مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى</p> <p>سكت-سكت-ض</p> <p>تحقيق-تحقيق-ف</p>	<p>مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى</p> <p>تحقيق-تحقيق-ف</p> <p>سكت-سكت-ض</p>
Vakfen	
Merâtib-i erbaa	Mertebeteyn
<p>مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى</p> <p>سكت-سكت-ض</p> <p>نقل-</p> <p>تحقيق-تحقيق-ف</p> <p>نقل--</p>	<p>مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى</p> <p>تحقيق-نقل-ف</p> <p>تحقيق-</p> <p>سكت-نقل-ض</p> <p>سكت-</p>

⁶⁸² Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 22.

⁶⁸³ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/75.

Mısır Tariki	
İki Hemze-i Münekkere Bir Âyette Gelirse	
Vaslen	Vakfen
Merâtib-i erbaa ve Mertebeteyn	Merâtib-i erbaa ve Mertebeteyn
<p>مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى</p> <p>تحقيق-تحقيق - ف</p> <p>سكت-سكت - ض</p>	<p>مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى</p> <p>تحقيق-نقل - ف</p> <p>تحقيق -</p> <p>سكت-نقل - ض</p> <p>سكت -</p>

3.1.20.4. İki Lâm-ı Ta'rif Bir Arada Gelirse

İki lâm-ı ta'rifin bir âyette mevcut olduğu yerde Pâluvî, Halef için vakfen sekt ile sekt-nakil, vaslen sekt ile sekt, Hallâd içinse vakfen sekt ile sekt ve tahkik ile nakil, vaslen de yine sekt ile sekt ve tahkik ile tahkik vecihlerini beyan etmiştir. Molla Efendi, *Zübde* müellifinin zikrettiği sûretin doğru olup bütün mesleklerin onda mutabık olduğunu aktarmıştır.⁶⁸⁴

Ayrıca bu bilgilerle birlikte Halef için, İstanbul tarikinde merâtib-i erbaada naklin sektten sonra, Mısır tarikinde merâtib-i erbaada ve mertebeynde, İstanbul tarikinde sadece mertebeynde naklin sektten önce alındığını bildirmiştir.⁶⁸⁵ Bu açıklamalara göre bahse konu olan âyet üzerinden İstanbul ve Mısır tarikinun uygulamaları bir tablo halinde şu şekilde gösterilebilir:

İstanbul Tariki	
İki Lâm-ı Ta'rif Bir Âyette Gelirse	
Vaslen	
Merâtib-i erbaa	Mertebeteyn
<p>وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ</p> <p>سكت -- سكت - ف</p> <p>تحقيق -- تحقيق - ق</p>	<p>وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ</p> <p>سكت -- سكت - ف</p> <p>تحقيق -- تحقيق - ق</p>

⁶⁸⁴ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 22.

⁶⁸⁵ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/75.

İstanbul Tariki	
İki Lâm-ı Ta'rif Bir Âyette Gelirse	
Vakfen	
Merâtib-i erbaa	Mertebeteyn
وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ سكت - سكت - ف نقل -- ض تحقيق -- نقل -- ق	وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ سكت -- نقل - ض سكت - ف تحقيق -- نقل -- ق

Mısır Tariki	
İki Lâm-ı Ta'rif Bir Âyette Gelirse	
Vaslen	Vakfen
Merâtib-i erbaa ve Mertebeteyn	Merâtib-i erbaa ve Mertebeteyn
وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ سكت -- سكت - ف تحقيق -- تحقيق - ق	وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ سكت -- نقل - ض سكت - ف تحقيق -- نقل -- ق

Bu bahsin son meselesi olarak Molla Efendi, *Zübdetü'l-İrfân*'ın hâşiyesinde Pâluvî'ye ait olan bazı notlar için kısa kısa değerlendirmelerde bulunmuştur. En başından beri Halef ve Hallâd için gösterilen sûretleri tekrar sıralayan *Zübde* müellifi, metin içindeki açıklamanın aynısını bir daha ama açık bir şekilde yapmış ve Molla Efendi de muhtasar bir şekilde doğrulamasını yaparak sık sık 'Umde metnine yani meselenin geçtiği yere işaret ederek bakılmasını istemiştir.⁶⁸⁶ Aynı şeyler olduğu için tekrara düşmeme adına yer vermediğimizi özellikle belirtmek isteriz. Metnin sonunda Muhammed Emîn Efendi, bu meselenin zor olduğunu özellikle belirtmiş ve dirâyet erbabından oluncaya kadar tariklerin tatbikinde gâfil olmamayı öğütlemiştir.

⁶⁸⁶ Pâluvî, *Zübdetü'l-İrfân*, 2020, 21; Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/76-77.

3.1.21. Hamza İçin “شَيْءٌ” Lafzının Hükümü

Pâluvî, daha önce de geçtiği üzere شَيْءٌ kelimesinin vaslının lâm-ı ta‘rifin vasıl halinde ki hükümü gibi olduğunu bildirip doğrudan onun vakıf halindeki durumuna geçmiştir. Molla Efendi bu açıklamayı yetersiz bularak شَيْءٌ kelimesinin hemze-i münekkere ve lâm-ı ta‘rifle bir araya geldiği yerleri de ziyade ederek takdim ve tehir durumuna göre Halef ve Hallâd’ın vecihlerini tek tek açıklamıştır.⁶⁸⁷

3.1.21.1. Hemze-i Münekkere Önce “شَيْءٌ” Lafzı Sonra

Hemze-i münekkerenin önce geldiği yere örnek olan Bakara sûresi 20. âyet üzerinden Halef’in sekt ile sektini, Hamza’nın tahkik ile sektini ve Hallâd’ın da tahkik ile tahkikini bildiren ‘Umde müellifi, ayrıca Halef için hemze-i münekkerede İstanbul tarikinde merâtib-i erbaada sekin önce Mısır tarikinde ise merâtib-i erbaada ve mertebeynde ve yine İstanbul tarikinde mertebeynde tahkikin önce ahzedildiğini aktarmıştır.⁶⁸⁸ Vakıf halinde ki hükümün farklı olması nedeniyle müellif bu hususu bilahare işleyeceğini belirtmiştir. Şimdi onun bu beyanına göre vasıl halinde oluşan mîzan bir cetvelde şöyle gösterilebilir:

Vaslen	
<i>İstanbul Tariki Merâtib-i Erbaa</i>	<i>Mısır Tariki Merâtib-i Erbaa-Mertebeteyn İstanbul Tariki Mertebeteyn</i>
وَأَبْصَارِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ سكت ----- سكت سكت ----- سكت تحقيق ----- تحقيق تحقيق ----- تحقيق	وَأَبْصَارِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ تحقيق ----- سكت تحقيق ----- تحقيق سكت ----- سكت

3.1.21.2. “شَيْءٌ” Lafzı Önce Hemze-i Münekkere Sonra

Eğer hemze-i münekkere sonra gelirse, müellif Yusuf sûresi 68. âyeti misal göstererek hem vaslen hem de vakfen Halef ve Hallâd’ın uygulamalarına dair

⁶⁸⁷ Muhammed Emin Efendi, ‘Umdetü’l-hullân, 2021, 1/77-78.

⁶⁸⁸ Muhammed Emin Efendi, ‘Umdetü’l-hullân, 2021, 1/77.

beyânatta bulunmuştur.⁶⁸⁹ Onun açıklamaları merkezinde İstanbul ve Mısır tarikinde söz konusu vecihlerin vaslen tatbik edilişi şöyledir:

Vaslen	
<i>İstanbul Tariki Merâtib-i Erbaa</i>	<i>Mısır Tariki Merâtib-i Erbaa-Mertebe-teyn İstanbul Tariki Mertebe-teyn</i>
<p>مِنْ شَيْءٍ إِلَّا حَاجَةً</p> <p>سكت-سكت -- ض</p> <p>سكت-تحقيق -- ف</p> <p>تحقيق-تحقيق --- ق</p>	<p>مِنْ شَيْءٍ إِلَّا حَاجَةً</p> <p>سكت-تحقيق -- ف</p> <p>سكت -- ض</p> <p>تحقيق-تحقيق -- ق</p>

Molla Efendi yine aynı âyet-i kerimeyi اِلَّا edatı üzerinde vakf yaparak misal göstermiş ve vakıf hali için aşağıdaki vecihleri aktarmıştır.

Vakfen	
<i>İstanbul Tariki Merâtib-i Erbaa</i>	<i>Mısır Tariki Merâtib-i Erbaa-Mertebe-teyn İstanbul Tariki Mertebe-teyn</i>
<p>مِنْ شَيْءٍ إِلَّا</p> <p>سكت-سكت - ض</p> <p>تحقيق - ف</p> <p>نقل -</p> <p>تحقيق-تحقيق - ق</p> <p>نقل -</p>	<p>مِنْ شَيْءٍ إِلَّا</p> <p>سكت-نقل - ف</p> <p>تحقيق -</p> <p>سكت - ض</p> <p>تحقيق-نقل - ق</p> <p>تحقيق -</p>

3.1.21.3. Lâm-ı Ta‘rif Önce “شَيْءٍ” Lafzı Sonra

‘Umde müellifi lâm-ı ta‘rifin önce شَيْءٍ lafzının sonra geldiği Âl-i İmrân sûresi 154. âyet üzerinden vakıf halindeki hükmün farklı olması nedeniyle sadece vasıl haline göre hem lâm-ı ta‘rifte hem de شَيْءٍ kelimesinde Hallâdîn sektini, Halefin ise sekt ve ayrıca tahkikini zikretmiştir.⁶⁹⁰ Onun bu açıklamasına göre bir tabloda vücûh şöyledir:

⁶⁸⁹ Muhammed Emin Efendi, ‘Umdetü’l-hullân, 2021, 1/78.

⁶⁹⁰ Muhammed Emin Efendi, ‘Umdetü’l-hullân, 2021, 1/78.

Vaslen	
<i>İstanbul Tariki Merâtib-i Erbaa</i>	<i>Mısır Tariki Merâtib-i Erbaa-Mertebeeyn İstanbul Tariki Mertebeeyn</i>
يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ قُلْ سكت --- سكت - ف تحقيق --- تحقيق - ق	يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ قُلْ سكت --- سكت - ف تحقيق --- تحقيق - ق

3.1.21.4. “شَيْءٌ” Lafzı Önce Lâm-ı Ta’rif Sonra

Konu olarak شَيْءٌ lafzının hükmünün ele alındığı bu bölüme, Molla Efendi'nin ziyade yaptığı son husus, bu lafzın önce lâm-ı ta'rifin sonra geldiği yerlerde Halef ve Hallâd'ın uygulamalarıdır. Müellif, vasıl hali için Âl-i İmrân sûresi 5. âyeti örnek gösterirken bu âyette yapılan icrânın da hemen yukarıda arz edilen Âl-i İmrân sûresi 154. âyetteki gibi olduğunu anlatmıştır.⁶⁹¹ Onun beyanına göre vasıl halinde uygulama şöyledir:

Vaslen	
<i>İstanbul Tariki Merâtib-i Erbaa</i>	<i>Mısır Tariki Merâtib-i Erbaa-Mertebeeyn İstanbul Tariki Mertebeeyn</i>
إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَىٰ عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ سكت --- سكت - ف تحقيق --- تحقيق - ق	إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَىٰ عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ سكت --- سكت - ف تحقيق --- تحقيق - ق

Vakıf halinde ise Nisâ sûresi 59. âyeti misal olarak gösteren ‘Umde müellifi, bu âyette Halef’in sekt-sekt ile sekt-naklinin Hallâd'ın da sekt-sekt ve tahkik-naklinin olduğunu bildirmiştir. Ayrıca Halef'in sekt-nakil ile olan vecihinin İstanbul tarikinde mertebeyinde ve Mısır tarikinde hem merâtib-i erbaa hem de mertebeyinde mukaddem olduğunu vurgulamıştır.⁶⁹² Müellifin açıklamasına göre uygulama şöyledir:

⁶⁹¹ Muhammed Emin Efendi, ‘Umdetü'l-hullân, 2021, 1/78.

⁶⁹² Muhammed Emin Efendi, ‘Umdetü'l-hullân, 2021, 1/78.

Vakfen	
<i>İstanbul Tariki Merâtib-i Erbaa</i>	<i>Mısır Tariki Merâtib-i Erbaa-Mertebeteyn İstanbul Tariki Mertebeteyn</i>
فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ ... وَالْيَوْمِ الْآخِرِ سكت-----سكت - ف نقل - ض تحقيق-----نقل -- ق	فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ ... وَالْيَوْمِ الْآخِرِ سكت-----نقل - ض سكت - ف تحقيق-----نقل -- ق

3.1.21.5. “شَيْئًا” Lafzının Vakfında

Muhammed Emîn Efendi, شَيْئًا kelimesinde vakfedildiğinde Halef ve Hallâd’ın ikişer vecihi olduğunu bildirerek hemzenin harekesinin mâkablinde ki yâ’ya nakledilip hemzenin hazfedilmesiyle ilk vecihin, hemzenin fethalı yâ’ya ibdâlınden sonra idgam yapılmasıyla da şeddeli bir şekilde ikinci vecihin icrâ edildiğini aktarmıştır.⁶⁹³ Onun bu açıklaması çerçevesinde Bakara sûresi 282. âyetten bir kesitle vakıf halindeki uygulamayı şöyle gösterebiliriz:

وَلَا يَبْخَسُ مِنْهُ شَيْئًا
ف ----- نقل (شَيْئًا)
ف --- نقل مع الإدغام (شَيْئًا)

3.1.21.6. “شَيْءٍ” Lafzının Vakfında

Bu meksûr halde olan lafzın vakfında, Halef ve Hallâd’ın her birisi için dört vecih olduğunu aktaran müellif, birinci vecih olarak hemzenin hazfini gösteren Pâluvî’ye itiraz etmiş ve kurrâ nezdinde hemzenin hazfi değil bilakis hemzenin mâkablinde ki sakin yâ’ya yine hemzenin kesrasının nakledilmesi ve akabinde hemzenin hazfiyle vakf için yâ’nın sükûn üzere şeddesiz bir şekilde okunması gerektiğini aktarmıştır.⁶⁹⁴ Sözlerinin devamında eğer *Zübde* müellifinin aktardığı gibi olsaydı ikinci vecihin yani revmin caiz olmayacağını çünkü ilk önce hemze hazfedilirse hemzenin kesrasıyla beraber hazfedilmesinin kaçınılmaz olduğunu ve

⁶⁹³ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/79.

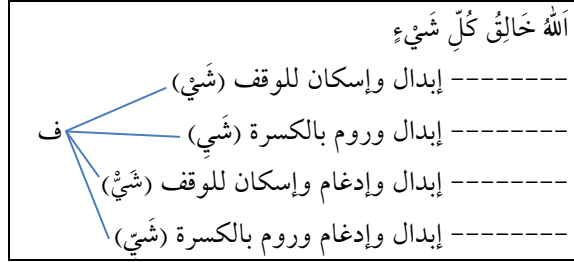
⁶⁹⁴ İbnü’l-Cezerî, *Neşru’l-Kırââtî’l-Aşr*, ts., 1/463, 476; Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/79.

sakin olan yâ'da revmin nasıl caiz olabileceğini dile getirerek Pâluvî' ye itiraz gerekçesini de belirtmiştir.⁶⁹⁵

Yine o, hazfedilen hemzeden yâ'ya intikal eden kesra harekenin revmi ile ikinci vecihin, hemzenin yâ'ya ibdâlınden sonra hemzeden mübdel olan yâ'nın sükûn üzere şedde ile üçüncü vecihin, yine şeddeli olan yâ'nın kesrasının revmi ile dördüncü vecihin ahzedildiğini anlatmıştır.⁶⁹⁶ 'Umde müellifinin bu açıklaması bir âyet üzerinde gösterilecektir. Fakat günümüzde ehli edâ arasında tanımlamada oluşan farklılığı giderme adına, شَيْءٌ kelimesinde gerçekleşen bu değişimi bir sıralamayla yukarıda müellifin zikrettiği bilgiler çerçevesinde göstermekte fayda vardır:

- 1- Hemzenin harekesi yâ'ya nakledilmekte
- 2- Hemzenin hazfi gerçekleşmekte
- 3- Hemzenin kesralı yâ'ya ibdâlınden sonra idgam veya iskân veya revm yapılmakta

Molla Efendi'nin aktardığı bu bilgilere göre Zümer sûresi 62. âyette vakıf halinde oluşan mîzan şöyledir:

3.1.21.7. “شَيْءٌ” Lafzının Vakfında

'Umde müellifi, Pâluvi'nin yaptığı bir veya iki kelimelik beyânâtın yerine yine yukarıdaki gibi anlatılmak istenileni daha anlaşılabilir hale getirmek veya metne nüfuz edilmesini kolaylaştırarak inceliğin kavranılmasını sağlamak adına dammeli

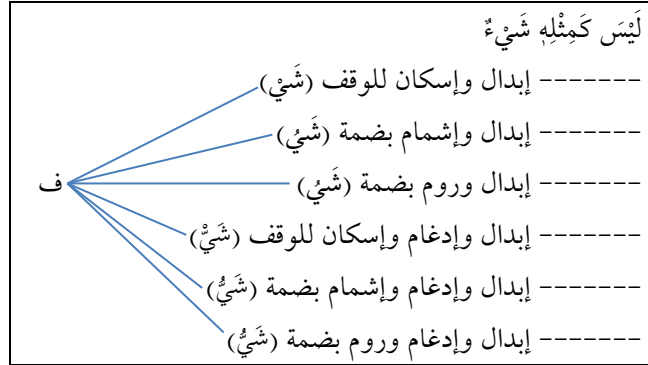
⁶⁹⁵ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/79; Pâluvî, Zübdetü'l-'irfân, 2020, 22.

⁶⁹⁶ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/79.

olarak gelen شَيْءٌ kelimesinde Halef ve Hallâd'ın altı vecihini maddeler halinde sıralayarak tafsilatlı bir şekilde izah etmiştir.⁶⁹⁷

İlk olarak hemzenin, mâkablindeki sakin yâ'ya dammesinin nakledilerek hazfedilmesi ve yâ'nın vakf için sükûn üzere şeddesiz bir şekilde okunması gerektiğini belirtmiştir. İkinci olarak ise hemzeden yâ'ya nakledilen damme harekenin işmamıyla, üçüncü olarak yine hemzeden yâ'ya intikal eden damme harekenin revmiyle, dördüncü olarak hemzenin yâ'ya ibdâlinde sonra hemzeden mübdel olan yâ'nın sükûn üzere idgamlı bir şekilde şeddesiyle, beşinci olarak şeddeli olan yâ'nın dammesinin işmamıyla, altıncı olarak yine şeddeli olan yâ'nın dammesinin revmi ile ahzedildiğini anlatmıştır.⁶⁹⁸

Ayrıca edâda sıralamanın bu şekilde olduğunu, bir kelimenin sonundaki işmamın hemzeli veya hemzesiz gelmesi, kıraat imamı Hamza veya diğerleri için alınması farketmeksizin ilk olarak iskânın sonra işmamın ve daha sonra revmin ahzedildiğini özellikle vurgulamıştır. Molla Muhammed Emîn Efendi'nin bu açıklamalarına göre Şûrâ sûresi 11. âyet üzerinde uygulama şöyle gösterilebilir:

Son olarak sözlerinin devamında müellif, شَيْءٌ kelimesinin vakfen meksûr veya damme olarak geldiği yerde Hişâm'ın Halef ve Hallâd ile muvafık olduğunu aktarırken ileride bu hususu yerinde anlatacağını bununla birlikte Hişâm'ın hemze-i

⁶⁹⁷ Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 2020, 22; Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/79-80.

⁶⁹⁸ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/79-80.

mütetarrifenin yani kelimenin sonunda yer alan hemzenin⁶⁹⁹ hepsinde Hamza ile hem fikir olduğunu dile getirmiştir.⁷⁰⁰

3.1.22. Verş'e Göre “شَيء” Lafzının Hükümü

Zübde müellifi, tenvinli veya tenvinsiz mansup, meksûr ve merfû olarak gelen *شَيء* ve *السُّوء*, *سَوَاءٌ*, *هَيْئَةٌ*, *أَخِيهِ*, *سَوَاءٌ أَحِيهِ*, *إِسْتَيْأَسُوا* gibi kelimelerin vaslen veya vakfen her nerede gelirse Verş'in tûl ve tevessut ile okuduğunu fakat Kehf sûresi 58. âyet (مَوْتًا) ve Tekvîr sûresi 8. âyetin (الْمَوْتُودَةُ) istisnâ olduğunu belirtmiş ve ardından bu bahsi kapatmayı tercih etmiştir.⁷⁰¹

Pâluvî, zikrettiği “Her nerede gelirse vakfen ve vaslen..” ifadesiyle bir genelleme yapmış ve Verş'in vakıf halinde kesrada ve dammede tûl ile tevessuta iskân, revm veya işmamın ilavesiyle yaptığı, diğer imamlar dışında ki icrâsına değinmemiştir.

Molla Efendi ise metne yaptığı ziyadeyle yukarıda geçen lafızlar için mevzû bahis yapılmayan Verş'in bu uygulamasına ayrıca yer vermiştir. İstanbul tarikinde merâtib-i erbaada sırasıyla tûl ve tevessutun, Mısır tarikinde merâtib-i erbaada ve mertebeteinde, İstanbul tarikinde sadece mertebeteinde önce tevessutun sonra tûlun alındığını belirterek söze başlayan müellif, metnin devamında yukarıda geçen *شَيء*, *السُّوء* gibi kelimelerde vakıf halinde Verş için kesrada dört, dammede altı vecihin caiz olduğunu zikrederek bunları sırasıyla tek tek açıklamıştır.⁷⁰²

Şimdi müellifin bu vecihler için kullanmayı tercih ettiği ifadeler üzerinden Verş'in vakıf halinde kesrada ve dammede tatbik edilen mîzânı gösterilecektir:

⁶⁹⁹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, ts., 1/432.

⁷⁰⁰ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/80.

⁷⁰¹ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 24.

⁷⁰² Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/81.

Verş	
Vakfen	
Kesrada	Dammede
عَلَى كُلِّ شَيْءٍ	إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ
----- الطُّوْلُ بِالْإِسْكَانِ الْمَحْضِ	----- الطُّوْلُ بِالْإِسْكَانِ الْمَحْضِ
----- التَّوَسُّطُ بِالْإِسْكَانِ الْمَحْضِ	----- التَّوَسُّطُ بِالْإِسْكَانِ الْمَحْضِ
----- الطُّوْلُ مَعَ رُومٍ كَسْرَةَ الْهَمْزَةِ	----- الطُّوْلُ مَعَ إِشْمَامِ ضَمَّةِ الْهَمْزَةِ
----- التَّوَسُّطُ مَعَ رُومٍ كَسْرَةَ الْهَمْزَةِ	----- التَّوَسُّطُ مَعَ إِشْمَامِ ضَمَّةِ الْهَمْزَةِ
	----- الطُّوْلُ مَعَ رُومٍ ضَمَّةِ الْهَمْزَةِ
	----- التَّوَسُّطُ مَعَ رُومٍ ضَمَّةِ الْهَمْزَةِ

“*Umde* müellifinin kıraat ilmi açısından metin içinde yaptığı katkılar” başlığı adı altında açtığımız alt başlıklarla şu ana kadar Molla Efendi’nin *Zübde* metnine yapmış olduğu (hepsini göstermenin mümkün olmadığını belirtmekle beraber) ziyadeler, eleştiriler, tashihler, zor ve karmaşık dediği meseleler yapılan tetkik ve tahlillerle yer yer karşılaştırmalarla gösterilmeye çalışılmış ve ‘*Umdetü’l-hullân*’ın kıraat ilmindeki yerinin anlaşılması için gayret edilmiştir.

Şimdi ise üçüncü bölümün ikinci kısmına yani “*Umde* müellifinin kıraat ilmiyle ilişkisi olan ilim dallarıyla açıkladığı hususlar” başlığına geçmeden önce önemine binaen ve *Zübdetü’l-irfân* okuyucularına kolaylık olması için yine bu başlık altında Muhammed Emîn Efendi’nin *Zübde* metnine veya Pâluvî’ye atfen kullandığı “hata, fahiş hata, hatalı metin, doğru değil, metinde fazlalık, ibârenin hakkı ve kıraat ilminin öncülerine aykırı” şeklinde ifade ettiği yerlerin tamamı tespit edebildiğimiz kadarıyla gösterilecektir.

Ayrıca bu çalışmamızın öncesinde veya sonrasında derinlemesine ele alınan hususların içerisinde ‘*Umde* müellifinin kusurlu olarak gösterdiği birkaç mesele de yine burada hepsini birarada görme adına diğerleri gibi mümkün olduğunca ayrıntılara girmeden kısa ve öz bir şekilde aktarılacaktır.

3.1.23. Bazı Kıraat Âlimlerinin Görüşlerine Uymayan Yerler

1- Pâluvî, hemzenin harekesinin naklinde *مُسْتَهْزُونَ*, *وَبِالْآخِرَةِ* kelimelerinde vaslen ve vakfen, *السُّفَهَاءُ* ve *الدِّمَاءُ* kelimelerinde ise vakfen Verş’in ve diğerlerinin

Mısır tarikinde kasr ile başladıklarını anlatmıştır.⁷⁰³ *Zübde* müellifinin verdiği örneklerin bir kısmının Verş'in kaidesiyle uyuşmaması ve yine örneklerin tamamında Verş'in dışında kasırla başlayıp uygulama yapan olmaması nedeniyle Molla Efendi bu metni eleştirmiştir.⁷⁰⁴ *Umde* müellifi, *Zübde* müellifinin kullandığı "diğerleri" lafzının meşâyihın uygulamasına aykırı olup metinde gereksiz olduğunu belirtmiştir.⁷⁰⁵

2- *Zübde* müellifi, Bakara sûresi 225. âyette geçen ﴿لَا يُؤَاخِذُكُمُ﴾ lafzında Verş'in hemzenin vâv'a ibdaliyle okuduğunu belirttiikten sonra üç vecihinin yani kasr, tevessut ve tûlunun olduğunu aktarmıştır.⁷⁰⁶ *Umde* müellifi, يُؤَاخِذُ lafzında ki vâv'ın hemzeden mübdel değil bizzat lafzın kendinden وَاخِذَ fiilinden müzârî olarak يُؤَاخِذُ şeklinde geldiğini belirtmiş⁷⁰⁷ ve Pâluvî'nin cumhurun görüşüne⁷⁰⁸ aykırı davrandığını burada kendi görüşüyle tûl ve tevessut vecihlerini tercih ettiğini dile getirerek tenkit etmiştir.⁷⁰⁹ Muhammed Emîn Efendi, muhakkiklerin sözlerine muhalif bir ifadeyle amel edilemeyeceğini ve bu anlatılanın metinde gereksiz olduğunu anlatmıştır.⁷¹⁰

3- Medd-i bedel önce شَيْءٌ lafzının sonra geldiği yerler için Bakara sûresi 170. âyet ﴿أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْزُبُونَ شَيْئًا﴾ üzerinden Pâluvî'nin Verş adına yaptığı açıklamaya⁷¹¹ Muhammed Emîn Efendi karşı çıkmıştır.⁷¹² Onun hata yaptığını belirten *Umde* müellifi, bu meselede meşâyihın ahzettiği şekle aykırılığının inkâr edilemeyeceğini çünkü kıraat ilminin ustalarının kendisinin tashih ettiği vecihler üzerinde hemfikir

⁷⁰³ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 18.

⁷⁰⁴ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirââtî'l-Aşr*, 2018, 4/2139-2151.

⁷⁰⁵ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/67. Bu meseleyi detaylı bir şekilde görmek için çalışmamızın şu başlığına bakınız: Verş için hemzenin harekesinin nakli.

⁷⁰⁶ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 56.

⁷⁰⁷ İbn Ebi's-Sedâd el-Mâlikî, *ed-Dürrü'n-Nesîr ve'l- Azbü'n-Nemîr*, 1990, 1/55.

⁷⁰⁸ Ca'berî, *Kenzu'l-Me'ânî fî Şerhi Hırzî'l-Emânî*, 2/355-357; İbnü'l-Kâsîh, *Sirâcü'l-Kâri'i'l-Mübedî*, 64-65; 'Avfi, *el-Cevâhiru'l-Mükellele*, 2014, 1/213.

⁷⁰⁹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/67-68, 142. Bu hususun kaynak eserler de nasıl ele alındığını görmek için çalışmamın şu başlığına bakılabilir: Medd-i bedel.

⁷¹⁰ Mevsîlî, *Şerhu Şu'le aleş-Şâtibiyye*, 70; İbnü'l-Cezerî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fî'l-Kirââtî'l-'Aşr*, 74.

⁷¹¹ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 32-33.

⁷¹² Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/108.

bir kere de med yaparak yine hâ'nın kesresiyle okuduğunu aktarmıştır.⁷¹⁷ *'Umde* müellifi bu duruma itiraz ederek İbn Zekvân'ın med yapmadan hâ'nın kesresi ile kesinlikle ahzetmediğini ve *Zübde* müellifinin aktardığı bu bilginin de ulemânın uygulamasına muhalif olduğunu belirtmiştir.⁷¹⁸ Bu itirazını İbnü'l-Cezerî'nin *Neşr-i Kebîr*'ine dayandıran Molla Efendi,⁷¹⁹ İbn Zekvân'ın ahzedilmeyen bu rivayetinin Şâtıbî'nin *Teysîr* üzerine yaptığı ziyadelerden olduğunu anlatmış⁷²⁰ ve metinde doğru ifadenin "... vasıl halinde Hişâm'ın med yapmadan hâ'nın kesresiyle İbn Zekvân'ın da med yaparak hâ'nın kesresi ile ..." şeklinde olması gerektiğini söylemiştir.⁷²¹

İbnü'l-Cezerî, İbn Zekvân'ın kesrayı medle okuduğuna dair rivayetin cumhurdan, medsiz okuduğuna dair rivayetin de Şâtıbî gibi bazılarından nakledildiğini anlatmıştır. Fakat Molla Efendi'nin karşı çıktığı vecihle ilgili Cezerî, "bazılarının rivayeti ..." şeklinde bir ifade kullanmasının ve İbn Zekvân tarikiyle Şâtıbî'den gelen herhangi bir nakil bilmiyorum demesinin yanında olumsuz bir ifade kullanmamış hatta Şâtıbî'den gelen bu rivayetin sıhhatinde bir şüphe olmadığını ve de kitabının tariklerinden daha aziz olduğunu söylemiştir.⁷²²

'Umde müellifinin, İbn Zekvân'ın kesrayı medsiz okuduğuna dair rivayet için *Neşr-i Kebîr*'i dayanak gösterip "قطعا" ifadesini kullanarak kesin bir şekilde ahzedilmediğini bildirmesi dikkat çekicidir!

Peki, İbnü'l-Cezerî'nin net olarak sınırlarını çizmediği bir meselede Molla Efendi niçin böyle bir sonuca vardı? Bu soruya belki şöyle bir cevap verilebilir:

Cumhurun tercihi olmaması, Dâni'nin *Teysîr*'ine ziyade olarak gelmesi⁷²³ ve daha da önemlisi Cezerî'nin "Söz konusu tarikle Şâtıbî'den gelen herhangi bir nakil bilmiyorum." demesi nedeniyle Muhammed Emîn Efendi'nin kesin bir yargıya vardığı söylenebilir.

⁷¹⁷ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 113.

⁷¹⁸ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/300.

⁷¹⁹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtî'l-Aşr*, 2018, 3/1925-1926.

⁷²⁰ Dâni, *Kitâbu't-Teysîr*, 2015, 344; Şâtıbî, *Manzûmetü Hirzû'l-Emânî*, 66 (652-653. beyitler).

⁷²¹ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/300.

⁷²² İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtî'l-Aşr*, 2018, 3/1925-1926.

⁷²³ Alemüddîn Ali b. Muhammed es-Sehvî, *Fethu'l-Vasîd fî Şerhi'l-Kasîd*, thk. Mevlây Muhammed İdrîsî Tâhirî (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2002), 3/895.

Ayrıca İbn Âmir'in -kesrayla medli veya medsiz okunan- kıraatini gerekçelendirenlerin yanında “عَلَطَ” ifadesiyle eleştirenlerin de olduğunu belirtmek isteriz.⁷²⁴ Örneğin İbn Mücâhid cumhurun rivayetine yer vermediği gibi kendisinin İbn Âmir'den naklettiği -medsiz hâ'nın kesresiyle okuduğuna dair- rivayetin hatalı olduğunu belirtmiş ve bu lafızda geçen hâ'nın kelimenin son harfinin harekesini göstermek için var olduğunu, irab edilemeyeceğini (harekelenemeyeceğini) hâ-i sekt olduğunu anlatmıştır.⁷²⁵ Fârisî de (ö. 377/987) İbn Mücâhid'e cevap niteliğinde İbn Âmir'in bu vecihinin hatalı olmadığını bu kelimedeki hâ'nın hâ-i sekt değil mastarı gösteren bir hâ-i kinâye olduğunu söylemiştir. O, mastara delâlet eden fiilin zikredilmesiyle mastarının gizlenmesinin iyi olduğunu belirterek bunu da bir şiirle delillendirmiştir.⁷²⁶

5- Yusuf sûresi 11. âyette geçen ﴿لَا تَأْمَنَّا﴾ kelimesinde Pâluvî, bu lafzın işmamsız ve revmsiz bir şekilde idgamla okunmasına dair Ebû Ca'fer'in diğer imamlarla muvafık olduğunu özellikle vurguladığı ifadesinde, Ebû Ca'fer hariç kıraat imamlarının hepsi için şu üç vecihi zikretmiştir.⁷²⁷

a) Birinci “nûn”un idgam edilmeden damme harekesinde yapılan ihtilasla beraber okunması.

b) İdğam edilen “nûn”un ikincisinin işmamla tilavet edilmesi.

c) İşmamsız bir şekilde idgamla okunması.

Muhammed Emîn Efendi, *Zübde* müellifinin aktardığı üçüncü vecihe itiraz ederek bu açıklamanın, kıraat ilminde mütehasıs olan önderlerin sözlerine aykırı

⁷²⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1/438-439; Abdurrahman b. Muhammed b. Ebu Zür'a İbn Zencele, *Hucetü'l-Kirâât*, thk. Saîd el-Afğânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014), 260; Nasr b. Ali b. Muhammed b. Ebû Abdullah İbn Ebû Meryem, *el-Müdah fi Vücûhi'l-Kirâât*, thk. Ömer Hamdân el-Kubeyî (Cidde: Cemâatü'l-Hayriyye, 1993), 1/484-485; Muhâmmed b. Yusuf el-Endelûsî Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Teşîri*, thk. Sıtkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010), 4/578; Ahmet b. Yusuf Semî el-Halebî, *Dürü'l-Mesun fi Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknun*, thk. Ahmed Muhammed Herat (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, ts), 5/31-33.

⁷²⁵ İbn Mücâhid, *Kitabüs-Seb'a*, 262.

⁷²⁶ Hasan b. Ahmed b. Abdülgaffâr el-Fârisî, *el-Hücce li'l-Kurrâi's-Seb'a*, thk. Bedreddin Kahveci - Beşir Cüveycâtî (Dimeşk: Dâru'l-Me'mun li't-Türâs, 1984), 3/352.

⁷²⁷ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 164-165.

olduğunu vurgulamıştır. Pâluvî'nin açıklamasının aksine, işmamsız bir şekilde idgamla alınan vecihin Ebû Ca'fer hariç diğer imamlarda ahzedilmediğini belirtmiştir.⁷²⁸ Ancak Kâlûn'un bu şekilde okuduğuna dair rivayetinde yalnız kalan İbn Ebî Mihrân tarikinın bundan istisna olduğunu fakat tekbaşına kaldığı için de onun bu rivayetinin alınmadığını zikretmiştir. Söz konusu nakilde İbn Ebî Mihrân'ın sened zinciri şu şekildedir:⁷²⁹

İmam	Râvî	Tarik	
Nâf'i → (ö. 169/785)	Kâlûn → (ö. 220/835)	Hulvânî → (ö. 250/864)	İbn Ebî Mihrân (ö. 289/901)

İbn Mihrân en-Nisâbü'rî (ö. 381/992) *el-Gâye fi'l-kırâ'âti'l- 'aşr* adlı eserinde okuduğu kıraatleri imamlarına nispet ederek senet zincirlerini belirtmiş ve kıraat hocası İbn Ebî Mihrân'ın yukarıda ki gibi Nâfî'ye ulaşan sened halkasını göstermiştir.⁷³⁰ İbn Mihrân, üstadının yolundan giderek *el-Gâye* adlı eserinde ﴿لَا تَأْمَنُ﴾ kelimesinde sadece bir vecih naklederek Hulvânî rivayetiyle Kâlûn'un işmamsız bir şekilde (idgamla) okuduğunu, *el-Mebsût* isimli çalışmasında ise iki vecih naklederek Kâlûn ile Ebû Ca'fer'in hemfikir olduğunu, diğer imamların da damme harekeye işaretlerle okuduklarını zikretmiştir.⁷³¹ Fakat İbn Mihrân ve rivayetinde yalnız kalan hocası İbn Ebî Mihrân'ın aksine cumhur, ﴿لَا تَأْمَنُ﴾ kelimesinde işmam ve revm yapmadan idgamla okumayı sadece Ebû Ca'fer için tercih etmiştir.⁷³²

⁷²⁸ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/424.

⁷²⁹ Eymen Rüşdî Süveyd, *es-Selâsilü'z-Zehebîyyetü bi'l-Esânidi'n-Neşriyyeti* (Dımeşk: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2015), 236-242.

⁷³⁰ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 50-51.

⁷³¹ İbn Mihrân, *el-Gâye*, 285; Ebûbekr Ahmed b. el-Hüseyn el-İsbehânî İbn Mihrân, *el-Mebsût fi'l-Kırââti'l-Aşr*, thk. Sebî' Hamza Hâkimî (Dımeşk: Mecme'u Lügati'l-arabiyye, 1980), 244-245.

⁷³² İbn Sivâr, *el-Müstenîr*, 2/213; Ebu'l-Alâ Hasan b. Ahmed Hemezânî, *Ğâyetü'l-İhtisâr fi Kırââti'l-Aşerati Eimmeti'l-Emsâr*, thk. Eşref Muhammed (Cidde: Cemâatü'l-Hayriyye, 1994), 2/526; İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââti'l-Aşr*, 2018, 2/969970; Hatîb-i Ayasofya, *Füyüzü'l-İtkân*, 233; Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-'Avfî, *el-Cevâhirü'l-Mükellele limen Râme't-Turuka'l-Mükemmele*, thk. Abdurrahman Fethullah İbrahim Nafi' (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2014), 2/535; Ahmed b. Muhammed el-Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfü Füzalâi'l-Beşer bi'l-Kırââti'l-Erba'at-i 'Aşer*, thk. Şa'ban Muhammed İsmail (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987), 2/141.

Son olarak Muhammed Emîn Efendi, ﴿لَا تَأْمَنَّا﴾ kelimesinde *Zübde* müellifinin kullandığı ifadeler için bazı tashihler yapmıştır.⁷³³ O, ihtilas ile kastın revm olduğunu ve revmde sesin 2/3'sinin gidip 1/3'inin kaldığını, ihtilasta ise sesin 1/3'inin gidip 2/3'sinin kaldığını belirtip bu mesele için metnin şu şekilde ifade edilmesi gerektiğini söyleyerek sözlerine son vermiştir:

a) Revm ve işmamsız hâlis bir şekilde birinci “nûn”un ikincisine idgam edilmesi, sadece Ebû Ca‘fer için.

b) İkincisine tam bir şekilde idgam edilen birinci “nûn”un dammesinin işmamıyla, Ebû Ca‘fer dışında bütün kıraat imamları için.

c) Nakıs idgamla beraber birinci “nûn”un dammesinin revmiyle, yine Ebû Ca‘fer dışında bütün kıraat imamları için.

6- Molla Efendi, İbrâhîm sûresi 37. âyette geçen ﴿أَفْتِدَةٌ﴾ kelimesinde Pâluvî'nin, Hişâm'ın hemzeden sonra sâkin “yâ” ile ﴿أَفْتِيدَةٌ﴾ şeklinde hulfle okuduğunu belirttiği⁷³⁴ açıklamasına karşı çıkararak (hulfle ifadesinin) meşhur olan mesleklerin hepsinin uygulamasına aykırı olduğunu söylemiştir.⁷³⁵ Çünkü sika⁷³⁶ kişilerin, cumhurun kıraati gibi Hişâm'ın “yâ”nın hazfi ile okuduğuna dair vecihinin Dâcûnî tarikinden (ö. 324/935) rivayet edilmesi nedeniyle Şâtıbî'nin *Teysîr* üzerine yaptığı ziyadelerden olduğunu açıkladıklarını belirtmiştir.⁷³⁷

'Umde müellifinin bu açıklamasında dile getirdiği gibi Şâtıbî, *Kasîdetü'l-lâmiyye*'sinde Hişâm'ın hulfle okuduğunu açıkça belirtmiştir.⁷³⁸ Ancak Molla Efendi'nin çok net olan ifadesinin aksine *Teysîr*'e ziyadeliği konusunda bir çekimserlik hatta aksi bir durumun varlığı göze çarpmaktadır.

⁷³³ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/424.

⁷³⁴ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 179.

⁷³⁵ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/455.

⁷³⁶ Râvinin güvenilir olduğuna delâlet etmek üzere kullanılan hadis terimidir. Bk. Ahmet Yücel, “Sika”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/175-176.

⁷³⁷ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/455.

⁷³⁸ Şâtıbî, *Hirzü'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*, 80 (800. beyit).

Örneğin *Şâtübîyye* şerhlerinden Sehâvî'nin (ö. 643/1245) *Fethu'l-Vasîd*'inde ve Mevsilî'nin (ö. 656/1258) *Şerhu Şu'le*'sinde 'Umde'yle hemfikir bir şekilde Hişâm'ın hulfune hiç değinilmezken⁷³⁹ Makdisî'nin (ö. 665/1267) *İbrâzü'l-Me'ânî*'sinde ve İbnü'l-Kâsîh'in (ö. 801/1399) *Sirâcü'l-Kâri*'sinde Şâtîbî'nin sözlerine ittibêan Hişâm için iki vecih zikredilmiştir.⁷⁴⁰ Hatta *İbrâzü'l-Me'ânî*'de, Dâni'nin *Teyşîr*'inde Hişâm adına dile getirdiği “من قراءتى على ابى الفتح”⁷⁴¹ ifadesi üzerinden Hişâmın iki kıraatinin vecihinin gayet açık olduğu söylenmiştir.⁷⁴² Yine *Şâtübîyye* üzerine son dönemde yapılan *el-Vâfi fi Şerhi's-Şâtibiyye* adlı çalışmada da Hişâm'ın iki vecihle okuduğundan bahsedilmiştir.⁷⁴³

Bu meseleyle ilgili sözlerinin devamında Muhammed Emîn Efendi, Dâcûnî tarihinin kıraat-i seb'adan değil bilakis takrîbden olduğunu⁷⁴⁴ ve kıraat-i seb'ada İ'tilâf, Sûfi, Mütkın ve Atâullâh mesleklerinin her birinde hemzeden sonra “yâ”nın isbâtıyla (أَفِيدَةً) şeklinde sadece tek vecihin ahzedildiğini vurgulamıştır.⁷⁴⁵ Ancak Eskâtî'nin *Ecvibetü'l-Mesâili'l-Müşkilât* adlı eserinde kıraat-i seb'ada da ahzedilmesine cevaz verildiğini söylemiştir.⁷⁴⁶

Eskâtî'nin *Ecvibe* adlı eserinde 29. sual olarak bu âyete yer verildiği görülmüştür. Ona, cumhurun kıraati gibi Hişâm için “yâ”nın hazfî ile okunmasının doğruluğu sorulmuş, o da bu rivayetin Dâcûnî'den geldiğini fakat Şâtîbî tarikiden olmadığını, Ebü'l-Alâ el-Hemezânî'ye istinâden⁷⁴⁷ Şâtîbî'nin -kimse tabi olmadığı halde- *Kasîdetü'l-lâmiyye*'sine taşıdığını dile getirmiş ve bunun da Şâtîbiyye tarihinde Hişâm için iki vecihle okunduğunu gösterdiğini anlatmıştır.⁷⁴⁸

⁷³⁹ Sehâvî, *Fethu'l-Vasîd fi Şerhi'l-Kasîd*, 2002, 3/1041-1042; Muhammed Şu'le el-Mevsilî, *Kenzü'l-Me'ânî fi Şerhi Hirzi'l-Emânî*, thk. Muhammed İbrahim el-Meşhedânî (Dîmeşk: Dâru'l-Gavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2012), 2/360-361.

⁷⁴⁰ Ebü Şâme el-Makdisî, *İbrâzü'l-Me'ânî*, 552; İbnü'l-Kâsîh, *Sirâcü'l-Kâri i'l-Mübtedî*, 262.

⁷⁴¹ Dâni, *Kitâbu't-Teyşîr*, 2015, 401.

⁷⁴² Ebü Şâme el-Makdisî, *İbrâzü'l-Me'ânî*, 552.

⁷⁴³ Kâdî, *el-Vâfi fi Şerhi's-Şâtibiyye*, 302-303.

⁷⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, 2018, 4/2405-2407.

⁷⁴⁵ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/455.

⁷⁴⁶ Eskâtî, *Ecvibetü'l-mesâili'l-müşkilâti fi 'ilmi'l-kırâati*, 125-126.

⁷⁴⁷ Hemezânî, *Ğâyetü'l-İhtisâr*, 1994, 2/534-535; Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr*, 2003, 2/405.

⁷⁴⁸ Eskâtî, *Ecvibetü'l-mesâili'l-müşkilâti fi 'ilmi'l-kırâati*, 126.

'Umde müellifi bütün bu anlattıklarının üzerine, mesleklerin hepsi için Hişâm adına hemzededen sonra "yâ"nın isbâtıyla (أَفْيِدَةً) şeklinde tek vecih alınmasının isabetli olduğu fikrini yinelerek bu bahsi kapatmıştır.⁷⁴⁹

7- Muhammed Emîn Efendi, İbrâhîm sûresi 42. âyette geçen (يُؤَخِّرُهُمْ) kelimesinde *Zübde* müellifinin zikrettiği,⁷⁵⁰ Ya'kûb'un fiili muzariyi "nûn" ile yani nefs-i mütekellim meal gayri okuduğuna dair rivayetin ulemânın icmasına aykırı olduğunu ve bu vecihin Aşere imamları tarafından ahzedilmediğini belirtmiştir.⁷⁵¹

'Umde müellifi, İbnü'l-Cezerî'nin *Neşr-i Kebîr*⁷⁵² ve *Neşr-i Sağîr*'ine⁷⁵³ işaret etmiş ve Ya'kûb için zikredilen bu rivayette el-Kâdî Ebü'l-'Alâ'nın (ö. 431/1039) infirâd⁷⁵⁴ kaldığını anlatmıştır. O, bu nedenle *Dürre*⁷⁵⁵ ve *Tayyibe*'de⁷⁵⁶ zikredilmeyen bu vecihin, seb'ada, aşerede ve takribde ahzedilmediğini ve senedi muttasıl⁷⁵⁷ olmadığı için de şâz kaldığını anlatmıştır.⁷⁵⁸

Yine bu rivayetle ilgili İbn Mücâhid, senedin tek kaldığını söylerken⁷⁵⁹ Ebu Amr ed-Dânî de bu vecihi ahzetmediğini zikrederek rivayetin kaynağı olarak İbn Mücâhid'i göstermiştir.⁷⁶⁰ Molla Efendi, *Zübde* müellifine hayret ettiğini çünkü aşerenin meşhur iki kaynağına *Dürre* ve *Tahbîr*'e bakmadan Ya'kûb'un bu vecihine

⁷⁴⁹ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 2/455.

⁷⁵⁰ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 179.

⁷⁵¹ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 2/455.

⁷⁵² İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirââtî'l-Aşr*, 2018, 4/2407-2408.

⁷⁵³ Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Takribü'n-Neşr fi'l-Kirââtî'l-Aşr*, thk. Mehmet Çaba (İstanbul: Haciveyisizâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2024), 267.

⁷⁵⁴ Hadis senedinin herhangi bir yerinde râvi sayısının bire düşmesi, sened veya metin yönünden tek kalması yahut benzerinin başka râviler tarafından rivayet edilmemiş olmasıdır. Bk. Salahattin Polat, "Ferd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/368-369 (Ayrıca bakınız cilt 22, s. 292).

⁷⁵⁵ İbnü'l-Cezerî, *el-İdâhu li-Metni'd-Dürreti*, 153-155.

⁷⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kirââtî'l-Aşr*, 81; Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr*, 2003, 2/405.

⁷⁵⁷ Senedinde kopukluk bulunmayan rivayet anlamında kullanılan hadis terimidir. Bk. Abdullah Aydınlı, "Muttasıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/405.

⁷⁵⁸ Bazı eserlerde bu vecih için şâz kıraat imamı Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) ismi de zikredilmektedir. Bk. İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirââtî'l-Aşr*, 2018, 4/2408; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *Letâifü'l-İşârât li Fünûni'l-Kirâât*, thk. Merkezü'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye (Medine: Merkezü'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye, 2012), 6/2604; Dimyâtî, *İthâfû Füzalâi'l-Beşer bi'l-Kirââtî'l-Erba'at-i 'Aşer*, 2009, 2/91.

⁷⁵⁹ İbn Mücâhid, *Kitabüs-Seb'a*, 363.

⁷⁶⁰ Dâni, *Câmi'ul-Beyân*, 2005, 580.

nasıl olur da tartışmasız, gerekçesiz yer verdiğini dile getirerek bu mevzûyu kapatmıştır.⁷⁶¹

8- Pâluvî, İsrâ sûresi 23. âyetteki ﴿يَلَاهُمَا﴾ kelimesinin “الهُدَى” gibi (Verş’in feth-taklîli Hamza, Kisâi ve Halef’in imâlesi) olduğunu belirtmesi üzerine,⁷⁶² ‘Umde müellifi bu benzetmenin imamların ahzine muhalif olduğunu ve bu lafzın “الرَّبُّوَا” gibi olup sadece Hamza, Kisâi ve Halef’in imâlesinin alınması gerektiğini anlatmıştır.⁷⁶³

O, sözlerinin devamında *Neşr-i Kebîr*’i dayanak gösterip cumhurun Verş için tek vecih (feth) uygulamasına dikkat çekerken⁷⁶⁴ كِلَاهُمَا kelimesinin “vâv”dan dönüştürüldüğünü aktararak bu lafzın aslına yani “كلو” kelimesine işaret etmiştir.⁷⁶⁵ Yine o, Verş için sadece fethin ahzedildiğini ve kesinlikle taklîlin alınmadığını vurgulayarak *zübde* müellifinin de metindeki ifadeyi bu şekilde tashih etmesi gerektiğini belirtip bu bahse son vermiştir.⁷⁶⁶

9- Mü’minûn sûresi 44. âyette geçen ﴿تَشْرَا﴾ kelimesinde *Zübde* müellifi, Ebû Amr’ın vakf halinde hulfle imaleyle okuduğunu açıklamıştır.⁷⁶⁷ Muhammed Emîn Efendi de yaptığı izahta bu ifadenin kıraat ilminin üstadlarının uygulamasına aykırı olduğunu belirtmiştir.⁷⁶⁸ Onların ﴿تَشْرَا﴾ kelimesinde vakf halinde imaleyle okumayı menedip bilakis sadece fethle tek vecih ahzettiklerine dikkat çekmiştir.⁷⁶⁹

⁷⁶¹ İbnü’l-Cezerî, *Tahbîrü’t-Teysîr*, 425; Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 2/455.

⁷⁶² Pâluvî, *Zübdetü’l-irfân*, 2020, 191.

⁷⁶³ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 2/483.

⁷⁶⁴ İbnü’l-Cezerî, *Neşru’l-Kirâati’l-Aşr*, 2018, 3/1655.

⁷⁶⁵ Ahmed Muhtâr Abdülhamîd Ömer, *el-Bahsü’l-Lüğavî inde’l-’Arab* (Kahire: Âlemü’l-Kütüb, 2003), 331.

⁷⁶⁶ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 2/483.

⁷⁶⁷ Pâluvî, *Zübdetü’l-irfân*, 2020, 232.

⁷⁶⁸ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 2/551.

⁷⁶⁹ İbn Ğalbûn, *et-Tezkira*, 2009, 2/452; Mekkî b. Ebî Tâlib, *et-Tebsıra*, 605; Ebû Abdillâh Muhammed b. Şüreyh er-Ruaynî el-İşbîlî İbn Şüreyh, *el-Kâfi fî Kirâati’s-Seb’*, thk. Ahmed Mahmud Abdüssemi’ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000), 163.

3.1.24. 'Umde Müellifinin Hatalı Bulduğu Meseleler

1- Pâluvî, Hamza'ya ait bazı önemli meseleleri ele aldığı başlıkta lââm-ı ta'rifin önce hemze-i münekkerenin sonra geldiği -mesela ﴿فِي الْأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ﴾ gibi yerler için birtakım açıklamalar yapmıştır.⁷⁷⁰ Molla Efendi, *Zübde* müellifinin bu açıklamasında hata yaptığını belirterek vakf halinde Halef için sekt-tahkîk, yine vakıf halinde Hallâd için de sekt-nakil vecihlerinin noksan olduğunu ve müsannif açıklamalarına ziyade edilmesi gerektiğini anlatmıştır.⁷⁷¹

2- Yine Hamza'ya ait meselelerin devamında Seyyid Hâmid el-Pâluvî'nin iki hemze-i münekkerenin bir araya geldiği -örneğin ﴿مَنْ ذَكَرَ أَوْ أَتَى﴾ gibi yerler için yaptığı açıklamada⁷⁷² onun yanlış yaptığını bildiren 'Umde müellifi, vakıf halinde halef için Şâtibiyye tarikinden sekt-nakil vecihinin zikredilmediğini ve *Zübde* metninde aktarılan mizana bu vecihin ilave edilmesi gerektiğini dile getirmiş ve "sekîm" yani bozuk dediği metni yeniden düzenlemiştir.⁷⁷³

3- *Zübde* müellifi, Âl-i İmrân sûresi 66. âyette geçen ﴿هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ حَاجِبْتُمْ﴾ lafzında Kâlûn, Ebû Amr ve Ebû Ca'fer'in bu kelimedeki hemzeyi teshîl ile Verş'in elifin hazfiyle teshîlle ve yine hemzeyi elife ibdâlle, Kunbül'ün de elifin hazfiyle okuduğuna dair açıklama yapmış ve ardından bir sûrette sırasıyla hepsini göstermiştir.⁷⁷⁴

'Umde müellifi, Pâluvî'nin yaptığı bu açıklamanın gerçekten doğru olmadığını çünkü söz konusu sûrette sadece Kâlûn için sılanın takdimi ile arz ettiği vecihin⁷⁷⁵ ve bunun yanında verdiği mizânın İstanbul tarikiyle uyuşmamasının bu durumun açık bir göstergesi olduğunu anlatmıştır. Yine Pâluvî'nin hemzede yapılan

⁷⁷⁰ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 21-22.

⁷⁷¹ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/74. Bu hususu ayrıntılı bir şekilde görmek için çalışmamızın şu başlığına bakınız: Lââm-ı tarif önce hemze-i münekkere sonra.

⁷⁷² Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 22.

⁷⁷³ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/75, 77. Bu meseleyi detaylı bir şekilde görmek için çalışmamızın şu başlığına bakınız: İki hemze-i münekkere bir arada gelirse.

⁷⁷⁴ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 71-72. Söz konusu hataları görmek için bakınız: Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân fi vücûhi'l-Kur'ân* (Nadir Eserler, 106), 15a.

⁷⁷⁵ İstanbul tarikinde merâtib-i erbaada Kâlûn, munfasıl meddi önce bir elif sıra ile daha sonra iki elif sılasız bir şekilde okumaktadır. Bk. Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/57.

teshîli “hê” ile yazmasının fâhiş bir hata olduğunu da belirtmiştir. Ayrıca *Zübde* metninin hâşiyesinde Mısır tarikine göre yazılan suretin her ne kadar da mutabık olduğu bilirse de yine de bahsi geçen hatadan âri olmadığını söylemiştir.⁷⁷⁶

‘*Umde* ile *Zübde* karşılaştırılırsa Pâluvînin merâtib-i erbaaya göre İstanbul tarihi adına gösterdiği surette Kâlûn için hususî olarak aldığı teshille sıla vecihi ve Ebû Amr’ın râvisi Dûrî için gösterdiği teshil vecihi ‘*Umde*’de alınmazken yine Pâluvînin Kunbül’den önce Bezzî için ahzetmediği tahkikle sıla vecihi de ‘*Umde*’de ziyade olarak verilmiştir.⁷⁷⁷

Diğer yandan Molla Efendi’nin arz ettiği *Zübde* metni ile yaşadığımız dönemde elimizin altında olan *Zübde* metni -matbu nüsha- kıyaslanırsa bu meselenin ‘*Umdetü’l-Hullân*’ doğrultusunda tashih edildiği (küçük hatalar olmakla beraber) görülmektedir.⁷⁷⁸ Bu da mukrîlerin *Zübdetü’l-‘İrfân*’da mutlak olaran ifade edilen herşeyi (Ya’kûb’un şâz olan نُؤَخِرُهُمْ kıraatinde olduğu gibi)⁷⁷⁹ ‘*Umdetü’l-Hullân*’ın veya diğer kaynakların açıklamalarını dikkate alarak ahzetmediği bunun yanında ilerleyen süreçte müstensihler tarafından yapılan küçük müdahalelerle *Zübde* metninin tashih edildiği sonucunu çıkarmaktadır.⁷⁸⁰

Son olarak Muhammed Emîn Efendi, bu âyetin vecihlerini detaylı bir şekilde anlatmayı tercih etmiştir. O, İstanbul tarkinin icrâsı için hususi bir başlık açarken Mısır tarihinin tatbiki içine metin içinde yaptığı genel açıklamayla (mertebeyen üzere) yetinmiştir.⁷⁸¹ Bunun yanında Mısır tarikinde Kâlûn altı, Dûrî üç, Sûsî bir ve Ebû Ca’fer için bir vecihin ahzedildiğini vurgulamıştır. Bu grift mesele için merâtib-i erbaaya göre ‘*Umde* müellifinin metin içinde aktardığı bilgiler özet olarak şu şekilde gösterilebilir:

⁷⁷⁶ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/223.

⁷⁷⁷ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/225-226.

⁷⁷⁸ Pâluvî, *Zübdetü’l-‘İrfân* (Yazmalar, 10268), 41.

⁷⁷⁹ Pâluvî, *Zübdetü’l-‘İrfân*, 2020, 179; Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 2/455.

⁷⁸⁰ Mithat Aça, *es-Suveru bi’l-Kirââtü’l-Aşri’s-Suğrâ* (İstanbul: Hacıveyiszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2021), 1/482; Ali Şahin, *İstanbul Tarîki Ahmed es-Sûfi Mesleğine Göre Kirâat-i Aşere Suretleri* (İstanbul: y.y., 1992), 487.

⁷⁸¹ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/223-227.

hemzede yapılan teshilin “hê” ile resmedilerek yazılmasına karşı çıktığını⁷⁸⁶ bilmekle beraber günümüzde bu ilmi okuyan ve okutanların da yaptığı gibi muhatabın kastedilenin “hê” değil teshil olduğunu anladığını düşünerek yine teshili anlatmak için “هـ” şeklinde bir resim kullanılacaktır. Ra’d sûresi 5. âyet için Molla Efendi’nin aktardığı bilgiler özet olarak şöyledir:

ءَاثًا	ءَاذَا
إِثًا - ا ر يع	ءِه - ب ح
ءِه - د	ءِه - ج د يس
ءِه - ح جع	إِذَا - ك جع
ءَاثًا - ل	ءَاذَا - ن ف ر حه خل
ءَاثًا - م ن ف خل	

5- Tâhâ sûresi 9. âyetin sonunda geçen (مُوسَى) kelimesinde Pâluvî’nin Bakara sûresini işaret ederek Verş’in hulfle Ebû Amr’ın hulfsüz taklîlinin ve Hamza, Kisâî, Halef’in de imâlesinin olduğunu belirtmesi üzerine Molla Efendi bunun açık bir hata olduğunu anlatmıştır.⁷⁸⁷ Çünkü bu kelimenin (ittifakla)⁷⁸⁸ âyet sonu olması nedeniyle “تَشْفَى” gibi yani Verş’in de Ebû Amr’la muvafık bir şekilde hulfsüz sadece taklîlinin olduğunu dile getirmiştir.⁷⁸⁹

6- Seyyid Hâmid el-Paluvî, Ankebût sûresinin 29. âyetinde geçen (أَنْتُمْ) lafzında kıraat imamlarının tercihlerinin yine En’âm sûresinde geçen (أَنْتُمْ) kelimesi gibi olduğunu söylemiştir.⁷⁹⁰ Muhammed Emîn Efendi bunun doğru olmadığını çünkü En’âm sûresinde Hişâm’ın iki vecihinin yani “أَنْتُمْ” rivayetinin yanında bir kere de tahkikinin olduğunu fakat Ankebût sûresinde tahkikinin ahzedilmediğini

⁷⁸⁶ Muhammed Emin Efendi, ‘Umdetü’l-hullân, 2021, 1/223.

⁷⁸⁷ Pâluvî, Zübdetü’l-‘irfân, 2020, 211; Muhammed Emin Efendi, ‘Umdetü’l-hullân, 2021, 2/520.

⁷⁸⁸ Dâni, el-Beyân fi Addi Â-yi’l-Kur’an, 183; İbrâhim b. Ömer el-Ca’berî, Hüsni’l Meded fi Fenni’l-Aded, thk. Cemal b. Seyyid Rifâ’î eş-Şâyib (Mısır: Mektebetü Evlâdü’ş-Şeyhi lit-Türâsi, 2005), 88.

⁷⁸⁹ Ahmed b. Muhammed el-Bennâ Dimyatî, İthâfû Fuzalâi’l-Beşer bi’l-Kırâati’l-Erbeati Aşer, thk. Şa’ban Muhammed İsmail (Beyrut: Dâr-u ibn Hazm, 2010), 3/1041-1043; Muhammed Emin Efendi, ‘Umdetü’l-hullân, 2021, 2/520.

⁷⁹⁰ Pâluvî, Zübdetü’l-‘irfân, 2020, 264.

vurgulamıştır. O, buranın üstadların ittifakı ile istifham hemzeli mükerrer lafızlardan kabul edildiğini⁷⁹¹ ve neticede onların Hişâm için tek vecihle yani iki hemze arasında sadece elifle ayırarak ahzettiklerini anlatmıştır.⁷⁹²

Burada hem *Zübdetü'l-İrfân*'nın hem de *'Umdetü'l-Hullân*'ın Ankebût sûresi 28. ﴿ اِنَّكُمْ لَتَاْتُونَ الْفَاحِشَةَ ﴾ ve 29. ﴿ اِنَّكُمْ لَتَاْتُونَ الرِّجَالَ ﴾ âyetleri mükerrer görerek açıklama yaptıklarını ve bunun neticesinde istifhamlı mükerrer hemze kaidesine göre imam ve ravilerin tercihlerini anlattıklarını gözden kaçırmamak gerekir. Yine Ankebût sûresi 28. âyetteki istifham hemzeli olmayan bu lafzı Ebû Amr, Ebû Bekir, Hamza, Kisâi ve Halefû'l-Âşir'in fethalı bir hemzenin ziyadesiyle “اِنَّكُمْ” şeklinde istifham hemzesiyle okuduklarının da bilinmesi gerekir.⁷⁹³

Diğer yandan aynı âyetin içinde yer alan istifham hemzeli muhtelif misallerin aksine Ankebût sûresi 28. ve 29. âyetler ile Nâziât sûresi 10. ve 11. âyetler örneğinde olduğu gibi peş peşe gelen bu âyetlerin ilkinde vakfedildiğinde yani istifham hemzesinin mükerrerliği bozulduğunda hüküm nasıl olacaktır?

Bu hususla ilgili öncelikli olarak *Kitabüs-Seb'a*'da,⁷⁹⁴ *Teyşir*'de,⁷⁹⁵ *Câmi'u'l-Beyân*'da,⁷⁹⁶ *Neşr-i Kebîr*'de⁷⁹⁷ ve *İthâfû Fuzalâi'l-Beşer*⁷⁹⁸ gibi birçok kaynakta aynı âyet içinde yer alan örnekler gibi bir bütün halinde görülüp açıklama yapılarak bu kaidenin işletildiğini özellikle belirtmek isteriz. Yine isimleri zikredilen bu kaynaklar başta olmak üzere *Zübde* de ve *'Umde*'de vakfen ya da vaslen ifadesine hiç rastlanılmamıştır.

Bu kadar eserde birçok müellifin vakfen ya da vaslen ifadesine değinmemesi ilk bakışta sanki meseleyi muallakta bıraktıkları düşüncesini yansıtmaktadır. Ama her bir eserde “mükerrer” ibâresinin yer alması icranın vaslen olduğu düşüncesini de

⁷⁹¹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, 2018, 2/1178.

⁷⁹² Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/605.

⁷⁹³ Pâluvî, *Zübdetü'l-İrfân*, 2020, 264.

⁷⁹⁴ İbn Mücahid, *Kitabüs-Seb'a*, 499-500, 670.

⁷⁹⁵ Dâni, *Kitâbu't-Teyşir*, 2015, 468, 546.

⁷⁹⁶ Dâni, *Câmi'ul-Beyân*, 2005, 665-666, 771.

⁷⁹⁷ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, 2018, 2/1178.

⁷⁹⁸ Dimyâtî, *İthâfû Fuzalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erba'at-i 'Aşer*, 2009, 2/277, 516.

kuvvetle öne çıkarmaktadır. Bu da gerek Ankebût sûresi 28. ve 29. âyette gerekse Nâziât sûresi 10. ve 11. âyette ayrı ayrı vakfeden bir kârinin mükerrer lafızlara göre değil bir kelimedede iki hemzenin yan yana gelip ilkinin fethalı ikincisinin kesralı olma durumuna göre imam ve râvîlerin ihtiyarlarını tatbik etmesi gerektiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Kâri tercihiyle mükerrer lafızlar kaidesinin dışında kaldığı için de Hişâm adına bir değil iki vecihle ahzettelidir.

Ayrıca Talib Akbal'da *Mufasssal Kırâat-i Aşere Kavâidi*'nde bu meseleye dikkat çekmiştir. O, Ankebût sûresi 28 ve 29. âyetler ile Nâziât sûresi 10 ve 11. âyetlerin vasıl halinde istifhamlı mükerrer olarak kabul edildiğini vurgulamıştır. Hatta bu iki sûrede her bir âyette müstakil olarak vakfettikleri için mükerrer lafızlara göre açıklama yapmayı gerekli görmediğini de dile getirmiştir.⁷⁹⁹

Netice olarak, bu iki sûrede ehli edanın günümüzde vasletmediği tespit edilmiş ve bununla birlikte Hişâm adına ahzettikleri vecihlere bakılınca da müellifin açıklamasına göre tahkik vecihinin noksan olduğu görülmüştür.⁸⁰⁰ Eğer bahse konu olan her bir âyette vakf tercih edilirse Muhammed Emîn Efendi'nin bu ikazını dikkate alarak -istifham hemzeli mükerrer lafızlardan olmadığı için- Hişâm için iki vecihle yani bir kere iki hemze arasını elifle ve bir kere de elifin hazfiyle ahzetmemiz gerektiği unutulmamalıdır.

7- Vâkıa sûresi 47. âyette ﴿إِذَا مَنَّ اللَّهُ عَلَىٰ عَبْدًا مِمَّا فِي يَدَيْهِ وَقَدْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ مِّنْهُ لَوْ أَنِ الْفُلُ كَانَ لِصَاحِبِهِ وَهُوَ يُحْيِي الْوَيْلَىٰ وَاللَّهُ يَمُوتُ ۗ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ ذَكِيمٌ﴾ geçen iki istifhâm hemzesinde kıraat imamlarının tercihlerine dair açıklama yapan Pâluvî, Hişâm'ın her iki lafzı da hulfle “ء” şeklinde okuması dışında buranın Sâffât sûresi 16. âyetle aynı olduğunu ve yine bu sûrede İbn Zekvân'ın Hafs ile muvafık olduğunu anlatmıştır.⁸⁰¹

Muhammed Emîn Efendi, müellifin ifadelerinin karışık ve hatalı olduğunu belirtmiştir. O, Pâluvî'nin bu sûrede Hişâm'ın hulfle okuduğuna dair yaptığı

⁷⁹⁹ Akbal, *İstanbul Tarîki Ahmed es-Sûfî Mesleği Mufasssal Kırâat-i Aşere Kavâidi*, 170.

⁸⁰⁰ Şahin, *İstanbul Tarîki Ahmed es-Sûfî Mesleğine Göre Kırâat-i Aşere Suretleri*, 1145-1146; Mithat Aça, *es-Suveru bi'l-Kırâati'l-Aşri's-Suğrâ* (İstanbul: Hacıveyszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2021), 2/165, 491.

⁸⁰¹ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 342.

açıklamaya karşı çıkmış ve istifham hemzeli mükerrer lafızlardan olması nedeniyle onun sadece tek vecihinin “ءِنَّا ve ءِنَّا” ahzedildiğini anlatmıştır.⁸⁰²

Vâkıa sûresindeki tercihler için *Zübde* müellifinin işaret ettiği yer yani Sâffât sûresi 16. âyet tetkik edildiğinde onun Hişâm ve İbn Zekvân için ilkinde kesralı tek hemze ile “ئِنَّا” okuduğuna dair verdiği bilginin de hatalı olduğu gözükmektedir.⁸⁰³

Çünkü ilk istifham hemzesinde Hişâm “ءِنَّا” İbn Zekvân da tahkikle “أِنَّا” şeklinde ahzetmektedir.⁸⁰⁴

Diğer yandan Molla Efendi, Vâkıa sûresinde Ebû Amr’ın her iki kelimedede istifhamını dile getirmiş fakat elifle teshilli okuduğunu zikretmemiştir. Bunun yanında onun bu meseleyi Ra’d sûresinde işleyerek Ebû Amr’ın hem istifhamla hem de elifle teshilli okuduğunu zikretmesi de Vâkıa sûresinde sehven dile getirmediğinin bir göstergesidir.⁸⁰⁵ *Umde* müellifinin açıklamaları doğrultusunda Vâkıa sûresi 47. âyet için özetle şunlar aktarılabilir:

ءِنَّا	أِنَّا
ءِنَّا - ا ر ج ع ي ع	ءِه - ب ح ج ع
ءِه - د	ءِه - ج د ي س
ءِه - ح	ءِنَّا - ل
ءِنَّا - ل	أِنَّا - م ن ف ر ح ه خ ل
ءِنَّا - م ن ف خ ل	

3.1.25. *Umde* Müellifinin Doğru Bulmadığı Hususlar

1- Hemze-i mütevessita, “بِئْسَ يُؤْمِنُ قُرْآنُ” örneklerinde olduğu gibi kelimenin ortasında bulunan mütevessit binefsih hemze ve “بِإِحْسَانٍ, لِأَجْلِ, فَأَمَّتْهُ” misallerinde

⁸⁰² Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/746.

⁸⁰³ Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 2020, 291.

⁸⁰⁴ Dâni, *Kitâbu't-Teysir*, 2015, 398; İbnü'l-Cezerî, *Tahbîrü't-Teysir*, 422.

⁸⁰⁵ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/444-445, 746.

olduğu gibi de resm-i hat gereği bitişik yazılan (zâit olan harfin ya da kelimenin öncesinde gelmesi) mütevevssit bi-ğayrihi hemze diye ikiye ayrılmaktadır.⁸⁰⁶

Mütevevssit bi-zâit hemze olarak da adlandırılan mütevevssit bi-ğayrihi hemzeyi konu edinen *Zübde* müellifi, “يَتَأَخَّرُ” lafzını söz konusu örneklerin içinde zikredince⁸⁰⁷ Muhammed Emîn Efendi bunun doğru olmadığını çünkü bu kelimedeki hemzenin mütevevssit binefsih hemze olduğunu söylemiştir.⁸⁰⁸ Diğer yandan *Zübde*'nin yazma nüshalarında hatalı olan bu misali yine görmekle beraber⁸⁰⁹ matbu nüshalarda bu kelimenin zamanla *'Umdetü'l-hullân* doğrultusunda örnekler arasından çıkarıldığına da şahit olmaktadır.⁸¹⁰ Yine bu meselenin akabinde gelen Ya'kûb'un ilhâkında da aynı şeyin yapıldığı görülmektedir. Pâluvî'nin hâ-i sekt için dile getirdiği “كَيْدِكُنَّ” kelimesi cemi müennes muhataba zamiri olduğu için ve “ في الحالين” lafzı da Ya'kûb'un bu kaidesi sadece vakfen geçerli olduğu için tashih edilerek ilerleyen süreçte *Zübde* metninden çıkarılmıştır.⁸¹¹ Yine A'râf sûresi 26. âyet için de “أَدَمَ ... سَوَاتِكُمْ ... التَّقْوَى” aynı durum söz konusu olup Verş için alınan beş vecihin müstensihler tarafından Molla Muhammed Emîn Efendi'nin açıklamaları cihetinde düzeltildiği görülmektedir.⁸¹²

2- İki hemzenin yan yana gelip ilkinin fethalı ikincisinin kesralı olduğu Yûsuf sûresi 90. âyetteki ﴿ءَانَاكَ﴾ lafzında Pâluvî, kıraat imam ve ravilerinin ihtiyarlarına dair

⁸⁰⁶ Hüzeli Hüzeli Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cebbâre el-, *el-Kâmil fi'l-Kırâati'l-'Aşr ve'l-Erbe'ine'z-Zâideti Aleyhê*, thk. Cemâl b. es-Seyyid Rifâi eş-Şâyib (b.y.: Müessesetü Semâ li't-Tevzî' ve'n-Neşr, 2007), 370-373; İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-'Aşr*, 2018, 2/1343; İbnü'l-Cezerî, *Takrîbü'n-Neşr fi'l-Kırâati'l-'Aşr*, 84-85.

⁸⁰⁷ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 28.

⁸⁰⁸ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/92.

⁸⁰⁹ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân fi vücûhi'l-Kur'an* (Yazmalar, 9131), 22.

⁸¹⁰ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-'İrfân fi vücûhi'l-Kur'an* (İstanbul: Ârif Efendi Matbaası, ts.), 19.

⁸¹¹ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 37-38; Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/116, 434.

⁸¹² Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-'İrfân fi vücûhi'l-Kur'an* (İstanbul: Âsitâne Kitabevi, 1312), 58; Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/335-336.

birtakım açıklamalar yapmıştır. O, Hişâm'ın sadece tek vecihle -iki hemze arasında elifle- “عَانَكْ” şeklinde okuduğunu anlatmıştır.⁸¹³

Muhammed Emîn Efendi, Hişâm için yapılan açıklamanın doğru olmadığını belirtmiştir. Çünkü fethadan sonra meksur hemzenin geldiği Yûsuf sûresindeki bu yerin istifham hemzeli mükerrer lafızlardan olmadığı gibi istisnâ tutulan yerlerden de olmadığını söylemiştir.⁸¹⁴ Bu nedenle tek vecih değil bilakis iki vecihle yani bir kere tahkikle birlikte elifle “عَانَكْ” ve bir kerede tahkikle beraber elifin hazfıyla “عَانَكْ” şeklinde ahzedilmesi gerektiğini anlatmıştır.⁸¹⁵

Son olarak bu bilgilerle birlikte, örneğin Hilâl yayınları tarafından basımı yapılan (tıpkı basım) *Zübde* metninde Hişâm'ın bu tercihinin anlatıldığı yere ‘*Umdetü'l-Hullân*’ın açıklaması dikkate alınıp “بِخُلْفٍ” ifadesi ilave edilerek yine bir düzeltme yapıldığı görülmüştür.⁸¹⁶

3- *Zübde* müellifinin Nahl sûresi 27. âyette geçen {شُرَكَاءِي} lafzında İbn Kesîr'in ravisi Bezzî'nin hulfle hemzesiz bir şekilde okuduğunu belirtmesi üzerine⁸¹⁷ ‘*Umdetü'l-Hullân*’ müellifi, bu bilginin sahih olmadığını ve onun aktardığı bu vecihinde zaid olup terkinin gerekli olduğunu söylemiştir.⁸¹⁸

Sözlerinin devamında bazı kaynaklara işaret ederek bu iddiasını destekleme yoluna giden Molla Muhammed Emîn Efendi, İbnü'l-Cezerî'nin *Neşr-i Kebîr*'inde bunun zayıf bir rivayet olduğunu ve kurrânın ittifakının da hemzenin isbâtı üzerine olduğunu dile getirdiğini anlatmıştır.⁸¹⁹ Hatta İbnü'l-Cezerî'nin Ebû Amr ed-Dânî'nin görüşleri üzerine yaptığı değerlendirmeden bazı kesitleri eserine nakleden müellif, Dâni'nin rivayetinde infirâd kalmasının yanında bu kelimenin icrasında

⁸¹³ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân fi vücûhi'l-Kur'ân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 587), 69a.

⁸¹⁴ Hemezânî, *Ğâyetü'l-İhtisâr*, 1994, 1/229.

⁸¹⁵ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/432.

⁸¹⁶ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân fi vücûhi'l-Kur'ân* (İstanbul: Hilâl Yayınları, 1312), 75; Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 171.

⁸¹⁷ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 184.

⁸¹⁸ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/470.

⁸¹⁹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, ts., 2/303.

onun hemze üzerine amel ederek bu şekilde ahzettığıne dair ayrıca sözlerine yer vermiştir.⁸²⁰

Molla Efendi, Şâtıbî'nin *Kasidetü'l-lâmiyye*'sinde bu vecihe yer vermesiyle ilgili olarak, ahzedilmeyen bu vecihin ziyadelerden olduğunu (*Teyşîr*'de geçmesine rağmen)⁸²¹ belirtmiştir.⁸²² Bununla birlikte Şâtıbî'nin bu vecihi eserine taşımasına dair görüşlerini aktaran Cezerî ise onun *Teyşîr*'e tabi olarak bu zayıf rivayeti naklettiğini söylemiştir.⁸²³

Netice olarak Dâni'nin hocası İbn Galbûn'den ahzettığı⁸²⁴ fakat *Neşr*'in tarikleriyle sabit olmayan ve onun rivayeti değil sözü olduğu zikredilen⁸²⁵ bu vecihle ilgili '*Umde* müellifi, hemzenin hazfine dair Bezzî'nin rivayetinin seb'ada, aşerede ve takribde asla ahzedilmediğini vurgulayarak bu bahsi kapatmıştır.⁸²⁶

4- İsrâ sûresi 83. âyette geçen ﴿لِ﴾ lafzında Pâluvî, Âsım'ın ravisi Ebû Bekir ve Hamza'nın ravisi Hallâd'ın imâlesini aktardıktan sonra Ebû Amr'ın ravisi Sûsî'nin de hulfle imâlesi olduğunu belirtmiştir.⁸²⁷

Molla Efendi, Sûsî için müsannifin aktardığı bu bilginin doğru olmayıp metnin de "sekîm" olduğunu söylemiştir.⁸²⁸ Çünkü bu kelimedeki Sûsî adına açıklanan imâlenin Şâtıbî'nin *Teyşîr*⁸²⁹ üzerine yaptığı ziyadelerden olduğunu dile getirmiş⁸³⁰ ve Ebü'l-Feth Fâris b. Ahmed'in (ö. 401/1010) bu rivayetinde yalnız kaldığını, İbnü'l-Cezerî'nin de *Neşr-i Kebîr*'de bu vecihi ahzetmeme konusunda karar kıldığını anlatmıştır.⁸³¹

⁸²⁰ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtî'l-Aşr*, ts., 2/303; Muhammed Emin Efendi, '*Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/470.

⁸²¹ Dâni, *Kitâbu't-Teyşir*, 2015, 405.

⁸²² Şâtıbî, *Manzûmetü Hirzû'l-Emânî*, 81 (808. beyit).

⁸²³ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtî'l-Aşr*, ts., 2/303.

⁸²⁴ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 2009, 2/399-400; Dâni, *Câmi'ul-Beyân*, 2005, 586-587.

⁸²⁵ Kâdi, *el-Vâfi fi Şerhi's-Şâtibiyye*, 305.

⁸²⁶ Muhammed Emin Efendi, '*Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/470.

⁸²⁷ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân fi vücûhi'l-Kur'ân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 16), 52a.

⁸²⁸ Muhammed Emin Efendi, '*Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/487.

⁸²⁹ Dâni, *Kitâbu't-Teyşir*, 2015, 412.

⁸³⁰ Şâtıbî, *Hirzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*, 83 (826. beyit).

⁸³¹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtî'l-Aşr*, ts., 2/44.

Ayrıca Seyyid Hâmid Pâluvî'nin bu ifadesinin açık bir şekilde hatalı olduğunu dile getiren 'Umde müellifinin bu îkâzının zamanla dikkate alındığı görülmektedir. Çünkü yazma nüshalarda hatta bazı matbu nüshalarda “وَيُخْلِفُ (ى)” ifadesine yine rastlanırken ilerleyen süreçte basılan *Zübde* metinlerinde bu ibârenin çıkarıldığı açıkça görülmektedir.⁸³²

5- *Zübde* müellifi, Ahzâb sûresi 27. âyette geçen ﴿لَمْ تَطْوُهَا﴾ lafzında vakf halinde Hamza'nın, hemzenin harekesini mâkabline naklederek hemzenin hazfiyle beraber okuduğunu belirtmesi⁸³³ üzerine 'Umde müellifi, bu açıklamanın sahih olmadığını dile getirmiştir.⁸³⁴

Muhammed Emîn Efendi sözlerinin devamında doğru olan ifadenin “Hamza vakıf halinde bir kere hemzenin teshiliyle ve bir kere de hemzeyi hafzederek yerine sakın ِ getirip ط harfinin fethasıyla beraber okur.” şeklinde olması gerektiğini söylemiştir. Son olarak o, müsannifin bu açıklamasının bir geçerliliğinin olmadığını kıraat ilminin öncüleri nezdinde gayet açık olduğunu dile getirerek sözlerini nihayete erdirmiştir.⁸³⁵

Yine *Zübde*'nin yazma nüshaların da ve matbu olan nüshaların bir kısmında aynı hatayı gözlemlerken zamanla bu hatanın da tashih edilerek 'Umde müellifinin açıklamaları doğrultusunda yazıldığını görmekteyiz.⁸³⁶

6- Molla Muhammed Emîn Efendi, Nâziât sûresi 10. âyette geçen ﴿ءَانَّ﴾ lafzında Hişâm'ın yalnızca hulfle iki hemzenin arasını elilfle ayırarak “ءَانَّ” şeklinde

⁸³² Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân* (Muğla Hoca Mustafa Efendi, 149), 65b; Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 1312, 83; Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 2020, 195.

⁸³³ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân fî vücûhi'l-Kur'ân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2179), 76b.

⁸³⁴ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/627.

⁸³⁵ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, 2018, 2/1248.

⁸³⁶ Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân fî vücûhi'l-Kur'ân* (Manisa: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Yazmalar, 6905-5), 69b; Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân fî vücûhi'l-Kur'ân* (Yazmalar, 9131), 32; Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân* (Yazma Bağışlar, 2179), 76b; Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 1312, 111; Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 2020, 276.

okuduğuna dair Pâluvî'nin yaptığı açıklamanın doğru olmadığını söylemiştir.⁸³⁷ Çünkü istifham hemzeli mükerrer lafızlarda Hişâm için iki hemzenin arasını elifle ayırarak okumaktan başka bir tercih olmadığını yani burada hulfle ifadesinin hatalı olduğunu anlatmıştır.⁸³⁸ *Umde* müellifinin bu ikazı buranın kıraat ilminin öncülere tarafından ittifakla istifham hemzeli mükerrer lafızlardan kabul edilmesi nedeniyledir.⁸³⁹ Çünkü burada hem Pâluvî'nin hem de Molla Efendi'nin açıklamaları istifhamlı mükerrer lafızlar cihetindedir.

Netice olarak Muhammed Emîn Efendi, daha önce de geçtiği üzere Hişâm'ın ihtiyarında bu ve benzeri lafızların mükerrer oluşunun veya olmayışının etkisine dikkat çekmektedir. Biz de müellifin bu uyarısını dikkate alarak Ankebût sûresi 28. ve 29. âyetlerde olduğu gibi Nâziât sûresi 10. ve 11. âyetlerde eğer ayrı ayrı vakfedecek olursak -istifham hemzeli mükerrer lafızlardan olmadığı için- Hişâm adına iki vecihle yani bir kere iki hemze arasını elifle ve bir kere de elifin hazfiyle ahzmemiz gerektiğini unutmamalıyız.⁸⁴⁰

3.1.26. 'Umde Müellifinin Gereksiz Gördüğü İfadeler

1- Molla Muhammed Efendi, Pâluvî'nin “مَيْت/المَيْتِ” lafzında ki ihtilafa değindiği yerde “لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ، إِلَى بَلَدٍ مَّيِّتٍ، الْمَمِيَّتِ مِنَ الْحَيِّ، الْحَيِّ مِنَ الْمَمِيَّتِ” misallerinden sonra “وشبهه” ifadesini kullanmasının metinde gereksiz olduğunu söylemiştir.⁸⁴¹ Çünkü nekre veya marife olsun her nerede bu lafızda kıraat imamlarının ihtilafı vaki olursa bu mevzu anlatıldığı için müsannifin bu ifadesine gerek olmadığını söylemiştir.⁸⁴²

2- Mâide sûresi 27. âyette geçen ﴿لَا تُقَاتِلْكَ﴾ lafzında vakfen Hamza'nın tahkik-teshiline işaret eden Pâluvî'nin hemen akabinde (bu kelimedede) karışıklık nedeniyle Hamza için vakf halinde bir ihtilafın olmadığına⁸⁴³ dair açıklamalar yapması

⁸³⁷ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 369.

⁸³⁸ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/801.

⁸³⁹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtî'l-Aşr*, 2018, 2/1178.

⁸⁴⁰ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/605, 801.

⁸⁴¹ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 50.

⁸⁴² Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/134.

⁸⁴³ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtî'l-Aşr*, 2018, 2/1365-1367.

üzerine⁸⁴⁴ Molla Efendi, onun bu verdiği bilginin faydasız ve metinde gereksiz olduğunu anlatmıştır.⁸⁴⁵

Ayrıca Seyyid Hâmid el-Paluvî'nin bu açıklamasının Molla Muhammed Emîn Efendi'nin ikazları dikkate alınarak ilerleyen süreçte *Zübde* metninden çıkarıldığı görülmüştür.⁸⁴⁶

3- *Zübde* müellifi, Kehf sûresi 58. âyette geçen ﴿يُؤَاخِذُهُمْ﴾ kelimesinde Verş için üç vecih -kasr, tevessut ve tûl- olduğunu belirtmiştir.⁸⁴⁷ *Umde* müellifi Bakara sûresine işaret ederek bu mevzunun orada işlendiğini söylemiş ve Pâluvî'nin üç vecih tabirinin metinde gereksiz olduğunu çünkü Verş için böyle kelimelerde tûl ve tevessut vecihlerinin menedildiğini ve sadece kasr vecihinin ahzedildiğini anlatmıştır.⁸⁴⁸

Yukarıda olduğu gibi müstensihler tarafından *Zübde* metninden zamanla “وَعَنْ” ifadesinin kaldırılarak *Umde* müellifinin açıklamaları doğrultusunda tashih yapıldığı görülmüştür.⁸⁴⁹

4- *Zübde* müellifi, yine Kehf sûresi 58. âyette geçen ve (mütevessit binefsih) meksûr hemzenin aslî ve harf-i lîn olan “vâv”dan sonra geldiği yer olan ﴿مَوْلَا﴾ lafzında bir açıklama yapmıştır.⁸⁵⁰ O, vakfen Hamza'nın iki vecihle yani bir kere hemzeyi hafzedip harekesini “vâv”a naklederek “مَوْلَا” ve bir kere de hemzenin “vâv”a ibdâlinde sonra idgam ederek “مَوْلَا” şeklinde okuduğuna dair verdiği

⁸⁴⁴ Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân* (Yazmalar, 4547), 35a.

⁸⁴⁵ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/283.

⁸⁴⁶ Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 1312, 51; Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 2020, 100.

⁸⁴⁷ Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 2020, 56, 202.

⁸⁴⁸ Dimyatî, *İthâfî Fuzalâi'l-Beşer*, 2010, 2/1005; Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/142; 2/505.

⁸⁴⁹ Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân* (Diğer Vakıflar, 52-1), 53b; Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 1312, 85.

⁸⁵⁰ Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 2020, 202; Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/194.

bilginin ardından bu kelimenin benzerleri her nerede gelirse Hamza'nın vakfen aynı şekilde okuduğunu dile getirmiştir.⁸⁵¹

'Umde müellifi bu kelimenin Kehf Sûresi 58. âyetten başka örneğinin olmadığını ve netice olarak da müsannifin zikrettiği "benzerleri" tabirinin faydasız olup metinde gereksiz olduğunu söylemiştir.⁸⁵²

5- Meryem sûresinin ilk âyeti olan ﴿كَهَيِّصَ﴾ lafzında Sûsî'nin hulfle yani bir kere "ه"yi imâleyle ve bir kere de hem "ه"yi hem de "ي"yi imâleyle okuduğuna dair Pâluvî'nin verdiği bilgiye⁸⁵³ karşı çıkan Molla Efendi, ikinci vecihin bütün mesleklerde ahzedilmediğini anlatmıştır.⁸⁵⁴ O, sözlerinin devamında Şâtıbî'nin *Teyşîr*⁸⁵⁵ üzerine yaptığı ziyadelerden⁸⁵⁶ olan bu vecihin hakikaten alınmadığını ve netice olarak "ويخلف (ي)" ifadesinin metinde gereksiz olduğunu söylemiştir.⁸⁵⁷

Ayrıca Paluvî'nin zikrettiği ve yine birçok yazma nüshada dile getirilen "ويخلف (ي)" ifadesinin 'Umde müellifinin ikazı dikkate alınarak ilerleyen süreçte *Zübde* metninden (hususan matbû nüshalardan) çıkarıldığı görülmüştür.⁸⁵⁸

6- Fâtır sûresi 43. âyette Pâluvî, Hamza'nın ﴿وَمَكْرُ السَّيِّئِ﴾ lafzında vasıl halinde hemzenin iskâniyle "السَّيِّئِ" vakf halinde ise sâkin "ي" a hemzenin ibdâliyle "السَّيِّئِ" şeklinde okuduğunu belirtmiştir.⁸⁵⁹ Ardından "vakıf halinde bu kelimenin benzerleri her nerede gelirse" sözlerini zikredip Hamza'nın vakfen aynı şekilde okuduğuna işaret etmesi üzerine Muhammed Emîn Efendi, bunun metinde bir faydasının

⁸⁵¹ Hemezânî, *Ğâyetü'l-İhtisâr*, 1994, 1/243-244.

⁸⁵² Ahmed b. Muhammed el-Bennâ Dimyatî, *İthâfû Fuzalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erbeati Aşer*, thk. Şa'ban Muhammed İsmail (Beyrut: Dâr-u ibn Hazm, 2010), 2/1006; Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/499.

⁸⁵³ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân* (Diğer Vakıflar, 46), 38a.

⁸⁵⁴ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/510.

⁸⁵⁵ Dâni, *Kitâbu't-Teyşir*, 2015, 424.

⁸⁵⁶ Şâtıbî, *Manzûmetü Hirzû'l-Emânî*, 74 (739. beyit); Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzü'l-Me'ânî*, 503.

⁸⁵⁷ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/510.

⁸⁵⁸ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân* (Diğer Vakıflar, 52-1), 55a; Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 1312, 87; Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 206.

⁸⁵⁹ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 286.

olmadığını belirtmiştir.⁸⁶⁰ Çünkü ‘*Umde* müellifi, kesradan sonra mütetarrif meksur hemzenin geldiği ve Hamza’ya göre sükûnu lâzım olan bu lafzın sadece Fâtır sûresi 43. âyette geçtiğine özellikle dikkat çekmiştir.⁸⁶¹

7- Mütevessit binefsih fethalı hemzenin sakın sahih harften sonra geldiği Zuhurf sûresi 15. âyette geçen ﴿جُزًا﴾ kelimesinde de aynı durum söz konusudur.⁸⁶² *Zübde* müellifi, vakf halinde Hamza’nın hemzenin harekesini makabline nakledip hemzenin hazfiyle “جُزًا” şeklinde okuduğuna dair açıklama yapıp ardından “Vakıf halinde bu kelimenin benzerleri her nerede gelirse ...” sözlerini zikredince⁸⁶³ ‘*Umde* müellifi buna itiraz ederek bu açıklamanın faydasız olup metinde gereksiz olduğunu söylemiş ve Bakara sûresine dikkat çekmiştir.⁸⁶⁴

Âdeti olduğu üzere tekrardan kaçınma adına söz konusu kelimeyle ilgili ilk geçtiği yerde bir açıklama yapan Pâluvî, Bakara sûresi 260. âyette Hamzanın tercihine hiç değinmemiştir.⁸⁶⁵ Haliyle son geçtiği yerde yani Zuhurf sûresinde açıklama yaparak sonrasına da işaret edince Muhammed Emîn Efendi bunun bir faydasının olmadığını söylemiştir.

Fakat biz, Bakara sûresi 260. âyette bu mevzuyu metne ziyade yapan⁸⁶⁶ ‘*Umde* müellifinin bu itirazına (Pâluvî’nin sonrasına işareti hariç) katılmadığımızı belirtmek isteriz. Çünkü *Zübde* müellifi eserinin girişinde Secâvendî’nin Mushaf yazımında kullandığı rumuzları dikkate alacağını özellikle dile getirmiştir.⁸⁶⁷ Bakara sûresi 260. âyette bu lafzın üzerinde bir vakf işareti olmadığı⁸⁶⁸ gibi müstakil bir âyet oluşuna dair bir ihtilaf da yoktur.⁸⁶⁹ Hamza’nın buradaki meselesi vakf durumunda olduğuna göre Pâluvî’nin meseleye Zuhurf sûresinde değinmesinin bir gerekçesi

⁸⁶⁰ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 2/643.

⁸⁶¹ Dâni, *Kitâbu’t-Teysir*, 2015, 485; İbnü’l-Cezerî, *Neşru’l-Kırâati’l-Aşr*, ts., 1/10, 469; Sefâkûsî, *Ğaysü’n-Nef’ fi’l-Kırâati’s-Seb’*, 487; Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/179.

⁸⁶² Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/195.

⁸⁶³ Pâluvî, *Zübdetü’l-irfân*, 2020, 315.

⁸⁶⁴ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 2/694.

⁸⁶⁵ Pâluvî, *Zübdetü’l-irfân*, 2020, 61.

⁸⁶⁶ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/148.

⁸⁶⁷ Pâluvî, *Zübdetü’l-irfân*, 2020, 7; Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/40.

⁸⁶⁸ Secâvendî, *İlelü’l-vükûf*, 2006, 1/335-336, 3/916.

⁸⁶⁹ Dâni, *el-Beyân fî Addi Â-yi’l-Kur’an*, 140; Ca’berî, *Hüsni’l Meded fî Fenni’l-Aded*, 53.

olduğu ve de bir dayanağı olan bu gerekçenin de dikkate alınması gerektiği kanaatindeyiz.

8- *'Umde* müellifi, Pâluvî'nin Muhammed sûresi 16. âyette geçen ﴿انفًا﴾ lafzını İbn Kesîr'in ravisi Bezzî'nin hulfle yani bir kere kıraat imamlarının tamamının okuduğu⁸⁷⁰ gibi hemzeden sonra elifle okumasının yanında bir kere de yine hemzeden sonra elifsiz bir şekilde okuduğunu anlatmasına⁸⁷¹ itiraz etmiş ve onun bu açıklamasının metinde bir faydasının olmadığını söyleyerek mesleklerin tamamında ikinci vecihin (elifsiz) ahzedilmediğini özellikle dile getirmiştir.⁸⁷²

Ayrıca bu itirazını İbnü'l- Cezerî'nin *Neşr-i Kebîr*'ine dayandıran Molla Muhammed Emîn Efendi, bu vecihin *Şâtıbiyye* ve *Teyşîr* tariklerinde alınmadığını, Bezzî için diğer kurra gibi sadece hemzenin meddiyle ahzedildiğini dile getirirken bu kelimede kıraat imamları arasında bir ihtilafın da olmadığını gayet açık olduğunu anlatmıştır.⁸⁷³

Ebü Amr ed-Dânî'nin *Teyşîr*'inde söz konusu ihtilafa yer verdiği görülmekte ve her iki rivayeti de okuğunu senetleriyle anlatmakta fakat Cumhurun okuyuşunu (elifle) ahzettğini dile getirmektedir.⁸⁷⁴ Yine *Şâtıbî Teyşîr*'de zikredilen bu vecihi *Kasîdetü'l-lâmiyye*'sine olduğu gibi aktarmıştır.⁸⁷⁵ İbnül-Cezerî ise Dânî'nin açıklamasını değerlendirerek Ebü'l-Feth Fâris b. Ahmed'in bu rivayetinde yalnız kaldığını cumhurun hiç birinden kasr vecihinin rivayet edilmediğini ve bu vecihin *Şâtıbiyye* ve *Teyşîr* tariklerine dahil olabileceği bir yönünün de olmadığını belirtmiştir.⁸⁷⁶

⁸⁷⁰ Dâni, *Câmi'ul-Beyân*, 2005, 722-723; Hemezânî, *Ğâyetü'l-Ihtisâr*, 1994, 2/660.

⁸⁷¹ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 326.

⁸⁷² Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/712.

⁸⁷³ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/712.

⁸⁷⁴ Dâni, *Kitâbu't-Teyşir*, 2015, 515.

⁸⁷⁵ Alemüddîn Ali b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-Vasîd fî Şerhi'l-Kasîd*, thk. Mevlây Muhammed İdrîsî Tâhirî (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2002), 4/1247 (1039. beyit).

⁸⁷⁶ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââtü'l-Aşr*, ts., 2/374.

Netice olarak ehli tahkîk Bezzi için kasr vecihinin Şâtîbiyye tarikinde olmadığını belirtmiş ve onun için med vecihinden başka bir okuyuşun da ahzedilmediğini anlatmıştır.⁸⁷⁷

3.1.27. ‘Umde Müellifinin Bozuk Dediği Metinler

1- Seyyid Hâmid el-Paluvî, Sâffât sûresi 52. âyette geçen ﴿أَيْنُّكَ﴾ lafzının En‘âm sûresi 19. âyette geçen ﴿أَيْنُّكُمْ﴾ lafzı gibi olduğunu söylemesi⁸⁷⁸ üzerine Muhammed Emîn Efendi, dikkatli olunması gerektiğini *Zübde* nüshalarında bu mevzûnun “sekîm” yani hatalı olduğunu dile getirerek Sâffât sûresi 52. âyetin ‘Arâf sûresi 81. âyet misalı olduğunu çünkü Hişâm için buranın kıraat-i seb‘anın istisnalarından sayıldığını anlatmıştır.⁸⁷⁹

‘Umde müellifi özellikle istisnâlar ifadesini kullanmış çünkü daha önce de Yûsuf sûresinde geçtiği üzere istifham hemzeli mükerrer lafızlardan olmayan veya istisnâ tutulmayan yerlerde Hişâm adına tek vecih değil iki vecihle ahzedilmesi gerekmektedir.⁸⁸⁰ Son olarak müellifin zikrettiği sûreler üzerinden Hişâm’ın söz konusu ihtiyarını (bir kere tahkikle birlikle elifle veya bir kerede tahkikle beraber elifin hazfiyle) şu şekilde anlatarak bu meseleyi kapatabiliriz.⁸⁸¹

En‘âm sûresinde Hişâm’ın bir kere “ءَيْنُّكُمْ” ve bir kere de “ءَيْنُّكَ” şeklinde iki vecihi vardır.⁸⁸² ‘Arâf ve Sâffât sûrelerine gelince ise Hişâm’ın hulfü olmayıp sadece bir vecih yani iki hemze arasını elifle ayırarak ahzedilen “ءَيْنُّكَ” şeklinde ki tercihidir.⁸⁸³

⁸⁷⁷ Kâdî, *el-Vâfi fi Şerhi’ş-Şâtibiyye*, 361-362.

⁸⁷⁸ Pâluvî, *Zübdetü’l-‘irfân*, 2020, 292.

⁸⁷⁹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü’l-hullân*, 2021, 2/653.

⁸⁸⁰ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/432.

⁸⁸¹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/292, 325, 2/653.

⁸⁸² Neşşâr, *el-Büdüru’z-Zâhira*, 2011, 1/362.

⁸⁸³ Ebü’l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *Letâifü’l-İşârât li Fünûni’l-Kıraât*, thk. Merkezü’d-Dirâseti’l-Kur’âniyye (Medine: Merkezü’d-Dirâseti’l-Kur’âniyye, 2012), 3/900.

3.1.28. ‘Udde Müellifinin Metnin Hakkı Dediği Yerler

1- Pâluvî'nin Sûsî'nin idgamını zikredip idgâm-ı misleynden bahis açtığı yerde⁸⁸⁴ ‘Udde müellifi, onun bu açıklamasının eksik olduğunu belirtmiş ve “İbârenin hakkı musannifin şu şekilde söylemesidir.” diyerek Ruveys’in Sûsî’ye muvafık olduğu yerleri anlatan kısmı yeniden kaleme almıştır. Bu mesele daha önce ayrıntılı bir şekilde işlendiği için tekrara düşmeme adına burada kapatılacaktır.⁸⁸⁵

2- Yûsuf sûresi 23. âyette geçen ﴿هَيْتَ لَكَ﴾ lafzında Pâluvî, Hişâm için bir kere “هَيْتَ” ve bir kere de “هَيْتُ” şeklinde iki vecih⁸⁸⁶ olduğunu beyan etmiş ve Hişâm’ın bu iki vecihine dair başka bir açıklama yapmadan da sözlerine son vermiştir.⁸⁸⁷ Molla Efendi, Hişâm adına aktarılan ikinci vecihten yani “هَيْتُ” şeklinde ki rivayetten sonra bu tercihin sadece Şeyh Atâullâh mesleğine ait olduğuna dair bir kayıt düşülmesinin ibârenin hakkı olduğunu söylemiştir.⁸⁸⁸

Çünkü ilk vecihin “هَيْتُ” tercihinin bütün mesleklerde kıraat-i seb’a, aşere ve takribde ahzedildiğini fakat ikinci vecihin yani “هَيْتُ” tercihinin ise İ’tilâf, Sûfî ve Mütıkın mesleklerinde kıraat-i seb’a ve aşerede alınmayıp sadece takribde ahzedildiğini söylemiştir. İ’tilâf, Sûfî ve Mütıkın mesleklerinin bu vecihi Dâcûnî tarikinden (kıraat-i seb’adan değil takrîbden) olduğu için almadığını Şeyh Atâullâh mesleğinin ise *Şâtibiyye*’de görünene tabi olarak edâda ikinci vecih olarak ahzettğini dile getirmiştir.⁸⁸⁹

3- İsrâ sûresi 69. âyette geçen ﴿فَيَغْرَقْكُمْ﴾ lafzında Ebû Ca’fer’in ravisi İsa b. Virdân’ın bir kere “ت” ile “فَيَغْرَقْكُمْ” ve bir kere de yine “ت” ile ve “غ”ı fethalayarak

⁸⁸⁴ Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 2020, 16-17.

⁸⁸⁵ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/63. Bu meseleyi ayrıntılı bir şekilde görebilmek için çalışmamızın şu başlığına bakınız: İdgâm-ı misleyn.

⁸⁸⁶ İbn Mücahid, *Kitabüs-Seb’a*, 347; Dâni, *Kitâbu't-Teyisir*, 2015, 392.

⁸⁸⁷ Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 2020, 166.

⁸⁸⁸ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/426.

⁸⁸⁹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirâati'l-Aşr*, ts., 2/293-294; Sefâkusî, *Ğaysü'n-Nef' fi'l-Kirâati's-Seb'*, 322; Kâdî, *el-Vâfi fi Şerhi 'ş-Şâtibiyye*, 295.

“ر”nın şeddesi ile “فَتُعَرِّفُكُمْ” şeklinde okuduğuna dair Pâluvî'nin yaptığı açıklamanın⁸⁹⁰ noksan olduğunu belirten Molla Efendi, İsa b. Virdân'ın ikinci vecihinin “فَتُعَرِّفُكُمْ” yalnız Şeyh Atâullâh mesleğinde ve kıraat-i aşerede ahzedildiğine dair metinde tashîhin ibârenin hakkı olduğunu söylemiştir.⁸⁹¹

'Umde müellifi, bu meseleyle ilgili açıklamasında İsa b. Virdân için aktarılan ikinci vecih'in İ'tilâf, Sûfî ve Mütıkın mesleklerinde hem aşerede hem de takribde kesinlikle ahzedilmediğini ve Şeyh Atâullâh mesleğinde ise takribde alınmayıp sadece aşerede ahzedildiğini anlatmıştır.⁸⁹²

4- *Zübde* müellifi, fethalı sahih harften sonra dammeli mütevevssit binefsih hemzenin geldiği yere örnek olan⁸⁹³ ve İsrâ sûresi 93. âyette geçen ﴿نَفَرُوا﴾ lafzında Hamza'nın vakfen hulfle teshîlinin olduğunu anlatması⁸⁹⁴ üzerine 'Umde müellifi bu duruma itiraz ederek “بخلف” ifadesinin kıraat ilminin öncüleri nezdinde olan ittifaka aykırı olduğunu dile getirmiştir.⁸⁹⁵ Molla Muhammed Emîn Efendi son olarak, tek vecihle vakfen Hamza'nın teshilinin olduğunu Pâluvî'nin belirtmesinin ibârenin hakkı olduğunu dile getirerek meseleyi nihayete erdirmiştir.⁸⁹⁶

Değerlendirme

Bütün bu anlatılanlara bakıldığında Molla Muhammed Emîn Efendi'nin *Zübdetü'l-irfân*'a metin içinde birçok yönden katkı yaptığı açıkça görülmektedir.

O, Pâluvî'nin yeri geldikçe değindiği İstanbul ve Mısır tarikin'in tercihlerine hemen eserinin başında yer vererek onların sistematik hale gelen kâidelerini genel bir çerçevede göstermeyi tercih etmiş ve aralarındaki bariz farklılıkları net ifadelerle ortaya koymuştur. Ayrıca İstanbul ve Mısır tariki özelinde mesleklerin görüşlerine de

⁸⁹⁰ Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 2020, 195.

⁸⁹¹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/486.

⁸⁹² Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/486.

⁸⁹³ Abdullah b. Abdülmü'min Necmeddin el-Vâsıtî, *el-Kenz fi'l-Kırââtî'l-Aşr*, thk. Hâlid el-Meşhedânî (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2004), 1/341.

⁸⁹⁴ Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 2020, 196.

⁸⁹⁵ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/196.

⁸⁹⁶ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/488; Abdüllatif Hatîb, *Mu'cemu'l-Kırââtî'l-Kur'âniyye* (Dımeşk: Dâru Sadeddîn, 2000), 5/97.

yer vererek yer yer “daha iyi olur” ifadesiyle kişisel tercihini belirtmekten de geri kalmamıştır.

Yine o, örneğin istiâze ve besmele bahsinde olduğu gibi *Hırzû'l-emânî* ve daha birçok muhtelif eseri dayanak göstererek Pâluvî'nin *Teysîr* merkezinde doğrudan naklettiği bilgileri tahlil ederek eksik yönlerini tamamlamış kapalı olan kısımlarına da açıklık getirerek meseleyi daha da anlaşılabilir hale getirmenin yollarını aramıştır. Yaptığı şerhte *Zübde* müellifinin konuları ele alış sırasını takip eden 'Umde müellifi, gereksiz bilgilerden kaçınmış, kapalı gördüğü her meseleyi anlaşılabilir seviyede açıklamanın yanında Hamza'ya ait bazı meselelerde olduğu gibi zor ve önemli gördüğü bazı hususları da ayrı bir başlık altında bütün yönleriyle ele alarak aktarmayı tercih etmiştir.

Molla Efendi, kıraat ilmiyle ilgili yapılan çalışmaların birçoğunda olduğu gibi birtakım önemli hususları eserinin ilk başlarında özellikle Fâtiha ve Bakara sûrelerinde açıklamıştır. Daha önce ele alıpta tekrar karşısına gelen önemli meselelere yine de kısaca değinerek okuyucunun merakını gidermiş fakat tekrara düşmeme ve metni muhtasar kılma adına ayrıntılı bir açıklama yapmadan Pâluvî'nin yaptığı gibi sadece ilk geçtiği yere işaret etmekle yetindiği de olmuştur.

Son olarak Molla Muhammed Emîn Efendi, *Zübde* metnine yapmış olduğu ziyadelerin yanında Pâluvî'nin aktarmış olduğu bazı bilgilere değişik ifadelerle karşı çıkmış hatta onu eleştirmiş, tetkik ettiği metni tashih ederek ibareyi olması gerektiği şekilde yeniden ifade etmeyi yeğlemiştir.

3.2. Müellifin Kıraat İlmiyle İlişkilendirip Diğer İlimlerle Yaptığı Açıklamalar

Molla Muhammed Emîn Efendi, ele aldığı bir meseleyi yeri geldikçe kıraat ilmiyle bağlantısı olan muhtelif ilim dallarıyla da açıklamayı tercih etmiştir. O, bazen bir hususu kıraat ilmi yönüyle işledikten sonra bu konuyla bağlantılı başka bir ilimle de izah ederek savını desteklemeyi yeğlerken bazen de doğrudan söz konusu meseleyle irtibatlı başka bir ilmin merkezinde işleyerek açıklama yapmayı seçmiştir.

Bu bölüm şu dört başlık altında işlenecektir: Vakf, İbtidâ ve ‘Addü’l-Ây Yönüyle İşlenen Hususlar, Gramer Yönüyle Yapılan Değerlendirmeler, Resmü’l-Mushaf Bağlamında Yapılan Açıklamalar, Tahrîrât İlmi Açısından ‘Umdetü’l-Hullân’da İşlenen Hususlar.

3.2.1. Vakf, İbtidâ ve ‘Addü’l-Ây Yönüyle İşlenen Hususlar

Kıraat ilminde kurrânın bazı uygulamalarında vakfen ve vaslen farklılıklarının olduğu ve bu durumla beraber birtakım ihtilafların ortaya çıktığı bilinen bir husustur.⁸⁹⁷ Bununla birlikte kârîninin ihtiyarı neticesinde Secâvendî’nin Mushaf yazımında kullandığı rumuzları dikkate alarak veya almayarak yapmış olduğu uygulamalar da haliyle birtakım bahislere kapı aralamaktadır. Bu bölümde çok az da olsa Muhammed Emîn Efendi’nin özellikle Secâvendî’nin rumuzları üzerinden ve kâideleriyle, esaslarıyla Hz. Peygamber’e (s.a.v.) onun ashabına isnâdı sabit bir ilimle ele alınan ‘addü’l-ây⁸⁹⁸ üzerinden yapmış olduğu değerlendirmeler mevzu bahis yapılacaktır.

3.2.1.1. Sûsî’nin Bir İdgamında Ra’sü’l-Âyeh Meselesi

Muhammed Emîn Efendi, *Zübdetü’l-İrfân*’da Pâluvî’nin eserinin telif amacını açıklarken kullandığı “..Nebi (s.a.v.) efendimizden rivayet edildiği gibi vakf yerlerini gözeterek... bir eser yazmamı istediler.”⁸⁹⁹ sözlerine riâyet etmediğini, onun Ebû Amr’ın ravisi es-Sûsî’nin idgamı için Fâtiha sûresinde ((4)...مَلِكٌ(3)الرَّحِيمِ...)) âyetlerinde verdiği beyanın bu duruma örnek olduğunu ve Fâtiha sûresi 3. âyetteki ((الرَّحِيمِ)) kelimesinin ittifakla “ra’sü’l-âyeh” yani âyetin son kelimesi olduğunu dile getirir.⁹⁰⁰

Fâtiha sûresinde iki yerde ihtilaf vardır. Kûfe ve Mekke ehli bu sûredeki besmeleyi başlı başına bir âyet olarak sayarken diğer yandan 7. âyetteki ((صِرَاطَ الَّذِينَ))

⁸⁹⁷ İbnü’l-Cezerî, *Neşru’l-Kirââtî’l-Aşr*, ts., 1/409; 2/21; Neşşâr, *el Būdûru’z-Zâhira*, 2011, 1/33; Neşşâr, *el-Mükerrer fîmâ Tevâtera mine’l-Kirââtî’s-Seb’ ve Teharrara*, 149, 349.

⁸⁹⁸ Ca’berî, *Hüsnü’l Meded fî Fenni’l-Aded*, 21-29; Tâhir b. Sâlih b. Ahmed Tâhir el-Cezâiri, *et-Tibyan li-Ba’zi’l-Mebahisi’l-Müteallika bi’l-Kur’an ala Tariki’l-İtkan*, thk. Abdülfettah Ebu Gûdde (Halep: Mektebü’l-Matbûâtî’l-İslâmiyye, 1991), 211.

⁸⁹⁹ Pâluvî, *Zübdetü’l-İrfân*, 2020, 7.

⁹⁰⁰ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/40.

{أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ} ifadesini müstakil bir âyet olarak kabul etmemiştir. Medîne, Şam ve Basra ehli ise bu görüşe muhalif olarak besmeleyi munfasıl bir âyet olarak saymayıp {صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ} âyetinin üzerinde vakf yaparak bu kısmı bir âyet olarak almayı tercih etmiştir. Netice olarak 'Umde müellifinin yukarıda Fâtiha sûresinde zikrettiği âyetlerin her birisinin müstakil birer âyet olduğu hususunda görüş birliği vardır.⁹⁰¹

Yine Pâluvî, Muhammed es-Secâvendî'nin Mushaf yazımında kullandığı rumuzları gözeterek eserini yazacağını dile getirmiş ve ardından “م ط ج ز قف” rumuzlarını da vakf alametleri olarak vermiştir. Secâvendî'nin vakf sistemine baktığımızda şu altı çeşit vakfı görürüz: Lâzım م, mutlak ط, câiz ج, mücevvez li vecihin ز, murahhas lî zarûretin ص ve lâ yecûzü'l-vakf-ü aleyh لا. Ama Secâvendî قف alametini 'İlelü'l-vukûf' adlı eserinde bir rumuz olarak kullanmamıştır.⁹⁰² Muhammad Emin Efendi bu metnin izahını yaparken م vakf-1 lâzım, ط vakf-1 mutlak, ج durmanın da geçmenin de caiz olduğu vakf-1 mücevvez, ز'nin de ج gibi olduğunu fakat vaslın tercih edildiğini, قف ta ise vakf ciheti zayıf kaldığında (bu işaretin yazıldığını), yine قف için vasl yönü kuvvetli bir vakftır denildiğini beyan etmiştir. Akabinde Pâluvî'nin anlattıklarına rağmen âyet ortalarında birkaç yer hariç vakf yerlerini gözetmediğini ve bununla birlikte bu bilgilerinde burada bir faydasının olmadığını zikretmiştir.⁹⁰³ Bu paragrafta verdiğimiz bilgilere bakarak şu üç şeye dikkat çekmek isteriz:

1- Molla Muhammad Emin Efendi ج ve ز alâmetlerini vakf-1 mücevvez olarak adlandırmıştır. Hâlbuki o, gerek vakf ve ibtidayla ilgili *Tuhfetü'l-Emîn fî Vukûfi'l-*

⁹⁰¹ Ca'berî, *Hüsni'l Meded fî Fenni'l-Aded*, 52; Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *Funûnu'l-Efnân fî Acâibi Ulumi'l-Kur'ân*, thk. Salah b. Fethi Helal (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Segâfiyye, 2001), 122.

⁹⁰² Secâvendî, *'İlelü'l-vukûf*, 2006, 1/62-84; Muhammed Ersöz, “Vakf-1 Murâkabe ve Kur'an'ı Anlamaya Etkileri (Secâvendî'nin 'İlelü'l Vukûf Adlı Eserindeki Açıklamalar Özelinde)”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2015), 162; Recep Koyuncu, *Teoriden Pratiğe Vakf ve İbtidâ* (İstanbul: Haciveyiszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2022), 150.

⁹⁰³ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-'İrfân*, 10-11; Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 1287, 118.

Kur'âni'l-Mübîn isimli eserinde gerekse *Zühru'l-Erîb fî İzâhi'l-Cem'i bi't-Takrîb* adlı çalışmasında ج'î vakf-ı câiz, ز'yi ise vakf-ı mücevvez olarak zikretmiş ve ayrı ayrı tanımlamıştır.⁹⁰⁴

2- Pâluvî قف alametini Secâvendî'nin vakf sistemi içerisinde göstermiş, Muhammed Emîn Efendi de bu alametle ilgili bazı açıklamalar yapmış fakat bunun Secâvendî'nin vakf alametleri içerisinde olmadığını zikretmemiştir. Bununla birlikte o, *Tuhfetü'l-Emîn*'de ve *Zühru'l-Erîb*'te Secâvendî'nin vakf yöntemini yukarıda açıkladığımız gibi tasnif ederek izah etmiştir.⁹⁰⁵ O zaman *Umde* müellifi bu hususa neden hiç değinmemiştir? Yine onun ifadelerinden hareketle şu şekilde bir cevap verebiliriz:

Muhammed Emîn Efendi *Zühru'l-Erîb*'te ulemâ nezdinde vakf ve ibtidada takip edilen iki tarikin olduğunu, birincisinin Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), Ebü'l-Alâ' el-Hemedânî (ö. 569/1173) ve bu ikisinin yolundan giden İbnü'l-Cezerî gibi âlimlerden, ikincisinin de Ebu Nasr Mansur b. İbrahim el- Irâkî (ö. 465/1072), Müfessir Nizâmuddîn el-Hasan b. Muhammed en-Neysâbûrî (ö.728/1327), Muhammed es-Secâvendî ve bunların izinden gidenlerden oluştuğunu zikreder.⁹⁰⁶ Yine müellif bazılarının قف ve ق remzlerini ilave ettiğini, (bunlar için) seleften bir kısmının naklettiği bir vakftır denildiğini ve mütekaddimûn arasında bu tasnife aksi görüşler olmakla beraber bu alametlerin ikinci ekolün (Secâvendî) vakf tasnifinden olduğunu haber verir.⁹⁰⁷ Netice olarak Muhammed Emîn Efendi'nin vermiş olduğu bu bilgiler yukarıdaki sorumuzun cevabını karşılar niteliktedir.⁹⁰⁸

⁹⁰⁴ Muhammed Emin Efendi, *Tuhfetü'l-Emîn fî Vukûfi'l-Kur'âni'l-Mübîn* (İbrâhim Efendi, 21), 6a-6b; Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 97a-97b.

⁹⁰⁵ Muhammed Emin Efendi, *Tuhfetü'l-Emîn fî Vukûfi'l-Kur'âni'l-Mübîn* (İbrâhim Efendi, 21), 6a-6b; Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 97a-97b.

⁹⁰⁶ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 97a.

⁹⁰⁷ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-Erîb* (İbrâhim Efendi, 11), 97b.

⁹⁰⁸ Ayrıca bu tür işaretlerin Secâvendî'nin kullandığı وقف vb. kelimelerin müstensih tarafından kısaltılmasıyla zamanla mushaflarımıza girdiği dile getirilmektedir. Bk.Veli Kayhan, "Vakf ve İbtida İlmî ve Kur'an Tefsirindeki Yeri", *Cumhûriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006), 327; Muhammed Coşkun, *Mushaf Basımına Yansıyan Yönüyle Secâvendî'nin Vakf Sisteminin Yeniden Okunması Eleştiriler-Teklifler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 122.

3- Müellifin قف lafzı ile ilgili yaptığı izah ise özellikle ülkemizde vakf ve ibtidayı konu edinen Türkçe çalışmalar açısından dikkat çekicidir. Bu çalışmaların büyük çoğunluğunda bu alametın “Dur” anlamında bir emir olduğu, bulunduğu yerlerde vakf yapmanın vasıldan evla görüldüğü hatta vakf yapmanın daha iyi olduğu dile getirilmiştir.⁹⁰⁹ Muhammed Emîn Efendi ise vakf ciheti zayıf kaldığında قف’ın yazıldığını ve vasl yönü kuvvetli bir vakftır denildiğini beyan etmiştir. Bu durumu açıklığa kavuşturmamız adına, eğer bizim esas aldığımız dayanak Secâvendî’nin izahı ise Türkiye baskısı Mushaflar ile karşılaştırdığımızda bir karışıklık söz konusudur. Şimdi bu durumu gösterme adına -mushaflarımızda birtakım farklılıklar olmakla beraber- قف alametinin olduğu 3 âyeti Secâvendî’nin ‘İlelü’l-vükûf eserine bakarak değerlendirelim:

Bakara sûresi 286. âyette { ... وَ اغْفِرْ لَنَا... } lâfzında Secâvendî hem ج işareti hemde وقف ifadesini kullanırken Mâide sûresi 8. âyette { ... اِغْدِلُوا... } kelimesinde sadece وقفة لطيفة tabirini kullanmış ve her iki âyet için de vakf yapılmasının uygun olacağını açıkça ifade etmiştir.⁹¹⁰ Neml sûresi 40. âyette ise { ... هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي... } lafzını celîlesinde yine وقفة ifadesini kullanmış fakat bir açıklama ile tercihinin vakf yapılmamasından yana olduğunu ifade etmiştir.⁹¹¹ Görüldüğü üzere قف remzinin doğru tanımını yapma adına önce mushaflarımızdaki alametlerin yeniden gözden geçirilmesi ve daha sonra bu işaretin taşıdığı anlamın ortaya konulması gerekir.

Yine Pâluvî bu rumuzlar hakkında “Mushaflara konulduğu gibi” der fakat Muhammed Emîn Efendi “tashih edilen” ilavesiyle Pâluvî’nin cümlesine eklediği bir

⁹⁰⁹ Temel, *Kur’an Kıraatında Vakf ve İbtidâ*, 102; Ömer Kara, *Tecvid Kur’an Okuma Kâideleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 139; Celâleddin Karakılıç, *Tecvid İlmi Kur’an-ı Kerîm Okuma Kâideleri* (Ankara: Kalkan Matbaacılık, 2012), 79; Abdurrahman Çetin, *Kur’an Okuma Esasları* (İstanbul: Emin Yayınları, 2017), 272; Pakdil, *Ta’lim Tecvid ve Kıraat*, 255.

⁹¹⁰ Secâvendî, *İlelü’l-vükûf*, 2006, 1/357, 447.

⁹¹¹ Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî, *İlelü’l-vükûf*, thk. Muhammed b. Abdillâh, b. Muhammed el-İdî (Riyâd: Mektebetü’r-rüşd, 2006), 2/769.

kelime ile çok şey ifade eder.⁹¹² Çünkü Hz. Osman (r.a.) tarafından istinsah ettirilen Mushaflarda hareke ve nokta bulunmadığı gibi herhangi bir vakf alametide mevcut değildir ve sonraki dönemlerde âlimler tarafından Müslümanlara kolaylık olması amacıyla bazı alâmetler mushaflara konulmaya başlanmıştır.⁹¹³

Söz konusu mushaflara ilişkin ilk çalışmalar harekeleme ve noktalama faaliyetleriyle başlamış, ardından cüz ve hiziplere ayrılmış ve son olarak da secâvendler konulmuştur.⁹¹⁴

3.2.1.2. اِنَّ Edatında Ca'fer ve Ya'kûb'un Vakfına Dair Uyarı

Zübde müellifi, Bakara sûresi 165. âyette geçen “اِنَّ” edatlarını Ebû Ca'fer ve Ya'kûb'un hemzenin kesrasıyla “اِنَّ” şeklinde okuduklarını dile getirdikten sonra onların bu iki lafzın üzerinde vakf yaptıklarını anlatmıştır. Ayrıca, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb'un kıraati okunursa yine bu lafızların üzerinde vakf yapılması ve tekrar ibtida edilerek âyetin sonuna gidilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁹¹⁵ Her ne kadar da Pâluvî, metinde açık bir şekilde Ebû Ca'fer ve Ya'kûb'un kıraatinde vakf-ibtidayı “اِنَّ” edatı üzerinde münhasır kılarak açıklasa da onun burada -isim ve haberiyle- bir bütün olarak “وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ” ve “أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا” lafızlarını kastettiği kanaatindeyiz. Çünkü aşağıda da görüleceği üzere Molla Efendi'nin tashihlerinin (bu metin üzerine açık bir şerh yapmadığı bilinmekle beraber) bu minvalde olması fikrimizi destekler niteliktedir.⁹¹⁶ Hal böyle olunca Pâluvî'nin metinde ki ifadesinde anlatmak istediği şeyin “Ebû Ca'fer ve Ya'kûb'un kıraatinde ‘اِنَّ’ edatlarına gelince (وَأَنَّ الْعَذَابِ ve جَمِيعًا kelimelerinde) vakfedilmesi ve bu edatlardan başlanılarak ibtida edilmesi gerektiği...” olduğu düşüncesindeyiz.

⁹¹² Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/41.

⁹¹³ Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *el-Muhkem fi Nakti'l-Mesâhif*, thk. İzzet Hasan (Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1997), 18, 23, 24.

⁹¹⁴ Koyuncu, *Teoriden Pratiğe Vakf ve İbtidâ*, 31.

⁹¹⁵ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 166.

⁹¹⁶ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 49; Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/166.

'Umde müellifi yaptığı şerhte, Pâluvî'nin açıklamaları doğru bile olsa vazifesi dışına çıktığını çünkü *Zübdetü'l-İrfân*'ın kıraatlerde ki ihtilafı konu edindiğini ve vakf-ibtida ile ilgili hususları açıklayan bir kitap olmadığını söylemiştir.⁹¹⁷ Bununla birlikte Ebû Ca'fer ve Ya'kûb'un kıraatinde “وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرُونَ الْعَذَابَ” şeklinde durmanın vakf-ı kâfi olduğunu⁹¹⁸ ve “أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا” âyetinde bütün kurranın kıraatlerinde atıf sebebiyle vakıf yapılmadığını anlatmıştır.⁹¹⁹ O, vakf ve ibtida ile ilgili (husûsî) bilgilerin *Zübde*'de yerinin olmadığını tekrar belirtmiş ve bu mesele için söz konusu ilmin mevzû bahis yapıldığı eserlere işaret ederek bu konuyu kapatmayı tercih etmiştir.⁹²⁰

İbnü'l-Enbârî'nin *Kitâbü İzâhi'l-Vakf ve'l-İbtidâ*' ve Ebû Amr ed-Dânî'nin *el-Müktefâ fi'l-Vakfi ve'l-İbtidâ* adlı eserlerinde Molla Efendi'nin işaret ettiği gibi bu âyette kıraat imamlarının ihtiyarlarına göre vakf-ibtidaya dair husûsî açıklamalar yapılmıştır.⁹²¹ 'Umde müellifinin açıklamalarıyla aynı doğrultuda olduğu görülen söz konusu eserlerde, *Zübde* müellifinin Ebû Ca'fer ve Ya'kûb'un “أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ” âyetinin öncesinde vakfettiğine dair verdiği bilgi örtüşürken “وَأَنَّ اللَّهَ” lafzının evvelinde yapılan vakf için aktardığı malumata yer verilmediği görülmüştür.

Fakat Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî *İlelü'l-vukûf* adlı eserinde öz bir şekilde “الْعَذَابَ” ve “جَمِيعًا” kelimelerinde “لا” remziyle durulmaması gerektiğini ifade ederken “أَنَّ” edatını kesra ile okuyanları hariç tutmuş ve başka da bir açıklama yapmamıştır.⁹²² Bu da Pâluvî'nin “وَأَنَّ اللَّهَ” lafzının evvelinde yani “جَمِيعًا” kelimesinde Ebû Ca'fer ve Ya'kûb'un vakfettiğine dair aktardığı bilginin kaynağını

⁹¹⁷ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/166.

⁹¹⁸ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nehhâs, *el-Kat'u ve'l-İ'tinâf*, thk. Abdurrahman b. İbrahim el-Mâtürîdî (Riyâd: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 1992), 1/88.

⁹¹⁹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, thk. Şeyh Halid Ali (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008), 74.

⁹²⁰ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/166.

⁹²¹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü İzâhi'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan (Dımeşk: Mecme'u'l-Lugati'l-'Arabiyye, 1971), 1/538-541; Dâni, *el-Müktefâ fi'l-Vakfi ve'l-İbtidâ*, 47-48.

⁹²² Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 2006, 1/264.

göstermektedir. Çünkü o, *Zübde*'nin mukaddimesinde sarfettiği “...Muhammed b. Tayfur es-Secâvendî'nin Mushaf yazımında kullandığı rumuzları dikkate alarak...” ifadesiyle, yaptığı çalışmada on kıraat imamının rivayet ettikleri kıraat farklılıklarını *İlelü'l-vukûf* adlı eseri merkeze alarak göstereceğini vurgulamıştır.⁹²³

Son olarak kıraat ilmiyle vakf-ibtida ilminin çok sıkı bir bağı olduğu bilindiği halde Molla Muhammed Emîn Efendi'nin Pâluvî için kullandığı “...vazifesi dışına çıktığı...” sözleri belki hayretle karşılanabilir. Fakat burada *Umde* müellifinin *Zübde* müellifine eleştirisi nedeni örneğin Pâluvî'nin zikrettiği “لأنَّهٖمَا يَقْفَانِ عَلَيْهِمَا” ifadesinde olduğu gibi kıraatlerdeki ihtilafı konu edinen bir eserde, belki o ilme mahsus bir illete yani esas veya ana nedene girilmesi olabilir. Çünkü her ilim gibi vakf-ibtida ilminin de kendine mahsus nizâmı, ilkeleri, sistematığı ve meseleyi ele alış biçimi olduğu gözardı edilmemelidir.

Şimdi İbnü'l-Enbârî'nin ve Ebû Amr ed-Dânî'nin bu âyette yaptığı açıklamalar genel olarak gösterilerek bu mesele kapatılacaktır:⁹²⁴

Nâf'i →	Vakf-ı Hasen →	يَرُونَ الْعَذَابَ	وَلَوْ تَرَى... أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ... وَأَنَّ اللَّهَ...
İbn Âmir →		يُرُونَ الْعَذَابَ	
İbn Kesîr, Ebû Amr, Âsım, Hamza, Kisâî, Halef'ül-Âşîr	Vakfetmezler →	يَرُونَ الْعَذَابَ	وَلَوْ يَرَى.. أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ... وَأَنَّ اللَّهَ....
Ebû Ca'fer →	Vakf-ı Hasen → (İn den ibtida eder.) ⁹²⁵	يَرُونَ الْعَذَابَ	وَلَوْ يَرَى.. إِنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ... وَإِنَّ اللَّهَ....
Ya'kûb →	Vakf-ı Hasen →	يَرُونَ الْعَذَابَ	وَلَوْ تَرَى.. إِنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ... وَإِنَّ اللَّهَ....

⁹²³ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 7.

⁹²⁴ İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü İzâhi'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, 1/538-541; Dâni, *el-Müktefâ fi'l-Vakfi ve'l-İbtidâ*, 47-48. Vakf tasnifinin mantalitesinin anlaşılması için bakınız. Koyuncu, *Teoriden Pratiğe Vakf ve İbtidâ*, 159-162, 206.

⁹²⁵ İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü İzâhi'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, 1/540.

3.2.1.3. أَيْمًا Kelimesinde Vakf Meselesi

Molla Muhammed Emîn Efendi, İsrâ sûresinin sonunda açtığı tezyîl başlığıyla bu sûrenin 110. âyetinde geçen ve bütün Mushaflarda⁹²⁶ “أَيْمًا” şeklinde ayrı olarak resmedilen bu lafzın üzerinde yapılan vakfa dair bir takım açıklamalar yapmıştır.⁹²⁷ O, *Zübde* metnine yapmış olduğu ziyadeyle, bu kelimenin üzerinde vakfedildiğinde bütün kurrâ için hem “أَيْمًا” edatında hem de “مَا” ilgecinde vakfın câizliğinin doğru olduğunu belirtmiş ve bu açıklaması için de İbnü'l- Cezerî'nin *en-Neşr*'ini dayanak göstermiştir.⁹²⁸

Fakat sözlerinin devamında *Umde* müellifi, Hamza, Kisâî ve Ruveys'in sadece “أَيْمًا” edatında vakfettiğine dair Ebû Amr ed-Dânî ve Ebü'l-Kâsım Fîrruh eş-Şâtübî'nin içinde bulunduğu, *Dürre* ve *Tayyibe*'de İbnü'l- Cezerî'nin de bunlara tâbî olduğu bir gruptan böyle bir ifadenin geldiğini anlatmıştır.⁹²⁹ O, isimlerini zikrettiği bu kaynaklarda meselenin nasıl ele alındığına dair bir bilgi vermemiş sadece işaret etmekle yetinmiştir. İlgili kaynaklarda “بَابُ الْوَقْفِ عَلَى مَرْسُومِ الْخَطِّ” başlığıyla işlenen husus kısaca şu şekilde anlatılmıştır:

Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teysîr* adlı eserinde Hamza ve Kisâî'nin “مَا” edatında değil “أَيْمًا” lafzı üzerinde sondaki tenvînin yerine bir “ي” ekleyerek vakfettiğini anlatmıştır. Diğer imamların da sadece “مَا” ilgecinde durduklarını belirtmiştir.⁹³⁰ Yine O, *Câmi'u'l-Beyân*'da Hamza ve Kisâî'nin sadece “أَيْمًا” lafzı üzerinde vakfettiğini zikrettikten sonra bu hususla ilgili “مَا” da vakfın daha iyi olduğuna, diğer imamlar tarafından “أَيْمًا” lafzında vakfın zikredilmediğine ve “أَيْمًا” den “مَا”nın

⁹²⁶ Ebû Dâvûd Süleymân el-Kurtubî el-Ümevî İbn Necâh, *Muhtasaru't-Tebyîn li-Hicâi't-Tenzîl*, thk. Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şirşâl (Medine: Mücemme'u'l-Melik Fehd li-Tiba'ati'l-Mushafi's-Şerîf, 2002), 3/799.

⁹²⁷ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/495.

⁹²⁸ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââti'l-Aşr*, 2018, 3/1933-1936.

⁹²⁹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/495.

⁹³⁰ Dâni, *Kitâbu't-Teysîr*, 2015, 253; İbnü'l-Cezerî, *Tahbîrü't-Teysîr*, 264-265.

ayrılmasının caiz olduğuna dair Hamza ve Kisâî'den naklettiği bazı rivayetlerle bu konuyu kapatmıştır.⁹³¹

Şâtıbî, *Kasîdetü'l-lâmiyye*'sinde ziyade yapmadan *Teysîr*'den olduğu gibi aktarmıştır. Yine *Hırzû'l-emânî* üzerine yazılan şerhlerde Hamza ve Kisâî'n "أَيَّا" da diğerlerinin ise "مَا" da vakfettiği anlatılmıştır.⁹³² Şâtıbî bu meseleyi şu beyitte zikretmiştir:

933 وَأَيَّا بَأَيَّا مَا شَفَا وَسَوَاهُمَا ... بِمَا

İbnü'l-Cezerî, *Şâtıbiyye*'ye yazdığı tekmilede yani *Dürretü'l-Mudiyye*'de yine yukarıda geçtiği gibi Ruveys'in "أَيَّا" da Ebû Ca'fer, Ravh ve Halef'in de "مَا" da vakfettiklerini aktarmıştır.⁹³⁴ Cezerî, *Dürre*'de bu hususa şu ifadeyle değinmiştir:

935 وَأَيَّا بَأَيَّا مَا طَوَى وَبِمَا فِدَا

Yine O, *Tayyibetü'n-Neşir*'de "أَيَّا بَأَيَّا مَا غَفَلُ ... رِضَى وَعَنْ كُلِّ كَمَا الرَّسْمُ أَجَلُ"⁹³⁶ sözleriyle her ne kadar da Hamza, Kisâî ve Ruveys'in "مَا" üzerinde vakf yapmadığına dair ihtilafı dile getirirse de "غَفَلُ" ifadesinin ilk harfiyle Ruveys'e, kelimenin tamamında ise bu tercihin zayıflığına dikkat çekmiştir. Ayrıca söz konusu mısranın son kelimesinde kullandığı "أَجَلُ" ifadesiyle cumhurun tercihinin kuvvetli olduğunu da belirtmiştir.⁹³⁷

⁹³¹ Dâni, *Câmi 'ul-Beyân*, 2005, 377.

⁹³² Mevsilî, *Şerhu Şu'le aleş-Şâtıbiyye*, 141; Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzü'l-Me'ânî*, 281; İbnü'l-Kâsîh, *Sirâcü'l-Kâri 'i'l-Mübtedî*, 149-150.

⁹³³ Şâtıbî, *Manzûmetü Hırzû'l-Emânî*, 39 (385. beyit).

⁹³⁴ Muhammed b. Ali en-Nüveyrî, *Şerhu'd-Dürreti'l-Mudiyye*, thk. Abdurrafi' b. Rıdvan b. Ali eş-Şarkâvî (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 1/299-300, 314.

⁹³⁵ İbnü'l-Cezerî, *Dürretü'l-Mudiyye*, 91 (50. beyit).

⁹³⁶ İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşir fi'l-Kırâati'l-'Aşr*, 57 (366. beyit).

⁹³⁷ Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşir*, 2003, 2/70-71; Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşir*, 410.

Neşr-i Kebîr'de bu meseleyi bütün yönleriyle ele alan İbnü'l-Cezerî, bu hususun sonunda bir neticeyle kendi tercihini dile getirmiştir.⁹³⁸ Cezerî, ehli edâdan Dâni ve hocası İbn Galbûn⁹³⁹ gibilerin Hamza, Kisâi ve Ruveys'in sadece "أ" da diğer imamların ise sadece "ه" da vakfettiğini anlattıklarını söylemiştir. Ayrıca Mehdevî,⁹⁴⁰ İbn Süfyân,⁹⁴¹ İbn Mücâhid⁹⁴² ve Mekkî⁹⁴³ gibi birçok âlimin bu kelimenin vakf-ibtidasına veya kat'-vaslına dair bir açıklama yapmadığını ve bunların kıraat imamları arasında bir ihtilafa değinmediklerini, neticede her iki edatta da vakfın caiz olduğunu anlatmıştır.⁹⁴⁴

İbnü'l-Cezerî, onların metinlerini tetkik ettiğini özellikle bu konuya muhalif bir şey bulamadığını fakat İbnü'l-Enbârî,⁹⁴⁵ İbn Sa'dân ed-Darîr (ö.231/846)⁹⁴⁶ ve Ebû Amr ed-Dâni'nin⁹⁴⁷ Hamza, Süleym (ö.188/804)⁹⁴⁸ ve Kisâi'nin "أ" da vakfettiğine dair ifadeye yer verdiklerinden bahsetmiştir. İbnü'l-Cezerî, resm-i osmânîde ayrı yazılan diğer kelimelerde olduğu gibi bütün kıraat imamları için her iki edatta da vakfın caiz olduğunu ve böyle ihtiyâr edip ahzettiklerini belirterek son sözü söylemiş ve bu meseleyi de kapatmıştır.⁹⁴⁹

Son olarak Molla Muhammed Emîn Efendi, resmü'l-hatta ittibâ için hem "أ" hem de "ه" lafzında bütün kurrâ adına vakfın caiz olmasının tercihe şâyan olduğunu

⁹³⁸ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, ts., 2/144-145.

⁹³⁹ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 2009, 2/410-411.

⁹⁴⁰ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye fi Tevcihi'l-Kirâ'ât*, 1995, 1/22-141.

⁹⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Süfyân el-Kayrevânî, *el-Hâdi fi'l-Kirâ'âti's-Seb'*, thk. Hâlid Hasan Ebu'l-Cûd (Kahire: Dâr-u 'İbâdi'r-Rahmân, 2011), 390, 616-624.

⁹⁴² İbn Mücâhid, *Kitâbüs-Seb'a*, 386, 779-782.

⁹⁴³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *et-Tefsîr*, 25-30, 571.

⁹⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, 2018, 3/1934-1935.

⁹⁴⁵ İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü İzâhi'l-Vakf ve'l-İbtidâ'*, 1/331.

⁹⁴⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Sa'dân ed-Darîr, *el-Vakfu ve'l-İbtidâ fi Kitâbillahi Azze ve Celle*, thk. Ebû Bişr Muhammed Halil ez-Zerrûk (Merkezü Cum'atü'l-Mâcid: Birleşik Arap Emirlikleri, 2002), 104.

⁹⁴⁷ Dâni, *Câmi'ul-Beyân*, 2005, 377.

⁹⁴⁸ Süleym, imam Hamza'dan kıraat okumuştur. Fakat Hamza'nın kıraatini Süleym'den okuyan Halef, Hamza'yı görmediği halde onun kırâatinin ilk ravisi olarak kabul görmüştür. Bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye*, 1/246-247, 288-289; Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *M'arifetü'l-Kurrâi'l-Kibâri alet't-Tabakât ve'l-A'sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1995), 1/305-307, 419-422.

⁹⁴⁹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, 2018, 3/1933-1936.

belirtmiştir. Bununla birlikte vakfın caiz olmasındaki amacın ahzederken ve rivayet ederken Kur’ân-ı Kerîm’in resmini göstermek olduğunu, işi bilen nezdinde malum olduğu üzere bunun zaten gerekli olmadığını dile getirerek bu bahsi bitirmiştir.⁹⁵⁰

3.2.2. Gramer Yönüyle Yapılan Değerlendirmeler

Kıraat ilminin Arap dili ile olan bağlantısı bir şeyin içinde inşa edildiği ve oturtulduğu zeminle olan ilişkisi gibidir.⁹⁵¹ Çünkü Kur’ân apaçık bir Arapçayla nazil olmuştur.⁹⁵² Dolayısıyla kıraat ilmi ile Arap dili grameri arasında sıkı bir münasebet olup birbirinden ayrı düşünülemez.⁹⁵³ Molla Muhammed Emîn Efendi ‘*Umdetü’l-hullân*’da her zaman olmasa da bir meseleyi izah ederken gramer kurallarından yararlanarak kelimelerin iştikak bilgilerine, irâbi konumlarına doğrudan ya da dolaylı olarak işaret etmiştir. Bu başlıkta müellifin gramer yönüyle yaptığı değerlendirmeler veya işaret ettiği meseleler ele alınacaktır.

3.2.2.1. عَوَاشٍ ve كَلِّ Kelimelerinde Revm

Muhammed Emîn Efendi عَوَاشٍ ve كَلِّ kelimelerinde tenvinin aslî olan harekenin üzerine gelmesiyle vakf halinde revmin caiz olduğunu ve bu iki kelimedeki revm ile vakfın daha uygun olduğunu aktarmıştır.⁹⁵⁴ Sebebine dair yaptığı açıklamayı da İbnü’l-Cezerî’nin *en-Neşr fi’l-kırââti’l-‘aşr* adlı eserinden doğrudan aktardığı görülmüştür.⁹⁵⁵ Burada bu iki kelimenin iştikak bilgilerine ve irâbi konumlarına işaret edilmektedir. Bu meselenin daha iyi anlaşılması adına diğer örneğin aksine Kur’ân-ı Kerîm’de sadece bir yerde geçen ‘Arâf sûresi 41. âyetteki عَوَاشٍ lafzı üzerinde bazı izahlar yapılmıştır.

⁹⁵⁰ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 2/495. Ayrıca İbn Ğalbûn de vakfın tam olmadığını sonrasında yani “تَدْعُوا” fiiliyle alakanın devam ettiğini ve bu hususu nefesi kesilen kimse için anlattıklarını belirtmiştir. Bk. İbn Ğalbûn, *et-Tezkira*, 2009, 2/411.

⁹⁵¹ Mehmet Zülfi Cennet - Abdullah Bedeva, “Kıraat Farklılıklarının Dilbilimsel İmkân Zeminine Dair Bir İnceleme”, *Akev Akademi Dergisi* 87 (Yaz 2021), 363.

⁹⁵² Yûsuf 12/2; en-Nahl 16/103.

⁹⁵³ Ali Çiftci, *Tefsir Mukaddimelerinde Kur’an İlimlerine Giriş (İbn Atıyye-Kurtubî-İbn Âşur Örneği)* (Konya: Hikmetevi Yayınları, 2021), 119-120; Erdoğan Baş, *Ahfeş ve Kıraatler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 141, 150.

⁹⁵⁴ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 1287, 128-129.

⁹⁵⁵ İbnü’l-Cezerî, *Neşru’l-Kırââti’l-‘aşr*, 2018, 3/1877.

Zeccâc (ö. 311/923) *Meâni'l-Kur'ân ve I'râbühü* adlı eserinde, Sîbeveyhi ve Halil b. Ahmed'in burada bulunan tenvinin tenvin-i ıvaz olup (sonundaki aslî harf olan) يا harfinden bedel olduğunu savunduklarını çünkü غَوَّشِي kelimesinin munsarif olmadığını (yani gayr-ı munsarif olduğunu) anlatmıştır. Bu kelimedeki asıl ifadenin يا'nın iskânı ile olduğunu ve damme (غَوَّاشٍ kelimesi müahhar mübtedadır.) giderildiği için onun yerine tenvin-i ıvazın getirildiğini aktarır.

Yine Ahfeş el-Evsat'ın (ö. 215/830) *Meâni'l-Kur'ân* adlı eserinde bu kelimenin فواعل kalıbından olduğu bildirilirken kesra olan aynü'l-fiilin karşılığı ش harfi, lâmü'l-fiilin karşılığı da ي harfi olduğu zikredilmiştir. Genel kaide gereği ي ve و harfleri kesra bir harften sonra gelip ref ve cer halini gerektirecek bir öge olursa bu harfler ref halinde sakın يا ile okunurken nasb ve cer halinde ise mansup يا üzere okunduğunu söylemiştir. Bu iki harf, sakın يا olup ve bir de tenvin gelirse -tenvin de sakın olarak kabul edilir- يا harfinin iki sakının birleşmesinden dolayı düştüğünü dile getirmiştir.⁹⁵⁶

3.2.2.2. Vasıl Hemzesinden Önce Gelen Bazı Harflerin ya da Tenvînin Okunuşu

Molla Efendi, Bakara sûresi 173. âyette geçen فَمَنْ اضْطُرَّ lafzında Pâluvî'nin yaptığı muhtasar açıklama için ayrı bir başlık açmış, *Zübde* metnine yaptığı satır arası ziyadelerin yanında “وَالْحَاصِلُ” ifadesiyle söz açarak kıraat imamlarının ihtiyarlarının kelime yapısıyla (sarf) ilgili olan bağlantısına yer vererek meseleyi tafsilatlı bir şekilde izah etmeyi tercih etmiştir.⁹⁵⁷

'Umde müellifi, فَمَنْ اضْطُرَّ, وَقَالَتْ اِخْرَجْ, قُلْ اَنْظُرُوا veya tenvinli gelen مُتَشَابِهٍ اَنْظُرُوا gibi yerlerde hemze-i vasılın öncesinde gelerek vasledilmiş olan harflerin

⁹⁵⁶ Ebu'l-Hasan Saîd b. Mes'ade Ahfeş el-Evsat, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Hüdâ Mahmud Kurâa (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1990), 1/325.

⁹⁵⁷ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/135-137; Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 2020, 50.

veya tenvinin kesralı ya da dammeli okunmasında kıraat imamlarının ihtilaf ettiklerini anlatmıştır.⁹⁵⁸ O, yukarıda tenvinin dışında zikredilen lafızlarda kıraat-i aşere imamlarının ihtilafının “نتوَّد” şeklinde biraraya gelen beş harfte “ن, ت, و, ل, د” toplandığını dile getirmiştir.⁹⁵⁹ Fakat vasledilen bu harflerin ve tenvinin ihtilafa konu olabilmesi için üç şartın olduğunu aktarmıştır.⁹⁶⁰ Müellifin, kelimelerin morfolojik yapıları üzerinden meydana gelen değişimlere göre açıkladığı bu üç şart sırasıyla şöyledir:

1- Vasledilen tenvinden veya “نتوَّد” harflerinden sonra gelen kelimenin fiil olması.⁹⁶¹ Örneğin Molla Efendi, قُلِ الرُّوحُ kelimesinde “ل” den sonra ve عَزَّوَجَلَّ اللهُ kelimesinde “ز” tenvinden sonra ismin gelmesi nedeniyle bu iki misâlin söz konusu ihtilafa mevzû bahis olmadığını anlatmıştır.

2- Bu fiilin ibtida halinde damme hereke ile okunan hemze-i vasılla başlaması, أُخْرِجُ gibi.⁹⁶² Müellif, damme ile herekelenen hemze-i vasılla ibtida etme şartıyla beraber şu iki tercihten birinin olabileceğini belirtmiştir:

a) Mâzî meçhul fiil olup humâsî veya sūdâsî bablardan birisinden gelmesi, أُضْطُرُّ, أُشْهَرِيٌّ gibi.

b) Sülâsî mücerred bablardan birinci baptan (فَعَلٌ - يَفْعُلُ) emir fiil olarak gelmesi, أَنْظُرُ, أُخْرِجُوا gibi.

Bu ikinci şartı arz ettikten sonra ‘Umde müellifi, sülâsî mücerred ikinci baptan (فَعَلٌ, ضَرْبٌ - يَفْعُلُ, يَضْرِبُ) gelen أَنْ اضْرِبْ أَنْ لافzında ibtida halinde vasıl hemzesinin

⁹⁵⁸ Muhammed Emin Efendi, ‘Umdetü'l-hullân, 2021, 1/136; İbn Mücahid, Kitâbüs-Seb'a, 174-175; İbnü'l-Cezerî, el-İdâhu li-Metni'd-Dürreti, 121.

⁹⁵⁹ ‘Avfî, el-Cevâhiru'l-Mükellele, 2014, 2/436-437.

⁹⁶⁰ Muhammed Emin Efendi, ‘Umdetü'l-hullân, 2021, 1/136.

⁹⁶¹ Nüveyrî, Şerhu Tayyibeti'n-Neşr, 2003, 2/195-196.

⁹⁶² Dâni, Kitâbu't-Teyisir, 2015, 290.

kesra hareke ile olması nedeniyle ikinci şartı sağlamadığı için bu ihtilafa konu olamayacağını dile getirmiştir.⁹⁶³

3- Vasıl hemzesinden sonra sakin olarak gelen harfin ve bu harfin de hemen akabinde gelen harfin harekesinin dammeli ve lâzımî olması, اَضْطُرُّ kelimesinde “ط” harfinin dammesi gibi.⁹⁶⁴ Molla Efendi, bu fiil üzerinden bir tembihte bulunarak اَضْطُرُّ kelimesinde “ط” harfini kesra hareke ile okuyan Ya‘kûb’un ihtiyarının bu şartla bir çelişki içerisinde olmadığına çünkü “ط” harfinin aslî harekesinin damme olduğuna dikkat çekmiştir. Aslı اَضْطُرُّ olan kelimedede idgamdan önce birinci “ر”nın kesrasının evvelinde damme harekenin ağır geldiğini ve idgam için bu kesra harekenin “ط” harfine nakledildiğini anlatmıştır.⁹⁶⁵

اِفْتَعَلَ babından gelip mâzî meçhul humâsî olan En‘âm sûresi 119. âyette geçen اَضْطُرُّ fiili, kıraat-i aşerede hem Ya‘kûb hem de diğer imamlar için burada anlatılan ihtilafa konu olmamakla⁹⁶⁶ beraber bu fiilin aslını görme adına iyi bir örnektir. Ayrıca اِفْتَعَلَ babının ilk yalın (ف) harfî ص, ض, ط, ve ظ harflerinden biri olarak gelirse Arap fonetiğine uygun olması için bu babın “ت” si “ط” ya dönüştürülmektedir.⁹⁶⁷ Mevzû edindiğimiz fiilin sülâsî kökü اَضْرُّ olup اِفْتَعَلَ babına nakledildiğinde اِضْطَرُّ şeklini almış ve akabinde ses uyumu nedeniyle “ت” harfî “ط” ya dönüşerek اِضْطَرُّ

⁹⁶³ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/137.

⁹⁶⁴ İbnü’l-Cezerî, *Tahbîrü’t-Teysîr*, 299.

⁹⁶⁵ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/136; Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-Nahv*, thk. Abdülhuseyn el-Fetelî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1996), 3/271.

⁹⁶⁶ Pâluvî, *Zübdetü’l-irfân*, 2020, 116; Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/302, 312-313.

⁹⁶⁷ Ebu’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *Sırru Sinâ ‘Ati’l-İ‘râb*, thk. Hasan Hindâvî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2000), 1/299; Abdulkâhir el-Curcânî, *el-Miftâh fi’s-Sarf*, thk. Ali Tevfik el-Hamed (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1987), 97.

olmuştur.⁹⁶⁸ Netice olarak “ط” harfinin kesrasının ârizî olduğu ve Ya‘kûb’un ihtiyarının anlatılan şartla bir çelişkinin olmadığı vurgulanmıştır.⁹⁶⁹

Bu üçüncü şartla ilgili yine ‘*Umde* müellifi, *اِنْ امْسُوا* kelimesindeki “ش” harfinin damme olan harekesinin lâzimi hareke olmaması nedeniyle üçüncü şartı sağlamadığını dile getirmiştir. Çünkü kelimenin aslının “اضربوا” vezniyle “اَفْشِيُوا” olduğunu sonra damme harekenin ağırlığı nedeniyle “ي” nin damme olan harekesinin ve ardından iki sâkin yan yana gelince “ي” harfinin hazfedildiğini ve sonunda “و” ın binası gereği tashih için “ش” harfinin kesrasının dammeye dönüştürüldüğünü anlatmıştır.⁹⁷⁰ Son olarak Muhammed Emîn Efendi, “تَوَلَّدَ” şeklinde bir arada zikredilen beş harfin her biri için örnekleri sıralarken söz konusu harflerde ve tenvinde kıraat imamlarının tercihlerini⁹⁷¹ ayrı ayrı belirtmiş ve bu meseleyi sonlandırmayı tercih etmiştir.⁹⁷² Onun bu sözleri özet olarak şu şekilde gösterilebilir:

اِنْ اِحْكَمْ “ن”	وَقَالَتِ اِخْرُجْ “ت”	اَوْ اِنْقُضْ “و”	قُلْ اَنْظُرُوا “ن”	وَلَقَدْ اسْتَهْزَيْ “د”	وَعْيُونَ اَدْخُلُوْهَا “Tenvin”
<i>Kesra</i>	<i>Kesra</i>	<i>Kesra</i>	<i>Kesra</i>	<i>Kesra</i>	<i>Kesra</i>
Ebû Amr Âsım Hamza Ya‘kûb	Ebû Amr Âsım Hamza Ya‘kûb	Âsım Hamza	Âsım Hamza Ya‘kûb	Ebû Amr Âsım Hamza Ya‘kûb	Ebû Amr İbn Zekvân ⁹⁷³ Âsım Hamza Ya‘kûb

⁹⁶⁸ Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber Sibeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 4/239; Mehmet Reşit Özbalkıç, “Arap Dili Fiil Kalıplarında Fonetik Değişim ve Dönüşümler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/39 (2014), 279.

⁹⁶⁹ Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Hâdî: Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fi'l-Kirâati'l-'Aşr ve'l-Kesf 'an 'İleli'l-Kirâati ve Tenvihihâ* (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1997), 2/68.

⁹⁷⁰ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/137; İbnü'l-Kâsîh, *Sirâcü'l-Kâri'i'l-Mübtedî*, 186.

⁹⁷¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Kitâbü Me'âni'l-Kirâât*, thk. Mustafâ Derviş-Hamad Gûzî (Beyrût: Dâru'l-Meârif, 1991), 1/189-190.

⁹⁷² Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/137.

⁹⁷³ Tenvinli yerleri kesra ile okuyan İbn Zekvân için sadece iki yerde A'râf sûresi 49. “بَرَحْمَةً اَدْخُلُوا” ve İbrâhîm sûresi 26. “حَبِيبَةً اجْتَنَّبَتْ” âyetlerde hulfle yani önce kesra ile sonra damle ile icrâ yapılmaktadır. Bk. Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/137; İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirâati'l-'Aşr*, 2018, 4/2196-2197.

وَعْيُونَ أُذْخَلُوهَا “Tenvin”	وَلَقَدْ اسْتَهْزَيْ “ذ”	قُلِ انظُرُوا “ل”	أَوْ انْقُضْ “و”	وَقَالَتْ اخْرُجْ “ت”	أَنِ احْكُم “ن”
<i>Damme</i>	<i>Damme</i>	<i>Damme</i>	<i>Damme</i>	<i>Damme</i>	<i>Damme</i>
Nâf'i, İbn Kesîr İbn Âmir Kisâi Ebû Ca'fer Halef'ül-Âşir	Nâf'i İbn Kesîr İbn Âmir Kisâi Ebû Ca'fer Halef'ül-Âşir	Nâf'i, İbn Kesîr Ebû Amr İbn Âmir Kisâi Ebû Ca'fer Ya'kûb Halef'ül-Âşir	Nâf'i, İbn Kesîr Ebû Amr İbn Âmir Kisâi Ebû Ca'fer Halef'ül-Âşir	Nâf'i İbn Kesîr İbn Âmir Kisâi Ebû Ca'fer Halef'ül-Âşir	Nâf'i İbn Kesîr Hişâm Kisâi Ebû Ca'fer Halef'ül-Âşir

3.2.2.3. Farklı Vezinlerle Okunan بَيِّنِيس Kelimesi

Kendine has kelime yapılarıyla (ölçüleriyle) kelime türetme özelliğine sahip olan Arapça'da vezinler, isim ve fiiller için muhtelif anlamlar taşıyan hazır kalıplardır.⁹⁷⁴ İşte A'râf sûresi 165. âyette geçen بَيِّنِيس kelimesinde kıraat imamlarının ihtiyarlarını anlama adına bir karine olarak kullanılan sarf vezinleri⁹⁷⁵ aynı şekilde hem *Zübde* hem de *'Umde* müelliflerince kullanılmıştır.⁹⁷⁶

Molla Muhammed Emîn Efendi, bazı ilavelerle beraber yine bu vezinler üzerinden kıraat imamlarının tercihlerini dörde ayırarak açıklamış ve söz konusu lafzın icrâsında İstanbul ve Mısır tarikinde mesleklerin uygulamalarına ait birtakım hususlara ayrıca yer vermiştir.⁹⁷⁷ Bu kelime için onun yaptığı açıklamalar şöyle gösterilebilir:

⁹⁷⁴ Ebu'l-Hasan Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Müktedab*, thk. Muhammed Abdülhlâik Udayme (Kahire: b.y., 1994), 1/209-217; Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah İbn Akil, *el-Müsâid alâ Teshîli'l-Fevâid*, thk. Muhammed Kâmil Berekât (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1984), 4/43; Şahabettin Ergüven, "Arapçada Ortak Kullanılan Sarf Vezinleri", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21 (Ocak 2020), 97-98.

⁹⁷⁵ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, 2018, 4/2326-2328; Dimyatî, *İthâfü Fuzalâi'l-Beşer*, 2010, 2/828.

⁹⁷⁶ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 133.

⁹⁷⁷ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/331-332.

<i>İmamlar</i>	<i>İhtiyar</i>	<i>Vezin</i>
Nâf'i ve Ebû Ca'fer →	بِيس	عِيش
İbn Âmir →	بِئْس	بِئْر
Ebû Bekir →	بِئْسِيس	هَيْكَل
İbn Kesîr, Ebû Amr, Âsım, Hamza, Kisâî, Ya'kûb, Halef'ül-Âşîr →	بِئْسِيس	رَيْس

Sözlerinin devamında müellif, İ'tilâf ve Sûfî mesleklerinde Âsım'ın kıraati edâ edilirken Ebû Bekir'in Hafs'la muvafık olduğu رَيْس vezninin Ebû Bekir'in diğer ihtiyârından önce ahzedildiğini anlatmıştır. Mütkm ve Atâullâh mesleklerinde ise Ebû Bekir'in yalnız kaldığı هَيْكَل vezninin رَيْس vezninden önce alındığını aktarmıştır.⁹⁷⁸ Ayrıca o, Mısır tarikine ait bu iki meslek için bu tercihin mukaddem olduğuna dair (Mütkm mesleği) Kettânîzâde'nin *Mütkmü'r-Rivâye*'sinde, (Atâullâh mesleği) Ârif el-Hıfzî'inin *Muğni'l-Kurrâ*'sında özellikle açıklandığını vurgulamıştır.⁹⁷⁹

Diğer yandan kıraat imamlarının farklı tercihlerine dair birçok veznin zikredilmesini bu lafzın noktasız ve harekesiz halini düşünerek örneğin Altıkulaç'ın *Hz. Osman'a İzâfe Edilen Mushaf-ı Şerif* adlı çalışmasında "بِعْدَابِ بَيْسِيسِ بِمَا" görüldüğü⁹⁸⁰ gibi ihtilafın nedeninin Hz. Osman'ın (r.a.) isintisah ettirdiği Mushaflardan kaynaklandığı düşünenler olabilir.⁹⁸¹ Kur'ân-ı Kerîm'de farklı sîğalarda 73 yerde gelen bu kelime efâl-i zem'den olan "بِئْسِيس" şeklinde 40 yerde geçmiştir. Yine Altıkulaç'ın yaptığı çalışmada bu 40 yerde geçen kelimenin A'râf sûresi 165. âyette geçen lafız ile aynı şekilde imlâ edildiği görülmüştür. Örneğin faklı vezinlerin mevzu olmadığı Âl-i İmrân sûresi 197. âyette "وَبِئْسِيسِ الْمُهَادِّ" kelimesi

⁹⁷⁸ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/331-332.

⁹⁷⁹ Hıfzî, *Muğni'l-Kurrâ fi şerhi Muhtâri'l-İkrâ* (Beyazıt Bölümü, 177), 54; Na'îmî, *Mütkmü'r-Rivâye* (Yazma Bağışlar, 7957), 44b.

⁹⁸⁰ Tayyar Altıkulaç, *Hz. Osman'a İzâfe Edilen Mushaf-ı Şerif (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası)* (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2007), 213.

⁹⁸¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 121.

olarak aynı şekilde resmedilmiştir.⁹⁸² Bu hususa “ملك” kelimesi başta olmak üzere Kurân-ı Kerîm’de birçok misalin gösterilebileceği mâlumdur. O halde Mushafta birden fazla yerde geçip her geçtiği yerde aynı imlâ ile resmedilen kelimelerin bir kısmında herhangi bir ihtilafın olmaması kıraatlerin Mushaf yazısından kaynaklanmadığının en açık göstergesi olarak zikredilebilir.⁹⁸³ Netice olarak kıraatlerin neşredilen mushafların tedvininden çok önce olduğu,⁹⁸⁴ Mushafların imlâ tarzıyla var olan farklı kıraat vecihlerini okumaya imkân sağladığı⁹⁸⁵ ve resmedilen Mushafların, hafızalarda cemedilen ve nakille gelen sözlü metni simgeleştirip desteklediği söylenebilir.⁹⁸⁶

Son olarak, şekil ve yapı bakımından birbirlerinden farklı olan bu vezinler için A'râf sûresi 165. âyet özelinde başta tefsirler olmak üzere birçok kaynağa müracaat ettiğimizi özellikle belirtmek isteriz.⁹⁸⁷ Neredeyse tamamında بئس kelimesinde mevcut olan muhtelif kıraatlere hatta bundan daha fazlasına değişik vezinler üzerinden yer verdildiğine şahit olunmuştur.⁹⁸⁸ Fakat bu kelime için zikredilen muhtelif vezinlerden ortaya çıkabilecek (varsa) ince nüanslara hiç değinilmediği bunun yerine bu kalıpların daha çok iştikâk bilgilerine veya cümlede yüklendikleri göreve dair bilgilere yer verildiği görülmüştür. Örneğin bu kelime ve söz konusu vezinler için Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö. 489/1096) *Tefsîru'l-Kur'ân*

⁹⁸² Altıkulaç, *Hz. Osman'a İzâfe Edilen Mushaf-ı Şerif (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası)*, 93.

⁹⁸³ Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 378.

⁹⁸⁴ Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 133-134.

⁹⁸⁵ Abdurrahman Çetin, “Kur'an Kıraatlarına Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (Aralık 2002), 82-83.

⁹⁸⁶ Mehmet Ünal, *Kurân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (İstanbul: Hacıveviszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2019), 141.

⁹⁸⁷ Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vil-i âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdi'l-Muhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabîyyeti ve'l-İslâmiyyeti, 2001), 10/525-528; Ebü Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâi el-Beğavî, *Meâlimü't-Tenzîl fi Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999), 2/242-243; Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 2/469-470. Ayrıca Huccete dair eserler için de bakınız: Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/481; İbn Zencele, *Huccetü'l-Kirâât*, 300; Ebü Abdillâh Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *el-Hucce fi'l-Kirââti's-Seb'a*, thk. Abdül-âl Sâlim Mukrem (Beyrût: Dâru's-Şurûk, 1979), 166.

⁹⁸⁸ Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 329; Müntecebüddîn Hüseyin b. Ebi'l-İz el-Hemezânî, *el-Kitâbü'l-Ferîd fi İ'râbi'l-Kurâni'l-Mecîd*, thk. Muhammed Nizâmeddîn (Medîne: Dâru'z-Zemân, 2006), 3/151-154; Semî el-Halebî, *Dürü'l-Mesun fi Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknun*, ts, 5/496-500.

adlı eserinde hepsinin (vezinlerin) bir olduğunu ve “şiddetli azap” manasına geldiğini belirtmiştir.⁹⁸⁹

3.2.3. Resmü'l-Mushaf Bağlamında Yapılan Açıklamalar

Bu başlığın ana temasını oluşturan resmü'l-mushaf tabiri, Hz. Osman (r.a.) döneminde istinsâh edilen mushafların kendine has imlâsını ifade eden bir kavramdır. Kur'ân-ı Kerîm'in metin yapısı ve imlâ özelliklerini konu edinen bu kavram, er-resmü'l-osmânî, hicâü'l-mushaf ve er-resmü'l-ıstîlâhî tabirleriyle de ifade edilmiştir.⁹⁹⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan bazı kelimelerin Arap hattı kurallarına uymadığı gerekçesiyle hicrî II. asırdan sonra birtakım görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bu döneme kadar imlâ özelliklerine dair bilgilerin şifâhî olarak aktarıldığı Osman Mushaflarının yazımına ait eserler, hicrî II. asrın ikinci yarısından itibaren varlık kazanmaya başlamıştır.⁹⁹¹ Mushaf'ın imlâsına ait genel nitelikler bu eserlerde hazif, ziyade, ibdâl, vasıl-fasıl, hemze ve iki kıraatten biri doğrultusunda resmetme şeklinde başlıklar altında münhasır kılınmıştır.⁹⁹²

Normalde Arapça bir kelimenin imlâsı telaffuzuyla uyum içerisinde olurken Osman Mushaflarının imlâsı bazı konularda telaffuza uymamaktadır.⁹⁹³ Aynı niteliğe sahip olan bir takım kelimeler imlâ hususiyetinden dolayı değişik şekillerde

⁹⁸⁹ Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Yasir b. İbrahim, Ğaneym b. Abbas b. Ğaneym (Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1997), 2/226.

⁹⁹⁰ Dâni, *el-Mukni' fî Ma'rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli'l-Emsâr*, 14-16; Ebû Dâvûd Süleymân el-Kurtubî el-Ümevî İbn Necâh, *Muhtasarü't-Tebyîn li-Hicâi't-Tenzîl*, thk. Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şirşâl (Medine: Mücemme'u'l-Melik Fehd li-Tiba'ati'l-Mushafi's-Şerîf, 2002), 1/127-150; İbrâhim b. Ömer el-Ca'berî, *Cemiletü Erbâbi'l-Merâsîd fî Şerhi Akileti Etrâbi'l-Kasâid*, thk. Muhammed İlyâs Muhammed Envâr (Medine: Bernâmecü'l-Kerâsiyyi'l-Bahsiyyeti bi Câmîat-i Tayyibeh, 2017), 1/195-197.

⁹⁹¹ Ğânim Kaddûri el-Hamed, *el-Müyesser fî 'İlmi Resmî'l-Mushafi ve Dabtihi* (Cidde: Ma'hadi'l-İmâm eş-Şatîbî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2012), 63-71; Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 135-140; Yaşar Akaslan, “Resmü'l-Mushaf Literatürü Açısından Kâsim b. Firruh eş-Şatîbî'nin ‘Akiletü Etrâbi'l-Kasâid fî Esne'l-Mekâsîd’”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 1/10 (Haziran 2023), 259-260.

⁹⁹² Mehdevî, *Hicâu Mesâhifi'l-Emsâr*, 34-105; Dimyâtî, *İthâfû Füzalâi'l-Beşer bi'l-Kurâati'l-Erba'at-i 'Aşer*, 2009, 1/88.

⁹⁹³ Dâni, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*, 188-189; Harun Öğmüç, “Resm-i Mushaf Bağlamında Kur'an ve Kıraat Ayrımı”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2015), 10-11.

yazılabilmektedir.⁹⁹⁴ İşte Molla Muhammed Emîn Efendi de resmü'l-mushaf merkezli imlâ yapısı nedeniyle muhtelif şekillerde resmedilen bazı kelimelere *Zübde* müellifinin aksine eserinde yer vermeyi tercih etmiştir.⁹⁹⁵ O, her bir sûrenin sonunda açtığı tezyîl başlığında vakf-ibtida gibi muhtelif bilgilerin yanında birtakım kelimelerin genellikle imlâ yapısına dair açıklamalar yapmayı yeğlemiştir.⁹⁹⁶ Bunun yanında nadiren de olsa metin içinde kıraat keyfiyetine konu olan bir kelimelerin resmü'l-mushaf yönünü ele alarak yazımına dair hususiyetlere yer vermiş ve kıraat keyfiyetiyle olan bağlantısını da ortaya çıkarmaya çalışmıştır.⁹⁹⁷

'*Umdetü'l-Hullân*'ın baştan sona mushaf imlâsına dair yazılmış bir eser olmadığını bilmekle beraber, Muhammed Emîn Efendi'nin eserinde birtakım kelimelerin resmedilişine yer vermesi ve az da olsa ihtilafa konu olan bazı lafızları resmü'l-osmânî ile ilişkilendirip açıklama yapması resmü'l-mushaf konusunu dikkate alması bakımından oldukça önemlidir. Şimdi '*Umde* müellifinin resmü'l-mushaf bağlamında yaptığı açıklamalar mevzu bahis yapılacaktır.

3.2.3.1. Açık Tê ile Resmedilen Kelimeler

'*Umde* müellifi, Âl-i İmrân sûresine geçmeden önce husûsî bir başlık açarak Kur'ân-ı Kerîm'de uzun ت ile imlâ edilen kelimeler ve bunların vakıf halindeki hükmünü ele almıştır. O, isimlere bitişik bazı tâû't-te'nîslerin Osman Mushaflarında uzun ت ile resmedildiğini ve vakf halinde kıraat imamlarının ihtilafını görme adına bu şekilde yazılan kelimelerin ilmini bilmek gerektiğini aktarmıştır.⁹⁹⁸ Örneğin Nisâ sûresi 90. âyette geçen ve uzun ت ile imlâ edilen حَصْرَتْ fiilini, kıraat imamlarından sadece Ya'kûb'un isim olarak حَصْرَةٌ şeklinde tenvinli okuduğunu ve vakf halinde ه

⁹⁹⁴ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed İbnü'l-Enbârî, *Mersûmü'l-Hat*, thk. Hâtım Sâlih ed-Dâmin (Şarika: Dârü'l-İbnü'l-Cevzî, 2009), 17-107; Şâtıbî, *Akiletu Etrâbi'l-Kasâid fî Esnâ'l-Makâsid*, 1-30.

⁹⁹⁵ Muhammed Emin Efendi, '*Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/209-213.

⁹⁹⁶ Muhammed Emin Efendi, '*Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/567, 658, 681, 727, 742, 756.

⁹⁹⁷ Muhammed Emin Efendi, '*Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/247.

⁹⁹⁸ Muhammed Emin Efendi, '*Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/209-213.

ile (حصرة) vakfettiğini anlatmıştır.⁹⁹⁹ Diğerlerinin ise bu kelimeyi vaslen ve vakfen resmedildiği gibi حصرت şeklinde ث ile ahzettiklerini dile getirmiştir.¹⁰⁰⁰

Molla Efendi'nin husûsî olarak açtığı bu bölümde bazı kelimelerin resmedilişine dair verdiği bilgiler ve bunların üzerinden yaptığı değerlendirmeler üç başlık altında gösterilecektir. Fakat bu hususun öncesinde Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlünden bugüne yazıldığı şekliyle hiçbir değişikliğe uğramadan (mushaflar arasında imlâya dair birtakım ihtilaflar olmakla beraber)¹⁰⁰¹ günümüze kadar gelmiş olan ve bazı imlâ kurallarına da muhalif olan¹⁰⁰² açık ت ile resmedilen kelimelerin bu şekilde yazılma nedenine dair şu bilgiler aktarılacaktır:

Kaynaklarda bu meselenin sebebine dair, vaslın değil vakfın dikkate alınması,¹⁰⁰³ Tay lehçesinin göz önünde bulundurulması,¹⁰⁰⁴ asıl dişilik alemetine göre resmedilmesi,¹⁰⁰⁵ gibi nedenler zikredilmektedir. Ayrıca İslâmiyetin hem öncesine hem de ilk dönemlerine ait incelenen kitâbelerin Arap yazısının Nabat yazısının gelişmiş bir şekli olduğunu göstermesi Nabat yazısını de bu sebeplerin içine katmaktadır.¹⁰⁰⁶ İsmi sonuna bitiştiğinde çoğunlukla kapalı olarak yazılan fakat resmü'l-osmânîde bazı lafızlarda bu kuralın dışına çıkarak açık ت şeklinde resmedilen müennes isimler ekseriyetle Nabat dilinde açık ت ile imlâ

⁹⁹⁹ Ezherî, *Kitâbü Me'âni'l-Kirâât*, 1/314; İbnü'l-Cezerî, *Tahbîrü't-Teysîr*, 341.

¹⁰⁰⁰ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/212.

¹⁰⁰¹ Ebû Dâvûd Süleymân el-Kurtubî el-Ümevî İbn Necâh, *Muhtasaru't-Tebyîn li-Hicâi't-Tenzîl*, thk. Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şirşâl (Medine: Mücemme'u'l-Melik Fehd li-Tiba'ati'l-Mushafi's-Şerîf, 2002), 2/1-430.

¹⁰⁰² Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 830.

¹⁰⁰³ Dâni, *el-Mukni' fi Ma'rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli'l-Emsâr*, 503.

¹⁰⁰⁴ Mehdevî, *Hicâu Mesâhifi'l-Emsâr*, 40. Fakat istinsâhın Kureyş lehçesiyle yapıldığı bilinmektedir. Bk. Darîr, *el-Vakfu ve'l-İbtidâ fi Kitâbillahi Azze ve Celle*, 69; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdi es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, thk. Muhammed b. Abduh (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002), 88, 91.

¹⁰⁰⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, (Mısır: Dâru'l-Misriyye, ts.), 1/50.

¹⁰⁰⁶ Altıkulaç, *Hiz. Osman'a İzâfe Edilen Mushaf-ı Şerif (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası)*, 25; Nihad M. Çetin, "Arap/Yazı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/276; Mustafa Aydın, "Arap Yazı Sistemi", *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi* 10/4 (Ekim 2018), 3. Ayrıca Arap yazısının kaynağı için aksi görüş de iddia edilmektedir. Bk. Kasım Şulul, "Arap Yazısının Tarihi ve Kökeni", *Bitlis İslamiyat Dergisi* 2/2 (Aralık 2020), 28-67.

edilmektedir.¹⁰⁰⁷ Hatta bu durum Nabat yazısıyla yazılmış kitabelerin özelliklerinden biri olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁰⁸

Örneğin سَنَة kelimesi milattan önce III. ve IV. yüzyılda Nabat yazısında سَنَت şeklinde açık olarak resmedilmektedir. O zaman bu Nabat diline dair aktardığımız bilgilerden yola çıkarak, yuvarlak olarak resmedilen ة harfinin daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığı ve bunun yanında resmü'l-mushafta bulunan bazı kelimelerin yine de açık ت ile yazılarak önceki dönemlerdeki resminin muhafaza edildiği söylenebilir.¹⁰⁰⁹

Yine bahsi geçen سَنَة kelimesinin hicrî 31 senesinde Kahire kitâbesinde سَنَت şeklinde açık olarak resmedildiğinin bilinmesi, aynı kitâbede رَحْمَة kelimesinin de kapalı ة şeklinde yazıldığına dikkat çekilmesi,¹⁰¹⁰ Kur'ân-ı Kerîm'in istinsah edildiği dönemde her iki resmin de yaygın imlâ tarzı olarak kullanıldığını göstermektedir.

3.2.3.1.1. Açık Tê ile Yazılan Kırk Bir Kelimede Vakf

Muhammed Emîn Efendi, 11 yerde نَعْمَت, 7 yerde رَحْمَت, yine 7 yerde امْرَأَت, 5 yerde سُنَّت, 2 yerde لَعْنَت, 1'er yerde كَلِمَت, بَقِيَّت, فُرَّت, فَطَّرَت, شَجَرَت, جَنَّت, ابْنَت, son olarak 2 yerde مَغْصِيَّت lafızlarının uzun ت ile resmedildiğini ve Nâf'i, İbn Âmir, Âsım, Hamza, Ebû Ca'fer ve Halef'ül-Âşir'in resmü'l-osmânîye tabi olarak ث ile, İbn Kesîr, Ebû Amr, Kisâî ve Ya'kûb'un ه ile vakfettiğini belirtmiştir. Söz konusu kelimelerin yerleri şöyledir:¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁷ Ğânim Kaddûri el-Hamed, *Resmu'l-Mushaf Dirâse Luğaviyye Târîhiyye* (Amman: Dâr-u Ammâr, ts.), 228.

¹⁰⁰⁸ Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 154.

¹⁰⁰⁹ Ahmet Kömürcü, "Arapçada 'Açık Müenneslik Tâ'sı' ve Kur'ân-ı Kerîm'de Kullanımı", *Turkish Studies* 10/6 (2015), 656-658.

¹⁰¹⁰ Hamed, *Resmu'l-Mushaf Dirâse Luğaviyye Târîhiyye*, 228.

¹⁰¹¹ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/209-210.

نَعْمَت		سُنَّت	
Bakara 231	نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ	Enfâl 38	سُنَّتِ الْأَوَّلِينَ
Al-i İmrân 103	نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ	Fâtır 43	سُنَّتِ الْأَوَّلِينَ
Mâide 11	نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ	Fâtır 43	لِسُنَّتِ اللَّهِ
İbrâhîm 28	بَدَلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ	Fâtır 43	لِسُنَّتِ اللَّهِ
İbrâhîm 34	وَأَنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ	Ğâfir 85	سُنَّتِ اللَّهِ الَّتِي
Nahl 72	وَبِنِعْمَتِ اللَّهِ	لَعْنَت	
Nahl 83	يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ	Al-i İmrân 61	فَنَجْعَلُ لَعْنَتَ اللَّهِ
Nahl 114	وَأَشْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ	Nûr 7	أَنَّ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَيْهِ
Lokmân 31	بِنِعْمَتِ اللَّهِ	مَعْصِيَت	
Fâtır 3	اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ	Mücâdele 8	وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِ
Tûr 29	بِنِعْمَتِ رَبِّكَ	Mücâdele 9	وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِ

رَحْمَت		امْرَأَت	
Bakara 218	يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ	Âl-i İmrân 35	امْرَأَتِ عِمْرَانَ
A'râf 56	إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ	Yûsuf 30	امْرَأَتِ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ
Hûd 73	رَحْمَتُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ	Yûsuf 51	قَالَتْ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ
Meryem 2	ذَكَرْ رَحْمَتِ رَبِّكَ	Kasas 9	وَقَالَتْ امْرَأَتُ
Rûm 50	أَثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ	Tahrîm 10	امْرَأَتِ نُوحٍ
Zuhruf 32	رَحْمَتِ رَبِّكَ	Tahrîm 10	امْرَأَتِ لُوطٍ
Zuhruf 32	وَرَحْمَتِ رَبِّكَ خَيْرٌ	Tahrîm 11	امْرَأَتِ فِرْعَوْنَ

بَقِيَّتْ		قُوتْ	
Hûd 86	بَقِيَّتْ اللّٰهُ	Kasas 9	قُوتْ عَيْنِ لِي
فَطْرَتْ		شَجَرَتْ	
Rûm 30	فَطْرَتْ اللّٰهُ	Duhân 43	إِنَّ شَجَرَتْ الرُّقُومِ
جَنَّتْ		ابْنَتْ	
Vâkıa 89	وَجَنَّتْ نَعِيمِ	Tahrîm 12	وَمَرِيَمَ ابْنَتْ عِمْرَانَ
كَلِمَتْ			
A'râf 137	وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنَى		

Yine müellif, yukarıda geçen جَنَّتْ, بَقِيَّتْ, كَلِمَتْ, لَعْنَتْ, سُنَّتْ, رَحِمَتْ, نِعْمَتْ ve ابْنَتْ kelimelerinde vakf halinde bütün mesleklerde Kisâî'nin hulfsüz bir şekilde imâlesinin tatbik edildiğini belirtmiştir. شَجَرَتْ, فَطْرَتْ, قُوتْ ve امْرَأَتْ kelimelerinde ise Kisâî için İ'tilâf, Sûfî ve Mütkm mesleklerinde imâle alınmazken Atâullâh mesleğinde ise iki vecihin yani tahkik ile imâlenin -tahkikin imâleye takdim edilmesiyle- icrâ edildiğini anlatmıştır.¹⁰¹²

Ayrıca bu bilgilerin yanında müellife ait bir hâmişte, yine فَطْرَتْ kelimesinin vakfında eda ehlerinden muhakkikler nezdinde bütün mesleklerde Kîsâî için imâlenin ahzedildiği aktarılmıştır.¹⁰¹³ Kur'ân-ı Kerîm'de bu kalıpta sadece Rûm sûresi 30. âyette geçen bu kelime için ilk bakışta bir tenâkuz gözükse de Muhammed Emîn Efendi'nin hamişte kullandığı ifadeler onun ihtiyarının da eda ehli gibi imâleden yana olduğunu açıkça göstermektedir.

3.2.3.1.2. Çoğul-Tekil Okunmasında İhtilaf Edilen Sekiz Kelime

Molla Efendi, uzun ت ile resmedilen 8 kelimedede vakf yapılması durumunda çoğul veya tekil olarak tilâvet edilmesinde kurrâ arasında ihtilafın varlığından

¹⁰¹² Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/211.

¹⁰¹³ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân (Basmalar Bölümü, 28315), 119.

bahsetmiştir.¹⁰¹⁴ Kıraat imamlarının ihtiyarları için ‘Umde müellifinin metin içinde aktardığı bilgiler şu şekildedir:

	أَيَاتُ	
Yûsuf 1	İbn Kesîr → آيَةٌ	Diğer İmamlar → أَيَاتُ

Müellifin beyan ettiği bu kelime Yûsuf sûresi hem birinci âyette hem de yedinci âyette açık bir şekilde resmedilmiş olarak geçmektedir. Yine o, burada birinci sırada verdiği bu lafzı aynı şekilde üçüncü sırada da vermektedir. İlk bakışta bu durum girift gibi gözükse de böyle değildir. Çünkü müellifin birinci sırada verdiği أَيَاتُ kelimesiyle üçüncü sırada aktaracağı أَيَاتُ lafzının (irâbî konumlarından dolayı) sonlarına aldıkları harekelerinin farklı oldukları görülmektedir. Yine müellifin sekizinci kelime olarak dört yerde zikrettiği كَلِمَتُ lafızlarının her birinin fâil ve muzaf konumunda olup harekelerinin de aynı oldukları görülmektedir.

	غَيْبَاتُ	
Yûsuf 10 ve 15	İbn Kesîr Ebû Amr Kisâi (imâle) Ya‘kûb	غَيْبَاتُ
	İbn Âmir Âsım Hamza Halef’ül-Âşir	
		Nâf’i Ca‘fer

	أَيَاتُ	
Ankebût 50	İbn Kesîr Kisâi (imâle)	أَيَاتُ
	Ebû Bekir Hamza Halef’ül-Âşir	
		Nâf’i Ebû Amr İbn Âmir Hafs Ca‘fer Ya‘kûb Halef’ül-Âşir

¹⁰¹⁴ Muhammed Emin Efendi, ‘Umdetü’l-hullân, 2021, 1/211-212.

Ankebût 50. âyetteki bu örnekte Âsım'ın iki râvisinin farklı ihtiyarları ve yine on kıraat imamının her birisinin ismi zikredilmekle beraber hem Hamza'nın râvisi ve hem de son kıraat imamı Halef'ül-Âşir'in iki farklı tercihi dikkat çekicidir.

	الْعُرْفَات	
Sebe' 37	Hamza → الْعُرْفَات	Diğerleri → الْعُرْفَات

Kıraat imamı Hamza Sebe' sûresi 37. âyetteki bu kelimeyi الْعُرْفَةَ şeklinde okumaktadır. Dolayısıyla bu lafzı vakf halinde de müfred üzere okuyan Hamza, bir yandan bu tercihiyle diğer kıraat imamlarından ayrılırken diğer yandan ث üzere vakfederek onlarla mutabık kalmaktadır.

	بَيِّنَات	
Fâtır 40	İbn Kesîr → بَيِّنَةٌ Ebû Amr → بَيِّنَةٌ	Nâf'i → بَيِّنَات İbn Âmir → بَيِّنَات Ebû Bekir → بَيِّنَات Kisâi → بَيِّنَات Ca'fer → بَيِّنَات Ya'kûb → بَيِّنَات
	Hafs → بَيِّنَات Hamza → بَيِّنَات Halef'ül-Âşir → بَيِّنَات	

	تَمْرَات	
Fussilet 47	İbn Kesîr → تَمْرَةٌ Ebû Amr → تَمْرَةٌ Kisâi → تَمْرَةٌ Ya'kûb → تَمْرَةٌ	Nâf'i → تَمْرَات İbn Âmir → تَمْرَات Hafs → تَمْرَات Ca'fer → تَمْرَات
	Ebû Bekir → تَمْرَات Hamza → تَمْرَات Halef'ül-Âşir → تَمْرَات	

Muhammed Emîn Efendi, Fussilet sûresindeki bu kelimedeki vakıf halinde İ'tilâf, Sûfî ve Mütkın mesleklerinin Kisâi'nin imâlesini tatbik etmediklerini sadece Atâullâh mesleğinin bu lafızda önce tahkik ve ardından imâleyi icrâ ettiğini belirtmiştir.

		جَمَالَتْ
Mürselât 33	Kisâi (imâle) → جَمَالَه	Nâf'i İbn Kesîr Ebû Amr İbn Âmir Ebû Bekir Ca'fer Ya'kûb
	Hafs Hamza → جَمَالَتْ Halef'ül-Âşîr	

		كَلِمَت
En'âm 115	İbn Kesîr Kisâi (imâle) → كَلِمَة Ya'kûb	Nâf'i Ebû Amr İbn Âmir Ca'fer
	Âsım Hamza → كَلِمَت Halef'ül-Âşîr	
Yûnus 33 ve 96 Mü'min 6	İbn Kesîr Ebû Amr Kisâi (imâle) → كَلِمَة Ya'kûb	Nâf'i İbn Âmir Ca'fer
	Âsım Hamza → كَلِمَت Halef'ül-Âşîr	

Muhammed Emîn Efendi'nin, En'âm sûresi 115.âyette geçen كَلِمَتُ lafzı için yaptığı açıklamada 'Umdetü'l-Hullân'ın hem birinci baskısında hem de ikinci baskısında Ya'kûb'un ihtiyarına yer vermediği ve bununla birlikte Ebû Ca'fer için bu kelime için iki tercih aktardığı görülmüştür.¹⁰¹⁵

Müellifin eserinde kullandığı *el-Mukni*, *en-Neşr* ve *İthâf* gibi kaynaklarda كَلِمَة şeklinde vakfedenin Ebû Ca'fer değil bu lafzı vâsilen tekil okuyan Ya'kûb olduğu

¹⁰¹⁵ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân (Hafız Ali Üsküdarlı, US0045), 149; Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, ts., 229-230; Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/212.

zikredilmiştir.¹⁰¹⁶ Netice olarak ‘*Umdetü’l-Hullân*’da vakf halinde Ebû Ca‘fer için belirtilen كَلِمَةُ ihtiyârı Ya’kûb olarak tashîh edilmelidir.

3.2.3.1.3. Altı Kelimede İmamların İhtiyârı

Molla Muhammed Emîn Efendi, Kur’ân-ı Kerîm’in muhtelif yerlerinde açık ت ile imlâ edilen şu altı kelimeyi يَا أَبَتِ, هَيْهَاتَ, مَمْضَاتَ, ذَاتَ, اللَّاتَ, لَاتَ sıra sayılarıyla ayırmış ve bu lafızların her birinde kıraat imamlarının vakıf halindeki ihtiyarlarını ele almıştır.¹⁰¹⁷

Bu kelimelerde vakf yapılması durumunda kıraat imamlarının tercihlerini görme adına söz konusu altı kelime için müellifin metin içinde yaptığı açıklamalar şöyledir:

	يَا أَبَتِ	
Yûsuf 4 ve 100	يَا أَبَتِ إِنِّي	يا أبة
	يَا أَبَتِ هَذَا	
Meryem 42, 43, 44 ve 45	يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ	
	يَا أَبَتِ إِنِّي قَدْ	
	يَا أَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ	
Kasas 26	يَا أَبَتِ إِنِّي أَخَافُ	
	يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ	
Sâffât 102	يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ	Halef

¹⁰¹⁶ Dâni, *el-Mukni’ fî Ma’rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli’l-Emsâr*, 491; İbnü’l-Cezerî, *Neşru’l-Kırâati’l-Aşr*, 2018, 3/1890-1891; Dimyatî, *İthâfû Fuzalâi’l-Beşer*, 2010, 2/783.

¹⁰¹⁷ Muhammed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/212-213.

هَيْهَاتَ		
Mü'minûn 36	هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ	Bezzî Kisâî Nâf'i Kunbül Ebû Amr İbn Âmir Âsim Hamza Ca'fer Ya'kûb Halef

مَرْضَاتَ		
Bakara 207 ve 265	نَفْسُهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ	Kisâî → مَرْضَاة
Nisâ 114	ذَلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ	Diğerleri → مَرْضَاتَ
Tahrîm 1	تَبَتَّغَى مَرْضَاتِ أَرْوَاجِكَ	

ذَاتَ		
Neml 60	ذَاتَ بَهْجَةٍ	Kisâî → ذَاة Diğerleri → ذَاتُ

Ayrıca Molla Efendi, eserinin derkenarında Enfâl sûresi 1. âyet (ذَاتَ بَيْنِكُمْ), Mü'minûn sûresi 50. âyet (ذَاتَ قَرَار) ve Fecr sûresi 7. âyette (ذَاتِ الْعِمَادِ) eğer ذَات kelimelerinde durulursa “ذ” ile vakfetmede kıraat imamlarının tamamının ittifak halinde olduklarına dikkat çekmiştir.¹⁰¹⁸

¹⁰¹⁸ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân (İbrâhim Efendi, 34), 120.

	الآت	
Necm 19	أَفَرَأَيْتُمُ الْآلَاتِ	Kisâî → الآلة Diğerleri → الآت

	لآت	
Sâd 3	وَلَاتِ حَيْنَ مَنَاصِصٍ	Kisâî → لآه Diğerleri → لآت

'Umde müellifi, bu bahsin son kelimesi olan Sâd sûresi 3. âyette birtakım açıklamalar yapmıştır. Bu kelimenin birçok mushafta ayrı olarak (وَلَاتِ حَيْنَ) resmedildiğini fakat imam mushafta bitişik olarak¹⁰¹⁹ (وَلَاتِحَيْنَ) imlâ edildiğini anlatmıştır. Bu iki imlânın üzerine vakf ve ibtida yönüyle şöyle bir durumun ortaya çıktığını belirtmiştir:¹⁰²⁰

Birinci Resm	İkinci Resm
وَلَاتِ حَيْنَ	وَلَاتِحَيْنَ
Vakf → لآت	Vakf → لآ
İbtidâ → حَيْنَ	İbtidâ → تَحَيْنَ

Fakat müellif, sözlerinin devamında her iki imlâ için kıraat ilminin üstadlarınca ihtiyârî veya ıztırârî olsun لآ edatında vakfın menedildiğini anlatmıştır. Yine onların, لآت lafzında ihtiyârî vakfı kerih gördüklerini fakat nefes kesilirse izdirârî vakfa veya öğrencileri imtihan etme ya da nakletme ve okutma esnasında ahzedenler için ihtibârî vakfa cevâz verdiklerini aktarmıştır. Fakat bu cevâzın da ibtidayî حَيْنَ kelimesinden değil de وَلَاتِ لآ lafzından yapmak şartıyla olduğunu özellikle

¹⁰¹⁹ Ebû Amr ed-Dânî, imam mushafta bitişik olarak resmedildiği rivayet edilen bu kelimeyi, şehirlere gönderilen sâir mushaflarda nakledildiği şekilde bulamadığını ve birçok âlimin de eski mushaflarda ve diğerlerinde bu şekli bulamaması nedeniyle bu rivayeti reddettiklerini anlatmıştır. Bk. Dânî, *el-Mukni 'fi Ma'rifeti Mersûmi Mesâhihi Ehli'l-Emsâr*, 484-485.

¹⁰²⁰ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/213.

vurgulamıştır.¹⁰²¹ Netice olarak o, وَلَا تَ kelimesinde izdirârî veya (kerih görülen) ihtiyârî olarak durulursa Kisâi'nin “وَلَا تَ” diğer kıraat imamlarının ise “وَلَا تَ” şeklinde vakf yaptıklarını bildirerek bu bahsi kapatmayı tercih etmiştir.¹⁰²²

3.2.3.2. Elif ile Resmedilen ثُمُودًا Kelimesi

Molla Efendi, Kur'ân-ı Kerîm'de birçok yerde geçen ثُمُودًا kelimesinin dört yerde -Hûd sûresi 68, Furkân sûresi 38, Ankebût sûresi 38 ve Necm sûresi 51. âyetlerde- elif ile imlâ edildiğini aktarmıştır. O, yazımında mushaflar arasında ihtilafın olmadığı zikredilen¹⁰²³ bu dört lafızda Hafs, Hamza ve Ya'kûb'un mushafta sabit olan elifi düşürerek vaslen ve vakfen tenvinsiz okuduklarını belirtmiştir. Diğerlerinin ise vasıl halinde mansup üzere tenvinle, vakıf halinde ise elifle ahzettiklerini anlatmıştır.¹⁰²⁴

Elif ile resmedilen ثُمُودًا kelimesinde Hafs ile sadece Necm sûresinde mutabık olan Ebû Bekir'in ihtiyarına, Muhammed Emîn Efendi'nin burada değinmediği görülmüştür. Halbuki müellif eserinin ilerleyen bölümlerinde Necm sûresi 51. âyetin mevzu bahis yapıldığı yerde kıraat imamı Âsım'ın ismini zikrederek Ebû Bekir ile Hafs'ın bu âyette ittifak halinde olduklarına dikkat çekmiştir.¹⁰²⁵

Diğer yandan günümüzde yapılan bazı çalışmalarda Molla Efendi'nin açıklamasının aksine Hafs'ın veya Hamza'nın bu dört kelimeyi vakıf halinde elifle okudukları (başka bir rivayet nakledilmeden) belirtilmiştir.¹⁰²⁶ Bu konu 'Umde'nin kaynaklarından *Teysîr*, *Tahbîrû't-Teysîr* ve *İthâfû Füzalâi'l-Beşer*'de 'Umde müellifiyle mutabık bir şekilde anlatılmıştır.¹⁰²⁷

¹⁰²¹ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/213.

¹⁰²² Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/213.

¹⁰²³ Dâni, *el-Mukni' fi Ma'rifeti Mersûmi Mesâhihi Ehli'l-Emsâr*, 350.

¹⁰²⁴ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/408; Dimyatî, *İthâfû Fuzalâi'l-Beşer*, 2010, 2/903-904; Husarî, *Ahkâmu Kirâeti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 291-292.

¹⁰²⁵ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 2/737.

¹⁰²⁶ Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 157; Temel, *Kur'an Kıraatında Vakf ve İbtidâ*, 124.

¹⁰²⁷ Dâni, *Kitâbu't-Teysîr*, 2013, 113, 211; İbnü'l-Cezerî, *Tahbîrû't-Teysîr*, 406; Dimyatî, *İthâfû Fuzalâi'l-Beşer*, 2010, 2/903-904.

Yine *Câmi 'u'l-Beyân* ve *Neşr-i Kebîr*'de Hafs'ın ve Hamza'nın yazıda resmedilen “ı” harfini isbât etmeden “ذ” harfini sakın kılarak vakfettikleri vurgulanmakla beraber muhtelif rivayetlerin yanında özellikle Ebû Rabî'z-Zehrânî¹⁰²⁸ (ö. 234) tarikiyle Hafs'ın “ı” harfini isbâtla vakfettiğine dair bir rivayet nakledilmiştir.¹⁰²⁹ Fakat İbnü'l-Cezerî, Ebû Rabî'z-Zehrânî'ye rivayetiyle birlikte metin içinde yer vermesine rağmen *Neşr*'in tarikleri yani Hafs'ın tarikleri arasında zikretmemiştir.¹⁰³⁰

Bu durum *'Umde* müellifinin ثُمُودًا kelimesinde Hafs'ın adına yaptığı, Dâni ve İbnü'l-Cezerî'yle muvafık olan açıklamasının dışında başka bir rivayete yer vermemesinin belki bir nedeni olarak gösterilebilir. Yine bu dört kelimeyi vakıf halinde özellikle Hafs'ın elifle okuduklarını beyan edenler için de Ebû Rabî'z-Zehrânî takinden gelen nakli esas alarak böyle bir açıklama yaptıkları söylenebilir.

Son olarak sözlerinin devamında Molla Muhammed Emîn Efendi, ثُمُودًا kelimesini vakıf halinde elifin hazfi ile okuyan Hafs, Hamza ve Ya'kûb'un takdîrî olarak, bunların dışında yine vakıf halinde elif üzere okuyanların ise lafzî olarak resmü'l-osmânîye muvafık olduklarını dile getirmiştir.¹⁰³¹

Aslında müellif, lafzî ve takdîrî ifadesiyle kıraat imamlarının ihtiyarları için bir hususa dikkat çekmiştir. Onun bu iki kelime üzerinden kastettiği şey için şunlar söylenerek bu konu kapatılabilir:

Bu kelimeyi elifin hazfiyle tenvinsiz okuyanlar marife ve müennes illetini biraraya getirip kabile ismi (özel isim) yaparak takdiri, elif üzere isbât ederek tenvinli okuyanlar ise müzekker isim kılıp kabile anlamında (الْحَي) lafzî olarak resmü'l-mushafa tabi olmuşlardır.¹⁰³²

¹⁰²⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye*, 1/284.

¹⁰²⁹ Dâni, *Câmi 'ul-Beyân*, 2005, 556-557; İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, 2018, 4/2377-2378.

¹⁰³⁰ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, 2018, 1/233-645.

¹⁰³¹ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/408.

¹⁰³² İbn Zencele, *Huccetü'l-Kırâât*, 344-345; Dimyatî, *İthâfü Fuzalâi'l-Beşer*, 2010, 2/904.

3.2.3.3. Vâv Sûretinde Resmedilen ve Sonrasında Elif Gelen Damme Harekeli Mütetarrif Hemze

Molla Muhammed Emîn Efendi, Mâide sûresi 29 ve 33. âyetlerde geçen جَزَا kelimesinin bütün Mushaflarda, yine Mâide sûresi 18. âyette geçen اَبْنُوا lafzının ise bazı mushaflarda hemzeden önce elifin hazfedilmesiyle “vâv” sûretinde yazılıp sonrasına elif getirilerek resmedildiğini aktarmıştır.¹⁰³³

Müellifin yukarıda mevzû bahis yaptığı, Kur’ân-ı Kerîm’in muhtelif yerlerinde damme harekeli sükûn-ü ârız sâkin mütetarrif hemze¹⁰³⁴ ile resmedilen kelimelerin çoğunun yazılışında ittifak edilirken bazısında ihtilaf edilmiştir. *Neşr-i Kebîr*’in müellifi İbnü’l-Cezerî, bu şekilde imlâ edilen kelimeleri birarada göstermiş ve “vâv” sûretinde resmedilen dammeli hemzeden sonra elifin vâkî olduğu sekiz kelimenin resminde ittifakın, dört kelimenin imlâsında ise ihtilafın varlığından bahsetmiştir.¹⁰³⁵

Bu lafızlara geçmeden önce İbnü’l-Cezerî ile *Umde* müellifi arasında üç kelimedede ihtilaf olduğunu belirtmek isteriz. Molla Efendi, Mâide sûresi 18. âyette geçen اَبْنُوا kelimesinin bazı Mushaflarda “vâv” sûretinde yazıldığını zikrederken İbnü’l-Cezerî bu kelimeye (ne ittifakın ne de ihtilafın içinde) hiç değinmemiştir.

Yine İbnü’l-Cezerî, Zümer sûresi 34. âyette geçen جَزَا kelimesin imlâsında ihtilaftan bahsedip Ğâfir sûresi 47. âyetteki ضَعْفُوا kelimesine hiç yer vermezken, Muhammed Emîn Efendi ise (bu iki lafzı) yazımında ittifak edilen kelimeler arasında göstermiştir.¹⁰³⁶ Mushaf imlâsına dair eserler yazan ve sonraki dönemlere de büyük etkileri bulunan bir kısım ulemânın bu üç kelimenin imlâsına dair görüşü şöyledir:

¹⁰³³ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/290.

¹⁰³⁴ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/186.

¹⁰³⁵ İbnü’l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââti'l-Aşr*, 2018, 3/1409-1410.

¹⁰³⁶ İbnü’l-Cezerî, *Neşru'l-Kırââti'l-Aşr*, 2018, 3/1409-1410; Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/187.

İbnü'l-Enbârî ¹⁰³⁷ (ö.328/940)	أَبْنُو	İhtilaf	Ebû Amr ed-Dânî ¹⁰³⁸	أَبْنُو	İhtilaf
	جَزُو	İhtilaf		جَزُو	İhtilaf
	ضَعْفُو	İhtilaf		ضَعْفُو	<i>İttifak</i>
Mehdevî ¹⁰³⁹ (ö. 440/1048)	أَبْنُو	İhtilaf	İbn Necâh ¹⁰⁴⁰ (ö. 496/1103)	أَبْنُو	İhtilaf
	جَزُو	İhtilaf		جَزُو	İhtilaf
	ضَعْفُو	İhtilaf		ضَعْفُو	<i>İttifak</i>

Bu bilgilere göre hem Mâide sûresi 18. âyette geçen أَبْنُو kelimesinin hem de Zümer sûresi 34. âyette geçen جَزُو kelimesinin imlâsında her bir müellifin bir ihtilaftan bahsettiği görülmüştür. O zaman sadece أَبْنُو kelimesinde Muhammed Emîn Efendi'nin, جَزُو kelimesinde İbnü'l-Cezerî'nin aktardığı bilgilerin söz konusu şahısların görüşleriyle örtüştüğü söylenebilir.

Ğâfir sûresi 47. âyetteki ضَعْفُو kelimesine gelince ise Dâni ve İbn Necâh ittifaktan, İbnü'l-Enbârî ve Mehdevîde İhtilaftan bahsetmiştir. *Umde* müellifi bu lafızla ilgili yaptığı açıklamayla Dâni ve İbn Necâh'ın yolundan giderken İbnü'l-Cezerî de muhtelif rivayetlerle bu kelimenin ihtilafına değinen Mehdevî'nin ve Ğâfir sûresindeki bu lafza kendisi gibi hiç yer vermeyen İbnü'l-Enbârî'nin (İbrâhim sûresinde bir genelleme yapmış) izinden gittiği söylenebilir.

Şimdi damme ile harekelenen sükûn-ü ârız sâkin mütetarrif hemzeyle resmedilen kelimelere dair İbnü'l-Cezerî'nin yaptığı açıklama bir cetvelde gösterilecektir:¹⁰⁴¹

¹⁰³⁷ İbnü'l-Enbârî, *Mersûmü'l-Hat*, 25, 42, 43, 77.

¹⁰³⁸ Dâni, *el-Mukni' fi Ma'rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli'l-Emsâr*, 410, 413, 414, 539.

¹⁰³⁹ Mehdevî, *Hicâu Mesâhifi'l-Emsâr*, 56, 57, 59.

¹⁰⁴⁰ İbn Necâh, *Muhtasaru't-Tebyîn li-Hicâi't-Tenzîl*, 2002, 3/439, 4/1059, 1075.

¹⁰⁴¹ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirâati'l-Aşr*, 2018, 3/1409-1410.

İttifak Edilenler			İhtilaf Edilenler		
1	شُرْكُوا	En'âm 94 ve Şûrâ 21	1	جَزُوا	Zümer 34, Tâhâ 76 ve Kehf (جَزَاء) 88
2	نَشُوا	Hûd 87	2	عَلِمُوا	Şuarâ 197
3	ضَعَفُوا	İbrahim 21	3	الْعَلِمُوا	Fâtır 28
4	شَفَعُوا	Rûm 13	4	أَنْبُوا	En'âm 5 ve Şuarâ 6
5	دَعُوا	Ğâfir 50	Kehf sûresi 88. âyetteki جَزَاء kelimesini Hişâm merfû okuduğu için İbnü'l-Cezerî onu bu lafızların içinde zikretmiştir. ¹⁰⁴²		
6	الْبَلُوا	Sâffât 106 ve Dühân 33			
7	بُرءُوا	Mümtehine 4			
8	جَزُوا	Mâide 29 ve 33, Şûrâ 40 ve Haşr 17			

Ayrıca 'Umde müellifi, bu üç kelimedede (yine “vâv” sûretinde resmedilen dammeli hemzedden sonra elifin geldiği bütün kelimelerde) Hamza ve Hişâm'ın bilinen beş vecihinin üzerine resmü'l-mushafın imlâ tarzına ittibêan yedi vecihin daha ilave edildiğini aktarır.¹⁰⁴³ Müellif, bu cümlesinde birtakım hususlara işaret etmiştir. Bu hususlar için şunlar zikredilebilir:

Muhammed Emîn Efendi'nin “bilinen beş vecih” ifadesiyle kastettiği, kelimenin sonunda yer alan dammeli hemzenin eliften sonra gelmesidir.¹⁰⁴⁴ نَشَاء kelimesi gibi.¹⁰⁴⁵ Bu durumda med mertebeleri aynı olmamakla birlikte vakıf halinde Hamza ve Hişâm için beş vecih vardır.¹⁰⁴⁶ Onun, bu beş vecihe ilaveten dile getirdiği “resmü'l-mushafa ittibêan yedi vecih...” sözleriyle ise hem resm-i hattaki yazı

¹⁰⁴² İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirâati'l-Aşr*, 2018, 4/2449; Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/501.

¹⁰⁴³ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/290.

¹⁰⁴⁴ İbn Ğalbûn, *et-Tezkira*, 2009, 2/160.

¹⁰⁴⁵ Muhaysin, *el-Hâdî: Şerhu Tayyibeti'n-Neşr*, 1997, 1/264.

¹⁰⁴⁶ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 26; Koyuncu, *Aşere Kâideleri*, 87.

şekline hem de Hamza ve Hişâm'ın vakıf halinde hemze üzerinde yaptıkları tahfif (ibdâl, teshîl, nakil, hazf vs.)¹⁰⁴⁷ yöntemine işaret etmiştir.¹⁰⁴⁸ Şöyle ki:

a) Hamza ve Hişâm ilk beş vecihte resm-i kıyâsiye, yani Arap dilinin kâide ve kurallarına uygun olarak resmin lafza mutabık olduğu yazı tarzına; ilave yedi vecihte ise resm-i ıstılâhiye, bazı yerlerde yazıldığı gibi okunmayan ve okunduğu gibi yazılmayan Hz. Osman Mushaflarının yazı stiline göre yaptıkları tercihe dikkat çekmiştir.¹⁰⁴⁹

b) Bu resm-i hattaki yazı şeklinin neticesinde ortaya çıkan Hamza ve Hişâm'ın iki tahfif yöntemine (tahffü'l-kıyâsinin resm-i kıyâsiye, tahffü'r-resmînin resm-i ıstılâhiye dayandırılmasına) işaret etmiştir. Birincisi tahffü'l-kıyâsi, Arap dilinin kuralları çerçevesinde yapılan (ilk beş vecih) tahfiftir. İkincisi ise tahffü'r-resmî, Resm-i osmânîyi takip ederek kelimelerin telaffuz edilişine göre yapılan (son yedi vecih) tahfiftir.¹⁰⁵⁰

Molla Muhammed Emîn Efendi vakıf halinde hemzede yapılan 12 vecihi açıklamadan önce, söz konusu tercihlerde Hamza ve Hişâm'ın tûl, tevessut ve kasrda med miktarlarını mesleklere göre şu şekilde arz etmiştir:¹⁰⁵¹

¹⁰⁴⁷ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 246-247; Elif Nur Ömeroğlu, *Kıraat İlmi Bağlamında Hemze ve Hükümleri* (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 18.

¹⁰⁴⁸ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/187.

¹⁰⁴⁹ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *Letâifü'l-İşârât li Fünûni'l-Kıraât*, thk. Merkezü'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye (Medine: Merkezü'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye, 2012), 2/552; İbrahim b. Said ed-Düserî, *Muhtasaru'l-İbârât li-Mu'cemi Mustalahâti'l-Kıraât* (Riyâd: Dârü'l-Hazâre, 2008), 67; Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, 96-97; Recep Koyuncu, "Molla Gürânî'nin (v. 893/1488) Ref'ul-Hitâm 'An Vakfî Hamza ve Hişâm Adlı Risalesinin Tahkikli Neşri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2017), 173-174.

¹⁰⁵⁰ Şehâvî, *Fethu'l-Vasîd fî Şerhi'l-Kasîd*, 2002, 3/352; Nüveyrî, *Şerhu Tayyibetü'n-Neşr*, 2003, 1/489; Yaşar Akaslan, *Kıraat İlminde Hemze Üzerinde Vakf Meselesi* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2019), 42, 86; Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*, 73-75; Alaadin Saleh, Ali Bulut, "Hemze'nin 'İlmu Resmi'l-Masâhif' ve Kıraattaki Yeri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/37 (2016), 90-98.

¹⁰⁵¹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/186-187.

	İ'tilâf, Sûfî ve Atâullâh		Mütkın	
	Hamza	Hişâm	Hamza	Hişam
Tûl	5	3	3	2
Teveessut	3	2	2	1,5
Kasr	1	1	1	1

Şimdi yukarıda mevzû bahis yapılan شُرْكُؤًا vb. kelimelerde,¹⁰⁵² müellifin ifade tarzı çerçevesinde Hamza ve Hişâm'ın vakıf halinde hemzede yaptıkları beşi tahfifü'l-kıyâsî, yedisi tahfifü'r-resmî olan 12 vecih gösterilecektir.¹⁰⁵³ Ayrıca med miktarları da (Mütkın mesleği hariç) parantez içinde belirtilecektir.

	هشام	حمزة	شُرْكُؤًا	
شُرْكَا	٣	٥	الإبدال بالطول	التخفيف القياسي
شُرْكَا	٢	٣	الإبدال بالتوسط	
شُرْكَا	١	١	الإبدال بالقصر	
شُرْكَاهُ	٣	٥	روم الضمة بالتسهيل بالطول	التخفيف الرسمي
شُرْكَاهُ	١	١	روم الضمة بالتسهيل بالقصر	
شُرْكَاؤُ	٣	٥	إسكان الواو مع حذف الهمزة بالطول	التخفيف الرسمي
شُرْكَاؤُ	٢	٣	إسكان الواو مع حذف الهمزة بالتوسط	
شُرْكَاؤُ	١	١	إسكان الواو مع حذف الهمزة بالقصر	
شُرْكَاؤُ	٣	٥	إسكان الواو مع حذف الهمزة بالطول ومع الإشمام	
شُرْكَاؤُ	٢	٣	إسكان الواو مع حذف الهمزة بالتوسط ومع الإشمام	
شُرْكَاؤُ	١	١	إسكان الواو مع حذف الهمزة بالقصر ومع الإشمام	
شُرْكَاؤُ	١	١	إسكان الواو مع حذف الهمزة بالقصر ومع الزوم	

Son olarak Muhammed Emîn Efendi bu hususla ilgili, kârîlerin çoğuna hayret ettiğini dile getirir! Çünkü onların, tahfifü'l-kıyâsî ile gelen beş vecihin üzerine tahfifü'r-resmî ile gelen yedi vecihi, hemzenin “vâv” sûretinde resmedilerek

¹⁰⁵² Şâtübî, *Akîletü Etrâbi'l-Kasâid fî Esnâ'l-Makâsid*, 21-22; İbrâhim b. Ömer el-Ca'berî, *Cemîletü Erbâbi'l-Merâsid fî Şerhi Akîleti Etrâbi'l-Kasâid*, thk. Muhammed İlyâs Muhammed Envâr (Medine: Bernâmecü'l-Kerâsiyyi'l-Bahsiyyeti bi Câmiat-i Tayyibeh, 2017), 2/226-227.

¹⁰⁵³ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/187-188.

sonrasında elif getirildiği üç sûreyle sınırlayarak En'âm sûresi 139. (شُرْكُوا), Hûd sûresi 87. (مَا نَشِئُوا) ve Fâtır sûresi 28. (الْعُلْمُوا) âyetlerde geçen lafızlarda icrâ ettiklerini anlatır.

Yine onların, aynı şekilde imlâ edilip özel bir kâidesi olmayan muhtelif sûrelerdeki diğer kelimelerde bu 12 vecihi tatbik etmeyi ihmal ettiklerinden dem vurur. Müellif, kıraat ilminin en zor konularından olan bu meselede dikkatli olunması gerektiğini belirterek Hamza ve Hişâm'ın malum olan beş vecihinin üzerine aynı şekilde yedi vecihin ilave edilmesi gerektiğini özellikle tembih eder.¹⁰⁵⁴

3.2.4. Tahrîrât İlmi Açısından İşlenen Hususlar

“Kur'ân kıraatlerinin vecihlerini kaynaklarına yani asıl sahiplerine izâfe ederek caiz olan veya menedilen kıraatleri tespit edip meydana gelebilecek olan telfik ve terkîblerin önlenmesini sağlamak” şeklinde tarif edilen tahrîrât ilmi, Kur'ân-ı Kerîm nasıl nâzil olduysa o şekilde korunması için, nakledilen rivayetlerin Hz. Peygamber'den (s.a.v.) geldiği şekliyle intikâlini ve muhafazasını amaç edinen bir ilimdir.¹⁰⁵⁵

Bu yüce kitabın her çeşit tahrif ve tağyirden uzak tutulması ve onun kıraatlerinde ortaya çıkabilecek her türlü karışıklıkların bertaraf edilmesi gayretinde olan tahrîrât ilmi için, ortaya çıkış zamanıyla alakalı farklı yaklaşımların varlığının ve İbnü'l-Cezerî öncesinde bazı çabaların mevcûdiyetinin zikredilmesiyle birlikte *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr* adlı eserde yaklaşık bin tarike yer vermesiyle bu ilim farklı bir aşama kaydetmiştir. İbnü'l-Cezerî, kıraatlerle ilgili çalışmaların temel kaynaklarına

¹⁰⁵⁴ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/178, 290.

¹⁰⁵⁵ Süleymân b. Hüseyin Cemzûrî, *el-Fethu'r-Rahmâni Şerhu Kenzi'l Meâni bi Tahrîri Hirzi'l-Emâni fi'l-Kirâât*, thk. Şerif Ebû'l-'Alâ el-'Adevî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 20-23; Muhammed b. Abdirrahman Halicî, *Şerhu Mukarribi't-Tahrîr li'n-Neşri ve't-Tahbîr*, thk. İhâb Fikrî, Hâlid Hasan Ebu'l-Cûd (Kahire: Mektebetü'l-İslâmiyye, 2009), 49; Koyuncu, *Kıraat İlminde Tahrîrât Mustafa el-İzmîri*, 34-36; Osman Bostan, “en-Neşr Merkezli Çalışmalar (Tahrîrât Örneği)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2022), 216.

giderek muhâkeme etmiş ve bazı hükümleri belli yönlerden takyîde tabi tutarak isnâd zincirinin sıhhati ve tevsiki için değerlendirmelerde bulunmuştur.¹⁰⁵⁶

İbnü'l-Cezerî sonrasında müstakil bir hüviyet kazanan bu ilim zamanla gelişimini devam ettirmiş, bazı veciz ve mutlak ifadelerle ortaya konulan kıraat vecihlerinin açıklığa kavuşturulmasına ihtiyaç duyulmuş ve zamanla Ali el-Mansûrî'ye nispetle "Mansûrî Ekolü" ve Mustafa el-İzmîrî'ye nispetle "İzmîrî Ekolü" gibi ekolleşmeler ortaya çıkmıştır. Bu ekolleşmenin ardından bazı vecihleri uygulamaya koyarak nakledilen her hususu aynen uygulama cihetine giden veya bütün vecihleri tatbik etme şartı olmadığından ihtiyatlı olanı tecih eden tarikler ve meslekler meydana gelmiştir. İbnü'l-Cezerî sonrası bütün bu gelişmelerle beraber tahrîrat alanına dair de zamanla birçok eser kaleme alınmıştır.¹⁰⁵⁷

İşte, özellikle *en-Neşr fi'l-kirââti'l-aşr* merkezinde 'aşru's-suğrâ'ya dair yapılan tahrîrât çalışmalarından biri de Molla Muhammed Emîn Efendi'nin '*Umdetü'l-hullân fi izâhi Zübdeti'l-irfân*' adlı eseridir.¹⁰⁵⁸ Müellifin, anlatılan konu ile ilgili meseleleri desteklemek yahut yaptığı tenkidi delillendirmek için ya doğrudan ya da dolaylı olarak bu çalışmasının birçok yerinde diğer eserlerin yanında çoğunlukla İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr*'ini işaret etmesi *Neşr* merkezli olduğunun da açıkça göstergesidir.¹⁰⁵⁹

'*Umdetü'l-hullân*'ın birçok yönden önemi olmakla beraber tahrîrat ilmi açısından da ayrı bir değeri vardır. Şöyle ki *Zübdetü'l-irfân*'da Pâluvî'nin mutlak

¹⁰⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kirââti'l-Aşr*, 2018, 1/645-646; Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Ecvibetü'l-İmâm İbni'l-Cezerî ale'l-Mesâili't-Tebrîziyye*, thk. Muhammed Temîm Zü'bî (Medine: Dâr-u Elif Lâm Mîm li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2016), 89-91; Bostan, *Ahmed er-Rüşdî ve Mürşidü't-Talebe adlı Eserinin Kıraat İlmindeki Yeri*, 120; Muhammed Mütevellî, *er-Ravdu'n-Nadîr fi Tahrîri Evcühi'l-Kitâbi'l-Münîr*, thk. Hâlid Hasan Ebu'l-Cûd (y.y.: yy., 2004), 46-49.

¹⁰⁵⁷ Recep Koyuncu, "Uluslararası İbnü'l-Cezerî Sempozyumu", *Yöntem ve Mahiyeti İtibariyle Kıraat İlminde Tahrîrât Geleneği: İbnü'l-Cezerî Özelinde Bir İnceleme* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 1/665; Ali Öge - Mustafa Tugantay, "Tahrîrât İlmine Katkısı Bağlamında Ali El-Mansûrî ve Tahrîru't-Turuk Adlı Eseri", 34-36; Muhammed Hasan Boso, "Uluslararası İbnü'l-Cezerî Sempozyumu", *İbnü'l-Cezerî Tahrîrat Çalışmalarında Mustafa İzmîrî Ekolü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 1/695-696.

¹⁰⁵⁸ Mustafa Atilla Akdemir, "Kıraat İlminde Tahrîrât Meselesi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (Aralık 2018), 97.

¹⁰⁵⁹ '*Umdetü'l-hullân*'ın muhakkiki de bu durumu tahkike başlamadan önce açıkça belirtmiştir. Bk. Muhammed Emin Efendi, '*Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/9.

olarak zikrettiği kıraat vecihlerinin geliş yollarını tahsisini yaparak takyîde tabi tutan Molla Efendi, gerekli gördüğü yerlerde caiz olan veya men edilen kıraat vecihlerini kaynaklarına isnâd ederek açıklamıştır.¹⁰⁶⁰

Bazen de kapalı veya zor olan tartışmaya mahal verebilecek vecihlerin tariklerini göstermiş ya da Pâluvî'ye itiraz ettiği hatta eleştirdiği yerlerde söz konusu kıraatlerin sıhhatini ve tevsikini yaparak birtakım değerlendirmelerde bulunmuş meydana gelebilecek telfik ve terkîbleri önlemiş ve doğru ile yanlış da ayırmıştır.¹⁰⁶¹

Müellif, 'Umde'nin girişinde hamdeleden sonra, Zübde'nin nüshalarının çoğunda birçok konuda ihtilafın varlığının aşıkâr olduğunu ve bu durumun da erbabınca bilindiğini zikrederek nasıl bir çalışma yapacağını işaretini vermiştir.¹⁰⁶² O, Zübde'de ilk bakışta caiz gibi görünen birbirinin içine geçmiş vecihleri gözden geçirerek ayıklamış caiz olmayanları men etmiş ve her bir vecihi sahibine tarikine dayandırarak söz konusu rivayetlerin kendisinden vârid olmayan kimselere nispet edilmesini engellemiştir. Molla Efendi bunu yaparken de Pâluvî'nin mücmel bıraktığı yerleri açarak her bir rivayeti diğerinden ayırıp nasıl bir tertibe göre yapılacağını göstermiş ve karışıklığı engellemiştir.¹⁰⁶³

Nasıl ki Zübde müellifi Pâluvî, birçok rivayetin açıkça kaynaklarını arz ederek tahrîrini yapmış ise 'Umde müellifi Molla Efendi de onun naklettiği veya gözünden kaçırıp zikretmediği rivayetleri kaynaklarına dayandırarak tahlil ve tetkik edip bir delille beraber açıklamasını yapmıştır. Aslında 'Umdetü'l-hullân'ın başından sonuna her tarafı açıkça tahrîrattır.¹⁰⁶⁴ Gerek müellifin hususan Neşr-i Kebîr veya daha birçok kaynak merkezinde -kırk civarında eserin ya ismini ya da müellifinin adını metin içinde açıkça zikrederek- beyanda bulunması gerekse nakledilen vecihleri takyîde tabi tutarak doğrudan tariklerine izafe etmesi eserinde takip ettiği metodun yanında tahrîrin en açık kanıtıdır.

¹⁰⁶⁰ Dûserî, *Muhtasarü'l-İbârât li-Mu'cemi Mustalahâti'l-Kirâât*, 42; Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmî Terimleri Sözlüğü*, 79; Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 2/614.

¹⁰⁶¹ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/70-77.

¹⁰⁶² Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/30.

¹⁰⁶³ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/70-77.

¹⁰⁶⁴ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 22; Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/74.

Son olarak, bu başlığın altında ‘*Umdetü’l-hullân*’ın tamamında tahrîri yapılan her bir kıraate ayrıca yer verme imkânı olmamakla beraber ‘*Umde* müellifin sadece “تَقْيِيد” kaydıyla tariklerini gösterip delillendirdiği rivayetlere yer verileceğini özellikle belirtmek isteriz. Şimdi ‘*Umdetü’l-Hullân*’da tahrîrâta ilişkin bahsi geçen ifadeler ve örnekler beyan edilecektir:

3.2.4.1. Hemze-i Münekkere ve Lâm-ı Ta‘rif’in Tahrîf

Hemze-i münekkere ve lâm-ı ta‘rifin mevzû bahis yapılacağı bu kısımda Muhammed Emîn Efendi, Halef ve Hallâd’ın vasıl ve vakıf halindeki tercihleri için yaptığı açıklamalarda yeri geldikçe kıraat vecihlerini asıl kaynaklarına isnâd etmiştir. O, bu meseleye mühim bir önsöz yazmanın gerekliliğinden bahsetmiş, Halef ve Hallâd’ın her birisi için kıraat-i seb‘ada ikişer tarik, birinin Ebü’l-Feth Fâris b. Ahmed (ö. 401/1010) diğerinin de Ebü’l-Hasen Tâhir İbn Galbûn (ö. 399/1009) olduğunu belirterek sözlerine başlamıştır. Bu girizgâhın devamında hemze-i münekkere veya lâm-ı ta‘rifte Halef ve Hallâd’ın sekt, tahkik ve nakil vecihlerinin vârid olduğu tarikleri aktarmıştır. Müellifin aktardığı bilgiler bir tabloda şöyle gösterilebilir:¹⁰⁶⁵

Hemze-i Münekkerenin Vakfında ve Vaslında		
Halef	Sekt	Ebü’l-Feth
	Tahkik	İbn Galbûn
	Nakil	Şâtibiyye
Hallâd	Tahkik	Ebü’l-Feth
		İbn Galbûn
	Nakil	Şâtibiyye

¹⁰⁶⁵ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/70-72.

Lâm-1 Ta'rifin ve شيء Lafzının Vaslında			Lâm-1 Ta'rifin Vakfında		
Halef	Sekt	Ebü'l-Feth	Halef ve Hallâd	Sekt	İbn Galbûn
		İbn Galbûn			
Hallâd	Sekt	İbn Galbûn		Nakil	Ebü'l-Feth
	Tahkik	Ebü'l-Feth			

Molla Efendi, kıraat imamı Hamza için hemze-i münekkerenin vakfında yapılan naklin, Şâtibiyye tarikinden olduğunu bilmek gerektiğini anlatmış ve *Kasîdetü'l-lâmiyye*'den şu beyiti zikrederek delillendirmiştir.¹⁰⁶⁶

..... وَعَنْ حَمْرَةَ فِي الْوَقْفِ خُلْفٌ¹⁰⁶⁷

Müellif, *Şâtibiyye*'den naklettiği bu sözlerin ardından, hemze-i münekkerenin vakfında Halef ve Hallâd'ın yaptığı nakli Pâlûvi gibi bazı kimselerin yanlış anlayıp lâm-1 ta'rifle kıyaslayarak Ebü'l-Feth Fâris b. Ahmed tarikiyle geldiğini dile getirmelerinin doğru olmadığını belirtmiştir.

Hemze-i münekkerin önce, lâm-1 ta'rifin sonra geldiği hallerde bir takım hususlara değinmiş ve ardından Ahkâf sûresi 21.âyet üzerinden vecihlerinin geldiği tarikleri Halef ve Hallâd için şu şekilde aktarmıştır:¹⁰⁶⁸

	Halef	
	Hemze-i Münekkere Önce Lâm-1 Ta'rif Sonra	
	إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقَافِ	
Vaslen	سكت ---- سكت	Ebü'l-Feth
	سكت ---- تحقيق	İbn Galbûn

¹⁰⁶⁶ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/72.

¹⁰⁶⁷ Şâtîbî, *Hirzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*, 23 (227. beyit).

¹⁰⁶⁸ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/72.

Halef		
Hemze-i Münekkere Önce Lâm-ı Ta'rif Sonra		
إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقَافِ		
Vakfen	سكت ----- نقل	Ebü'l-Feth
	تحقيق ---- سكت	İbn Galbûn

Hallâd		
Hemze-i Münekkere Önce Lâm-ı Ta'rif Sonra		
إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقَافِ		
Vaslen	تحقيق ---- سكت	İbn Galbûn
	تحقيق ---- تحقيق	Ebü'l-Feth
Vakfen	تحقيق ---- سكت	İbn Galbûn
	تحقيق ----- نقل	Ebü'l-Feth

Molla Muhammed Emîn Efendi, lââm-ı ta'rifin önce hemze-i münekkerenin sonra geldiği haller için açıklamada bulunan Pâluvî'ye itiraz etmiş ve hata yaptığını beyan etmiştir. Bu hatanın Şâtibiyye tariki yerine Ebü'l-Feth tarikinin anlaşılması neticesinde meydana geldiğini dile getirmiş, Halef ve Hallâd'ın noksan olan vecihlerini diğer vecihlerle beraber tariklere isnâd ederek vesikalandırmış ve böylece terkîbi önlemiştir.¹⁰⁶⁹ Onun beyanına göre söz konusu vecihlerin dayanağı şu şekilde arz edilebilir:

¹⁰⁶⁹ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/74.

Halef		
Lâm-ı Ta'rif Önce Hemze-i Münekkere Sonra		
في الأرض مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ		
Vaslen	سكت ---- سكت	Ebü'l-Feth
	سكت ---- تحقيق	İbn Galbûn
Vakfen	سكت ---- سكت	Ebü'l-Feth
	سكت ---- تحقيق	İbn Galbûn
	سكت ---- نقل	Şâtibiyye

Hallâd		
Lâm-ı Ta'rif Önce Hemze-i Münekkere Sonra		
في الأرض مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ		
Vaslen	سكت ---- تحقيق	İbn Galbûn
	تحقيق ---- تحقيق	Ebü'l-Feth
Vakfen	سكت ---- تحقيق	İbn Galbûn
	سكت ---- نقل	Şâtibiyye
	تحقيق ---- تحقيق	Ebü'l-Feth
	تحقيق ---- نقل	Şâtibiyye

İki hemze-i münekkerenin bir âyette cem olduğu yerde ise Molla Efendi, hemen yukarıda bahsi geçen âyette olduğu gibi Pâluvî'nin bu mizanda da aynı şekilde hata ettiğini dile getirmiştir. O, *Zübde* müellifinin Halef adına gözünden kaçan, Şâtibiyye tarikiyle sekt-nakil vecihi başta olmak üzere hem halef hem de hallâd için tatbik edilen bütün vecihleri kaynağına dayandırmış, eksik ve kusurlarını

tespit ederek doğrulama yoluna gitmiştir.¹⁰⁷⁰ ‘*Umde* müellifinin açıklamalarına göre iki hemze-i münekkerenin birarada geldiği yerde söz konusu vecihlerin tarikleri şöyledir:

		Halef	
		İki Hemze-i Münekkere Bir Âyette Gelirse	
		مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُتِيَ	
Vaslen		سكت - سكت	Ebü'l-Feth
		تحقيق - تحقيق	İbn Galbûn
Vakfen		سكت - سكت	Ebü'l-Feth
		تحقيق - تحقيق	İbn Galbûn
		سكت - نقل	Şâtibiyye
		تحقيق - نقل	Şâtibiyye

		Hallâd	
		İki Hemze-i Münekkere Bir Âyette Gelirse	
		مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُتِيَ	
Vaslen		تحقيق - تحقيق	Ebü'l-Feth
			İbn Galbûn
Vakfen		تحقيق - تحقيق	Ebü'l-Feth
			İbn Galbûn
		تحقيق - نقل	Şâtibiyye

¹⁰⁷⁰ Muhammed Emin Efendi, ‘*Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/75.

Son olarak Molla Muhammed Emîn Efendi, İki lââm-ı ta‘rifin bir araya geldiği (وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ) âyetinin misâlinde Pâluvî'nin açıklamalarının sahih olduğunu beyan ederek diğer sûretler gibi söz konusu vecihleri kaynağına götürme yerine bu bahsi burada kapatmayı tercih etmiştir.

3.2.4.2. Lafzında Takyîd edilen Vecihler

'Umde müellifi, شَيْءٌ kelimesinin hemze-i münekkere ve lââm-ı ta‘rifle bir araya geldiği yerlerde Halef ve Hallâd'ın vecihlerini *Zübde* metnine ilave olarak tek tek açıklamıştır.¹⁰⁷¹ O, bu lafzın bir arada olduğu hemze-i münekkere ve lââm-ı ta‘rifle mahsus olmak üzere, zikrettiği her bir vecihi tariklerine isnâd etmiş ve böylece oluşması muhtemel olan uygulama hatalarının da önüne geçmiştir.¹⁰⁷²

Müellifin takyîdini yaparak vaslen hemze-i münekkerenin önce, شَيْءٌ lafzının sonra geldiği yere örnek olarak gösterdiği Bakara sûresi 20. âyete göre söz konusu vecihlerin kaynağı şu şekildedir:

Vaslen		
Hemze-i Münekkere Önce شَيْءٌ Lafzı Sonra		
وَأَبْصَارِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ		
Halef	سكت ----- سكت	Ebü'l-Feth
	سكت ----- تحقيق	İbn Galbûn
Hallâd	سكت ----- تحقيق	İbn Galbûn
	تحقيق ----- تحقيق	Ebü'l-Feth

Yine Muhammed Emîn Efendi, شَيْءٌ lafzı mukaddem hemze-i münekkere müahhar olduğunda vaslen ve vakfen Halef ve Hallâd'ın Yusuf sûresi 68. âyette icrasına dair açıklamayı yaparken söz konusu okuyuşların nakil halkalarını,

¹⁰⁷¹ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 22.

¹⁰⁷² Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/77-78.

tariklerini tespit ederek dayanağını göstermiştir.¹⁰⁷³ Mevzû bahis olan vecihlerin kaynakları şöyledir:

Vaslen		
Lafzı Önce Hemze-i Münekkere Sonra		
مِنْ شَيْءٍ إِلَّا حَاجَةً		
Halef	سكت-سكت	Ebü'l-Feth
	سكت-تحقيق	İbn Galbûn
Hallâd	سكت-تحقيق	İbn Galbûn
	تحقيق-تحقيق	Ebü'l-Feth

Vakfen		
Lafzı Önce Hemze-i Münekkere Sonra		
مِنْ شَيْءٍ إِلَّا		
Halef	سكت-سكت	Ebü'l-Feth
	سكت-تحقيق	İbn Galbûn
	سكت-نقل	Şâtibiyye
Hallâd	سكت-تحقيق	İbn Galbûn
	سكت-نقل	Şâtibiyye
	تحقيق-تحقيق	Ebü'l-Feth
	تحقيق-نقل	Ebü'l-Feth

¹⁰⁷³ Muhammed Emin Efendi, 'Umdetü'l-hullân, 2021, 1/78.

Müellif, lâm-ı ta‘rifin önce ve sonra geldiği yerlere Âl-i İmrân sûresi 5. ve 154. âyetleri örnek olarak arz edip Halef ve Hallâd’ın vecihlerini aktarıırken yine bu vecihlerin geliş yollarını tahsis ve takyîde tabi tutarak bir delille beraber açıklamasını yapmıştır.¹⁰⁷⁴ Müellifin beyanına göre bu hususa misal olarak verdiği âyetler üzerinden söz konusu vecihlerin tarikleri şöyledir:

Vaslen		
Lâm-ı Ta‘rifin Önce ve Sonra Gelmesi		
يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ قُلْ		
إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ		
Halef	سكت---سكت	Ebü’l-Feth
		İbn Galbûn
Hallâd	سكت---سكت	İbn Galbûn
	تحقيق---تحقيق	Ebü’l-Feth

Meselenin başından bu yana شَيْءٌ lafzının hükmünün mevzû bahis yapıldığı bu bölümde, bu lafzın vakıf halindeki hükmü farklı olduğu için şimdiye kadar müellif tarafından, onun sadece vasıl durumuna göre söz konusu vecihleri kaynaklarına isnâd edilmiştir.

O, son olarak Nisâ sûresi 59. âyete göre شَيْءٌ kelimesinin önce, lâm-ı ta‘rifin sonra geldiği yerde vakıf halinde ki vecihleri kaynaklarına dayandırmış ve devamında شَيْءٌ kelimesinin vakıf halini anlatmasına rağmen rivayet ve nakillerin hangi tarikten geldiğini göstermeyerek tahrîrini yapmamıştır.¹⁰⁷⁵ Şimdi onun burada son olarak arz ettiği vecihlerin tarikleri şöyledir:

¹⁰⁷⁴ Muhammed Emin Efendi, ‘Umdetü’l-hullân, 2021, 1/78.

¹⁰⁷⁵ Muhammed Emin Efendi, ‘Umdetü’l-hullân, 2021, 1/78.

Vakfen		
Lafzı Önce شيء Lâm-ı Ta'rif Sonra		
فَإِنْ تَنَارَعْتُمْ فِي شَيْءٍ... وَالْيَوْمِ الْآخِرِ		
Halef	سكت ----- سكت	İbn Galbûn
	سكت ----- نقل	Ebü'l-Feth
Hallâd	سكت ----- سكت	İbn Galbûn
	تحقيق ----- نقل	Ebü'l-Feth

3.2.4.3. Hişâm İçin Zikredilen İki Vecihin Muhâkemesi

Âl-i İmrân sûresi 169. âyette geçen تَحْسَبَنَّ kelimesi için Pâluvî'nin, bu âyete mahsus İbn Âmir'in râvisi Hişâm'ın hem muhâtap hem de ğâip sîğasıyla okuduğunu belirtmesi¹⁰⁷⁶ üzerine 'Umde müellifi, mutlak olarak ifade edilen bu iki vecihi muhâkeme ederek gelen rivayetlerin ait olduğu tarikleri arz etmiş ve kaynak eserler yoluyla değerlendirme yaparak gerekçeleriyle birlikte bu konudaki düşüncesini aktarmıştır.¹⁰⁷⁷

Hişâm'ın ğâip sîğasıyla okuduğu rivayetin Ezrakü'l-Cemmâl tarikiyle geldiğini fakat bunun kıraat-i seb'adan olmadığını anlatmıştır. Yine Hişâm'ın muhatap sîğasıyla ahzettğini bildiren rivayetin ise İbn Abdân tarikiyle geldiğini ve bu vecihin kıraat-i seb'adan olduğunu zikretmiştir.

Râvî	Tarik		
Hişâm (ö. 245/859) →	Hulvânî (ö. 250/864) →	İbn Abdân (ö. 300/913) →	تَحْسَبَنَّ
		Ezrakü'l-Cemmâl (ö. 300/913) →	يَحْسَبَنَّ

Zübde müellifinin belirttiği ğâip sîğasının, kıraat-i seb'adan olmadığına dair gerekçelerini sıralayan Molla Efendi, Ebu Amr ed-Dânî'nin *et-Teysîr*'de "Hişâm'dan

¹⁰⁷⁶ Pâluvî, *Zübdetü'l-'irfân*, 2020, 79.

¹⁰⁷⁷ Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/232.

gelen iki vecih için nas yoktur.”¹⁰⁷⁸ diye zikrettiğini söyleyerek *Şâtibiyye*’den bu konunun geçtiği şu beyiti nakletmiştir:

وَبِالْخُلْفِ غَيْبًا تَحْسَبَنَّ لَهُ وَلَا¹⁰⁷⁹

Verdiği bilgilerle Dâni ile Şâtîbî’yi karşılaştıran müellif, *Kasîdetü’l-lâmiyye*’de Hişâm için zikredilen hulf ifadesinin (hem muhâtap hem de ğâip sîğasıyla okumasının) Şâtîbî’nin *et-Teysîr* üzerine yaptığı ziyadelerden olduğunu dile getirmiş¹⁰⁸⁰ ve İbnü’l-Cezerî’nin de *Neşr-i Kebîr*’de Hişâm’ın bu ihtilafına yer vererek açıkladığını belirtmiştir.¹⁰⁸¹

Bu meselenin sonunda “Kırâat-i seb’ada Hişâm için ğâip sîğasının burada alınmaması ihtiyatlı olanıdır.” diyen Muhammed Emîn Efendi, düşüncesini aktarmış ve bu nedenle de İ’tilâf mesleğinde ğâip sîğasının ahzedilmediğini söylemiştir. Yine o, bu konuyla ilgili Ahmed es-Sûfî’den Sufî mesleğine dair bir nakil görmediğini, Mütkın mesleğinde bu vecihi yasaklayan bir işarete rastlamadığını anlatmıştır.¹⁰⁸² Fakat Muhammed Ârif el-Hıfzî’nin *Muhtâru’l-İkrâ*’da bu iki vecihin -muhâtap sîğasının ğâip sîğasından önce alınarak- Atâullâh mesleğinde ahzedilmesi gerektiğini açıkladığını¹⁰⁸³ belirtmiştir.¹⁰⁸⁴

Molla Muhammed Efendi’nin, Hişâm’ın bu iki vecihinin üzerine yaptığı tahrîrde, ğâip sîğasının alınmamasına dair birtakım kaynakları dayanak gösterip gerekçelendirerek izah etmesini bir yanlış anlama neticesinde yaptığı ve bütün bu bilgileri de bu sehven yapılan hata üzerine bina ettiği kanaatindeyiz. Bu duruma şöyle bir açıklama yapılabilir:

¹⁰⁷⁸ Bu ifade *Teysîr*’de değil farklı bir şekilde *Câmi’u’l-Beyân*’da geçmektedir. Bk. Dâni, *Kitâbu’t-Teysîr*, 2015, 318; Dâni, *Câmi’ul-Beyân*, 2005, 467.

¹⁰⁷⁹ Şâtîbî, *Manzûmetü Hirzû’l-Emânî*, 58 (577. beyit).

¹⁰⁸⁰ Fakat *Teysîr*’de bu konuya değinilmiştir. Bk. Dâni, *Kitâbu’t-Teysîr*, 2015, 318.

¹⁰⁸¹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/232.

¹⁰⁸² Na’îmî, *Mütkünü’r-Rivâye* (Yazma Bağışlar, 7957), 26a.

¹⁰⁸³ Hıfzî, *Muğni’l-Kurrâ fî şerhi Muhtâri’l-İkrâ* (Beyazıt Bölümü, 177), 53.

¹⁰⁸⁴ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü’l-hullân*, 2021, 1/232.

1- Müellifin, *Teysîr*'den diye naklettiği “Hişâm'dan gelen iki vecih için nas yoktur.” cümlesi *Teysîr*'de değil *Câmi'ul-Beyân*'da geçmektedir.¹⁰⁸⁵

2- Onun, Dâni'den naklettiği bu cümlede “yok” anlamındaki “مُعْدُوم” ifadesi *Câmi'ul-Beyân* üzerine yapılan bütün tahkiklerde “bilinen” anlamına gelen “مَعْلُوم” şeklinde yazılmıştır.¹⁰⁸⁶ Bununla birlikte sadece bir tahkik çalışmasında dipnotta nüshanın birinde “مَعْلُوم” ifadesinin açık bir şekilde yazılmadığının dile getirilmesi Molla Efendi'nin bu yanlış anlama nedenini destekler niteliktedir.¹⁰⁸⁷ Ayrıca *Câmi'ul-Beyân*'da Hişâm'ın bu iki ihtiyarını ahzettiği senetleri sıralayan Dâni, hemen akabinde şu ifadeyle “وبذلك قرأت على أبي الحسن والنص في الوجهين عن هشام معلوم” sözlerine son vermektedir. Acaba, öncesinde senedleri sıralayan müellif, nas olmayan iki vecihe mi? yoksa Nassı malum olan iki vecihe mi? “Böylece okudum...” şeklinde bir ifadeyle başlar!

3- Ebu Amr ed-Dâni *Teysîr*'de özellikle Hişâm'ın Ebü'l-Feth Fâris b. Ahmed (ö. 401/1010) yoluyla gelen ğâip sîğasına ve akabinde muhatap sîğasına yer vermiştir.¹⁰⁸⁸ Bu da *Umde* müellifinin dile getirdiği “Hişâm'ın ğâip sîğasıyla okuduğu rivayetin kıraat-i seb'adan olmadığı...” iddiasını ve yine Şâtübî için zikrettiği “Hulfle (ğayben) ifadesi *Teysîr* üzerine yapılan ziyadelerdendir.” cümlesini hükümsüz kılmaktadır.

5- Yukarıda bahsi geçtiği üzere metinde Molla Efendi, bu iddiası için İbnü'l-Cezerî'ye de işaret etmektedir.¹⁰⁸⁹ Cezerî, Neşr-i Kebîr'de müellifin belirttiği gibi ğâip sîğasının Ezrakü'l-Cemmâl tarikinden, muhatap sîğasının İbn Abdân tarikinden geldiğini aktarmış ve bu iki tarikin ihtiyarının da Ebü Amr ed-Dâni'nin kıraati olduğunu belirtip bu iki vecihin Hişâm'a kadar giden senedlerini göstererek tevsik

¹⁰⁸⁵ Dâni, *Câmi'ul-Beyân*, 2005, 467.

¹⁰⁸⁶ Dâni, *Câmi'ul-Beyân*, 2005, 467; Ebü Amr Osman b. Saîd ed-Dâni, *Câmi'ul-Beyân fi'l-Kırâati's-Seb'*, thk. Abdurrahim et-Tarhuni-Yahya Murad (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 2/148-149; Ebü Amr Osman b. Saîd ed-Dâni, *Câmi'ul-Beyân fi'l-Kırâati's-Seb'i'l-Meşhûrati*, thk. Abdülmüheymin Abdüsselâm et-Tahhân vd. (Şârîka: Câmiatü'ş-Şârîka, 2007), 3/994.

¹⁰⁸⁷ Dâni, *Câmi'ul-Beyân*, 2007, 3/994.

¹⁰⁸⁸ Dâni, *Kitâbu't-Teysir*, 2013, 99; Dâni, *Kitâbu't-Teysir*, 2015, 318.

¹⁰⁸⁹ Muhammed Emin Efendi, *Umdetü'l-hullân*, 2021, 1/232.

etmiştir.¹⁰⁹⁰ *Neşr-i Kebîr* müellifi, bu açıklamasının sonunda *el-Hâdî*,¹⁰⁹¹ *el-Unvân*,¹⁰⁹² *el-Hidâye*,¹⁰⁹³ *el-Kâfi*,¹⁰⁹⁴ *el-İrşâd*¹⁰⁹⁵ ve *et-Tezkire*¹⁰⁹⁶ adlı eser sahiplerinin Hişâm'ın tercihini muhatap sîğasıyla münhasır kıldıklarını ve diğerlerinin de böylece muhatap sîğasıyla okuduklarını anlatmıştır. İbnü'l-Cezerî, her ne kadar da muhatap sîğasının hemen ardından cumhurun okuyuşuna değinerek bu kıraati öne çıkarsa da ğâip sîğasıyla ilgili sadece senetleri zikretmekle yetinmiş, onun varlığına, adem oluşuna veya zayıflığına dair bir yorum yapmamıştır.¹⁰⁹⁷

Bu bahsi kapatırken son olarak, günümüzde Sufî mesleğinde '*Umdetü'l-hullân*'da geçen bu metne tabi olunarak ğâip sîğasının ahzedilmediği,¹⁰⁹⁸ Atâullâh mesleğinde ise *Muhtâru'l-İkrâ'*ya ittibâ edilerek bu iki vecihin de icrâ edildiği görülmüştür.¹⁰⁹⁹ Ayrıca, Molla Muhammed Emîn Efendi'nin sehven ahzettiği bir bilginin neticesinde ortaya çıkan savını delillendirmeye çalıştığı ama bu gerekçelerin söz konusu kaynaklarla örtüşmediği sonucuna varılmıştır.

Değerlendirme

Molla Muhammed Emîn Efendi, ele aldığı bazı meseleleri açıklarken kıraat ilmiyle ilişkisi olan muhtelif ilim dallarından da faydalanmıştır. Bunu yaparken ya söz konusu hususu kıraat ilmi yönüyle açıklayıp daha sonra bağlantılı gördüğü ilim dalından bilgiler aktararak açıklamasını desteklemiş ya da *Zübde* müellifinin konuyla ilgili vermiş olduğu bilgileri yeterli görüp doğrudan söz konusu meseleyle irtibatlı

¹⁰⁹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, 2018, 4/2248-2249.

¹⁰⁹¹ İbn Süfyan el-Kayrevânî, *el-Hâdî fi'l-Kırâ'ati's-Seb'*, 285.

¹⁰⁹² Ebû Tâhir İsmâil b. Halef es-Sarakustî el-Endelüsî, *el-Unvân fi'l-Kırâ'ati's-Seb'*, thk. Zehîr Zâhid-Halîl Atıyye (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1975), 81.

¹⁰⁹³ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr b. Ebi'l-Abbâs el-Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye fi Tevcîhi'l-Kırâ'ât*, thk. Hâzîm Saîd Haydar (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1995), 2/237-238.

¹⁰⁹⁴ İbn Şüreih, *el-Kâfi fi Kırâati's-Seb'*, 96.

¹⁰⁹⁵ Abdülmün'im b. Ubeydillâh b. Galbûn el-Halebî Ebü't-Tayyib, *el-İrşâd fi'l-Kırâât-i 'ani'l-Eimmeti's-Seb'a*, thk. Hamdî b. Hâmid es-Seyyid (Riyâd: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2011), 2/589.

¹⁰⁹⁶ İbn Galbûn, *et-Tezkira*, 2009, 2/298.

¹⁰⁹⁷ İbnü'l-Cezerî, *Neşru'l-Kırâati'l-Aşr*, 2018, 4/2250. Ayrıca Bk. Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr*, 2003, 2/251.

¹⁰⁹⁸ Yılmaz, *İstanbul Tarîki Ahmed es-Sûfî Mesleğinde Aşere Tarikine Göre Kırâat İmamlarının Okuyuş Suretleri*, 176; Şahin, *İstanbul Tarîki Ahmed es-Sûfî Mesleğine Göre Kırâat-i Aşere Suretleri*, 121.

¹⁰⁹⁹ Hıfzî, *Muğni'l-Kurrâ fi Şerhi Muhtâri'l-İkrâ'* (Beyazıt Bölümü, 177), 53; Aça, *es-Suveru bi'l-Kırâati'l-Aşri's-Suğrâ*, 2021, 1/132.

başka bir ilmin merkezinde izahını yaparak değerlendirmelerde bulunmayı tercih etmiştir.

Kurrânın bazı uygulamalarında gerek vakfen veya vaslen birtakım ihtilaflar nedeniyle gerekse Secâvendî'nin kullandığı alâmetlerin dikkate alınması veya alınmaması neticesinde ortaya çıkan farklılıkları *'Umde* müellifinin vakf, ibtida ve 'addü'l-ây ilminine müracaat ederek açıklaması ve bu ilmin temel kaynaklarını merkeze alarak birtakım değerlendirmelerde bulunması kıraat ilminin diğer ilimlerle ilişkisini görme adına önemli bir husustur. Ayrıca hem meseleleri anlaşılabilir kılma ve hem de bahse konu olan hususun doğruluğunu ispat ederek *Zübde* okuyucularını hatadan çevirme adına Molla Efendi'nin yer yer gramer kurallarından faydalanıp sarf ve nahiv ilmine başvurarak kelimelerin iştikak bilgilerini, irâbi konumlarını doğrudan ya da dolaylı olarak ele alması muhtelif ilimlerle olan bağın sadece vakf, ibtida ve 'addü'l-ây ile sınırlı kalmadığını göstermektedir.

Resmü'l-mushaf merkezli imlâ yapısı nedeniyle muhtelif şekillerde resmedilen bazı kelimelere Pâluvî'nin aksine *'Umde* müellifinin eserinde yer vermesi onun resm-i osmânîyi dikkate alması bakımından oldukça önemlidir. Çünkü o, zikredilmesinde fayda gördüğü birtakım kelimelerin resmü'l-mushaf yönünü işleyerek kıraat ilmiyle ilgili bağlantısını kurmuş ve kıraat keyfiyetiyle olan bağını ortaya koyarak bu iki ilmin birbirleriyle olan irtibatının gözardı edilemeyeğini göstermiştir.

Yine Muhammed Emîn Efendi'nin *Zübdetü'l-'irfân*'da Pâluvî'nin mutlak olarak zikrettiği kıraat vecihlerinin geliş yollarının tahsisini yaparak takyîde tabi tutması ve ardından gerekli gördüğü yerlerde caiz olan veya men edilen kıraat vecihlerini kaynaklarına isnâd ederek açıklaması da kayda değer bir husustur. O, yaptığı bu işle kapalı veya zor olup da tartışmaya mahal verebilecek vecihlerin tariklerin sıhhatini ve tevsîkini yapmış, meydana gelebilecek telfik ve terkîbleri önleyerek doğru ile yanlış birbirinden ayırmıştır.

SONUÇ

Hicrî 13. yüzyılda Osmanlı payitahtı İstanbul’da yaşayan Molla Muhammed Emîn Efendi, batılılaşma fikriyle beraber (özellikle Tanzimat’tan sonra) medreselerin sistem dışı olarak görülmeye başlandığı bir dönemde yaşamasına rağmen devrin geleneğine uygun iyi bir eğitim alarak kendini çok iyi yetiştiren bir Osmanlı kıraat âlimidir. Onun, *Şeceratü’l-Kurrâ* adlı eseri ve vefatından 15 sene sonra 1874/1291 tarihinde Eğinli Eşrefzâde Muhammed Hulûsî (ö. [?]) tarafından hazırlanan *Esâmî-i Kurrâ-i Kirâm-ı Mübîn Defteri* adlı çalışma incelendiğinde Muhammed Emîn Efendi’nin 21 Cemâziyelâhir 1210 (2 Ocak 1796) tarihinde doğduğu ve 1275-1276/1858-1859 yılında ise vefat ettiği sonucuna varılabilir.

Soy kütüğüne bağlı kişilerin tamamının İ’tilâf mesleği üzerine (dedesi Mehmed Salih Efendi kesin olmamakla birlikte) kıraat ilmini okuyup icazet aldıkları ve kesintisiz Eyüp Sultan Caminde imamlık görevini üstlendikleri görülen ‘*Umde* müellifinin, torunu Hafız Abdürrezzak Öz ile (26 Kasım 2022 tarihinde 98 yaşında) görüşülmüş ve kendilerinde dedesi Muhammed Emîn Efendi’ye ait ulaşılamayan herhangi bir eserinin olmadığı tespit edilmiştir.

Ayrıca TDV İslâm ansiklopedisinde ‘*Umde* müellifini anlatan “Molla Mehmed Emîn Efendi” başlığında yer alan bilgilerle çalışmamızda ulaştığımız veriler karşılaştırıldığında ilgili maddede bazı yönlerin eksik kaldığı ve hatta bir takım yanlış değerlendirmelerin de olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu maddenin yüzeysel çalışıldığı görülmüş ve gözden kaçan yönlerin yeniden değerlendirilerek bu başlığın tekrar yazılması ya da güncellenmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Müellif nüshasına ulaşılamayan ‘*Umdetü’l-Hullân*’ın, Molla Muhammed Emîn Efendi tarafından 18 cemâziyelevvel 1270 yılında tamamlandığı aynı yılın Recep ayının sonlarında 1270/1854 tarihinde birinci baskısı ve vefatından sonra da 1287/1870 yılında ise ikinci baskısının yapıldığı ve hem kütüphanelerde hem de okuyucuların elinde olan nüshaların farklı nüshalar olmadığı, 1270 ile 1287 yıllarında yapılan baskılar olduğu ve bununla birlikte üzerinde harekeleme ve bir takım düzeltmeler yapıldığı tespit edilmiştir.

'*Umdetü'l-Hullân*'ın *Zübdetü'l-İrfân*'ın meselelerine açıklık getirmesi, yaptığı izahlarda İ'tilâf, Sûfi, Mütıkın ve Atâullâh mesleklerini dikkate alması ve yine birçok yerde tahlil ve düzenleme yapıp yeri geldikçe itiraz etmesi, eleştiride bulunması, zihinlerde soru işareti bırakmaması Pâluvî'nin bu muhtasar eserinin hitap ettiği okuyucu kitlesini genişletmiş ve faydalarını çoğaltıp önemini daha da artırmıştır. Bütün bunlar onun yaptığı şerhe müracaat etmeden *Zübdetü'l-İrfân*'ın tam manasıyla anlaşılmasının çok zor olduğu sonucunu ortaya koymuştur.

Molla Muhammed Emîn Efendi, ele aldığı konuyla ilgili meseleleri desteklemek veya yapmış olduğu itirazın, eleştirinin dayanağını vermek için kendinden önce telif edilmiş birçok kaynağa müracaat etmiştir. Bunu yaparken de sadece kıraat ilmiyle sınırlı kalmayarak bu ilimle bağlantılı muhtelif ilim dallarından da faydalanan müellif, bazen metnin içinde birtakım eserlerin adını ya da yazarını doğrudan verirken bazen de söz konusu eserlerden konuyla ilgili ifadeyi olduğu gibi aktarmıştır. Yine bu eserler içerisinde çoğunlukla İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fî'l-Kırâati'l-Aşr* adlı çalışmasını kaynak gösterdiği tespit edilmiştir. Bu da Molla Muhammed Emîn Efendi'nin '*Umdetü'l-Hullân* adlı eserini *Neşr*'i merkeze alarak yazdığının açık bir göstergesidir.

Yine bu çalışmada Molla Efendi'nin şerhine konu olan *Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân* adlı eserin müellifi hakkında *Harpüt Şer'iyye Sicilleri*'nde önemli bilgilere ulaşılmıştır. Padişah III. Mustafa nezdinde şeyhü'l-kurra unvanıyla anılan Pâluvî'nin Hâtuniye Medresesi'nde *Zübdetü'l-İrfân*'ı tamamladıktan sonra Palu'ya geldiği, 1179/1766 tarihinden itibaren Palû'nun Zeve/Zâviye Mahallesi'nde kurulan dârü'l-kurrada eğitim verdiği ve 1181/1768 tarihinde beratını alarak şeyhü'l-kurra unvanıyla aynı dârü'l-kurraya baş müderris olarak atandığı tespit edilmiştir.

İstanbul ve Mısır tarikinin milâdî 18. yüzyılda sistemetik hale geldiği ve İ'tilâf, Sûfi, Mütıkın, Atâullâh mesleklerinin ortaya çıktığı bir dönemde (1796-1859) yaşayan Muhammed Emîn Efendi'nin '*Umdetü'l-Hullân*'ı hiç şüphesiz hem İstanbul hem de Mısır tarikine ve bunların mesleklerine ait bilgileri (aşere tarikine göre) birarada görme adına çok önemli bir kaynaktır. Çünkü o, eserinin birçok yerinde tarikler ve meslekler adına ayırıcı ve net ifadelerle kayda değer bilgiler aktarmıştır.

Yine bu hususla ilgili derli toplu açıklama yapan çalışmaların neredeyse tamamının müellifin açıklamalarını merkeze alması ve söz konusu bilgileri *'Umdetü'l-Hullân* minvalinde vermesi bu iddianın kanıtı niteliğindedir.

Ayrıca gerek İstanbul gerekse Mısır tarikinin edâ ehli nezdinde makbul ve mütevâtir olduğunu, İstanbul tarikinin *Teyşîr*, Mısır tarikinin ise *Şâtibiyye* tariki olarak meşhur olduğunu dile getiren Muhammed Emîn Efendi'nin *'Umdetü'l-Hullân*'ın hemen başında bu iki tarike yer vererek kapsamını beyan etmesi ve genel manada tercihlerini aktarıp mesleklerine de değinmesi yaşadığı devirde kıraat eğitiminin niteliğini ve niceliğini göstermektedir. Çünkü bu durum müellifin yaşadığı dönemde kıraat eğitiminde birden fazla metodun olduğunu, kendilerine ait bâriz metotların aktarılmasıyla sistematik hale geldiklerinin, onlara ait mesleklerin zikredilmesiyle hem İstanbul hem de Mısır tarikinin farklı tercihlerle ya da takip ettikleri yöntemlerle mesleklere ayrıldıklarının ve bu mesleklere mahsus ihtiyarların da ayrıca aktarılmasıyla onların da kıraat eğitiminde yer alarak söz konusu dönemde varlıklarını devam ettirdiklerinin bir göstergesidir.

Molla Muhammed Emîn Efendi'nin *Zübdetü'l-İrfân*'a birçok yönden yaptığı katkı onun bu şerh çalışmasının kıraat ilmi açısından değerini de ortaya koymaktadır. Çünkü o sadece izahlarla yetinmemiş birçok yerde metin içinde ilavelerin yanında farklı başlıklarla yeni mevzulara kapı açmış ve kıraat ilminin öncüleri olan meşâyih'in kaynaklarını merkeze alarak değerlendirmeler yapmıştır. *Zübdetü'l-İrfân*'a ilaveten onun açtığı yeni fasıllara ve yaptığı çok sayıdaki katkıya kıraat ilmi açısından bakılıp bir değerlendirme yapılırsa *'Umde* müellifinin bir şerh değil orijinal bir eser ortaya koyduğu dile getirilebilir. Açıklamalarında yer yer vakf, ibtida, 'addü'l-ây, gramer, resmü'l-mushaf ve tahrîrât gibi farklı ilim dallarına girdiği de görülmüştür. O, yaptığı bu işle kendisinin ilmî seviyesini gösterirken kıraat ilmini okuyan ve okutanların da sadece bir yönden değil (kıraat imamlarının tercihlerini) yukarıda adı geçen muhtelif ilimlere de vâkıf olmaları gerektiğine dikkat çekmiştir.

'Umde müellifi, kıraat ilminin öncülerinin görüşleriyle *Zübde* metninde bağdaşmayan yerlere işaret etmiş ve *Zübdetü'l-İrfân* okuyucularının hata yapmalarına engel olmuştur. Bununla birlikte onun *Zübde* metnin de ikaz ederek

tashih ettiği bu yerlerin de zamanla dikkate alınıp düzeltiği tespit edilmiştir. Ele aldığı meseleler ve yaptığı açıklamalarla alanında çok donanımlı olduğunu gösteren Muhammed Emîn Efendi'in Pâluvîye yaptığı itirazlarda çok az da olsa bazen yanılıya düştüğü ve nadiren de olsa eleştirilerinin -*Zübde* müellifinin bir gerekçesi olmasına rağmen- yersiz ve ağır olduğu görülmüştür.

Araştırmada her ne kadar da '*Umdetü'l-Hullân*'ın bütün konuları çalışılmaya gayret edilse de zengin bir içeriğe sahip olan bu eserin tüm yönleriyle ortaya koyulması mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle aşağıda verilecek olan başlıklar araştırmacılara yeni çalışmalar için önerilebilir.

- Vakfen ve Vaslen İhtilafa Konu Olan Lafızlar (*'Umdetü'l-Hullân* Perspektifinde)

- Hamza ve Hişam'ın Sistematiğe Hale Getirilen Meseleleri (*'Umdetü'l-Hullân* Özelinde)

- Tariklere İzafe edilip Tahrîrî Yapılan Hususlar (*'Umdetü'l-Hullân* Merkezinde)

- '*Umdetü'l-Hullân*'da Resmü'l-Mushaf Yönüne İşaret Edilen Kelimeler

- '*Umdetü'l-Hullân*'da en-Neşr fi'l-Kırâati'l-'Aşr Merkezli Açıklanan Konular

- Tekbir Konusu ve Hatim Sûreti, İ'tilâf, Sûfi, Mütkın ve Atâullâh Meslekleri İçin (*'Umdetü'l-Hullân* Özelinde)

- Mütkın ve Atâullâh Mesleklerinin '*Umdetü'l-Hullân*'da İttifak ve İhtilaf Ettiği Hususlar

- Osmanlı Devleti'nde Kıraat İlminin Zirve Yaptığı Bir Dönem (Milâdî 18. Yüzyıl)

- Muhamed Emîn Efendi'nin '*Umdetü'l-Hullân*'da Ahvat, Ercah ve Ahsen İfadeleriyle Görüş Beyan Ettiği Hususlar

KAYNAKÇA

- Abdüllatif Hatîb. *Mu'cemu'l-Kırâati'l-Kur'âniyye*. 11 Cilt. Dımeşk: Dâru Sadeddîn, 2000.
- Aça, Mithat. *es-Suveru bi'l-Kırâati'l-Aşri's-Suğrâ*. 2 Cilt. İstanbul: Hacıveyiszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2021.
- Agras, Nurdal. *II. Mahmud Dönemi Islahat Hareketleri ve II. Mahmud'un Eğitim Öğretim Faaliyetleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Ağırbaş, Abdulhekim. *Kırâat Eğitim-Öğretim Geleneği ve Günümüzdeki Uygulamalar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Ahfeş el-Evsat, Ebu'l-Hasan Saîd b. Mes'ade. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Hüdâ Mahmud Kurâa. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1990.
- Ahışhalı, Recep. "Ruûs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/272-273. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Akakuş, Recep. *İslamda Hamele-i Kur'ân*. İstanbul: Kurtuba kitap, 2018.
- Akakuş, Recep. "Kıraat İlminde İcazet Geleneği, Reisü'l-kurra Makamının Kurumsallaşması ve İşlevi", *Tarihten Günümüze Kıraat İlmi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Akakuş, Recep. *Tarihsel Boyutuyla Kur'ân-ı Kerîm Öğretimi ve Reisü'l-Kurrâlık*. İstanbul: Kayhan Yayınları, 2008.
- Akaslan, Yaşar. "Bir İlm-i Kırâat Klasığı: Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kırâati'l-'Aşr". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/3 (2017), 277-310.
- Akaslan, Yaşar. *Kırâat İlminde Hemze Üzerinde Vakf Meselesi*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2019.
- Akaslan, Yaşar. *Kıraat İlminin Temel Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Akaslan, Yaşar. "Resmü'l-Mushaf Literatürü Açısından Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtîbî'nin 'Akîletü Etrâbi'l-Kasâid fi Esne'l-Mekâsıd'ı". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 1/10 (Haziran 2023), 255-277.
- Akaslan, Yaşar. *Tayyibetü'n-Neşr Şerhlerine Dair Bir İnceleme (Mûsâ Cârullah Örneği)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Akaslan, Yaşar. "Türkiye'de Kıraat İlmi Eğitim-Öğretimi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (Aralık 2018), 1081-1107.
- Akbal, Talip. *İstanbul Tarîki Ahmed es-Sûfî Mesleği Mufasssal Kırâat-i Aşere Kavâidî*. İstanbul: y.y., 2018.
- Akdemir, Mustafa Atilla. *Hâmid b. Abdülfettâh el-Pâluvi'nin Hayatı İlmi Şahsiyeti Eserleri ve Zübdetü'l-İrfân fi Vücûhi'l Kur'ân Adlı Eserin Metodolojik*

- Tanıtımı ve Tahkiki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Akdemir, Mustafa Atilla. *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Akdemir, Mustafa Atilla. “Kıraat İlmi Eğitim-Öğretiminde Med Mertebeleri ve Ölçüleri Bağlamında Oluşan Ekoller”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/45 (2018), 15-49.
- Akdemir, Mustafa Atilla. “Kıraat İlminde Tahrîrât Meselesi”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (Aralık 2018), 83-112.
- Akgündüz, Murat. *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Âkifzâde, Abdurrahim. *Kitâbu'l-Mecmû' fi'l-Meşhûdi ve'l-Mesmû'*. çev. Hikmet Özdemir. İstanbul: Türkiye İlmî İctimâî Hizmetler Vakfı Yayınları, 1998.
- Akpınar, Cemil. “Hatîb-i Ayasofya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/451-452. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Aksoy, Bülent. *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki*. İstanbul: Pan yayıncılık, 1994.
- Aktel, Mehmet. “Tanzimat Fermanı'nın Toplumsal Yansıması”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3 (Güz 1998), 177-184.
- Aktutay, Ülker. *Enderûn Mektebi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1984.
- Akyüz, Abdullah. *Osmanlı Kırâat Âlimleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Akyüz, Abdullah. *Osmanlı Kurrâları*. İstanbul: Rabbani Yayınevi, 2021.
- Akyüz, Abdullah. “Osmanlı'dan Günümüze Reîsülkurrâlar”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 36 (2021), 133-162.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 - M.S. 2018*. Ankara: Pagem Akademi Yayınları, 30. Basım, 2018.
- Alaadin Saleh, Ali Bulut. “Hemze'nin 'İlmu Resmi'l-Masâhif' ve Kıraâtteki Yeri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/37 (2016), 77-104.
- Alanoğlu, Murat. *Osmanlı İdârî Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*. 4 Cilt. İstanbul: Medrese Yayınları, 1980.
- Alemdar, Yusuf. “Abdullah Eyyûbî'nin 'Risale fi Kırâati's-Seb'a ve'l-Aşera ve't-Takrîb' Adlı Eserinin Edisyon Kritiği/Literasyonu ve Değerlendirilmesi”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/6 (2017), 23-80.

- Ali el-Kârî, Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûreddin Ali b. Sultân el-Herevî. *el-Minehu'l-Fikriyye fî Şerhi'l Mukaddimeti'l-Cezeriyye*. thk. Üsâme Atâyâ. Dîmeşk: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2. Basım, 2012.
- Ali el-Kârî, Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûreddin Ali b. Sultân el-Herevî. *Şerhu'ş-Şâtibiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa Bölümü, 21, 1b-463a.
- Ali Öge - Mustafa Tugantay. "Tahrîrât İlmine Katkısı Bağlamında Ali El-Mansûrî ve Tahrîru't-Turuk Adlı Eseri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/49 (Bahar 2020), 33-63.
- Altıkulaç, Tayyar. "Bennâ Ahmed b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/457-458. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Altıkulaç, Tayyar. "Ebû Şâme el-Makdisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/233-235. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Altıkulaç, Tayyar. *Hizmeti Osman'a İzâfe Edilen Mushaf-ı Şerif (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası)*. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2007.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbnü'l-Cezerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/551-557. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. "Mehdevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/367-368. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Altıkulaç, Tayyar. "Mekkî b. Ebû Tâlib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/575-576. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Altıkulaç, Tayyar. "Secâvendî Muhammed b. Tayfûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/268-269. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Aslan, Nevrin Nur. *Mushaf İmlası Edebiyatının Kaynak Analizi: Dani'nin el-Mukni'î Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Âşikkutlu, Emin. "Âşikkutlu Mehmet Rüştü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Aşkın, Deniz. "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Medrese Eğitim Sistemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Eğitimin Konjonktürel Boyutu". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2017), 977-995.
- Atâullah Mehmed en-Necîb. *İstinsah Ederek Ta'likler Koyduğu Kıraat İlmine Dair Bazı Eserler*. Yusufâğa Kütüphanesi, Yazmalar, 39, 53, 1-208, 1-348.
- Atıyye Kabil Nasr. *Ğayetul-Mürîd fî 'İlmi't-Tecvid*. Kahire: yy., 7. Basım, 1412.
- Atik, M. Kemal. "Câmiu'l-Beyân fi'l-Kirâati's-Seb'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/104-105. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- 'Avfi, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Dürrü'l-Efkâr limen Kâne fî Kirâati'l-Eimmeti'l-Aşerati's-Seyyâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 19, 138b-375b.

- ‘Avfi, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Dürrü’l-Efkâr limen Kâne fî Kırââtî’l-Eimmeti’l-Aşerati’s-Seyyâr*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 94, 1b-322a.
- ‘Avfi, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *el-Cevâhiru’l-Mükellele limen Râme’t-Turuka’l-Mükemmele*. thk. Abdurrahman Fethullah İbrahim Nafi’. 2 Cilt.
- ‘Avfî, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 2014.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Ali Haydar Efendi (Büyük)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Aydın, Mustafa. “Arap Yazı Sistemi”. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi* 10/4 (Ekim 2018), 1-8.
- Aydınlı, Abdullah. “Muttasıl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/405. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- ‘Aynî, Bedreddin Mahmûd. *el-Binâye Şerhu’l-Hidâye*. thk. Eymen Salih Şaban. 13 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyetu’l-‘Arifin Esmâu’l-Muellifin ve Âsâru’l-Musannifin*. thk. Rifat Bilge - Mahmud Kemal İnal. 2 Cilt. İstanbul: Vekâletü’l-Ma‘ârif Matbası, 1951.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Îzâhu’l-Meknûn fî el-Zeyli alâ Keşfü’z-Zünûn an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*. thk. M. Şerafettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: MEB yayınları, 1945.
- Baltacı, Cahit. *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri Teşkilat - Tarih*. İstanbul: İrfan Yayınları, 1976.
- Baş, Erdoğan. *Ahfeş ve Kıraatler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Bâzemûl, Muhammed b. Ömer b. Sâlim. *el-Kırâât ve Eseruhâ fi’l-Ahkâm ve’t-Tefsîr*. 2 Cilt. Riyâd: Dâru’l-Hicre, 1992.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes‘ûd b. Muhammed el-Ferrâi. *Meâlimü’t-Tenzîl fî Tefsîri’l-Kur‘ân*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1999.
- Bekiroğlu, Harun. “Yazma Eserlerden Kodikoloji’ye: Tahkike Giriş”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 2/23 (Aralık 2019), 855-889.
- Beydilli, Kemal. “Mahmud II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/352-357. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Beydilli, Kemal. “Mustafa IV”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/283-285. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Beydilli, Kemal. “Selim III”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Beydilli, Kemal. *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne: Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*. İstanbul: Eren Yayınları, 1995.

- Birmâvî, İlyas b. Ahmed Hüseyin. *İmtâ' u'l-fuzalâ bi terâcimi'l-kurrâ*. 2 Cilt. Mısır: Daru'n- Nedve el-Âlemiyye, 2000.
- Boso, Muhammed Hasan. "Uluslararası İbnü'l-Cezerî Sempozyumu". *İbnü'l-Cezerî Tahrîrat Çalışmalarında Mustafa İzmirî Ekolü*. 1/695-734. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Bostan, Osman. *Ahmed er-Rüşdî ve Mürşidü't-Talebe adlı Eserinin Kıraat İlmindeki Yeri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Bostan, Osman. "en-Neşr Merkezli Çalışmalar (Tahrîrat Örneği)". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2022), 207-234.
- Boz, Abdullah. *Kırâat-i Aşere Kâideleri İstanbul Tariki*. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2020.
- Bozkurt, Nebi. "Dârülkurrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/543-545. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Bozkurt, Nebi. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/323-327. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Bulgurcu, Kahraman. "Bir Kıraat Âlimi ve Muhaddis Olarak Halef b. Hişâm". *Dini Araştırmalar Dergisi* 1/21 (2021), 439-458.
- Bulgurcu, Kahraman. "Übey b. Kâ'b'ın Kıraat ve Hadis İlmindeki Yeri". *Amasya İlahiyat Dergisi* 20 (Haziran 2023), 111-142.
- Bulut, Mehmet. "Osmanlı Devleti'nde Dini Teşkilatlanma ve Yaygın Din Eğitimi". *Diyanet İlmî Dergi* 2/35 (Haziran 1999).
- Bursalı, Mehmet Tahir. "Abdullah Eyyûbî". *Sırât-ı Müstakîm* 6/135 (24 Mart 1326), 75-76.
- Bülbül, Kübra. *XIX. Yüzyıl Osmanlı Reîsül kurrâlarından Abdullah Eyyûbî ve Kıraat İlmi Ders Notları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Câbî, Ömer Efendi. *Câbî Tarihi (Tarih-i Sultan Selim-i Sâlis ve Mahmud-i Sâni)*. thk. Mehmet Ali Beyhan. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Ca'berî, İbrâhim b. Ömer. *Cemîletü Erbâbi'l-Merâsîd fî Şerhi Akîleti Etrâbi'l-Kasâid*. thk. Muhammed İlyâs Muhammed Envâr. 2 Cilt. Medine: Bernâmecü'l-Kerâsiyyi'l-Bahsiyyeti bi Câmiat-i Tayyibeh, 2017.
- Ca'berî, İbrâhim b. Ömer. *Hüsni'l Meded fî Fenni'l-Aded*. thk. Cemal b. Seyyid Rîfâ'î eş-Şâyib. Mısır: Mektebetü Evlâdü'ş-Şeyhi lit-Türâsi, 2005.
- Ca'berî, İbrâhim b. Ömer. *Kenzu'l-Me'ânî fî Şerhi Hirzi'l-Emânî*. thk. Ahmed el-Yezîdî. 2 Cilt. Fas: Evkaf ve İslami İşler Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Cemzûrî, Süleymân b. Hüseyin. *el-Fethu'r-Rahmâni Şerhu Kenzi'l Meâni bi Tahrîri Hirzi'l-Emânî fî'l-Kırâât*. thk. Şerif Ebû'l-'Alâ el-'Adevî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 29. Basım, 2017.

- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2013.
- Cevdet Paşa. *Tezâkir*. 4 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh, Tâcu'l-Luğa ve Sihahu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2. Basım, 1979.
- Cihan, Ahmet. *Osmanlı'da Eğitim*. İstanbul: 3F Yayınevi, 2007.
- Cinsoy, Nermin. *Tahir b. Galbûn'un Kıraat İlmindeki Yeri ve et-Tezkire Adlı Eserin Tahlili*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Coşkun, Muhammed. *Mushaf Basımına Yansıyan Yönüyle Secâvendî'nin Vakf Sisteminin Yeniden Okunması Eleştiriler-Teklifler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Curcânî, Abdulkâhir. *el-Miftâh fi's-Sarf*. thk. Ali Tevfik el-Hamed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- Çadircı, Musa. "Osmanlı İmparatorluğunda Askere Almada Kur'a Usulüne Geçilmesi: 1846 Tarihli Askere Alma Kanunu". *Askerî Târih Bülteni* 10 (1985).
- Çağrı, Mustafa. "Kur'an Kursu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/423-426. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Çelik, Nizamettin. "Seyyid Hâmid b.el-Hâc Abdülfettâh el-Paluvî ve Kıraat İlmindeki Konumu". *Diyanet İlmî Dergi* 57/3 (2021), 725-748.
- Çelikleş, Hasan Sabri. *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Çerkeşî, Hasan b. Osman. *İcâze ilâ İbrahim Edhem*. Erzurum: Erzurum Yazma Eser Kütüphanesi, 2392.
- Çetin, Abdurrahman. *Endülüslü Âlim Ebû Amr Ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Çetin, Abdurrahman. "et-Teysîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/57. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Çetin, Abdurrahman. "Kur'an Kıraatlarına Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (Aralık 2002), 65-106.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an Okuma Esasları*. İstanbul: Emin Yayınları, 41. Basım, 2017.
- Çetin, Nihad M. "Arap/Yazı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/276-309. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Çiftci, Ali. *Tefsir Mukaddimelerinde Kur'an İlimlerine Giriş (İbn Atıyye-Kurtubî-İbn Âşur Örneği)*. Konya: Hikmetevi Yayınları, 2021.

- Çiftci, Ali. “Telifat Dönemi Tecvid Âlimlerinden Mekki b. Ebi Talib ve Abdülvehhab b. Muhammed el-Kurtubi Perspektifinden Teşdid, Telyin ve Tahfif Terimlerine Bir Bakış”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (2019), 195-238.
- Çollak, Fatih. “eş-Şâtıbiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/377-379. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Çollak, Fatih. “Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları- IV”. *Reisü’l-Kurrâ’lık Müessesesi ve Esâmi-i Kurrâ Defteri*. ed. Bedreddin Çetiner. 37/179-240. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2001.
- Dabbâ’, Ali Muhammed ed-. *el-İdâe fî Beyâni Usûli’l-Kirâe*. Mısır: Mektebetü’l-Ezheriyye, 1999.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd ed-. *Câmi’ul-Beyân fî’l-Kirâati’s-Seb’*. thk. Abdurrahim et-Tarhuni-Yahya Murad. 3 Cilt. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2006.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd ed-. *Câmi’ul-Beyân fî’l-Kirâati’s-Seb’i’l-Meşhûrati*. thk. Muhammed Sadûg el-Cezâiri. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd ed-. *Câmi’ul-Beyân fî’l-Kirâati’s-Seb’i’l-Meşhûrati*. thk. Abdülmüheymin Abdüsselâm et-Tahhân vd. 4 Cilt. Şârika: Câmîatü’ş-Şârika, 2007.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd ed-. *el-Beyân fî Addi Â-yi’l-Kur’an*. thk. Ğânim Kaddûri el-Hamed. Safât/Kuveyt: Merkezü’l-Mahtûtât ve’t-Türâs ve’l-Vesâik, 1994.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd ed-. *el-Muhkem fî Nakti’l-Mesâhif*. thk. İzzet Hasan. Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 2. Basım, 1997.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd ed-. *el-Mukni’ fî Ma’rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli’l-Emsâr*. thk. Nûra binti Hasen b. Fehd el-Humeyyid. Riyâd: Dâru’t-Tedmûriyye, 2010.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd ed-. *el-Müktefâ fî’l-Vakfi ve’l-İbtidâ*. thk. Cemâleddin Muhammed Şeref. Kahire: Dâru’s Sahâbe, 2006.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd ed-. *et-Tahdîd fî’l-İtkâni ve’t-Tecvid*. thk. Ğânim Kaddûri el-Hamed. Amman: Dâr-u Ammâr, 2000.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd ed-. *Kitabu’t-Teysîr fî’l-Kirâatis-Seb’a*. thk. Otto Pretzl. Kahire: Mektebetü’s-Sikâfetu’d-Diniyyetu, 2013.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd ed-. *Kitabu’t-Teysîr fî’l-Kirâatis-Seb’a*. thk. Halef Humûd eş-Şeğdiliyyi. Hâil: Daru’l-endülüs lin-neşr vet’-tevzîn’, 2015.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Târihi Kronolojisi*. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.
- Darîr, Ebû Ca’fer Muhammed b. Sa’dân ed-. *el-Vakfu ve’l-İbtidâ fî Kitâbillahi Azze ve Celle*. thk. Ebû Bişr Muhammed Halîl ez-Zerrûk. Merkezü Cum’atü’l-Mâcid: Birleşik Arap Emirlikleri, 2002.

- Dede, Süleyman. *Molla Ali el-Kârî, Kıraat İlmindeki Yeri ve el-Minehu'l-Fikriyye fi Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye Adlı Eserin Tahlili*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Demir, Abdullah. *1767-1774 (h. 1181-1188) Tarihli Harput Şer'iyye Sicili (Metin Değerlendirme Varak 1 -44)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Demirci, Muhsin. "İstiâze". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/318-319. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Demirpolat, Enver. "Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu". *Artukoğullarından Cumhuriyet'e Kadar Harputlu Müellifler*. ed. Enver Çeker. 2/667-676. Elazığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2013.
- Develioğlu, Abdullah. *Büyük İnsanlar: Üç Bin Türk ve İslam Müellifi*. İstanbul: Yayıncılık Matbaası, 1973.
- Deyri, Abdulkadir. *Akiletü Etrabi'l-Kasaid İle İlgili Çalışmalar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Dimyatî, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ. *İthâfü Fuzalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erbeati Aşer*. thk. Şa'ban Muhammed İsmail. 3 Cilt. Beyrut: Dâr-u ibn Hazm, 2010.
- Dimyatî, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ ed-. *İthâfü Fuzalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erba'at-i 'Aşer*. thk. Şa'ban Muhammed İsmail. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987.
- Dimyatî, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ ed-. *İthâfü Fuzalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erba'at-i 'Aşer*. thk. Abdurrahim et-Tarhûni. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2009.
- Doğan, Mustafa. *el-Gâye fi'l-Kırâati'l-Aşr İsimli Eser Çerçevesinde İbn Mihrân en-Nîsâbü'nin Kıraat İlmindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dokgöz, Fatih. *Muhammed Bin Ebî Bekir el-Mar'aşî ve Cühdü'l-mukill Adlı Eserinin Tecvid İlmindeki Yeri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Dumlu, Ömer. "Suhuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/477-478. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Durmuş, İsmail. "Hâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/336-338. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Durmuş, İsmail. "Zeyil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/339-342. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Düserî, İbrahim b. Said ed-. *Muhtasaru'l-'İbârât li-Mu'cemi Mustalahâti'l-Kırâât*. Riyâd: Dâru'l-Hazâre, 2008.
- Ebû Hayyân, Muhâmmad b. Yusuf el-Endelûsî. *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîri*. thk. Sitkî Muhammed Cemîl. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010.

- Ebü Şâme el-Makdisî, Ebü'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm. *İbrâzü'l-Me'ânî min Hirzi'l-Emânî fi'l-Kirâ'âti's-Seb'*. thk. İbrahim Atve Ivaz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981.
- Ebü'l-Azâim Sultan el-Mezzâhî. *Ecvibe an es'ile fi'l-kirâ'ât*. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 2123, 157a-158a.
- Ebü'l-Azâim Sultan el-Mezzâhî. *Risale fî ecvibeti mesâili'l-'ısrîne*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 2093, 2a-28a.
- Ebü'l-Azâim Sultan el-Mezzâhî. *Risâle fî evcühi't-tekbir*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 28, 171a-182a.
- Ebü't-Tayyib, Abdülmün'im b. Ubeydillâh b. Galbûn el-Halebî. *el-İrşâd fî'l-Kirâât-i 'ani'l-Eimmeti's-Seb'a*. thk. Hamdî b. Hâmid es-Seyyid. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2011.
- Eğinli, Eşrefzâde Muhammed Hulûsî. *Esâmî-i Kurrâ-i Kirâm-ı Mübîn Defteri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 6545, 129.
- Endelüsî, Ebü Tâhir İsmâîl b. Halef es-Sarakustî. *el-'Unvân fi'l-Kirâ'âti's-Seb'*. thk. Zehîr Zâhid-Halîl Atrıyye. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1975.
- Er, Hamit. *Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999.
- Ergin, Osman. "Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi". *Siyasi İlimler Mecmuası* 88 (Temmuz 1939), 60.
- Ergüven, Şahabettin. "Arapçada Ortak Kullanılan Sarf Vezinleri". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21 (Ocak 2020), 95-121.
- Ersöz, Muhammed. "Vakf-ı Murâkabe ve Kur'an'ı Anlamaya Etkileri (Secâvendî'nin İlelü'l Vukûf Adlı Eserindeki Açıklamalar Özelinde)". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2015), 159-186.
- Eskâtî, Ahmed b. Ömer. *Ecvibetü'l-mesâili'l-müşkilâti fî 'ilmi'l-kirââti*. thk. Emin Muhammed Ahmed eş-Şeyh eş-Şenkîti. Riyâd: Dâr-u Kunûz-ü İşbilyâ, 2008.
- Eskâtî, Ahmed b. Ömer. *Risâle fî halli'l-müşkilat fî ilmi'l-kirâat (Ecvibetü'l-mesâil)*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 28-7, 25b-38b.
- Evliya Çelebi, Mehmed Zıllî İbn-i Derviş. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 2 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2008.
- Eyyübî, Abdullah. *Risâle fî Kirâati's-Seb'a ve'l-Aşere ve't-Takrib*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Öğüt Bölümü, 67, 152b-172a.
- Ezherî, Ebü Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü Me'âni'l-Kirâât*. thk. Mustafa Derviş-Hamad Gûzî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Meârif, 1991.
- Ezherî, Ebü Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzibu'l-Luga*. thk. Abdusselam Muhammed Harun,. 15 Cilt. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.

- Fârisî, Hasan b. Ahmed b. Abdülgaffâr. *el-Hüccce li'l-Kurrâi's-Seb'a*. thk. Bedreddin Kahveci - Beşir Cüveycâtî. 7 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Me'mun li't-Türâs, 1984.
- Feyizli, Hasan Tahsin. *Kırâat-i Aşere*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Feyizli, Hasan Tahsin. *Mükâranet'ü Rivâyet'i Verş'in mea Rivâyet'i Hafs'in*. İstanbul: Kökler Derneği Yayınları, 2020.
- Fırat, Yavuz. "Kıraat İlmi ve Tarikler". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/13 (2011), 37-55.
- Fırat, Yavuz. *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2018.
- Gökdemir, Ahmet. *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*. Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Gökdemir, Ahmet. *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2018.
- Gökdemir, Ahmet. "Kıraat Eğitiminde Ali b. Süleyman el-Mansûrî Öncesi Mısır Tarikinin Arka Planı: Biyografik Bir İnceleme". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 18/1 (2018), 177-192.
- Hafeyân, Ahmed Mahmud Abdüssemi. *Eşheru'l-Mustalehât fî Fenni'l-Edâi ve İlmi'l-Kırâât*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Halîcî, Muhammed b. Abdirrahman. *Şerhu Mukarribi't-Tahrîr li'n-Neşri ve't-Tahbîr*. thk. İhâb Fikrî, Hâlid Hasan Ebu'l-Cûd. Kahire: Mektebetü'l-İslâmiyye, 2009.
- Halîl b. Ahmed, Ferâhîdî. *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Abdulhamid Hendavi. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Halis, İsa. *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi*. Konya: Serhat Kitabevi, 2005.
- Hamed, Ğânim Kaddûri. *el-Müyesser fî 'İlmi Resmi'l-Mushafî ve Dabtihi*. Cidde: Ma'hadi'l-İmâm eş-Şatîbî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2012.
- Hamed, Ğânim Kaddûri. *Resmu'l-Mushaf Dirâse Luğaviyye Târihiyye*. Amman: Dâr-u Ammâr, ts.
- Hammûde el-Kâdûsiyyi, Abdürrezzâk. *Eseru'l-Kırâati'l-Kur'âniyyet-i fis-Sinâ'ati'l-Mu'cemiyeti*. thk. Recep Abdülcevâd İbrahim. Mısır: Câmîat'ü Hulvân, 2010.
- Hâşimî, Ahmed. *Cevâhiru'l-Belâğa fî'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1999.
- Hatîb-i Ayasofya, Hamdullah b. Hayreddin Efendi. *Füyüzü'l-İtkân fî Vücûhi'l-Kur'ân*. thk. Mehmet Çaba. İstanbul: Hacıveyiszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2019.
- Hayreddin. *Vesâik-i Târihiye ve Siyâsiye*. 2 Cilt. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şurakâsı, 1326.

- Hemezânî, Ebu'l-Alâ Hasan b. Ahmed. *Ğâyetü'l-İhtisâr fî Kırââti'l-Aşerati Eimmeti'l-Emsâr*. thk. Eşref Muhammed. 2 Cilt. Cidde: Cemâatü'l-Hayriyye, 1994.
- Hemezânî, Müntecebüddîn Hüseyin b. Ebi'l-İz. *el-Kitâbü'l-Ferîd fî İ'râbi'l-Kurâni'l-Mecîd*. thk. Muhammed Nizâmeddîn. 6 Cilt. Medîne: Dâru'z-Zemân, 2006.
- Hıfzî, Muhammed Ârif. *Muğni'l-Kurrâ fî şerhi Muhtâri'l-İkrâ*. İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Beyazıt Bölümü, 177.
- Husarî, Mahmud Halil. *Ahkâmu Kırâeti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011.
- Hüzelî, Hüzelî, Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cebbâre. *el-Kâmil fî'l-Kırââti'l-'Aşr ve'l-Erbe'îne'z-Zâideti Aleyhê*. thk. Cemâl b. es-Seyyid Rifâi eş-Şâyib. b.y.: Müessesetü Semâ li't-Tevzî' ve'n-Neşr, 2007.
- İbn Akîl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah. *el-Müsâid alâ Teshîli'l-Fevâid*. thk. Muhammed Kâmil Berekât. 4 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1984.
- İbn Atıyye, Abdülhak b. Gâlib. *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Münsif*. thk. İbrahim Mustafa - Abdullah Emîn. 3 Cilt. Mısır: İdâretü İhyâi Turâsi'l-Kadîm, 1954.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *Sırru Sinâ 'Ati'l-İ'râb*. thk. Hasan Hindâvî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Ebi's-Sedâd el-Mâlikî, Abdülvâhid b. Muhammed b. Ali. *ed-Dürrü'n-Nesîr ve'l-Azbü'n-Nemîr*. thk. Ahmed Abdullah el-Mukrî. 4 Cilt. Cidde: Daru'l-Fünûn, 1990.
- İbn Ebû Meryem, Nasr b. Ali b. Muhammed b. Ebû Abdullah. *el-Mûdah fî Vücûhi'l-Kırâât*. thk. Ömer Hamdân el-Kubeysî. 3 Cilt. Cidde: Cemâatü'l-Hayriyye, 1993.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Zekerıyyâ. *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luga*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1979.
- İbn Gâzî el-Miknâsî. *İnşâdü's-şerîd min davâlli'l-Kasîd*. Mısır: Mektebetü Ezheriyye, 1223, 38859.
- İbn Gâzî el-Miknâsî. *İnşâdü's-şerîd min davâlli'l-Kasîd*. Mısır: Mektebetü Ezheriyye, 289, 22296.
- İbn Galbûn, Ebu'l-Hasen Tahir b. Abdilmün'im. *et-Tezkira fî'l-Kırââti's-Semân*. thk. Eymen Rüşdî Süveyd. 2 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2009.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed. *el-Hucce fî'l-Kırââti's-Seb'a*. thk. Abdü'l-âl Sâlim Mukrem. Beyrût: Dâru's-Şurûk, 3. Basım, 1979.
- İbn Kemal Paşa, Ahmed b. Süleyman. *Tecvid fî Kelâmi'l-Mecîd*. Kütahya Vahid Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1278/1.

- İbn Mâlik, Muhammed b. Abdillâh et-Tâî. *Metnü'l-Elfiyye*. Beyrut: Mektebetü'ş-Şa'biyye, ts.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrim. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Mihrân, Ebûbekr Ahmed b. el-Hüseyn el-İsbehânî. *el-Ğâye fi'l- Kırâati'l-Aşr*. thk. Muhammed Ğıyas el-Cenbaz. Riyâd: Dâru'ş-Şevaf, 2. Basım, 1990.
- İbn Mihrân, Ebûbekr Ahmed b. el-Hüseyn el-İsbehânî. *el-Mebsût fi'l-Kırâati'l-Aşr*. thk. Sebî' Hamza Hâkimî. Dimeşk: Mecme'u Lügati'l-arabiyye, 1980.
- İbn Mücahid, Ebubekir Ahmed b. Musa et-Temîmî. *Kitabü's-Seb'a fi'l-Kırâat*. thk. Şevki Dayf. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1972.
- İbn Necâh, Ebû Dâvûd Süleymân el-Kurtubî el-Ümevî. *Muhtasaru't-Tebyîn li-Hicâi't-Tenzil*. thk. Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şirşâl. 5 Cilt. Medine: Mücemme'u'l-Melik Fehd li-Tiba'ati'l-Mushafi'ş-Şerîf, 2002.
- İbn Sivâr, Ebû Tâhir Ahmed b. Ali b. 'Ubeydullah b. 'Ömer. *el-Müstenîr fi'l-Kırâati'l-Aşr*. thk. 'Ammâr Emîn ed-Dedev. 2 Cilt. Dubâi: Dâru'l-Buhûsi li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Türâsi, 2005.
- İbn Süfyân el-Kayrevânî, Ebû Abdillâh Muhammed. *el-Hâdi fi'l-Kırâ'ati's-Seb'*. thk. Hâlid Hasan Ebu'l-Cûd. Kahire: Dâr-u 'İbâdi'r-Rahmân, 2011.
- İbn Şüreyh, Ebû Abdillâh Muhammed b. Şüreyh er-Ruaynî el-İşbîlî. *el-Kâfi fi Kırâati's-Seb'*. thk. Ahmed Mahmud Abdüssemi'. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Ya'îş, Ya'îş b. Ali ebu'l-Bekâ. *Şerhu'l-Mufasssal li'l-Zemahşerî*. thk. İmîl Bedîl Yakub. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Zencele, Abdurrahman b. Muhammed b. Ebu Zür'a. *Hucetü'l-Kırâat*. thk. Saîd el-Afgâni. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014.
- İbnü'l-Bâziş, Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensâri. *Kitâbu'l-İkna' fi'l-Kırâati's-Seb'a*. thk. Abdülmecid Katâmiş. 2 Cilt. Dimeşk: Daru'l-Fikr, 1982.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman. *Funûnu'l-Efnân fi Acâibi Ulumi'l-Kur'ân*. thk. Salah b. Fethi Helal. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Segâfiyye, 2001.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *Ğâyetu'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*. thk. Gotthelf Bergstraesser. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Kırâati's-Selâsi'l-Merdiyye*. thk. Eymen Rüşdî Süveyd. Mısır: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2. Basım, 2021.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *Ecvibetü'l-İmâm İbni'l-Cezerî ale'l-Mesâili't-Tebrîziyye*. thk. Muhammed Temîm Zü'bî. Medine: Dâr-u Elif Lâm Mîm li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2016.

- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *el-Îdâhu li-Metni'd-Dürreti*. thk. Abdulfettah Abdulğanî el-Kâdî. Mısır: Dâru'l-Ğavsânî, 2018.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *el-Mukaddimetü'l-Cezerî*. çev. Sadi Çöğenli. İstanbul: Âsitâne Kitabevi, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*. thk. Zekeriyya Umeyrat. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, 4. Basım, 2011.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *et-Temhîd fi 'İlmi't-Tecvîd*. thk. Ğânim Kaddûri el-Hamed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *Neşru'l-Kırââti'l-Aşr*. thk. Eymen Rüşdî Süveyd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2018.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *Neşru'l-Kırââti'l-Aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. 2 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*. thk. Enes Mehera. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *Tahbîrü't-Teysîr fi Kırââti'l-Eimmeti'l-Aşera*. thk. Ahmed Muhammed Muflih el-Kudat. Ürdün: Daru'l-Furkân li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2000.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *Takrîbü'n-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*. thk. Mehmet Çaba. İstanbul: Hacıveyiszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2024.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*. thk. Muhammed Temîm Zü'bî. Medine: Mektebetü'l-Mevrid, 5. Basım, 2012.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed. *Kitâbü İzâhi'l-Vakf ve'l-İbtidâ'*. thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan. 2 Cilt. Dimeşk: Mecme'u'l-Lugati'l-'Arabiyye, 1971.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed. *Mersûmü'l-Hat*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Şârika: Dârü'l-İbnü'l-Cevzî, 2009.
- İbnü'l-Fehhâm es-Sıkillî. *Kitâbü't-Tecrîd li-Büğyeti'l-Mürîd fi'l-Kırââti's-Seb'*. thk. Dârî İbrahim el-Âsî ed-Dûrî. Amman: Dâr-u Ammâr, 2002.
- İbnü'l-Kâsım, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. el-Hasan. *Sirâcü'l-Kâri'i'l-Mübtedî ve Tezkârü'l-Mukri'i'l-Müntehî*. thk. Muhammed Abdülkadir Şahin. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2. Basım, 2004.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *el-Usûl fi'n-Nahv*. thk. Abdilhuseyn el-Fetelî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.

- İlhan Tekeli - Selim İlkin. *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 1999.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1500-1914*. İstanbul: Eren Yayınları, 2006.
- İnanç, Yonis. "Reîsülkurra Abdullah Eyyûbî Hayatı ve Eserleri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/29 (2014), 107-128.
- İpşirli, Mehmet. "Medrese: Osmanlı Dönemi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/327-333. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- İsfâhânî, Râğîb. *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 4. Basım, 2009.
- İyişenyürek, Osman. *İstanbul ve Mısır Tariklerinde Kıraat Usûl Konularının Karşılaştırılması*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim*. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- İzmirî, Mustafa b. Abdurrahman. *Bedâyi'u'l-burhân 'alâ 'Umdeti'l-'irfân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Âtıf Efendi, 10, 1b-154b.
- İzmirî, Mustafa b. Abdurrahman. *Tahrîru'l-Evcûhi fî Ba'di'l-Âyât min Tarîki's-Şatibiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 28, 13b-18a.
- İzmirî, Mustafa b. Abdurrahman. *Tahrîru'l-Evcûhi fî Ba'di'l-Âyât min Tarîki's-Şatibiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Denizli, 4, 123b-131a.
- Jasime, Orhan. "Molla Muhammed Emin Efendi ve İdğam-ı Kebir Hakkında 'Lâhika' Adlı Risâlesi". *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/12 (Güz 2019), 165-179.
- Jasime, Orhan. *Molla Muhammed Emin Efendizâde'nin Lâhika li's-Şârihi'l-Bâisi'l-Fakîr fî İzâhi Bâbi'l-İdğâmi'l-Kebîr Adlı Eserinin Tahkiki*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kablan, Yusuf. "Osmanlı'dan Cumhuriyete Kıraat İlmi". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Bahar 2022), 511-530.
- Kâdî, Abdulfettah Abdulğani. *el-Vâfi fî Şerhi's-Şatibiyye*. Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 4. Basım, 1992.
- Kâdî, Abdulfettah Abdulğani. *Şerhu Nazmi'l-Cami' li Kıraati İmam Nâfi'*. Kahire: Mektebtü'l-Ezheriyye, ts.
- Kâdî, Abdulfettâh. *el-Kirââtü's-Şâzzetü ve Tevcihuhâ min Lügati'l-Arabi*. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1981.
- Kalkışım, M. Muhsin. "'Allah' ve 'Muhammed' İsimlerinin Türkçeleştirilmesi Sürecinde Ses ve Anlam Değişimlerini Tahlil Denemesi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2020), 233-244.
- Kâmil Paşa. *Târîh-i Siyâsî-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1325.

- Kara, Ömer. *Tecvid Kur'ân Okuma Kâideleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Karaçam, İsmail. *Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatlerin Yorum Farklılıklarına Etkisi*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Baskı., 2013.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'in Fazîletleri ve Okunma Kâideleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Karakılıç, Celâleddin. *Tecvîd İlmi Kur'ân-ı Kerîm Okuma Kâideleri*. Ankara: Kalkan Matbaacılık, 7. Basım, 2012.
- Karal, Enver Ziya. *Selim III. ün Hatt-ı Humayunları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1942.
- Karataş, Özgür Sadık. "Sultan II. Mahmûd'un Modernleşme Politikası Dâhilinde Yeniçeri Teşkilâtı ve Teşkilâtın Mûsikî Unsurları". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23/3 (2019), 937-955.
- Karataş, Şuayip. *İmam Ya'kûb Kıraatinin Özellikleri ve Delilleri*. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2021.
- Karataş, Şuayip. "Ulûmü'l-Kur'ân Kaynaklarında Yedi Harf Meselesinin Ele Alınışı: Klasik-Modern Karşılaştırması". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2022), 261-296.
- Karğı, Hasan. *Alemüddîn es-Sehâvî (ö. 643/1245) ve Kıraat İlmindeki Yeri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Karta, Nurullah. "Sultan III. Selim Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Durumu ve Alınan Tedbirler". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (Ekim 2014), 21-50.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Letâifü'l-İşârât li Fünûni'l-Kıraât*. thk. Merkezü'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye. 10 Cilt. Medine: Merkezü'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye, 2012.
- Kayapınar, Durmuş Ali. *Mekkî İbnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayâtı ve Eserleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1986.
- Kayhan, Veli. "Vakf ve İbtida İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri". *Cumhûriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006), 299-341.
- Kazıcı, Ziya. *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.
- Kazıcı, Ziya. *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*. İstanbul: Bilge Yayınları, 2004.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l Müellifin Terâcimü Musannif'l-Kütübî'l 'Arabîyye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1993.
- Kemal Beydilli - İlhan Şahin. *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.

- Kenan, Seyfi. *Nizâm-ı Kadîm'den Nizam-ı Cedîd'e: III. Selim ve Dönemi*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM Yayınları), 2010.
- Kılıç, Süleyman. *Mâide Sûresi Bağlamında Nâfi, Ebû Amr ve Âsım Kiraatleri*. Aksaray: Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kılıçer, M. Esat. "Ashâbü't-Temyîz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/470-471. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*. Ankara: Uzman Yayınları, 1987.
- Koyuncu, Recep. *Aşere Kâideleri*. İstanbul: Hacıveysizâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2023.
- Koyuncu, Recep. *Kiraat İlmi Takrîb Usûlü*. İstanbul: Hacıveysizâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2021.
- Koyuncu, Recep. *Kiraat İlminde Tahrîrât Mustafa el-İzmîrî ve 'Umdetü'l-İrfân Adlı Eseri*. Konya: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Koyuncu, Recep. *Kur'ân-ı Kerîm'in Anlaşılmasında Vakf İbtidâ'nun Rolü (İbnü'l-Enbârî, ed-Dânî ve es-Secâvendî Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Koyuncu, Recep. "Molla Gürânî'nin (v. 893/1488) Ref'ul-Hitâm 'An Vakfı Hamza ve Hişâm Adlı Risalesinin Tahkikli Neşri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2017), 149-192.
- Koyuncu, Recep. *Teoriden Pratiğe Vakf ve İbtidâ*. İstanbul: Hacıveysizâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2022.
- Koyuncu, Recep. "Uluslararası İbnü'l-Cezerî Sempozyumu". *Yöntem ve Mahiyeti İtibariyle Kiraat İlminde Tahrirât Geleneği: İbnü'l-Cezerî Özelinde Bir İnceleme*. 1/665-690. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Kömürcü, Ahmet. "Arapçada 'Açık Müenneslik Tâ'sı' ve Kur'ân-ı Kerîm'de Kullanımı". *Turkish Studies* 10/6 (2015), 651-668.
- Kurtubî, Abdülvehhâb b. Muhammed. *el-Mûdih fi't-Tecvîd*. thk. Ğânim Kaddûri el-Hamed. Amman: Dâr-u Ammâr, 2000.
- Küçük, Cevdet. "Abdülmecid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/259-263. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Küçük, Raşit. "İsnad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/154-159. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Küçükdağ, Yusuf. *Konya Darülkurraları*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2014.
- Kütükoğlu, Mübahat S. "1869'da Faal İstanbul Medreseleri". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 7-8 (1977), 277-392.
- Mağribî, Ğâdet Bintü Abdü'l-Mütekebbir. *Muğni'l-Kurrâ fi Şerhi Muhtârî'l-İkrâ li'l-İmâm-i Muhammed Ârif*. Mekke: Câmîatü Ümmî'l-Kurâ Külliyyetü'd-Da've ve Usûli'd-Dîn, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

- Mağribî, Hâşim b. Muhammed. *Hısnü'l-Kârî fi İhtilâfi'l-Mekârî*. thk. Habîbullâh b. Sâlih es-Sülemî. Beyrut: Dâru'l-Ahyâb, 2018.
- Mağribî, Hâşim b. Muhammed. *Hısnü'l-kârî fi ihtilâfi'l-mekâri*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir, 812, 52b-65b.
- Mağribî, Hâşim b. Muhammed. *Hısnü'l-kârî fi ihtilâfi'l-mekâri*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Denizli, 455, 134b-160a.
- Mâlikî, Ebû İshâk İbrahim. *Delîlü Hayrân 'Alâ Mevrâdi'z-Zam'ân*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Mansûrî, Ali b. Süleyman. *Tahrîru't-Turuk ve'r-Rivâyât min Tarîki Tayyibeti'n-Neşr*. Yemen: San'a Mektebetü Muhammed b. Mansûr, Yazmalar, 1288, 1b-105b.
- Mansûrî, Ali b. Süleyman. *Tahrîru't-Turuk ve'r-Rivâyât min Tarîki Tayyibeti'n-Neşr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehemed Nuri Efendi, 6, 70b-154b.
- Mar'aşî, Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekir. *Cühdü'l-Mukill*. thk. Sâlim Kaddûrî el-Hamed. Ürdün: Dâru Ammar, 2. Baskı., 2008.
- Mar'aşî, Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekir. *Tehzîbü'l-Kırâât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Âtıf Efendi, 16, 1b-222b.
- Mar'aşî, Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekir. *Tehzîbü'l-Kırâ'âti'l-'Aşr*. thk. Hâlid Abdüsselâm Berekât. Dimeşk: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2012.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı*. Ankara: Otto Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Mehdevî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ammar. *Hicâu Mesâhifi'l-Emsâr*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Şârîka: Dârü'l-İbnü'l-Cevzî, 2009.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr b. Ebi'l-Abbâs. *Şerhu'l-Hidâye fi Tevcîhi'l-Kırâ'ât*. thk. Hâzım Saîd Haydar. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1995.
- Mehmed Raşit Efendi. *Evsâfü'l-İhvân bi Lütfi'r-Rahmân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Revnakoğlu Bölümü, 316, 143-156.
- Mehmed Raşit Efendi. *Mir'âtü'l-Kurrâ Zevâtü'l-Ğarrâ*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 6543, 19.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî*. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Mehmed Tâhir Efendi, Bursalı. *Osmanlı Müellifleri*. thk. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.
- Mehmet Zülfi Cennet - Abdullah Bedeva. "Kıraat Farklılıklarının Dilbilimsel İmkân Zeminine Dair Bir İnceleme". *Akev Akademi Dergisi* 87 (Yaz 2021), 363-386.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kırââti's-Seb' ve ileliha ve Huceciha*. thk. Muhyiddîn Ramazan. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1984.

- Mekkî b. Ebî Tâlib. *er-Ri'âye li-Tecvîdi'l-Kirâ'e ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve*. thk. Ahmed Hasan Ferhât. Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 2018.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *et-Tebşıra fi'l-kirâati's-seb'*. thk. Muhammed Gavs en-Nedvî. Bombay: Dâru's-Selefiyye-Hind, 2. Basım, 1982.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *Temkînü'l-Medd fi âtâ ve âmene ve âdeme ve Şibhihi*. thk. Ahmed Hasan Ferhât. Kuveyt: Dâru'l-Erkam, 1984.
- Mercan, Mehmet. "Sultan Abdülmecid'in Rumeli Gezisi Hakkında Bazı Tespitler". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 24/1 (Temmuz 2009), 81-100.
- Mersafî, Abdülfettah es-Seyyid Acemî. *Hidâyetü'l-Kârî İlâ Tecvîdi Kelâmi'l-Bârî*. Medîne: Mektebetü Taybe, 1982.
- Mevsılî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Şerhu Şu'le aleş-Şâtibiyye*. thk. Zekeriyya Umeyrat. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Muhammed b. Ahmed b. Abdullah Mütevellî. *Şerhü'l-Vakarânî fi Halli Müşkilâti Kelimeteyi'l-âne bi sürat'i Yûnus*. Mekke: Kral Abdullah bin Abdülaziz Üniversitesi Kütüphanesi, 511.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *el-Âsâru'l-Mecîdiyye fi'l-Menâkıbi'l-Hâlidiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Sütlüce Dergahı, 242, 158.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *el-Âsâru'l-Mecîdiyye fi'l-Menâkıbi'l-Hâlidiyye*. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1314.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *el-Âsâru'l-Mecîdiyye fi'l-Menâkıbi'l-Hâlidiyye*. İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, BM, 17556.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *el-Kerârîs fi Zikri Tertîbi Vücühi Ba'zi'l-Âyât*. İstanbul: Karahisarizâde Sahaf Esad Matbaası, 1287.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *el-Kerârîs fi Zikri Tertîbi Vücühi Ba'zi'l-Âyât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 34.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *Lâhika li's-Şârihi'l-Bâ'isi'l-Fakîr fi İzâhi Bâbi'l-İdğâmi'l-Kebîr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 34.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *Lâhika li's-Şârihi'l-Bâ'isi'l-Fakîr fi İzâhi Bâbi'l-İdğâmi'l-Kebîr*. İzmir: Tire Necip Paşa Kütüphanesi, Diğer Vakıflar, 930.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *Şeceratü'l-Kurrâ*. Dublin: Chester Beatty Library, 2, 3681.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *Tuhfetü'l-Emîn fi Vukûfi'l-Kur'âni'l-Mübîn*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Üsküdarlı, 89.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *Tuhfetü'l-Emîn fi Vukûfi'l-Kur'âni'l-Mübîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 21.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-Hullân fi İzâhi Zübdeti'l-İrfân*. İstanbul: Alay İstihkâm Matbaası, 1270.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *Zühru'l-Erîb fi İzâhi'l-Cem'i bi't-Takrîb*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 11.

- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Hafız Ali Üsküdarlı, US0045, 527.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Şişli Camii Vakfı Koleksiyonu, SS0060, 527.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. Sivas: Sivas Ziya Bey Yazma Eser Kütüphanesi, Sivas Basma, 4230, 526.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. Edirne: Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye Basmalar, 1403, 526.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, 49, 526.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 934, 527.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. Erzurum: Erzurum Yazma Eser Kütüphanesi, Erzurum Yazmalar, 5171, 526.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. İstanbul: Karahisârîzâde Sahhâf Es'ad Matbaası, 1287.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. İstanbul: İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi, HK, 735, 580.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 34, 580.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hazreti Nasuhi Dergâhı, 1171-002, 472.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kemal Edip Kürkçüoğlu, 00193, 472.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-Hullân fî İzâhi Zübdeti'l-'İrfân*. thk. Mehmet Çaba. 2 Cilt. İstanbul: Haciveyisâde İlim ve Kültür Vakfı Yayinevi, 1. Basım, 2021.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. İzmir: Tire Necip Paşa Kütüphanesi, Diğer Vakıflar, 53.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. Konya: Konya Yazma Eser Kütüphanesi, Basmalar Bölümü, 18257, 526.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. Konya: Konya Yazma Eser Kütüphanesi, Basmalar Bölümü, 28315, 582.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. İstanbul: Âsitâne Kitabevi, ts.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fî izâhi Zübdeti'l-'irfân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ali İhsan Yurt, 194328.

- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fi izâhi Zübdeti'l-'irfân*. Konya: Konya Yazma Eser Kütüphanesi, Basmalar Bölümü, 25600, 526.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fi izâhi Zübdeti'l-'irfân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrâhim Efendi, 278737.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fi izâhi Zübdeti'l-'irfân*. Konya: Konya Yazma Eser Kütüphanesi, Basmalar, 27643-2, 1-472.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fi izâhi Zübdeti'l-'irfân*. Konya: Konya Yazma Eser Kütüphanesi, Basmalar Bölümü, 23006, 526.
- Muhammed Emin Efendi, Molla. *'Umdetü'l-hullân fi izâhi Zübdeti'l-'irfân*. İstanbul: Mektebetü'l-Hanîfiyye, ts.
- Muhammed Şu'le el-Mevsîlî. *Kenzü'l-Me'ânî fi Şerhi Hirzi'l-Emânî*. thk. Muhammed İbrahim el-Meşhedânî. 2 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2012.
- Muhammed Şu'le el-Mevsîlî. *Kenzü'l-Me'ânî fi Şerhi Hirzi'l-Emânî*. Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, Manisa Akhisar Zeynelzade, 45 Ak Ze 323.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim. *el-Hâdî: Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fi'l-Kırâati'l-'Aşr ve'l-Keşf 'an 'İleli'l-Kırâati ve Tevcîhihâ*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1997.
- Mustafa Necib Efendi. *Tarihi: Sultan Selim-i Sâlis*. İstanbul: Matbaâ-i Cerîde-i Havâdis, 1863.
- Müberred, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Yezîd. *el-Müktedab*. thk. Muhammed Abdülhlâik Udayme. 4 Cilt. Kahire: b.y., 1994.
- Mütevellî, Muhammed. *er-Ravdu'n-Nadîr fi Tahrîri Evcühi'l-Kitâbi'l-Münîr*. thk. Hâlid Hasan Ebu'l-Cûd. y.y.: yy., 2004.
- Na'îmî, Muhammed b. Mustafa en-. *Mütkinü'r-Rivâye fi Ulûmi'l-Kırâati li'd-Dirâye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 21, 1b-168a.
- Na'îmî, Muhammed b. Mustafa en-. *Mütkinü'r-Rivâye fi Ulûmi'l-Kırâati li'd-Dirâye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 7957.
- Na'îmî, Muhammed b. Mustafa en-. *Mütkinü'r-Rivâye fi Ulûmi'l-Kırâati li'd-Dirâye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 7957, 1b-149b.
- Na'îmî, Muhammed b. Mustafa en-. *Tezhîbü't-Tilâve fi İlmi't-Tecvîdi ve'l-Kırâe*. Ankara: Milli Kütüphane, Yazmalar Bölümü, 3405, 48b-98a.
- Necmeddin el-Vâsıtî, Abdullah b. Abdülmü'min. *el-Kenz fi'l-Kırâati'l-'Aşr*. thk. Hâlid el-Meşhedânî. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2004.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl en-. *el-Kat'u ve'l-İ'tinâf*. thk. Abdurrahman b. İbrahim el-Mâtürîdî. 2 Cilt. Riyâd: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 1992.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl en-. *İ'râbü'l-Kur'ân*. thk. Şeyh Halid Ali. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 2008.

- Nesefî, Ebû'l-Berâkât Abdullah b. Mahmut en-. *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vîl*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Neşşâr, Ebû Hafs Sirâcü'd-dîn Ömer en-. *el-Büdûru'z-Zâhira fi'l-Kırââtî'l-Aşri'l-Mütevâtira*. thk. Ahmed Îsâ el-Ma'sarâvî. 4 Cilt. Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 2. Basım, 2011.
- Neşşâr, Ebû Hafs Sirâcü'd-dîn Ömer en-. *el-Mükerrer fîmâ Tevâtera mine'l-Kırââtî's-Seb' ve Teharrara*. thk. Ahmed Mahmûd Abdüssemi' el-Hafeyân. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Nüveyrî, Muhammed b. Ali en-. *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr*. thk. Mecdî Muhammed Surûr Sa'd Baslûm. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Nüveyrî, Muhammed b. Ali en-. *Şerhu'd-Dürreti'l-Mudiyye*. thk. Abdurrafi' b. Rıdvan b. Ali eş-Şarkâvî. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Okur, Ahmet. *Hamdullah Bin Hayreddin Efendi'nin "Fuyûzu'l-İtkân fî Vücûhi'l-Kur'ân" Adlı Eserinin Tahkîki ve Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Ödemişli, Mehmed Said. *İcâze ilâ Mehmed Said*. İzmir: Tire Necip Paşa Kütüphanesi, Diğer Vakıflar, 1416.
- Öge, Ali. *18. yüzyıl Osmanlı Âlimlerinden Yusuf Efendizâde'nin Kıraat İlmindeki Yeri*. İstanbul: Hacıveysizâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2. Basım, 2019.
- Öge, Ali. "er-Ri'âye li-Tecvîdi'l-Kırâ'e ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/32 (2011), 277-286.
- Öğmüş, Harun. "Resm-i Mushaf Bağlamında Kur'an ve Kıraat Ayrımı". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2015), 9-28.
- Ömer, Ahmed Muhtâr Abdülhamîd. *el-Bahsü'l-Lüğavî 'inde'l-'Arab*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 8. Basım, 2003.
- Ömer Efendizâde. *Risâle fi'l-Kırâât*. Diyarbakır: Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi, Yazmalar, 1716, 79b-108a.
- Ömer Yusuf Abdülğanî Hamdân. "Ecvibetü Yusuf Efendizâde alâ İddeti Mesâile fîmâ Yete'alleku bi Vucûhi'l-Kur'ân". *Mecelletü Ma'hedi'l-İmâmi'sŞatbî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye* 6 (Zilhicce 1429), 302-403.
- Ömeroğlu, Elif Nur. *Kıraat İlmi Bağlamında Hemze ve Hükümleri*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Öngören, Reşat. "Molla Mehmed Emin Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/258-259. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "Arap Dili Fiil Kalıplarında Fonetik Değişim ve Dönüşümler". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/39 (2014), 277-300.
- Özcan, Fakri. *İstanbul Tariki Ahmed es-Sûfî Mesleğine Göre Aşere Kavâid Defteri*. Rize: y.y., 2020.

- Öztoprak, M. Siraceddin. *Kur'an Kıraati*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.
- Öztürk, Cemil. "Osmanlılar: Eğitim ve Eğitim Kurumları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/565-568. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Pakdil, Ramazan. *Ta'lim Tecvid ve Kıraat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2014.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Tuhfetü'l-Cevâb bi'l-Makâleti's-Savâb*. İstanbul: İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi, 92, 107b-128a.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. İstanbul: Âsitâne Kitabevi, 1312.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. İstanbul: Hilâl Yayınları, 1312.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. thk. Halil İbrahim Üren. İstanbul: Haciveyiszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2020.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Atilla Akdemir. 2 Cilt. Dubai: Câizetü Dubey ed-Düveliyye, 2020.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. Konya: Yusufâğa Kütüphanesi, Yazmalar, 10268, 1-268.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. İzmir: Tire Necip Paşa Kütüphanesi, Diğer Vakıflar, 52-1, 1a-102b.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Dâru'l-Mesnevi, 15, 1b-52b.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. Konya: Konya Yazma Eser Kütüphanesi, Basmalar, 6672-1, 1b-78a.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. İzmir: Tire Necip Paşa Kütüphanesi, Diğer Vakıflar, 46, 1a-55b.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. Edirne: Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazmalar, 25/430777.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 15/01, 1b-94a.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal, 231/320319, 1-175.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. Konya: Yusufâğa Kütüphanesi, Yazmalar, 9096, 1-268.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. Bursa: Bursa İnebey Kütüphanesi, İnebey Matbu, 7547, 1-180.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l-İrfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. Erzurum: Erzurum Yazma Eser Kütüphanesi, Erzurum Yazmalar, 5167, 1-268.

- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh -. *Zübdetü'l- 'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. Ankara: Ankar Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabî Bölümü, 47/146031, 1-96.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l- 'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. Sivas: Sivas Ziya Bey Yazma Eser Kütüphanesi, Sivas Basma, 4652/5233727, 1-268.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l- 'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. Konya: Selçuk Üniversitesi Prof. Dr. Erol Güngör Kütüphanesi, Nadir Eserler Bölümü, 106, 1b-52a.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l- 'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Yerleşkesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, 106, 1b-52a.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l- 'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Muğla Hoca Mustafa Efendi, 149, 1b-120a.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l- 'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ali İhsan Yurt, 81, 1-268.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l- 'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. Konya: Konya Yazma Eser Kütüphanesi, Basmalar, 10477-1, 1b-87a.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l- 'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. Konya: Yusufaga Kütüphanesi, Yazmalar, 9131, 1-96.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l- 'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. Manisa: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Yazmalar, 4547, 1b-95b.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l- 'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. İstanbul: Ârif Efendi Matbaası, ts.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l- 'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 587, 1b-142a.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l- 'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 16, 1b-94a.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l- 'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2179, 1b-104a.
- Pâluvî, Hâmid b. Abdülfettâh. *Zübdetü'l- 'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. Manisa: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Yazmalar, 6905-5, 38b-83b.
- Pilgir, Eren. *Kıraat Edebiyatında ve Tedrisatında Manzum Eser Geleneği: Hırzu'l-Emânî Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Pilgir, Muhammed. *Kıraat İlminde İsnad Meselesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Pilgir, Muhammed. *Kıraat İlminde Med (Kıraat-ı Aşere'nin Ortak Meseleleri Bağlamında)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Polat, Salahattin. "Ferd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/368-369. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

- Sadikov, Murat. *Hâşim b. Muhammed el-Mağribî'nin (ö. 1179 h.) Hısnü'l-Kârî fi İhtilâfi'l-Mekârû Adli Eserinin Edisyon Kritiği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Salih, Mehmet. *Ebü 'Amr Osmân b. Sa'îd ed-Dânî'nin et-Teysîr fi'l-Kirâati's-Seb'a Adli Eserinin Kirâat İlmi Açısından Tahlili*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Sarı, Hüseyin. "II. Mahmut Dönemi'nin Askeri Faaliyetlerine Mudurnu Kazası'nın Katkıları". *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)* 18/29 (1996), 155-167.
- Sarı, Mehmet Ali. "İbn Gâzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/505-507. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Secâvendî, Muhammed b. Tayfûr es-. *'İlelü'l-vükûf*. thk. Muhammed b. Abdillâh, b. Muhammed el-İdî. 3 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 2006.
- Sefâkusî, Ebü'l-Hasen Alî b. Sâlim b. Muhammed en-Nûrî es-. *Ğaysü'n-Nef' fi'l-Kirâati's-Seb'*. thk. Ahmed Mahmûd Abdüssemî' eş-Şâfi' el-Hafîyyân. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Sehâvî, Alemüddîn Ali b. Muhammed es-. *Fethu'l-Vasîd fi Şerhi'l-Kasîd*. thk. Mevlây Muhammed İdrîsî Tâhirî. 4 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2002.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-. *ed-Dav'ü'l-Lâmi' li Ehli'l-Karni't-Tâsi'*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer es-. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Yasir b. İbrahim, Ğuneym b. Abbas b. Ğuneym. 6 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1997.
- Semin el-Halebî, Ahmet b. Yusuf. *Dürri'l-Mesun fi Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknun*. thk. Ahmed Muhammed Herat. 11 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, ts.
- Seyyid, Ahmed b. Abdürrahim es-. *el-Halekâtü'l-Müdiât min Silsileti Esânîdi'l-Kirâat*. 2 Cilt. Riyâd: Cemiyetü'l-Hayriyye li Tahfîzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, 2002.
- Sîbeveyh, Ebü Bişr Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârun. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 1988.
- Sicistânî, Ebü Dâvûd Süleymân b. el- Eş'as b. İshâk el- Ezdî es-. *Kitâbü'l -Mesâhif*. thk. Muhammed b. Abduh. Kahire: el-Fâruku'l-Hadîse, 2002.
- Stanford J. Shaw. "Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu". *Mukaddime Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Dergisi* 11/1 (Bahar 2020), 287-293.
- Süveyd, Eymen Rüşdî. *es-Selâsilü'z-Zehbiyyetü bi'l-Esânîdi'n-Neşriyyeti*. Dimeşk: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2. Basım, 2015.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman es-. *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevvez Ahmet Zemerli. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-Arabî, 8. Basım, 2016.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman es-. *el-Mezher fi Ulumi'l-Luğati ve Envâihâ*. thk. Fuat Ali Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

- Şahin, Ali. *İstanbul Tariki Ahmed es-Sûfi Mesleğine Göre Kırâat-i Aşere Suretleri*. İstanbul: y.y., 1992.
- Şan, Lokman. “Yakın Dönem Doğu Bölgesinde Kırâat İlmi”. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 13/3 (Aralık 2021), 1216-1235.
- Şâtıbî, Ebû Muhammed Kâsım b. Fîrruh b. Halef eş-. *Akîletu Etrâbi'l-Kasâid fî Esnâ'l-Makâsîd*. thk. Eymen Rüşdî Süveyd. Cidde: Dâru Nûru'l-Mektebât, 2001.
- Şâtıbî, Ebû Muhammed Kâsım b. Fîrruh b. Halef eş-. *Hirzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî fî'l-Kırâ'ati's-Seb'*. thk. Eymen Rüşdî Süveyd. Mısır: Dâru'l-Ğavsâniyyi li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyyeti, 2. Basım, 2021.
- Şâtıbî, Ebû Muhammed Kâsım b. Fîrruh b. Halef eş-. *Manzûmetü Hirzû'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî fî'l-Kırâ'ati's-Seb'*. thk. Eymen Rüşdî Süveyd. Bahreyn: Dâru Nûru'l-Mektebât, 2013.
- Şemsettin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989.
- Şen, Ziya. *İbn-i Kesîr ve Kıraati*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Şensoy, Sedat. “Ta'likât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/508-510. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Şulul, Kasım. “Arap Yazısının Tarihi ve Kökeni”. *Bitlis İslamiyat Dergisi* 2/2 (Aralık 2020), 28-67.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmiü'l-beyân an te'vil-i âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdî'l-Muhsin et-Türkî. 25 Cilt. Kahire: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyyeti ve'l-İslâmiyyeti, 2001.
- Tâhir el-Cezâiri, Tâhir b. Sâlih b. Ahmed. *et-Tibyan li-Ba'zi'l-Mebahisi'l-Müteallika bi'l-Kur'an ala Tariki'l-İtkan*. thk. Abdülfettah Ebu Ğudde. Halep: Mektebü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1991.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa. eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye. çev. Muharrem Tan. İz Yayıncılık, 2007.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa. *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*. thk. Muhammed Sîdî Muhammed Muhammed el-Emîn. Medîne: Mücemmeu'l-Melik Fehd li Tıbbâti'l-Mushafi'ş-Şerîf, 2001.
- Tekin, Bilal. *Abdullah Eyyûbî'nin Tuhtetü'l-Ahbâb Tercümesi (Metin Ve İnceleme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Tekin, Hatice. *Alemüddîn es- Sehâvî'nin Fethü'l- Vasîd fî Şerhi'l- Kasîd İsimli Eserinin Kıraat İlmi Açısından Tahlili*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Temel, Nihat. *Kırâat ve Tecvîd İstilahları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2013.

- Temel, Nihat. *Kur'an Kıraatında Vakf ve İbtidâ*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2016.
- Tetik, Necati. *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Hâşiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/419-422. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Torun, Ahmet Semih. "Şeyh Muhammed Murad-ı Buhârî Tekkesi Haziresi Üzerine Bir Değerlendirme". *Vakıflar Dergisi* 34 (Aralık 2010), 161-125.
- Tugantay, Mustafa. *Ali el-Mansûrî Kıraat İlmindeki Yeri ve Tahrîru't-Turuk ve'r-Rivâyât adlı Eserin Tahlili*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Turan, Hilal. "III. Selim'den Tanzimat'a Osmanlı Devleti'nde Yeniden Yapılanma Hareketleri". *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 11/2 (2019), 37-46.
- Turgut, Ali. "Abdullah Eyyûbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/102-103. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Türkmen, Kübra. *İbnü'l-Cezerî ve "ed-Dürretü'l-Mudiyye" Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Unat, Faik. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*. Ankara: MEB Yayınları, 1964.
- Ünal, Mehmet. *Kurân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*. İstanbul: Hacıveysizâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2019.
- Üren, Halil İbrahim. "Nizâmiyye ve Müstansırıyye Medreselerinde Ders Okumuş Bir Âlim: İbrâhim b. Ömer el-Ca'berî'nin (ö.732/1332) Hayatı ve Eserleri". *İnsanı Nasıl Bir Gelecek Bekliyor?* Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2022.
- Üsküdarî, Ahmed Fahri. *Kırâat Notları*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizâde, 11.
- Vânî, Mehmed Feyzullah. *İcâze ilâ Mehmed Feyzullah Vâni*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, K989.
- Yapıcı, Süleyman. *Palu tarih-kültür-idari ve sosyal yapı*. Elazığ: Anıl Matbaa ve Cilt Evi, 2004.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Zehraveyn Yayınları, 2007.
- Yerinde, Adem. "Muhammed Şu'le". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/574-575. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Yıldırım, Mustafa. *Kırâat İlmine Giriş*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2013.
- Yılmaz, Mustafa. *İstanbul Tarîki Ahmed es-Sûfî Mesleğinde Aşere Tarikine Göre Kırâat İmamlarının Okuyuş Suretleri*. Rize: y.y., ts.

- Yılmaz, Okan Kadir. *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*. İstanbul: İsam Yayınları, 2018.
- Yurtseven, Muhammet. “Kıraata Dair Bir Eser Olarak Taşkoprizâde’nin Şerhu’l-Mukaddimeti’l-Cezerî Adlı Eserinin Yazma Nüshaları ve Tahkiki Üzerine Bir Değerlendirme”. *Tahkik İslâmî İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (2020), 351-381.
- Yusuf Efendizâde, Abdullah Hilmi. *el-İ’tilâf fî vücûhi’l-İhtilâf*. thk. Ali Öge - Halil İbrahim Üren. İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2022.
- Yusuf Efendizâde, Abdullah Hilmi. *Risâle fî ecvibeti’l-mesâil mimmâ yete’alleku bi vücûhi’l-Kur’an*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir, 812, 2a-9a.
- Yusuf Efendizâde, Abdullah Hilmi. *Risâle fî ecvibeti’l-mesâil mimmâ yete’alleku bi vücûhi’l-Kur’an*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 68, 28b-38b.
- Yusuf Efendizâde, Abdullah Hilmi. *Risâletü’l-Meddât*. thk. İbrahim Muhammed el-Cürmî. Amman: Dâr-u Ammâr, 2000.
- Yusuf İmamefendizâde, Ahmed er-Rüşdî. *Mürşidü’t-Talebe ilâ İdâhi Vucûhi Ba’dı Âyâtî’l-Kur’âniyye min Turuki’t-Tayyibe*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 71, 1b-174b.
- Yusuf İmamefendizâde, Ahmed er-Rüşdî. *Mürşidü’t-Talebe min Tarîki’t-Tayyibe*. ed. tashîh Abdurrahman Hilmi eş-Şumnevî. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2. Basım, 2008.
- Yücel, Ahmet. “Sika”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/175-176. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Yüksel, Ali Osman. *İbn Cezerî ve Tayyibetü’n-Neşr*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Yüksel, Ali Osman. “İbnü’l-Cezerî’nin Tayyibetü’n-Neşr’i ve Özellikleri”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7-10 (1989), 275-323.
- Yüksel, Ali Osman. *Ulûmü’l-Kur’an Kaynaklarından Cezerî ve Tayyibesî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1993.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-. *M’arifetü’l-Kurrâi’l-Kibâri alet’t-Tabakât ve’l-A’sâr*. thk. Tayyar Altıkulaç. 4 Cilt. İstanbul: İSAM Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1995.
- Zehrânî, Sâlim b. Gurmullah b. Muhammed ez-. *Ğaysü’n-Nef’ fî’l-Kırââtî’s-Seb’ li-Ebi’l-Hasan ‘Alî b. Sâlim b. Muhammed en-Nûrî es-Sefâkusî*. Mekke: Câmîatü Ümmî’l-Kurâ Külliyyetü’d-Da‘ve ve Usûli’d-Dîn, Doktora Tezi, 2005.
- Zengin, Zeki Salih. “Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Vakıflar Dergisi* 26 (1997), 401-409.
- 1181-1188 Tarihli Harput Şer’iyye Sicili. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 38244/5, Y297. 56/HAR1.